

ISSN 2307-7778

Періодичне видання

НАУКОВІ ЗАПИСКИ
Тернопільського національного
педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка

Серія:

ІСТОРІЯ

Випуск 1

Частина 2

ТЕРНОПІЛЬ

2013

УДК 93
ББК 63
Н 34

Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. У двох частинах. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2013. – Вип. 1. – Ч. 2. – 185 с.

Друкується згідно з рішенням Вченої ради Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка від 23 квітня 2013 р. (протокол № 9).

Головний редактор

Іван Зуляк

- доктор історичних наук, професор

Редакційна колегія:

Микола Алексієвець

- доктор історичних наук, професор

Леся Алексієвець

- доктор історичних наук, професор

Микола Бармак

- доктор історичних наук, професор

Лев Баженов

- доктор історичних наук, професор

Елла Бистрицька

- доктор історичних наук, професор

Петро Брицький

- доктор історичних наук, професор

Олександр Добржанський

- доктор історичних наук, професор

Степан Качараба

- доктор історичних наук, професор

Андрій Кліш

- кандидат історичних наук, доцент

Павло Коріненко

- доктор історичних наук, професор

Микола Литвин

- доктор історичних наук, професор

Микола Москалюк

- доктор історичних наук, професор

Віктор Савенко

- кандидат історичних наук, доцент

Борис Савчук

- доктор історичних наук, професор

Олексій Сухий

- доктор історичних наук, професор

Рецензенти:

Оксана Гомотюк

- доктор історичних наук, професор

Ольга Мовчан

- доктор історичних наук, професор

Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія затверджено постановою ВАК України як фахове видання зі спеціальності "Історичні науки" від 10.03.2010 р. № 1-05/2.

У збірнику наукових праць історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка та інших вузів України друкуються матеріали оригінальних досліджень, що охоплюють широке коло проблем історії України, української історичної біографістики, всесвітньої історії, джерелознавства й історіографії, історії культури, а також уміщено методологічні проблеми наукових досліджень, рецензії та огляди.

Для науковців, краєзнавців, викладачів, аспірантів та студентів і тих, хто цікавиться історією України та зарубіжних країн.

Редакційна колегія публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів.

За зміст публікацій, достовірність фактів, цитат тощо відповідальність несуть автори.

© Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, 2013

Розділ 1. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94(477)

Микола Москалюк

ЦУКРОВА ПРОМИСЛОВІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Стаття присвячена ключовим проблемам становлення та розвитку цукрової промисловості в українських губерніях Російської імперії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Ключові слова: цукрова промисловість, українські губернії, Україна, Російська імперія, промислова продукція.

Важливу групу виробництв в українських губерніях Російської імперії займали галузі обробної промисловості, пов'язані з переробкою сільськогосподарських продуктів, зокрема, цукрова промисловість. У другій половині ХІХ ст. окреслилася спеціалізація окремих регіонів України з переробки продуктів сільського господарства. Степова Україна відзначалася торговим зерновим землеробством, а отже, розвивалася борошномельна промисловість, Правобережжя – посівами цукрових буряків – цукроварінням, Чернігівська і Полтавська губернії – виробництвом тютюну.

Об'єктом дослідження є соціально-економічні аспекти, пов'язані із розвитком цукрової промисловості.

Предмет дослідження – становлення та розвиток цукрової промисловості в українських губерніях Російської імперії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Мета статті полягає у з'ясуванні особливостей розвитку цукрової промисловості в українських губерніях Російської імперії у досліджуваній період.

Виходячи із мети, поставлено завдання: вивчити і дослідити механізм формування цукрової галузі у досліджуваній період.

Цією проблематикою займалися такі дослідники, як П. Борщевський [2], К. Воблий [3–6], Л. Волохов [7], Л. Мельник [15], О. Нестеренко [16], М. Цехановський [31–32] та інші. Проте на сьогоднішній день вона залишається актуальною і потребує детального вивчення. Нами виявлено досить значну кількість джерел, які містять інформацію про вітчизняне виробництво цукру у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Їх детальний аналіз засвідчив, що більшість з них базуються на даних статистичного бюро Всеросійського товариства цукрозаводчиків, завідувач якого Л. Волохов у 1913 р. підготував статистичний збірник з нагоди чергового ювілею цієї організації і промислової виставки у Києві [7], К. Воблий, один із найвідоміших дослідників цукрової промисловості України [3–6] та інші. У свою чергу дані статистичного бюро Всеросійського товариства ґрунтуються на статистичній звітності заводоуправлінь, що входили до цього складу товариства. Проте, як у випадку з підрахунками чисельності заводів, так і з визначенням кількості виробленого на них цукру, аналіз засвідчив, що найточніші дані про динаміку цукрового виробництва мало акцизне відомство.

Паралельно зі зростанням кількості і продуктивності цукрових заводів збільшувалася кількість виготовленого цукру. Проте у джерелах та літературі існують розбіжності про кількість виробленого у країні цукру. Спробували визначити причини цього явища. З'ясувалося, що існували різні коефіцієнти перерахунку жовтого цукру (сирцю) у білий цукор, а цукру-піску у рафінад. У джерелах досить часто зазначалося про виробництво цукру взагалі і не уточнювалося про який цукор йдеться: цукор-пісок, рафінад чи цукрову продукцію. При визначенні загальноросійського виробництва цукру плутанина додатково викликала і тим, що в одних джерелах враховувалося цукровиробництво у Царстві Польському, а в інших джерелах дані про виробництво не враховувалися і при цьому не зазначалося, що польські дані не беруться до уваги.

У початковий період існування мануфактурна цукрова промисловість за своїм характером мало чим відрізнялася, від суконної або металургійної галузей. Вона ґрунтувалася на праці кріпосних селян. Проте конкретні обставини, за яких виникло і розвивалося цукрове виробництво у Російській імперії, у тому числі й Україні, обумовили те, що формування великої машинної індустрії проходило тут тим оригінальним шляхом, який винятково мав місце в інших галузях – шляхом безпосереднього переростання кріпосної мануфактури (з переходом на вільнонайману працю) у ринкову фабрику. Щоправда, це переростання в цукровій промисловості виявилось доступним далеко не для усіх мануфактур, а діяло лише як панівна тенденція.

Розширення цукрової промисловості проходило швидкими темпами. У 1848 р. було 259 заводів з виробництвом сирцю у 962 тис. пудів; у 1861 р. кількість заводів збільшилася до 432 з

виробництвом сирцю відповідно у 3996 тис. пудів цукру. Проте цей ріст тимчасово зупинився після відміни кріпосного права і в 1869 р. було всього 402 заводи з виробництвом майже наполовину меншим. З цього часу розвиток цукрового виробництва проходив швидкими темпами, хоча кількість заводів, порівняно з попереднім періодом, зменшувалася (1893 р. – 224 заводи), а виробництво цукру, в загальному, значно зросло [22, с. 509].

Однак у цілому в українських губерніях цукрова промисловість досить швидко розвивалася. Передусім, стрімко зростав ринок вільнонайманої робочої сили. Коли селян почали примушували сплачувати викупні платежі, то це спонукало їх знову йти на цукроварні, щоб заробити гроші. Сезон цукроваріння розпочинався восени, після закінчення польових робіт, і це, зокрема, забезпечувало цукроварні робочою силою з місцевих селян, особливо тих, які постійно працювали на заводах, набували певних навичок.

У 1860–1861 рр. на українські губернії припадало 59 % цукрових заводів від загальної їх кількості у Російській імперії. Вони виробили понад 3 млн пудів цукру-піску, що становило 80 % його загальноросійського виробництва. Крім того, в Україні був 21 (із 38 в імперії) рафінадний завод. На Правобережній Україні цукрове виробництво розвивалося в усіх трьох губерніях. Зі звіту волинського губернатора дізнаємося, що у 1875 р. в губернії цукрове виробництво було на високому рівні розвитку. Тут нараховувалося 7 заводів, з яких у звітному році було зібрано 243188 четвертей продукції.

Після реформи швидко розвивалася обробна промисловість на Київщині, в основному, з переробки продуктів сільського господарства. Усіх фабрик і заводів у 1878 р. в Київській губернії було 628. З різних причин в цьому році 37 фабрик і заводів не працювали. Усі інші виготовили продукції на суму в розмірі 58067086 (крб.) [27, арк. 28 зв.]. У селі Киселівка Звенигородського повіту Київської губернії існував цукровий завод, який орендувався євреями у 1884 р. Проте у зв'язку з накладеним акцизом, був оштрафований на 25 тис. (крб.) і проданий на громадських торгах генерал-ад'ютанту Ісакову. Євреї, які були власниками заводу до його продажу, займалися спекуляцією цукру [29, арк. 1–1 зв.].

У 1880 р. помітний вплив на економічне становище губернії зробила саме цукрова промисловість. У цьому році південно-західна частина губернії користувалася сприятливими умовами. Загальна сума зібраного буряка не зменшилася у порівнянні з 1879 р. і була вищою на 6 млн берківців [28, арк. 45]. Загальна сума виробництва фабрик і заводів Київської губернії у 1880 р. становила 68 млн крб. [28, арк. 9 зв.–10]. У 1898 р. нараховувалося 63 цукрові заводи [17, с. 42], у 1905 р. – 75 [18, с. 53–54], 1907 р. – 74 [19, с. 67] та у 1908 р. також 74 заводи [20, с. 44].

У 1878 р. переробка цукрових буряків сягнула тут 5800 тис. берківців, на Волині у 1875 р. 7 цукроварень переробили лише 243 тис. берківців. У 1880 р. загальна вартість виробленого на Київщині цукру коливалася від 6 до 8 млн крб., а на Волині – 2,9 млн. Одним з найбільших цукрових господарств був Смілянський маєток графів Бобринських, який розташовувався у Черкаському й Чигиринському повітах Київщини [23, с. 208]. Найбільше цукрового буряка збирали у Канівському повіті. Майже весь буряк перероблявся на місцевих заводах, лише з декількох плантацій Бердичівського повіту він доставлявся на заводи сусідніх Подільської і Волинської губерній [8, с. 723].

На середину 80-х років XIX ст. цукрові буряки вирощували у Канівському й Васильківському повітах в усіх маєтках, у Черкаському, Таращанському й Липовецькому – у $\frac{3}{4}$ маєтків, у Звенигородському, Чигиринському, Бердичівському і Уманському повітах – майже в половині маєтків. Загалом, в усіх названих повітах бурякові плантації займали 12,3 % оброблюваних площ [15, с. 76].

У промисловому виробництві Подільської губернії найважливіше місце посідала обробна промисловість. На її частку припадало 85 % всього промислового виробництва [12, с. 31]. Сприяння розвитку промисловості у губернії допомагали кліматичні й ґрунтові умови, які позитивно впливали на продукцію фабрик і заводів, що перебували у безпосередній залежності від родючості землі.

Динаміка розвитку цукрової промисловості у Подільській губернії в другій половині XIX – на початку XX ст. подана у таблиці 1.

Таблиця 1

Розвиток цукрового виробництва на Поділлі у другій половині XIX – на початку XX ст.

Роки	Діючі цукроварні	З них залишилося до 1913 р.
1871–1872	32	9
1881–1882	50	18
1891–1892	44	7
1901–1902	51	1
1911–1912	52	1

Отже, Поділля за виробленою цукровою продукцією посідало друге місце (після Київщини) серед усіх цукроварень дореволюційної Російської імперії, виробляючи понад 20 % всього російського цукру.

Потужна переробка двох найбільших цукроварень (Тростянецької – 68 тисяч пудів добової переробки та Гніванської – 64,5 тис. пудів) ставила їх на 3 і 4 місця за розміром добової переробки серед цукроварень усієї Російської імперії після Теткінської (81 тис. пуд. добової переробки) в Курську, Віринської (77 тис. пуд.) на Харківщині та Сабіно-Знаменської (70 тис. пуд.) на Херсонщині [9, с. 48].

Продукти цукрового виробництва на Поділлі становили 85 % вартості виробництва сільськогосподарської індустрії, тоді, як на інші галузі припадало всього 15 % і ці відсотки майже поділялися між вартістю млинарських виробів (7 %) та горілчаних і броварних продуктів (8 %). Такою значною питомою вагою у сільськогосподарській індустрії Поділля цукрове виробництво виглядатиме тоді, коли обмежимося відомостями цензових джерел, що не відповідають дійсній вартості продукції.

У період промислового піднесення збільшилася цукрова промисловість Подільської губернії за добу 1900–1911 рр. на 70 % (від 51 млн крб. у 1900 р. до 85,9 млн крб. у 1911 р.). Проте, коли прослідкуємо кількість виготовленої продукції у цей період, то побачимо, що подільське цукроварство збільшило свою продуктивність у 2,5 рази (від 9,9 млн пудів піску 1899–1900 рр. до 25,4 млн пудів піску в 1910–1911 рр. і 23,7 млн пудів цукру у 1911–1912 рр.). Збільшення виробництва продукції вимагало й збільшення споживання сировини – цукрових буряків: у той час, як 1899–1900 рр. перероблено 8,8 млн 10 пудових берківців, 1911–1912 рр. – 19,2 млн [9, с. 48].

Південно-Західний край був основним цукровим районом імперії. Динаміку зростання цукрової промисловості видно з таких даних: упродовж 1865–1866 рр. вироблено 1,7 млн пудів цукру-піску, в 1881–1882 рр. – 9803298, у 1889–1890 рр. – 13369895 і в 1899–1900 рр. – 26821755 пудів [8, с. 411].

Значний розвиток виробництва цукру на Правобережній Україні викликав досить рішучі зміни в сільському господарстві. Цукроварні регіону вважалися найдосконалішими в імперії [16, с. 336]. Зі звітів повітових з'їздів земської управи дізнаємося, що сприятливий клімат, плодючі ґрунти, лісові багатства, корисні копалини (фосфор, цінні породи граніту, фарфорова глина) сприяли розвитку території і дозволяли розвиватися цукровій промисловості, сформували мережу приватних господарств. Завдяки цьому господарства розвивалися як великі самостійні ринкові підприємства.

У Харківській губернії в 1869 р. нараховувалося 29 діючих цукрових заводів. Провідною галуззю промисловості губернії у 70-х роках XIX ст. залишалось цукроваріння. Зокрема, у 1875 р. в губернії із промислових підприємств з випуску продукції виділялися власне цукрові заводи. З 1875–1895 рр. вартість продукції цукроварень зросла з 3 млн 800 тис. до 34 млн 400 тис. крб. [13, с. 16–17]. У 1869 р. на Полтавщині найбільш значними галузями обробної промисловості були цукрова, винокурна, частково тютюнова та борошномельна. Підприємства інших галузей промисловості були більше дрібними і в основному переробляли сільськогосподарську продукцію. Всього у губернії, згідно з даними в 1869 р., було 423 фабрики і заводи із загальною сумою виробництва 4006621 крб. [21, с. 46].

На Лівобережній Україні друге місце за кількістю виготовленого цукру посідав цукрорафінадний завод Харитоненка, заснований 1869 р. Його річне виробництво становило 4,5 млн крб. Серед інших підприємств виділявся Михайлівський завод у Глухівському повіті Чернігівської губернії, який належав товариству бурякоцукрових заводів Терещенків, заснований 1855 р. з обсягом виробництва у 3 млн крб.; Кеніга у селі Тростянець Охтирського повіту, заснований 1847 р. з обсягом 2,6 млн крб. [23, с. 208].

Певні позитивні зрушення у розвитку цукроваріння спостерігаються на Чернігівщині. Середня урожайність цукрових буряків наприкінці XIX ст. у власників заводів становила 1123 пуди, а селян – 780 пудів. Для порівняння, у власників цукрових заводів Київщини середня урожайність була 1102 пуди, а у селян – 742, Подільської губернії – 1056 і 707 пудів та Харківської губернії – 1208 та 929 пуди. Розміри посіяного цукрового буряка в Чернігівській губернії становили в 1891 р. 6005 десятин, 1881–1894 рр. – 8800, 1900–1905 рр. – 20 тис., 1906–1912 рр. – 24 тис. і в 1911 р. – 32364 десятини [14, с. 14]. Із цього видно, що розвиток цукрового виробництва постійно зростав.

На Полтавщині виробництво цукру зросло з 533,1 тис. пудів у 1900–1901 рр. до 5063,8 тис. пудів в 1913–1914 рр., або у 9,5 рази. Щорічний приріст цукрового виробництва становив 68 %, що вважається надзвичайно високим показником. У Харківській губернії в 1900–1901 рр. цукру виготовили 6061,6 тис. пудів, або майже удвічі більше. Щорічний приріст виробництва продукції становив 14 %, що також є досить високим показником приросту. У Чернігівській губернії в 1900–1901 рр. виробили 2231,8 тис. пудів цукру, а в 1913–1914 рр. – 4163,4 тис. пудів, тобто майже удвічі більше. Щорічний приріст цукрового виробництва становив понад 13 %.

У цілому в лівобережних губерніях за вказані роки виробництво цукру зросло з 8826,5 тис. пудів у 1900–1901 рр. до 20955,3 тис. пудів у 1913–1914 рр., тобто більше, ніж у 2,3 рази; щорічний приріст цукрового виробництва складав майже 17 %, що необхідно визнати дуже високим показником.

Харківська губернія зберігала перше місце з виробництва цукру серед лівобережних губерній, але, як видно з динаміки цукрового виробництва, можливості цієї губернії зменшувалися, а Полтавська губернія тільки розгортала свої потенційні можливості.

Загалом у 1900–1901 рр. в Лівобережній Україні було виготовлено 23 % загальноукраїнської кількості цукру, а в 1913–1914 рр. – 28,3 %. Ці дані свідчать про те, що питома вага лівобережного регіону в українському виробництві цукру невпинно зростала, хоча правобережні губернії усе ще займали домінуючі позиції у виробництві цього важливого харчового продукту [31, с. 273–274].

У 70–80-х рр. XIX ст. на зростанні цукрової промисловості позначилися нові чинники. Значний вплив на розміщення галузі мав розвиток мережі залізниць, тому новозбудовані цукрові заводи будувалися здебільшого поблизу залізничних станцій. Так, із 97 цукрових заводів, побудованих в українських губерніях упродовж 1871–1913 рр., 35 підприємств розташовувалися від залізничних станцій на відстані до 5 і лише 8 – на відстані більше 30 верст [2, с. 61–62].

Заводи, які знаходилися у безпосередній близькості від залізниць, передусім, підлягали реконструкції, а ті, що розташовувалися далеко, припиняли існування. Проте поступово розвиток залізничного транспорту, різка диференціація тарифів на користь далеких перевезень значно послабили вплив географії ринків збуту продукції на розміщення підприємств цукрової галузі.

Піднесення 60 – початку 70-х рр. XIX ст. у цукровій промисловості замінила криза 1876–1878 рр. Деякі заводи закрилися. Скоротився обсяг випуску продукції. Загальмувався і процес зростання акціонерних товариств.

Зі швидким приходом підприємців у цукрову промисловість збільшується кількість заводів та виробництво продукції. За останнє десятиліття XX ст. виробництво цукру зросло майже удвічі. Таким чином, кількість цукрових заводів зменшилася майже у півтора рази, виробництво цукру в 1894–1895 рр. зросло порівняно з 1860–1861 рр. у п'ятеро.

Вузькість внутрішнього ринку в умовах великої конкуренції капіталу, яка продовжувала гостру конкурентну боротьбу, а отже, і "втрати" значної частини прибутку, змусила цукрозаводчиків звернутися до уряду з проханням допомогти їм у вивозі цукру за кордон. Допомога виявлялася у тому, щоб цукор, який вивозився за кордон, звільнявся від акцизу; також у тому, щоб його експортери заохочувалися відповідною премією у зв'язку з тим, що за кордоном цукор був значно дешевший, ніж у Російській імперії. Цукрозаводчики зверталися до уряду з проханням скоротити обсяг цукрового виробництва. Звернення цукрозаводчиків викликало певне хвилювання у громадських колах країни. Уряд не наважився піти на поступки підприємцям і відхилив їх клопотання про скорочення цукрового виробництва.

Не одержавши згоди на обмеження цукрового виробництва законодавчим шляхом, цукрозаводчики вирішили організувати синдикат. Такий синдикат засновано 28 квітня 1887 р. на з'їзді цукрозаводчиків у Києві. Майже 70 % заводів було монополізовано, що давало можливість підприємцям утримувати високі ціни на цукор, контролюючи ринки його збуту. У перший рік існування синдикат встановив норму випуску цукру і завищені ціни на нього у 171 заводі. У 1892–1893 рр. синдикат охопив уже 203 заводи, або 91 % усіх заводів країни. Синдикат мав забезпечити підприємцям високі прибутки шляхом нещадної експлуатації робітників. Згодом синдикат перетворився на державно-монополістичне об'єднання. Час від часу синдикат припиняв свою діяльність, а потім знову відновлював її. Створення цукрового синдикату одразу ж погіршило становище селян, які вирощували цукрові буряки. Тепер вони не могли збувати її на той завод, який платив дорожче. Після заснування синдикату селяни, за вказівкою синдикату, могли збувати буряки тільки на певні заводи за заздалегідь встановленою заниженою ціною.

27 лютого 1906 р. у Києві зібралися надзвичайні загальні збори цукрозаводчиків-рафінерів під головуванням Л. Бродського. У вступному слові він заявив про наявність на ринку залишків рафінаду в 2,5 млн пудів і запропонував скоротити виробництво продукції на 5 %. Тим заводам, які з свого виробництва рафінаду повинні відрахувати 5 % про запас, рекомендувалося цих запасів "зовсім не виробляти".

Кріпосницькі пережитки, що збереглися у Російській імперії, в тому числі й в українських губерніях, гальмували розвиток виробництва цукру. В губерніях, крім того, розвиткові цукрової промисловості перешкоджали дії цукрового синдикату, який гальмував механізацію праці з вирощування буряків і виробництва цукру. Внаслідок цього продуктивність праці в цукровій промисловості зростала повільно і нерівномірно, перебуваючи у цілковитій залежності від врожайності і якості буряків. Отже, зростання продуктивності праці визначалося не стільки механізацією праці і піднесенням культури обробітку цукрових буряків, скільки сприятливими

метеорологічними умовами для його вирощування і експлуатацією робітників. Вирощувався цукор, згідно з політикою синдикату і уряду, за принципом: “краще менше, проте дорожче”. Цей принцип сприяв збагаченню декількох підприємців і погіршував становище робітників.

За останні двадцять років перед Першою світовою війною на Правобережній Україні побудовано 31 завод загальною продуктивністю за сезон 1913–1914 рр. 18 тис. тонн переробки буряків за добу, а на Лівобережній – 22 заводи, загальною добовою продуктивністю 12 тис. тонн. На початку 1900-х років у Російській імперії розпочалася промислова криза, що тривала до 1909 р. і супроводжувалася спадом виробництва. Проте у цукровій галузі спаду виробництва у 1900–1909 рр. практично не спостерігалось. Так, на Лівобережжі виробництво за цей період зросло з 8826,5 тис. пудів до 12490,2 тис. пудів, а по українських губерніях – з 38429,1 тис. пудів до 51872,5 тис. пудів. У цілому по Російській імперії – з 55429,1 тис. пудів до 79020,3 тис. пудів [1, с. 6].

У 1900–1914 рр. в українських губерніях виготовлялося майже 70 % цукру Російської імперії: 38228,5 тис. пудів у 1900–1901 рр. і 74015,2 тис. пудів у 1913–1914 рр. Ці дані включають і відомості по Царству Польському, яке до 1917 р. входило до складу імперії. Без урахування цієї інформації, на Україну припадало понад 80 % виробництва цукру імперії [30, арк. 167–168].

Разом з тим, виробництво цукру мало нестабільний характер, що пояснювалося, передусім, значною залежністю цукрового виробництва від валових зборів буряку, а об'єм останніх визначався урожайністю. Деякі дослідники намагалися пояснити спади і піднесення у цукровому виробництві виключно стихією ринку – кон'юктурою попиту і пропозицією цукру. Ці цифри мали важливе значення, до них негативні дії ринку значно “пом'якшувалися” дією законів 1895 і 1903 рр. про цукрове нормування, згідно з яким, уряд обмежував ціни на цукор і регулював його надходження на внутрішній ринок. Визначені законами заходи усунули коливання ринкових цін на цукор і тим самим створили сприятливі економічні умови для розвитку цукрової промисловості, збільшення попиту на цукор у країні, інвестицій у галузь, будівництво нових заводів.

У перерахунку на один завод цукрове виробництво на Лівобережжі було найбільшим у Російській імперії упродовж досліджуваного періоду. Так, у 1903–1904 рр. воно становило (пересічно на завод) на Лівобережжі 289,3 тис. пудів білого цукру, на Правобережжі – 237,9 тис., по українських губерніях – 248,3 тис., в імперії в цілому – 256,2 тис. пудів. У 1913–1914 рр. відповідно: на Лівобережжі – 387,4 тис., на Правобережжі – 315,4 тис., в українських губерніях – 340,4 тис., у Російській імперії – 351,4 тис. пудів [32, с. 70].

Таким чином, упродовж 1903–1914 рр. спостерігалася тенденція до укрупнення цукрового виробництва в усіх регіонах, що пов'язано з проблемою підвищення рентабельності виробництва (на великих заводах витрати завжди менші, ніж на менших підприємствах). Домінуючі позиції у цьому процесі займали цукрові заводи лівобережних губерній. Це пов'язано з тим, що саме на Лівобережній Україні у досліджуваний період розгорнулося будівництво багатьох нових цукрових заводів з великою потужністю, що і вивело регіон на перше місце у цукровому виробництві в перерахунку на один завод у країні.

З кількості виробленого цукру та чорної меляси (побічного продукту цукрового виробництва) на окремих заводах лівобережних губерній у 1912–1913 рр. впливає, що найпотужнішими заводами виявилися на Полтавщині – Лановицький (виготовив 432330 пудів цукру), Шрамківський (399504 пуди), Карлівський (397047 пудів). Це були нові заводи, введені в експлуатацію на початку ХХ ст. У Харківській губернії найпотужнішими виявилися Білоколодзянський (780444 пуди), Віринський (884028 пудів) і Тростянецький (766422 пуди) заводи. Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. вони зазнали реконструкції і значно збільшили свою потужність. На Чернігівщині найбільше цукру-піску у 1912–1913 рр. виробили Корюківський (662403 пуди), Оленівський (444999 пудів) та Ново-Казарський (402196 пудів). Ці заводи також зазнали реконструкції на початку ХХ ст. [11, с. 63–64].

Цукровими заводами виготовлялася різноманітна продукція: рафінад (головний і сортовий), цукор-пісок (білий, жовтий, бастер і лумп), утфель, меляса (чорна і рафінадна), жом (звичайний і сухий) [26, с. 79–80].

Таким чином, у 1912–1913 рр. цукор-пісок становив 57,2 % всього виробленого на Лівобережній Україні цукру, у тому числі білого – 55,2 %. Рафінаду було виготовлено 42,8 %, в тому числі сортового – 34 %.

На Правобережній Україні цукор-пісок становив 63,9 %, а рафінад – 36,1 % всього виробництва. В українських губерніях цей показник становив у 1912–1913 рр.: цукру-піску – 61,6 %, рафінаду – 38,4 %; у Російській імперії – цукру-піску виготовили 59,7 %, а рафінаду – 40,3 % від усього виробленого цукру.

Наведені дані спростовують наявні у спеціальній літературі відомості про переважання виробництва рафінаду над цукром-піском у країні в дореволюційний період [24, с. 53]. Точніші відомості у 1913 р. наводить голова статбюро Всеросійського товариства цукрозаводчиків

Л. Волохов: "Приблизно половина цукру-піску, що виробляли на російських цукроварнях, постачалася на рафінадні заводи". Кількість переробленого на рафінад цукру-піску у Російській імперії поступово зменшувалася з 67 % на початку 90-х років XIX ст. до 57 % (пересічно за 1907–1913 рр.) [7, с. 39–39].

У 1912 р. на одного робітника у фабрично-заводській промисловості українських губерній вироблено продукції на 2767 (крб.), зокрема у цукровій промисловості на 2166 (крб.), що більше, ніж у залізорудній (1167 крб.), кам'яновугільній (1076 крб.), але менше, ніж у машинобудівній (2881 крб.) і харчовій (3806 крб.) [10, с. 16].

Таким чином, за темпами розвитку цукрової промисловості на першому місці в українських губерніях Російської імперії на початку XX ст. залишалася Правобережна Україна. У результаті технічних і технологічних вдосконалень вітчизняна цукрова галузь за якістю виготовленої продукції не поступалася на початку XX ст. кращим показникам цукрових заводів західноєвропейських країн.

Список використаних джерел

1. Бовыкин В. И. Индустриальное развитие России до 1917 года / В. И. Бовыкин. – Л., 1970. – 367 с. 2. Борщевський П. П. З історії розвитку і розміщення цукрової промисловості в Росії у дореволюційний період (1802–1914) / П. П. Борщевський, М. В. Булда // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР: Республіканський міжвід. зб. наук. праць. – 1983. – Вип. 17. – С. 58–63. 3. Воблий К. Г. Нариси з історії російсько-української цукрової промисловості: в 3 т. / К. Г. Воблий. – К.: Всеукраїнська Академія наук, 1930. – Т. 2. – 245 с. 4. Воблий К. Г. Нариси з історії російсько-української цукробурякової промисловості: в 3 т. / К. Г. Воблий. – К.: Всеукраїнська Академія наук, 1931. – Т. 3. – 270 с. 5. Воблий К. Г. О роли кооперации в деле восстановления свеклосахарной промышленности / К. Г. Воблий // Вісник цукрової промисловості. – 1921. – № 10–12. – С. 5–29. 6. Воблий К. Г. Опыт истории свекло-сахарной промышленности СССР. (До освобождения крестьян 1861 г.) / К. Г. Воблий. – М.: Издание правления сахаротреста, 1928. – Т. 1. – 412 с. 7. Волохов Л. Ф. Сахарная промышленность России в цифрах / Л. Ф. Волохов. – К., 1913. – 197 с. 8. Вся Россия. Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации. Адрес-календарь Российской империи. – 1897. – Т. 2. – 3399 с. 9. Городецький С. Сільське господарство Поділля перед світовою війною / С. Городецький. – Вінниця, 1929. – 210 с. 10. Динамика народного хозяйства Украины: 192–11922 – 1924–1925 гг. – Харьков, 1926. – 217 с. 11. Ежегодник по сахарной промышленности Российской империи за 1912–1913 год. – К., 1914. – 869 с. 12. Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область. – К.: Інститут історії АН УРСР, 1972. – (Серія книг "Історія міст і сіл Української РСР": у 26 т. / [голов. редкол.: П. Т. Тронько (голова) [та ін.]. – 1972. – 778 с. 13. Історія міст і сіл Української РСР. Харківська область. – К.: Інститут історії АН УРСР, 1967. – (Серія книг "Історія міст і сіл Української РСР": у 26 т. / [голов. редкол.: П. Т. Тронько (голова) [та ін.]. – 1967. – 1002 с. 14. Кулжинский С. Аграрный вопрос и будущее в Черниговщине свеклосахарной промышленности / С. Кулжинский // Черниговская земская неделя. – № 35–36. – 11 (24) мая. – 1918. 15. Мельник Л. Г. Про розвиток капіталізму у великих поміщицьких господарствах Правобережної України (60–90-ті роки XIX ст.) / Л. Г. Мельник // Український історичний журнал. – 1974. – № 10. – С. 73–79. 16. Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні: в 2 ч. / О. О. Нестеренко. – К.: В-во Академії наук Української РСР, 1959. – Ч. 1: Ремесло і мануфактура. – 496 с. 17. Обзор Киевской губернии за 1898 год. – 134 с. 18. Обзор Киевской губернии за 1905 год. – 130 с. 19. Обзор Киевской губернии за 1907 год. – 166 с. 20. Обзор Киевской губернии за 1908 год. – 187 с. 21. Парасунько О. А. Положение и борьба рабочего класса Украины (60–90-е годы XIX в.) / О. А. Парасунько. – К.: И-во Академии наук УССР, 1963. – 576 с. 22. Промышленность и техника. Сельское хозяйство и обработка важнейших его продуктов / [под ред. В. Я. Добровлянского, А. В. Ключарева и др.]. – СПб., 1904. – Т. IV. – 745 с. 23. Темірова Н. Р. Поміщики України в 1861–1917 рр.: соціально-економічна еволюція / Н. Р. Темірова. – Донецьк: ДонНУ, 2003. – 319 с. 24. Смоленський І. Про становище цукрової промисловості по Україні / І. Смоленський // Вісник цукрової промисловості. – 1921. – № 1–3. – С. 65–82. 25. Устав товарищества Левашово-Войтовецкого сахарного завода. – К., 1892. – 23 с. 26. Фабрично-заводская промышленность Украины в 1908–1912 гг. (по данным обследования отдела промышленности Министерства торговли и промышленности) // Статистика Украины. Статистика промышленности и труда. – Харьков, 1892. – Т. 1. – Вып. 6. – № 14. – С. 67–91. 27. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 532, спр. 202, 72 арк. 28. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 534, спр. 422, 86 арк. 29. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 536, спр. 96, 4 арк. 30. ЦДІАК України, ф. 575, оп. 1, спр. 183, 276 арк. 31. Цехановский М. Ю. О современном положении русской сахарной промышленности / М. Ю. Цехановский. – К., 1909. – 323 с. 32. Цехановский М. Ю. Русская свеклосахарная промышленность в ее прошлом и настоящем / М. Ю. Цехановский. – СПб., 1911. – 281 с.

Николай Москалюк

САХАРНАЯ ПРОМЫШЛЕННОСТЬ УКРАИНСКИХ ГУБЕРНИЙ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX – НАЧАЛЕ XX ВЕКА

Статья посвящена ключевым проблемам становления и развития сахарной промышленности в украинских губерниях Российской империи во второй половине XIX – начале XX в.

Ключевые слова: сахарная промышленность, украинские губернии, Украина, Российская империя, промышленная продукция.

Mykola Moskaliuk

SUGAR INDUSTRY IN UKRAINIAN PROVINCES OF THE RUSSIAN EMPIRE IN THE LATE XIX – EARLY XX CENTURY

Article is devoted to the key problems of the formation and development of the sugar industry in the Ukrainian provinces of the Russian Empire in the second half of the nineteenth – early twentieth century.

Key words: sugar industry, the Ukrainian province, Ukraine, Russian Empire, industrial products.

УДК 94(477)

Володимир Лукашів

**ЕКОНОМІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ “ТОВАРИСТВА ІМ. М. КАЧКОВСЬКОГО”
(ДРУГА ПОЛОВИНА XIX – ПОЧАТОК XX СТ.)**

У статті досліджується економічна діяльність “Товариства ім. М. Качковського” в Східній Галичині (друга половина XIX – початок XX ст.) москвофільського спрямування, що мало на меті поширення просвіти та економічних знань серед галицького селянства. Інституція заснувала низку господарських товариств, сприяла організації сільськогосподарських курсів, дбала про розвиток кооперації серед селянства тощо.

Ключові слова: Східна Галичина, “Товариство ім. М. Качковського”, економічна діяльність, москвофільство, кооперація.

Досліджувана тема є актуальною, оскільки дає змогу проаналізувати економічну діяльність москвофілів у Східній Галичині крізь призму діяльності “Товариства ім. М. Качковського”. У публікації відображено питання господарського розвитку Східної Галичини окресленого періоду та цілеспрямовані спроби товариства поширювати економічні знання.

Мета статті – дослідити економічну діяльність “Товариства ім. М. Качковського” у другій половині XIX – початку XX ст.

Аналіз вивчення проблеми показав, що для досягнення поставленої мети необхідно розв'язати такі завдання: проаналізувати початки економічної діяльності “Товариства ім. М. Качковського” у Східній Галичині; дослідити структурні складові інституалізації щодо організації економічної справи товариства і охарактеризувати основні етапи його діяльності у Східній Галичині другої половини XIX – поч. XX ст.; простежити загальні тенденції й особливості розвитку сфери економічної діяльності “Товариства ім. М. Качковського” та його вплив на господарське життя Східної Галичини.

Об'єктом дослідження є господарсько-економічні процеси другої половини XIX – початку XX ст. у контексті діяльності галицького москвофільства.

Предмет дослідження – основні тенденції економічної діяльності “Товариства ім. М. Качковського” в господарському житті Східної Галичини другої половини XIX – початку XX ст.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період з 1874 р., коли засновано “Товариство ім. М. Качковського” – до початку Першої світової війни (1914 р.). Такий цілісний хронологічний підхід дозволяє виявити основні аспекти економічної діяльності товариства в господарському житті Східної Галичини досліджуваного періоду.

Зрозуміло, що обмежений обсяг цієї статті не вичерпує усієї економічної діяльності “Товариства ім. М. Качковського” в другій половині XIX – на початку XX ст., однак її автор вважав за необхідне зосередити основну увагу саме на зазначеній проблематиці.

Певні аспекти досліджуваної проблеми проаналізовано науковцями. Зокрема, 25-річному ювілею діяльності “Товариства ім. М. Качковського” присвячено публікацію О. Мончаловського [1], який дослідив економічну діяльність організації упродовж 1874–1899 рр.

Російський чинник у суспільно-політичному житті галицьких українців в цілому і, зокрема, окремі аспекти економічної діяльності "Товариства ім. М. Качковського" досліджував О. Сухий [2].

Тенденції русофільської орієнтації у Східній Галичині в останній чверті XIX ст. аналізувала О. Аркуша [3, с. 120-125].

Безпосередньою джерельною базою роботи є сукупність документів і матеріалів державних архівів України. Основна маса архівних матеріалів про економічну діяльність "Товариства ім. М. Качковського" у Східній Галичині знаходиться у фондах Центрального державного історичного архіву України в м. Львові, ф. 182 "Товариство імені М. Качковського" [4-6].

Незначна кількість архівних матеріалів зберігається у Державному архіві Тернопільської області. Це, в основному, заяви та звернення окремих громадян щодо діяльності товариства, а також звіти філій про виконану економічну роботу: ф. 231 "Тернопільське повітове староство" [7].

Значну цінність представляють власне звіти про діяльність "Товариства ім. М. Качковського" [8-10], а також матеріали Наукової бібліотеки Львівського державного університету ім. І. Франка, бібліотеки Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича (м. Львів), Тернопільської обласної наукової універсальної бібліотеки та інших.

Певна частина інформації, що стосується досліджуваної проблеми, подана у таких періодичних виданнях, як: "Слово" [11], "Діло" [12], "Вісник Львівського університету" [13], "Украинская жизнь" [14].

Наукова новизна статті полягає у тому, що у публікації зроблено спробу дослідження економічної діяльності "Товариства ім. М. Качковського", зокрема його філій та читальень. Доведено вплив економічної діяльності на господарське життя Східної Галичини другої половини XIX – початку XX ст.

Розширити діяльність "Товариства ім. М. Качковського" у економічному плані змушувало злиденне становище українського селянства, яке незважаючи на проведені радикальні реформи австро-угорського уряду, переносило на своїх плечах пережитки кріпацтва. Як і польська, так і австрійська адміністрації зовсім не піклувалися про економічний розвиток галицьких українців, оскільки "завдання їх лежить в передусім в руйнуванні місцевих народних мас, щоб потім на їх місце впровадити польські елементи" [1, с. 17].

Перші спроби цілеспрямовано здійснювати економічну діяльність товариство намагалося майже відразу ж після переїзду його центрального осередку в 1876 р. із м. Коломиї до м. Львова. Однак, такі ініціативи його окремих членів носили здебільшого несистемний характер. Не маючи змоги впливати на економічне життя Східної Галичини, основна увага керівництва організації в господарській справі акцентувалася на виданні літератури на господарську тематику [2, с. 347].

Упродовж 1879-1880 рр. "Товариство ім. М. Качковського" займалося збором коштів для руського виховного закладу для дівчат у м. Львові, укладало статuti для позичкових кас, виступало посередником при закупівлі товарів крамницями та започаткувало відкриття книжкових крамниць філіями інституції [3, с. 121].

З початку 80-х рр. XIX ст. "Товариство ім. М. Качковського" намагалося активізувати свою господарську діяльність, насамперед у торгівельній галузі. Торгівельна діяльність інституції стала предметом широкої дискусії під час загальних зборів у м. Золочеві, що відбулися 29 вересня 1881 р., на яких ухвалено запропонований Центральним віділом (далі – ЦВ) товариства спеціальний проект, згідно з яким, передбачалося "залишити справу допоміжної дрібної торгівлі в краї при "Товаристві ім. М. Качковського", відмовитися від започаткування гуртової торгівлі та "обмежитися пропагуванням серед селянства торгівельної справи у виданнях Товариства" [4, арк. 14].

З 1882 р. "Товариство ім. М. Качковського" мало право "закладати рільничо-господарські, промислові та торгівельні спілки, а також каси ощадливості і позичкові каси. Сприяти купівлі доброго насіння, машин і приладів для населення краю" [5, арк. 3]. Окрім того, читальні товариства мали своїм обов'язком: "введення в життя рільничо-промислових та господарських спілок спільними силами читальні; дбати про заснування власної крамниці та власної позичкової і ощадної кас..." [4, арк. 2]. Створений при "Товаристві ім. М. Качковського" торгівельний комітет і надалі опікувався наданням селянам практичних рекомендацій та допомоги. Його діяльність сприяла заснуванню в 1883 р. першої української спілки споживчої кооперації – "Народної торгівлі".

На межі XIX – XX ст. "Товариство ім. М. Качковського" створило низку інших організацій економічного характеру, зокрема: 1898 р. – "Захист землі", 1904 р. – "Русский ревізійний союз", 1910 р. – асоціація "Рільничий союз" і товариство з обмеженою відповідальністю "Центральний молочний союз" у м. Львові, на противагу польському "Związek Mleczarski" та народовському "Крайовому молочарсько-господарському союзу" в м. Стрию [5, арк. 3]. Найбільше структур економічного характеру засновано за час головування Ф. Свистуна [6, арк. 17].

На початку ХХ ст., коли товариство очолив один із лідерів “новокурсників”, Ф. Свистун, інституція розпочинає відкрито й цілеспрямовано здійснювати економічну діяльність у Східній Галичині. Такий вид діяльності “Товариству ім. М. Качковського” надавав новий статут від 1904 р. Відтоді економічна діяльність організації зазнавала постійних змін і нововведень з боку його ЦВ [6, арк. 5].

ЦВ мав обмежені кошти для здійснення економічної діяльності товариства. Доводилося діяти шляхом вибору та підтримки лише окремих починань. Акцент робився на: “підготовці спеціалістів для землеробства та пов’язаних з ним галузей с/г; поширення сільськогосподарських знань через посередництво лекцій, співбесід та демонстрацій; підняття скотарства через посередництво маслоробного і ветеринарного курсів; підняття молочної справи шляхом створення молочних союзів; поширення елітного насіння, природних добрив, покращених землеробських машин та знарядь; поширення розплідних станцій курей, качок та кроликів; поширення практичних знань про землеробські кредити” [8, с. 26].

Головний агроном “Товариства ім. М. Качковського” Г. Мальць та його помічники здійснювали доволі успішну роботу щодо ознайомлення населення Східної Галичини із новими сільськогосподарськими машинами та знаряддями праці, які здешевлювали та підвищували продуктивність праці. Нові, закуплені ЦВ сільськогосподарської машини й знаряддя праці були роздані у п’яти населених пунктів Східної Галичини з умовою, що останні будуть передані через один рік в інші місцевості краю [9, с. 11].

Чи не найважливішим напрямком економічної діяльності “Товариства ім. М. Качковського” була організація різноманітних сільськогосподарських курсів у Східній Галичині, зокрема молочарства та ветеринарії. Ініціатором їх проведення був о. М. Раствацький. Першим таким був курс молочарства і маслообробки у м. Громнах. Він тривав упродовж 2 (15) грудня 1908 р. – 14 (27) лютого 1909 р. Навчальна програма охоплювала практичні заняття у місцевій маслоробці, обладнаній паровим двигуном, а також теоретичне навчання слухачів [7, арк. 12].

Щодо ветеринарних курсів, організованих “Товариством ім. М. Качковського”, то такий курс розпочався у м. Чорткові 29 травня (11 червня) і тривав до 7 (20) червня 1909 р. Його організаторами виступали місцевий ветеринар Ф. Вайгерт та головний агроном Г. Мальць [10, с. 27].

Упродовж 1910–1911 рр. кількість ветеринарних курсів товариства у Східній Галичині постійно зростала. Нерідко бувало так, що власне самі філії зверталися до ЦВ “Товариства ім. М. Качковського” посприяти їм в організації на своїй території проведення спеціальних курсів [11, с. 2].

У 1910–1911 рр. “Товариство ім. М. Качковського” проводило економічну діяльність паралельно зі створенням економічного товариства “Рільничий Союз”. Така діяльність товариства зумовлювалася прийняттям нового статуту організації 1910 р., що значно розширював його права в економічній діяльності. Однак суперечності між старо- і новокурсниками, паралізували роботу “Рільничого союзу” [12, с. 5].

Напередодні Першої світової війни, “Товариство ім. М. Качковського” активізувало кооперативну діяльність у Східній Галичині. Необхідною умовою створення кооперативних організацій, на думку ЦВ, було поширення статистичних знань серед загалу.

Із різного роду кооперативних союзів, організованих товариством, у Східній Галичині найкраще розвивалися фінансові каси (система Райфайзена) та молочні спілки. Керівництво інституції з цього приводу у 1912 р. зазначало, що: “Кожне селище, кожне село хотіли б мати свою касу (фінансову)” [13, с. 6]. Одним із зразкових підприємств, організованих “Товариством ім. М. Качковського”, стала молочарська спілка у с. Княжолуці [14, с. 4]. Її створення співпало з підготовкою крайовим урядом спеціальної програми розвитку молочарства, що дозволяло розраховувати на отримання державних дотацій [9, с. 31]. Позичкові каси товариства вимагали, щоб селяни негайно вкладали позичені у них гроші у виробництво [10, с. 20]. Слід зауважити, що напередодні Першої світової війни чисельність кооперативних об’єднань у Східній Галичині, які перебували під впливом народовських організацій, значно випереджала аналогічні московфільські: 909 проти 106 [10, с. 36].

Отже, “Товариство ім. М. Качковського” здійснювало цілеспрямовану економічну діяльність. Його економічна праця дала поштовх до створення окремих господарсько-фінансових інституцій й установ. Завдяки чіткій економічній політиці “Товариства ім. М. Качковського”, українське селянство Східної Галичини усвідомлювало важливість і необхідність господарських знань та їх практичного втілення у життя.

Список використаних джерел

1. Мончаловській О. Памятная книжка въ 25-лѣтній ювілей Общества имени Михаила Качковскаго / Олександръ Мончаловській. – Л.: Типографія Ставропігійскаго Института, 1899. – 134 с. 2. Сухий О. Від русофільства до москвофільства (російський чинник у громадській думці та суспільно-політичному житті

галицьких українців у ХІХ ст.) / Олексій Сухий. – Л.: Львів. нац. ун. імені І. Франка, 2003. – 495 с. 3. Аркуша О. Русофільська орієнтація в Галичині у останній чверті ХІХ ст. / О. Аркуша // Третій міжнародний конгрес українців 26–29 серпня 1996 р. Доповіді та повідомлення. Серія історія. – Харків: Гуманіт. центр, 1996. – Ч. 1. – С. 120–125. 4. ЦДІАЛ України, ф. 182, оп. 1, спр. 4, 56 арк. 5. ЦДІАЛ України, ф. 182, оп. 1, спр. 32, 29 арк. 6. ЦДІАЛ України, ф. 182, оп. 1, спр. 150, 24 арк. 7. Держархів Тернопільської обл., ф. 231, оп. 1, спр. 14, 29 арк. 8. Отчетъ о дѣятельности Общества им. Михаила Качковскаго за время отъ 8 (20) Августа 1878 до 11 (23) Сентября 1879 года, составленный и прочтенный 11 (23) Сентября с. г. на VII генеральномъ собраніи членовъ въ Станиславовѣ / [упорядкув. В. Площанский]. – Л.: Типографія Ставропігійского Института, 1879. – 42 с. 9. Отчетъ о дѣятельности Общества им. Михаила Качковскаго за время отъ 3 (16) сентября 1908 до 15 (28) сентября 1909 года, вмѣстѣ съ касовымъ отчетомъ Контрольной Комисіи того же Общества за время отъ 19 августа (1 сентября) 1908 до 18 (31) іюля 1909 года / [упорядкув. Б. Дедицкий]. – Л.: Типографія Ставропігійского Института, 1909. – 39 с. 10. Отчетъ о дѣятельности Общества им. Михаила Качковскаго за время отъ 16 (29) сентября 1910 до 15 (28) сентября 1911 года, вмѣстѣ съ касовымъ отчетомъ Контрольной Комисіи того же Общества за время отъ 1 августа (н. ст.) 1910 до 31 іюля 1911 года / [упорядкув. Ф. Свистун]. – Дубно: Типографія Ставропігійского Института, 1911 – 40 с. 11. Отчетъ о дѣятельности Общества имени Михаила Качковскаго, отчитанный въ Генеральномъ Собраніи въ Дрогобычѣ // Слово. – 17 (29) серпня 1879. – Ч. 93–94. – С. 2–4. 12. Наша просвітня політика // Діло. – 7 (20) октября 1911. – С. 6–8. 13. Макарчук С. Москвофільство: витоки та еволюція ідеї (середина ХІХ – 1914 р.) / С. Макарчук // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 1997. – Вип. 32. – С. 82–98. 14. Жученко М. Галиция и ее прошлое / М. Жученко // Украинская жизнь. – 1914. – № 8–10. – С. 8–25.

Владимир Лукашив

ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ “ОБЩЕСТВА ИМ. М. КАЧКОВСКОГО” (ВТОРАЯ ПОЛОВИНА ХІХ – НАЧАЛО ХХ В.)

В статье исследуется экономическая деятельность “Общества имени М. Качковскаго” в Восточной Галичине (вторая половина ХІХ – начало ХХ в.) москвофильской ориентации, целью которой было распространение образования и экономических знаний среди галицкого крестьянства. Институтция основала ряд хозяйственных обществ, содействовала организации многих сельско-хозяйственных курсов, заботилась о развитии кооперации среди украинского крестьянства.

Ключевые слова: Восточная Галичина, “Общество им. М. Качковскаго”, экономическая деятельность, москвофильство, кооперация.

Volodymyr Lukashiv

ECONOMIC ACTIVITIES “SOCIETY M. KACHKOVSKY” (SECOND HALF OF ХІХ – BEGINNING OF ХХ CENTURY)

The article examines the economic activity of “Society. M. Kachkovsky” in Eastern Galychyna (the second half of the nineteenth – early twentieth century) moskvofilskomu direction that was intended to spread education and economic knowledge among Galician peasantry. The institution has established a number of business partnerships, facilitated a number of agricultural courses, cared about the development of cooperation among Ukrainian peasants and others.

Key words: Eastern Galychyna, “Society. M. Kachkovsky” “economic activity Russophilism, cooperation.

УДК 334.73

Ірина Гавліч

РОЛЬ СТРАХОВИХ ТОВАРИСТВ "ДНІСТРА" І "КАРПАТІЙ" У КРЕДИТНОМУ ЗАБЕЗПЕЧЕННІ КООПЕРАТИВНОГО РУХУ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

У статті проаналізовано значення страхових товариств "Дністра" і "Карпатії" для розвитку кредитної кооперації Східної Галичини у кінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Ключові слова: Східна Галичина, кооперація, кредитні товариства, товариство "Дністер", товариство "Карпатія".

При здійсненні сучасних економічних реформ цінним є досвід роботи української кредитної кооперації в минулому. Кооперативний рух у Східній Галичині, що розгорнувся в останній третині ХІХ ст. став широким соціальним явищем, значення якого для процесів націотворення і самоорганізації українського суспільства досі належно не оцінено. Кооперація тут стала масовою всенародною організацією, охоплювала різнобічні сторони життя населення. Вона, захищаючи економічні і соціальні права галичан, виховувала їх національно-свідомими громадянами. Серед усіх секторів кооперативної організації Східної Галичини найбільш динамічно та ефективно на початку ХХ ст. розвивалася саме кредитна кооперація.

Мета дослідження полягає у тому, щоб на основі ґрунтовного, об'єктивного і комплексного аналізу дослідити роль страхових товариств "Дністра" і "Карпатії" у кредитному забезпеченні кооперативного руху Східної Галичини у кінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Об'єктом дослідження є українська кредитна кооперація Східної Галичини кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Предмет дослідження – діяльність страхових товариств "Дністра" і "Карпатії" у Східній Галичині (кінець ХІХ – початок ХХ ст.).

Завданнями статті є: дослідити історію становлення та розвиток українського кооперативного страхування, його значення у соціально-економічному та національному житті краю, місце у консолідації української нації в умовах чужоземного режиму.

Обрана нами тема дотепер не була предметом спеціального дослідження. Її окремі положення відображено у праці І. Хоткевича "Кооперація в Галичині" [14], А. Жука "Українська кооперація в Галичині" [12], в економічно-статистичній розвідці І. Шимоновича [15]. Важливі аспекти діяльності страхових товариств містять публікації сучасних науковців З. Щибиловок, Р. Кульчицької [16] та ін. Також цінними при дослідженні обраної теми виявилися матеріали тогочасної преси, фонди Центрального державного історичного архіву України у м. Львові.

Важливе місце у фінансово-кредитному забезпеченні національного господарського руху в Східній Галичині на межі ХІХ–ХХ століть належало кооперативному страхуванню. Історія становлення цього ринку віддзеркалює важливий етап розвитку національного господарського руху Східної Галичини та діяльності ряду яскравих особистостей, які заклали підвалини традицій українського підприємництва, прагнучи втілити ідею національного відродження у різні форми самостійної економічної діяльності.

Цей цінний досвід представлений насамперед діяльністю перших національних страхових товариств "Дністра" і "Карпатії". Їх активна економічна та громадська діяльність отримала високу оцінку не тільки в тогочасному українському середовищі, а й серед представників інших національностей. Зокрема, відомий тоді галицький публіцист та громадський діяч Вільгельм Фельдман (1869–1919 рр.), високо оцінюючи цивілізаційні здобутки українців Галичини, які в умовах Австро-Угорщини спромоглися на створення знаменитого НТШ, декількох університетських кафедр, фахового мандрівного театру, з поважним захопленням відзначив наявність у них "навіть власної асекурації" [16, с. 101], тобто успішного страхового товариства "Дністер". Така оцінка була цілком заслуженою, оскільки страхове підприємництво помітно відрізняється від усіх інших галузей тим, що для його ведення необхідні не лише значні фінансові ресурси, але й високий фаховий інтелект. Запорукою успіху кожного страхового товариства була опора на страхову математику, фахове застосування якої давало змогу виконувати розрахунки страхових тарифів, резервів та інвестиційного доходу. Успішну організацію діяльності інституцій убезпечення (страхування) оцінювали як найкращий доказ не тільки господарського, а й інтелектуального потенціалу українства [12, с. 30].

Потреба у власній організації страхового захисту українського населення від стихійних лих, передусім від пожеж, ставала дедалі необхіднішою і очевиднішою. Факти кінця ХІХ ст. свідчать, що

упродовж 1875–1890 р. в Галичині горіло щорічно 8239 будинків вартістю близько 5 млн золотих ринських – сума на ті часи більш як значна. На жаль, загалом тільки третина українських господарств була частково застрахованою в іноземних страхових компаніях. За ці послуги населення Східної Галичини щорічно платило іноземним компаніям понад 1 млн крон страхових платежів [12, с. 35].

Страховання як форма національного господарського руху в Східній Галичині зародилося у 60–70-х роках XIX ст. Його ініціатором був Д. Синкевич, який займав посади директора асекураційного (страхового) товариства "Австрійський Фенікс" у Відні та головного директора "Русского Общества перестраховання". Його справу продовжив Л. Лукашевич, керівник "Угорського товариства ubezpieczeń" у Львові [13, с. 126]. Однак спроби розширити українську сферу страхувань не мали успіху: австрійський уряд відмовив у концесії товариству, організованому 1880 р. Проте це не зупинило галицьких українців. Організацію цієї сфери національного господарського руху очолив В. Нагірний. На його прохання у 1884 р. К. Левицький підготував перший статут товариства. Проте заснування останнього з різних причин затягнулася аж до 1890 р. [15, с. 142].

Не відповідає дійсності твердження польського дослідника страхових відносин І. Біскупського про те, що найвідчутніші перепони українській громаді чинили передусім австрійські власті. Як відзначив у своїх спогадах ініціатор заснування товариства "Дністер" В. Нагірний, проти організації української страхової інституції виступали насамперед москвофільська партія та польські кола, які розгорнули активну ворожу агітацію [3, арк. 23]. Значною проблемою, до розв'язання якої активно долучився В. Нагірний, стало збирання коштів на основний фонд, сума якого згідно з тодішнім законодавством мала становити не менше 50 тис. золотих ринських.

Перше товариство страхування від вогню з патріотичних міркувань планували назвати "Русь", але в ході дискусій до уваги взяли той факт, що у випадку фінансового краху товариства в антиукраїнських колах може виникнути і поширитися злісний вислів "Русь збанкрутувала". Політично він був небажаний, бо у цьому разі крах страхового товариства асоціювався б із національною ідеєю. У зв'язку з цими міркуваннями запропонували назву "Бескид", але остаточно було обрано – "Дністер". Концесію на відкриття товариства одержано у грудні 1891 р., а установчі збори відбулися 29 червня 1892 р. Першим головою наглядової ради став Т. Бережницький, а членами дирекції – С. Федак, Д. Савчак і А. Горбачевський [2, арк. 16].

Згідно зі статутом "Дністра", його члени могли брати участь у загальних зборах товариства у Львові і представляти свої інтереси, а також бути вибраними до управи товариства [1, арк. 12]. "Дністер" оцінював матеріальні втрати від стихійних лих за допомогою своїх делегатів. Якщо член товариства був невдоволений результатами цієї оцінки, він мав право подати позов у мировий суд.

Поліси "Дністра" приймали при іпотечних позичках Крайовий банк у Галичині та Буковині, Галицька каса ощадностей у Львові, "Земельний банк гіпотечний" у Львові, "Руська Щадниця" в Перемишлі та багато інших повітових кас [12, с. 40].

Агентами "Дністра" були лише українці (адвокати, нотаріуси, священики, учителі, начальники громад і ін.). Таким чином, він дав працю сотням українських службовців, у той час, як інші товариства приймали на роботу найчастіше поляків, чехів, австрійців.

Одразу ж після заснування товариство розгорнуло активну роботу із залучення українців краю до співпраці. Впродовж першого року діяльності "Дністра" організовано мережу агенцій у Східній Галичині, а наступного – на Буковині. Дирекція намагається ознайомити широкі верстви населення з діяльністю товариства. Через товариство "Просвіта" була видана книжка "Три побратима", або "Як поконали люди біду", видавалися плакати, які пропагували товариство [14, с. 140]. Зусилля дирекції і наглядової ради дали позитивні результати. Товариство зростало і розвивалося.

У ньому почали брати участь щораз більше свідомих селян та міщан, які до цього страхувалися в іноземних товариствах або не страхувалися взагалі. З часом навколо "Дністра" згуртувалися широкі верстви українського народу, незважаючи на політичну чи релігійну приналежність, оскільки він був лише економічною інституцією, і саме тому всі українці вважали його спільною народною власністю, спільним народним добром. Для населення характерним було індивідуальне страхування та страхування невеликого майна. Купівля страхових полісів була для нього засобом забезпечити своє існування на випадок безробіття, хвороби тощо.

Щоправда, москвофіли не могли змиритися з такою ситуацією. Тому вони вирішили допомогти чеському товариству "Славія". Керівники русофільських партій запропонували гасло: "Доки не маємо російської асекурації, то радше асекуруймося в чеській, ніж в руській". Вони уклали договір із чеською "Славією", котра зобов'язувалася в обмін на відкриття при "Обществі ім. Качковського" так званого страхового відділу, давати частину прибутку йому [5, с. 45]. Адміністрація "Дністра", швидко зорієнтувавшись у ситуації, розпочали роз'яснювальну роботу серед українського населення. Дирекція "Дністра" на чолі з Я. Кулачковським через своїх агентів і через пресу довела на фактичному цифровому матеріалі, що обіцянки "Славії" – обман. Вони пояснили, що "Славія" не є

українським товариством, премія її є не нижча, ніж у "Дністрі", вона не виділяє кошти на українські добродійні потреби тощо [5, с. 45]. Клієнтура товариства "Дністер" повірила аргументам і залишилася його членами. У квітні 1893 р. дирекція закликала своїх агентів, що мали великі округи, створювати субагентів на базі церковних комітетів, громад, шкільних місцевих рад, сіл і міст.

Страхове товариство "Дністер" відіграло таку ж роль, що й банки. На початку ХХ ст. збільшилося фінансування торгово-промислових кооперативів, значно зросли операції з індустріального та групового страхування. Так, у 1892 р. його агенти реалізували 14337 полісів на суму 20261456 крон. Через 10 років кількість оформлених полісів становила 113389, а вартість застрахованого майна збільшилась до 116059877 крон. Порівняно з 1892 р. сума застрахованого майна збільшилась у 5,5 раза. Разом із тим, зросли і прибутки його акціонерів: у 1892 р. вони становили 96 тис. крон, а в 1902 р. – зросли до 316517 крон [6, с. 48].

У 1912 р. товариство "Дністер" реалізувало понад 272 тис. полісів на суму 312,5 млн крон. Порівняно з 1892 р. його операції зі страхування майна збільшились у 15 разів. Одночасно зростала активність компанії в галузі безпосередніх інвестицій. Вони становили у 1912 р. 1 289 тис. крон. У результаті збільшився прибуток акціонерів. Чистий прибуток компанії в 1912 р. після зняття резервів становив 513 тис. крон [9, с. 123]. Ці дані свідчать про те, що діяльність страхового товариства "Дністер" вийшла далеко за межі кооперативної організації. Воно фактично було важливою частиною усієї системи фінансового капіталу в Східній Галичині.

Про високі темпи розбудови провідної господарської інституції українців свідчать дані таблиці 1. Упродовж 22 років кількість полісів зросла на 1876 %. Найвищих показників "Дністер" досягнув у довоєнному 1913 р.

Друга рубрика таблиці "Кількість громад" свідчить про потужну мережу представництв "Дністра" на місцях. Уже впродовж першого року його діяльність поширюється на 50 % усіх українських громад. Такого рівня охоплення не досягла у той час жодна національна господарська інституція краю. Товариство розвивалося гармонійно до 1913 р., забезпечуючи зростання усіх показників. Сума резервних премій збільшувалася відповідно до суми убезпечень, а резервні фонди у півтора раза перевищували суму резервних премій [9, с. 125].

Таблиця 1

Динаміка діяльності товариства "Дністер" в 1893–1913 рр.

Роки	Кількість дійсних полісів	Кількість громад	Сума убезпечень (тис. крон)	Сума премій (крон)	Кількість виплачених збитків (крон)	Сума виплачених збитків (крон)	Сума резервних премій (крон)
1893	14 337	1532	20 261,5	154 517	87	54 819	16 977
1900	84 765	3217	89 159,9	771 687	850	451 268	171 9412
1905	190 632	3700	185 522,6	1 827 998	2 049	1134238	415 563
1910	253 608	3829	269 153,9	2 647 546	2 920	1776208	892 689
1913	268 075	3897	321 525,8	3 084 625	3 301	1887190	1 100 526

[2; 4; 8, с. 91–92; 9, с. 120–125].

Для аналізу господарського поступу "Дністра" напередодні Першої світової війни важливими є також дані про стан страхувань у 1912 р. в окремих повітах (див. таблицю 2).

Таблиця 2

Кількість будівель застрахованих у товаристві "Дністер" станом на 1912 р. (у %)

Назва повіту	Кількість убезпечених будівель
Перемишлянський	72
Сокальський	68
Жидачівський	64
Рогатинський	61,8
Підгаєцький	60
Станіславівський	59,2
Львівський	58,5
Кам'яно-Струмилівський	57
Бродівський	56,5
Гусятинський	56
Тернопільський	54
Скалатський	53,2

Бібрський, Бережанський, Золочівський	51
Чортківський, Руднівський, Жовківський	49,3
Бучацький	47,7
Теребовлянський	45,2
Стрийський	45
Мостиський	43,5
Збаразький	43
Дрогобицький	31,8
Рава-Руський	42,9
Калуський	36,7
Товмачський	35,8
Яворівський	35
Ярослав	34,7
Перемишльський	32,7
Старосамбірський	32,3
Дрогобицький	31,8
Долинський	31,3
Городенківський	30
Самбірський	29,7
Снятинський	29
Богородчанський	28
Коломийський	26
Заліщицький, Стрижівський	25
Борщівський	24,4
Турківський	21
Новоторгівський	19
Яслівський	18
Горлицький	16,4
Надвірнянський, Кроснівський, Лісківський	16
Бжозівський, Сяноцький	14
Новосанчівський	12
Ряшівський	10
Добромільський	8
Печеніжинський	6
Грибівський	5
Переворський	3,7
Косівський	3,2

[9].

Як випливає з таблиці 2, діяльність "Дністра" охопила всю етнографічну українську територію Галичини. Окрім страхування будівель, товариство здійснювало також страхування збіжжя, реманенту та посівів. Воно відіграло значну роль в суспільному житті краю, даючи можливість заробити своїм працівникам. До 1914 р. штат товариства налічував 136 осіб, а його агентів тільки у Східній Галичині було більше тисячі [8, с. 92].

Від початку свого існування "Дністер" налагодив вигідні стосунки з іншими, навіть конкурентними страховими товариствами. За свідченням Ігнація Біскупського, у період організації "Дністра" польські страхові товариства дотримувалися "доброзичливого нейтралітету", а коли його поява сталася фактом, то "Дністер" навіть отримав необхідну фахову допомогу від польського страхового товариства "Флоріанка" з Кракова, котре діяло вже більше тридцяти років і займало панівні позиції на страховому ринку Східної Галичини. Крім того, товариство "Дністер" не володіло ліцензією на страхування життя, тому воно пропонувало своїм клієнтам такий вид страхування від імені краківського страхового товариства "Флоріанка", на умовах вигідної комісійної винагороди. Водночас на ринку страхування від вогню два товариства діяли як конкуренти [14, с. 144].

Страхове товариство "Дністер" мало тісні зв'язки з фінансовим капіталом, він користувався підтримкою з боку місцевих та австро-угорських банків. Наприклад, при активній участі чеського "Живностенска банка" "Дністер" проводив операції з довгострокового фінансування молочарських, кредитних, промислових та інших українських кооперативів, дисконтував векселі різноманітних промислових та торгівельних підприємств, кредитував заможних селян під іпотеку [12, с. 40].

Компанія вела поточні рахунки для сотень кооперативних і приватних підприємств і це дозволило їй встановити свій контроль над багатьма промисловцями і торгівельними закладами.

Опираючись на досвід "Дністра", ініціативні підприємці прийняли рішення заснувати також українське страхове товариство, яке б займалося страхуванням життя, оскільки воно мало дуже важливе економічне та культурне значення. Крім цього, в період, що ми розглядаємо, таке страхування майже не практикували серед українців. Та й ті з них, які страхувалися, робили це в чужих інституціях.

Організацію такого товариства очолив професор Чернівецького університету С. Смаль-Стоцький. Задумане товариство під назвою "Карпатія" розпочало діяти 27 серпня 1911 р. Свою діяльність товариство поширило на Галичину та Буковину. У Львові воно мало свою філію. За порівняно короткий час "Карпатія" здобула довіря та прихильність не лише серед українців, а й іноземців. Вона встановила тісні зв'язки з буковинськими філіями австро-угорського банку та деякими торгівельними і промисловими організаціями, що сприяло її розвитку. Вже через шість місяців діяльності товариство отримало 918 внесків на суму 2 178000 крон із річною премією 95569 крон. У 1912 р. "Карпатія" реалізувала 1260 полісів на суму 3972 тис. крон (чистий прибуток її в цьому році дорівнював більше 500 тис. крон) [7, с. 20], а у 1914 р. кількість проданих полісів становила 5776, вартість застрахованого майна збільшилася майже вдвічі [13, с. 128].

Проаналізувавши соціальний склад застрахованих у цьому товаристві, бачимо, що власниками полісів були здебільшого священики (24 %), заможні селяни (22 %), вчителі (17 %), купці (12 %), представники інших професій, тобто адвокати, лікарі, тощо (10 %) [13, с. 128].

У своїх об'їзниках товариство пояснювало важливість страхування життя і закликала інші українські товариства приєднувати своїх членів до "Карпатії". Для цього багато зробили управи кредитних товариств. У багатьох випадках членам товариства виділяли позики на підставі життєвих страхових полісів. Ці члени могли брати посередництво в укладенні страхування між своїми членами і "Карпатією" [10, с. 215].

Окрім безпосередньої страхової діяльності, у Галичині ще до Першої світової війни здійснювали успішні спроби розвивати страхове посередництво (брокерство). Зокрема, відомим у Галичині й на Буковині було страхове бюро Михайла Губчака, яке приймало замовлення громадян на страхування життя, пенсії, дітей від нещасних випадків і навіть цивільну відповідальність перед третіми особами у найбільших крайових та іноземних страхових закладах на найвигідніших умовах (найнижчі премії, найширший страховий захист) [13, с. 128].

Національний страховий ринок, що нині відроджується в Україні, має, на нашу думку, опиратися на закладену національним господарським рухом на межі XIX–XX століть традицію, що була, без перебільшення, європейським господарським феноменом.

Список використаних джерел

1. ЦДІАЛ України, ф. 146, оп. 25, спр. 597, арк. 135.
2. ЦДІАЛ України, ф. 146, оп. 70, Спр. 117, арк. 149.
3. ЦДІАЛ України, ф. 309, оп. 1, спр. 1667, арк. 217.
4. ЦДІАЛ України, ф. 421, оп. 1, спр. 26, арк. 12.
5. Всячина. Русофільська агітація проти "Дністра" // Економіст. Місячник економічно-господарський, Орган Краєвого Союзу Ревізійного / [Ред. О. Саєвич]. – Львів: 3 друкарні Наукового Товариства імени Шевченка під зарядом К. Беднарського, 1912. – Ч. 2. – С. 45.
6. "Дністер" товариство взаємних обезпечень у Львові // Господарф. Часопис для руських хліборобів. – 1902. – Ч. 3. – С. 48.
7. Руське Товариство обезпечень житєвих "Карпатія" // Економіст. Місячник економічно-господарський, Орган Краєвого Союзу Ревізійного / [Ред. О. Саєвич]. – Львів: 3 друкарні Наукового Товариства імени Шевченка під зарядом К. Беднарського, 1912. – Ч. 1. – С. 20–21.
8. Товариство взаємних обезпечень "Дністер" // Економіст. Місячник економічно-господарський. Орган Краєвого Союзу Ревізійного / [Ред. О. Саєвич]. – Львів: Краєвий Союз ревізійний. 3 друкарні І. Айхельбергера, 1911. – Ч. 4–5. – С. 91–92.
9. Товариство взаємних обезпечень "Дністер" в році 1912. // Економіст. Місячник економічно-господарський. Орган Краєвого Союзу Ревізійного / [Ред. О. Саєвич]. – Львів: Краєвий Союз Ревізійний. 3 друкарні І. Айхельбергера, 1913. – Ч. 6. – С. 120–125.
10. Товариство взаємних обезпечень на житє і на ренти "Карпатія" в Чернівцях // Економіст. Місячник економічно-господарський. Орган Краєвого Союзу Ревізійного / [Ред. О. Саєвич]. – Львів: Краєвий Союз ревізійний. 3 друкарні І. Айхельбергера, 1911. – Ч. IX–XI. – С. 215.
11. Товариство взаємного кредиту Дністерф" в р. 1911. // Економіст. Місячник економічно-господарський. Орган Краєвого Союзу Ревізійного / [Ред. О. Саєвич]. – Львів: Краєвий Союз Ревізійний. 3 друкарні І. Айхельбергера, 1912. – Ч. 5 і 6. – С. 132–133.
12. Жук А. Українська кооперація в Галичині / А.Жук. – Київ: Друкарня Другої Артїлі, Велика Володимирська 43, 1913. – 60 с.
13. Хонігсман Я. Проникнення іноземного капіталу в економіку Західної України в епоху імперіалізму (до 1918 р.) / Я. Хонігсман. – Львів: Вид-во Львівського університету, 1971. – 254 с.
14. Хоткевич І. Кооперація в Галичині / І. Хоткевич. – Харків: Издательство "Союз" Харьковського Кредитного Союзу Кооперативовъ, 1918. – 212 с.
15. Шимонович І. Галичина. Економічно-статистична розвідка / І. Шимонович. – Харків, 1928. – 176 с.
16. Щибилков З. І. З історії ошадної справи Західної України / З. І. Щибилков, Р. Б. Кульчицька // Фінанси України. – 1997. – № 7. – С. 100–112.

Ирина Гавлич

РОЛЬ СТРАХОВЫХ ОБЩЕСТВ “ДНЕСТРА” И “КАРПАТИИ” В КРЕДИТНОМ ОБЕСПЕЧЕНИИ КООПЕРАТИВНОГО ДВИЖЕНИЯ ВОСТОЧНОЙ ГАЛИЧИНЫ (КОНЕЦ XIX – НАЧАЛО XX ВВ.)

В статье проанализировано значение страховых обществ “Днестра” и “Карпатии” для развития кредитной кооперации Восточной Галичины в конце XIX – начале XX в.

Ключевые слова: Восточная Галичина, кооперация, кредитные общества, общество “Днестр”, общество “Карпатия”.

Iryna Havlich

THE ROLE OF INSURANCE COMPANIES “DNIESTER” AND “KARPATHIA” IN THE LOAN PROVISION OF THE CO-OPERATIVE MOVEMENT EASTERN GALICIA (THE END OF XIX – BEGINNING OF XX CENTURIES)

The article analyzes the importance of insurance companies “Dniester” and “Karpathia” for the development of credit cooperation of Eastern Galicia in the late XIX – early XX century.

Key words: Eastern Galicia, cooperation, credit societies, companies “Dniester” and “Karpathia”.

УДК 94(477)

Ольга Мазурок

УЧАСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ ПРОФСПІЛКОВОЇ СТУДЕНТСЬКОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ “ПРОФОРУС” У ПОКРАЩЕННІ МАТЕРІАЛЬНОГО СТАНОВИЩА СТУДЕНТСТВА ЗАХІДНИХ ЗЕМЛЯХ УКРАЇНИ В 1921–1926 РР.

У статті проаналізовано низку архівних документів УКСРади західних земель України у Львові, пов'язаних з життям та матеріальним становищем студентів на західних землях України впродовж 1921–1926 рр.

Ключові слова: західні землі України, “Профорус”, “Товариство української молоді” (Нью-Йорк), студентство, аплікація.

Досліджена проблема є надзвичайно актуальною, оскільки дає змогу проаналізувати матеріальний стан студентства на території західних земель України у 1921–1926 рр. та простежити низка допомогових акцій, що відбувалися з боку української профспілкової студентської організації “Профорус” та інших товариств за кордоном для покращення стану української молоді та задоволення їх потреб.

Мета статті – дослідити участь української профспілкової студентської організації “Профорус” у покращенні матеріального становища українського студентства.

Основні завдання наукової публікації обумовлені аналізом резолюцій, інструкцій, зобов'язань та економічних звітів, виданих “Профорусом”, що стосувалися матеріального стану студентства та надання допомоги останнім.

Хронологічні рамки статті охоплюють 1921–1926 рр., час коли “Профорус” активно діяв у зазначений період.

Певні аспекти досліджуваної проблеми проаналізовано науковцями. Зокрема ті, що стосуються власне загального стану студентства є висвітлені в книзі З. Книша “Становлення ОУН”[12]. Також стан та частково матеріальне становище української молоді у 1921–1926 рр. на території Східної Галичини детально описано у статті О. Мазурок [13]. Однак більша частина матеріалів знаходиться в Центральному державному історичному архіві України у м. Львові, що становлять джерельну базу статті [1–9].

Аналізуючи історіографічні праці і джерельну базу наукової проблематики, приходимо до логічного висновку про те, що досліджувана тематика на сьогодні ще не стала об'єктом комплексного вивчення науковцями.

Аналізуючи історіографічні праці і джерельну базу наукової проблематики, приходимо до логічного висновку про те, що досліджувана тематика на сьогодні ще не стала об'єктом комплексного вивчення науковцями.

Наукова новизна статті полягає у тому, що у публікації вперше зроблено спробу дослідження участі української профспілкової студентської організації "Профорус" у покращенні матеріального становища студентів 1921–1926 рр. на основі раніше неопублікованих архівних матеріалів.

Поставши у 1921 році на теренах західних земель України, українська професійна студентська організація "Профорус" об'єднала усю молодь, що прагнула самостійно здобувати освіту у власному університеті та тим самим нести та поширювати слово серед простого громадянства. Саме студенти були основою товариства і дбали про його повноцінне функціонування [10]. Однак здобуття освіти у той час ускладнювалося низкою певних умов: по-перше, це відсутність власного незалежного вищого навчального закладу, через що значна частина української молоді здобувала освіту за кордоном (Польща, Чехословаччина, Німеччина), а по-друге – фінансова неспроможність отримати якісну освіту. Власне остання умова була чи не найважливішою для студента, адже матеріальне становище української молоді у повоєнний час було доволі складним. Постійні арешти, торттури та заборони проведення будь-якої акції чи самопомоги з боку польської влади, відображалися на житті та діяльності студентів та погіршували їх матеріальне становище [5, арк. 1].

Серед українського студентства постійно проводилися збіркові акції для наповнення власних фондів. Форми отримання фондів були різноманітними: збірка грошей у повітах та округах на території Східної Галичини, оподаткування заможних родин студентів, збірки коштів між студентами, які навчалися за кордоном. Зібрані кошти розподілялися на утримання Української вищої школи (УВШ) та на допомогу студентам [11].

Так, упродовж 15 жовтня 1922 р. – 19 травня 1923 р. зібрано 47124751 польських марок, з закордону – 23731605 польських марок, з місцевих установ та організацій – 11 051 396 марок польських. Таким чином, за вказаний період на потреби УВШ та студентства головна каса "Профоруса" наповнилася на 10401739805 польських марок, з них на допомогу студентам виділено – 11456370 польських марок [5, арк. 2].

Так, "Профорус" намагався підтримувати та фінансувати здобуття освіти для своїх членів: організував збіркові акції, відкривав додаткові фонди допомоги, видавав спеціальні інформаційні правильники, у яких вказувалося мету і спосіб збору коштів для студентства. Так, зокрема, один із таких правильників був виданий "Профорус"ом у 1922 році. У ньому йшлося про те, щоб кожен економічний референт подав інформацію про матеріальне становище молоді у краї та про те, як здійснюється допомога студентству в їх регіонах [2, арк. 2].

У тому ж таки документі окремо вказувалося про допомогу студентам Галичини та Буковини, які навчаються за кордоном. Зокрема, йшлося про те, щоб батьки чи родичі тих студентів, що здобувають освіту за межами рідних земель, щомісячно передавали кошти для "Профоруса" на утримання української молоді за кордоном. Для реалізації такого збору коштів, економічні референти та економічні організації еміграції зобов'язувалися скласти точні списки, тих хто надає фінансову допомогу і переслати їх до головної ради Центрального студентського союзу у Празі (ЦЕДУС). У списках вказувалося прізвище особи чи цілої родини, що надає допомогу, місце проживання, сфера заняття та сума коштів, що пересилається [2, арк. 4].

Внаслідок таких зборів за 1922 рік ЦЕДУС переслав на допомогу студентам 5 тис. чеських крон "Прихильникам освіти" у Відні, 3,5 тис. чеських крон "Спілці українських студентів" у Західному Берліні і 2 тис. чеських крон "Громаді українських студентів" у Берліні. Близько 83 українських студентських організацій отримали матеріальну допомогу від ЦЕДУСа загальною сумою у 5518 чеських крон [2, арк. 7].

Головна рада "Профорус" з метою здійснення оподаткування родин тих студентів, які навчалися за кордоном та отримували матеріальну допомогу висилала спеціальні пригадки оподаткування родин студентів, отримуючих допомогу. Зокрема в них йшлося про наступне: "Високоповажний Пан... Перебуваючий ваш син (дочка)... на навчанні... і користуючись допомогою. Ухвалою Головної Ради "Профоруса" покладено на вас місячний податок за місяць... в квоті ...марок польських, який просимо вислати ласкаво в найближчих днях. Податок цей призначений на допомогу незаможному студентству краю. Просимо сплатити до 20 числа цього місяця. В разі не сплати, оголосимо ваше прізвище в пресі" [8, арк. 2]. Так, за 1919–1922 рр. таких матеріалів щодо оподаткування надіслано до 190 родин, прибутки яких становили від 15500 до 50 тис. польських марок. У результаті чого допомогу отримали 200 студентів, які перебували на навчанні у Чехословаччині [6, арк.1].

Студенти, які потребували матеріальної допомоги, мали б подати до Головної ради "Профоруса" спеціальну заяву, в якій чітко вказувалося, яку саме допомогу надати і причину прохання. Так, наприклад: "Заява студента про надання матеріальної допомоги. Світла Головна Радо! Нище підпасиний просить Світлу Головну Раду "Профорус"а у Львові про ласкаве уділення йому допомоги в безплатних харчах і безплатному помешкані. Просьбу свою мотивую отсим:

батько малоземельний рільник (2 і пів морга поля), має на удержання 5 членів рідні, з котрих один тяжко хворий і є тепер на лікуванні. 1.10.1924 р." [7, арк. 1]. У відповідь прохаючий одержував листа з наступним змістом: "Альберда Іван, абсолюваент гімназії Виділ секції "Профорус"а в Дрогобичі, прихилився до уділення 50 % знижки в харчах і 50 % знижки в помешкані. Дрогобич 15.10.1924 р. Писар: Гриць Таланд" [7, арк. 1].

Подібних заяв, надісланих до Головної ради "Профоруса" було тисячі з різними проханнями: безкоштовного харчування і житла, забезпечення повної матеріальної допомоги на навчальний рік, прохання про зниження оплати на харчування, оплату певного курсу з навчання [7, арк. 3]. Проте "Профорус" міг забезпечити прохання тільки певної частини студентів. Так, наприклад, у 1923 році тільки 4 студенти отримали 50 % та 6–100 % знижки на харчування [8, арк. 1]. Упродовж 1924 року Головна рада "Профорус"а надала матеріальну допомогу 24 студентам в сумі 39 злотих, 14 студентів отримало 50 % знижки на харчування і 31–100 % знижки [9, арк. 56].

Фінансування навчання українських студентів здійснювалося і за допомогою внесків, які сплачували самі студенти. Так, "Профорусом" видана інструкція про порядок сплати членських внесків та вкладок, у якій йшлося про те, що: "Поодинокі студентські організації, об'єднанні у Краєві Союзи сплачують вкладки до Головної Каси "Профоруса" безпосередньо через свої краєві центральні організації. Спосіб збирання вкладок встановлює сама краєва організація" [1, арк. 1]. Студенти, які перебували на навчанні за кордоном і отримували додаткову матеріальну допомогу, сплачували внески у розмірі – 60 чеських крон, ті ж, що перебували на території Західної України сплачували суму в розмірі 30 чеських крон. Ця інструкція визначала термін сплати внесків: I термін – половина січня, лютий і березень; II – квітень і травень; III – червень та липень [1, арк. 2].

Організації, які перебували на правах вільних членів "Профоруса" сплачували 1/10 частину від власних прибутків і мали переслати внески до головної каси "Профоруса" упродовж одного місяця. Якщо ж товариство не сплачувало внесок більше ніж за 6 місяців, то автоматично втрачало право членства в "Профорусі" [1, арк. 1].

Проте складне матеріальне становище "Профоруса" не сприяло забезпеченню фінансування для здобуття освіти студентству, тому дуже часто матеріальну допомогу українська молодь отримувала з-за кордону: США, Німеччини, Чехословаччини.

Особливу роль у матеріальному забезпеченні українського студентства відігравали кошти, надіслані зі США. Зокрема, це від "Товариства української молоді" (ТУМ) (Нью-Йорку) та "Українського Червоного Хреста" (Канада). Так, на 1922 рік обидва товариства придбали 60 опікунів, що зобов'язувалися сплачувати по 5 доларів щомісячно найбільш потребуючим українським студентам. Натомість Головна рада "Профоруса" повинна була надіслати звіти про те, чи отримали ці кошти студенти, чи вони були використані у інших цілях.

Студенти, які потребували подібної допомоги мусіли заповнити спеціальну аплікацію: "АПЛІКАЦІЯ: про допомогу в 5 доларів місячно на удержання студента.....учиника.....родом зв край... степень і час.... Вислужений в армії.....Поручення....." [2, арк. 8]. Так, зокрема, було надіслано 25 аплікацій з проханням про допомогу від студентів-медиків, що перебували на навчанні у Чехословаччині [2, арк. 8].

У свою чергу той, хто надавав таку допомогу теж заповнював спеціальний документ-зобов'язання: "ЗОБОВ'ЯЗАННЯ: сам зобов'язую надавати допомогу вище описаному аплікантові-студентові в сумі 5 доларів місячно і ту допомогу посилати на руки "Профорус"а. Якщо не зможу здійснювати допомогу заздалегідь повідомляю товариства в цілях знайти для того студента іншого опікуна. Дано в...дня....1922 р. Підпис опікуна або опікунів і їх повний адрес проживання" [2, арк. 8].

Однак, вже у 1923 році відносини між студентськими товариствами США та Головною радою "Профоруса" різко погіршали, тому коштів вже надходило набагато менше. Так, якщо на початках організації надсилали по 500 доларів, то на 1923 р. по 200–300 доларів [4, арк. 2]. Основною причиною цього став той факт, що Головна рада "Профоруса" кошти, які надсилалися студентам-аплікантам використала для утримання власної організації, що в принципі було аномальним явищем. Тому "Профорус" зобов'язався вирішити цю проблему, пообіцявши, що у майбутньому таких ситуацій більше не виникне. В результаті від ТУМ до каси організації надійшло 206 доларів з умовою, що вони будуть використанні для забезпечення потреб студентів [4, арк. 2].

Кошти для потребуючих студентів надходили і від інших організацій та товариств, проте не у таких значних сумах. Так, зокрема, для убогих українських студентів Ліга українських громадян у Брукліні прислала 5 доларів, "Братство Святого Стефана" (Чикаго) – 30 доларів, "Товариство об'єднаної молоді" (Філадельфія) – 150 доларів у квітні та 192 долари у червні 1923 р. Загалом же зі США на допомогу українській молоді у 1923 році надіслано 583 долари [4, арк. 2].

Не менш важливу роль у наданні матеріальної допомоги потребуючим студентам відіграло "Товариство прихильників освіти" у Відні створено 7 березня 1919 року з метою надання допомоги

студентам. Власне саме товариство взяло на себе розбудову фондів для покриття найнеобхідніших потреб студіюючої молоді у Відні. Фонди були створені з допомогою фінансування з боку США. Проте їх не вистачало для покриття навіть половини потреб. Основною причиною цього була нестача постійної допомоги з боку США та збільшення студіюючих з Галичини. За 1922 рік “Товариство прихильників освіти” у Відні надіслало допомогу студентам сумою 12 тис. чеських крон [3, арк. 8].

Загалом, можемо узагальнити певну статистику надання матеріальної допомоги студентам з-за кордону за 1919–1922 рр., висвітливши її у нижче поданій таблиці. Дані подано у польських марках [3, арк. 9].

Статистика допомоги студентам 1919–1922 рр.

Виплачено			Одержано			
Місяць	Звичайна підмога	Надзвичайна позичка	Разом позички і підмоги	Кількість студентів	Позичка	Сума
01	39 600	16 530	56 130	59	1	1 000
02	50 000	10 300	60 300	56	3	4 500
03	72 100	63 390	135 490	95	3	2 900
04	96 500	145 095	241 595	190	1	5 00
05	107 800	74 645	182 445	115	2	3 000
06	126 200	110 000	236 206	140	7	9 500
07	127 400	97 700	225 100	132	3	4 000
08	84 000	17 000	101 000	63	2	12 500
09	70 800	17 000	87 800	54	4	12 200
10	68 100	51 000	119 100	54	5	10 000
11	214 500	78 000	292 500	99	8	244 500
12	245 000	3 250	248 250	96	22	44 500
Разом	1302 00	683 916	1 985 916	1153	61	129 055

[3, арк. 9].

Отже, незважаючи на складне матеріальне становище українського студентства, все ж таки постійно надходила фінансова допомога з боку інших товариств та організацій, що діяли за кордоном. Особливу роль у наданні допомоги відігравали товариства з США – ТУМ (Нью-Йорк) та Українського Червоного Хреста (Канада). Головна Рада “Профоруса” намагалася хоча б якійсь частині студентів надати допомогу у вигляді безкоштовних обідів, житла чи знижок на них. Значні кошти отримували також з оподаткування заможних родин тих студентів, котрі навчалися за кордоном та різноманітні збіркові акції, організовані “Профорусом” для забезпечення потреб студентів.

Список використаних джерел

1. ЦДАЛ України, ф. 399, оп. 1, спр. 11, арк. 3.
2. ЦДАЛ України, ф. 399, оп. 1, спр. 15, арк. 10.
3. Там само, спр. 31, арк. 11.
4. Там само, спр. 43, арк. 20.
5. Там само, спр. 106, арк. 6.
6. Там само, спр. 190, арк. 7.
7. Там само, спр. 169, арк. 138.
8. Там само, спр. 212, арк. 3.
9. Там само, спр. 216, арк. 73.
10. Тарабан В. Утвердження та діяльність Центрального союзу українського студентства у 20-ті роки хх ст. – Режим доступу: <http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/8810/1/28.pdf>.
11. Мазурок О. Особливості структурної організації української студентської профспілкової організації “Профорус”. – Режим доступу: [http://movahistory.org.ua/wiki/Студентство._ЗУ_й_еміграція_\(1920–1939\)](http://movahistory.org.ua/wiki/Студентство._ЗУ_й_еміграція_(1920–1939)).
12. Книш З. Становлення ОУН / З. Книш. – К. Видавництво Олени Теліги, 1994. – 128 с.
13. Мазурок О. Особливості структурної організації української студентської професійної організації “Профорус” / Ольга Мазурок // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка: Серія “Історія”. Тернопіль: В-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2012. – Вип. 2. – С. 62–66.

Ольга Мазурок

УЧАСТИЕ УКРАИНСКОГО ПРОФСОЮЗНОЙ СТУДЕНЧЕСКОЙ ОРГАНИЗАЦИИ “ПРОФОРУС” В УЛУЧШЕНИЕ МАТЕРИАЛЬНОГО ПОЛОЖЕНИЯ СТУДЕНЧЕСТВА ЗАПАДНЫХ ЗЕМЛЯХ УКРАИНЫ В 1921–1926 ГГ.

В статье проанализированы ряд архивных документов УКСРады западных земель Украины во Львове, связанных с жизнью и материальным положением студентов на западных землях Украины в течение 1921–1926 гг.

Ключевые слова: западные земли Украины, “Профорус”, “Общество украинской молодежи” (Нью-Йорк), студенчество, аппликация.

Olga Mazurok

**UKRAINIAN STUDENT PARTICIPATION TRADE UNION ORGANIZATION "PROFORUS"
IN IMPROVING FINANCIAL POSITION STUDENTS WESTERN LANDS IN UKRAINE
1921–1926**

The paper analyzes a number of archival documents UKSRady Western Ukraine in Lviv related to the life and financial situation of students in the western part of Ukraine during the 1921–1926.

Key words: western lands of Ukraine, "Proforus", "Ukrainian Youth Association" (New York), students, applique.

УДК 94(477)

Павло Коріненко

**СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКА ОСВІТНЯ ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ
ГРОМАДСЬКИХ СЕЛЯНСЬКИХ ТОВАРИСТВ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ
У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД**

У статті аналізується сільськогосподарська освітня діяльність українських громадських селянських господарств Східної Галичини у 1920–1939 рр.

Ключові слова: сільськогосподарська освіта, агрономія, кооперація, сільськогосподарські навчальні заклади, Східна Галичина.

Аграрний сектор економіки України був і залишається важливим чинником у досягненні державою продовольчої безпеки. Селянство України упродовж століть накопичувало досвід, домоглося покращення основних показників в рослинництві, тваринництві, вирощуванні плодовоовочевих культур.

В сучасних умовах реформування аграрного сектора економіки зростає значимість забезпечення наукового підходу у вирішенні проблеми родючості ґрунтів, продуктивності м'ясо-молочного стада та ін. У розв'язанні цих проблем тепер, як це було і у міжвоєнний період, свій внесок можуть робити громадські сільськогосподарські товариства, кооперативи та інші об'єднання селян. У 2013 році на облаштування кооперативів в селах уряд України виділив 100 млн гривень. Зазначимо, що в попередньому році на ці ж потреби було виділено лише 5 млн гривень.

Між тим цей напрямок громадської активності українського селянства ще не в повній мірі досліджений, а, отже, залишається маловідомим для сьогоденних фермерів, осіб, що займаються індивідуальною трудовою діяльністю на селі.

Історична література, яка розглядає проблематику громадських сільськогосподарських організацій в Східній Галичині, з'явилась практично вслід за появою перших сільськогосподарських товариств. До числа тих, хто вперше спробував узагальнити як позитивний досвід, так і проблеми у діяльності громадських сільськогосподарських товариств були Ю.Павликовський [1; 10] та Є. Храпливий [2]. Вони з'ясовували також питання організаційної роботи у повітах щодо створення громадських сільгосптовариств.

Становлення та результати діяльності українських сільгоспкооперативів було проаналізовано в працях К. Коберського [3] та Б. Мартоса [4]. У дослідженнях істориків радянської доби, зокрема, В.Корнійчука та М.Герасименка, увага акцентувалась на колоніальному статусі Західної України в складі Польщі [5–6].

У добу перебудови з'явилися праці Ю.Сливки [7], у яких на основі широкого кола джерел доведено, що польська влада чинила гальмівний вплив на діяльність українських громадських сільськогосподарських товариств. Отже, можна стверджувати, що за попередні роки українські історики чимало зробили для дослідження цієї проблеми. Основну увагу вони зосереджували на з'ясуванні принципів формування українських кооперативів на селі, проблемі взаємин з польською владою.

Становище східногалицького села залишалось складним через аграрне перенаселення, яке до того ж збільшилося за рахунок напливу польських колоністів і зменшення еміграції корінних жителів краю. Польський уряд спрямовував свою діяльність на те, щоб перетворити цей край на сировинний придаток та ринок збуту товарів, вироблених в центральній Польщі. Українським селянам було заборонено купувати землю безпосередньо у поміщиків [8, с. 52]. За таких умов українцям потрібно було сподіватися на власні сили, об'єднуватися у кооперативи задля поліпшення свого матеріального становища, захисту своїх економічних інтересів. До того ж етнічні

українці в трьох воєводствах Східної Галичини, що були задіяні в сільському господарстві, становили майже 95 % [9, с. 8]. Тому господарське життя визначало по суті становище українських селян. Це спонукало їх до пошуку можливих шляхів покращення свого господарства.

Організаційно-господарські завдання щодо перспектив господарської діяльності по закінченню Першої світової війни, в умовах польської влади в українському селі вийшли на перший план. У 1919 р. відновило свою діяльність товариство "Сільський господар". Першими його кроками було відродження української кооперації, яка об'єднувала фахові сили і матеріальні фонди кооперативних союзів. Лідерами кооперативного руху в Східній Галичині були С. Баран, І. Филипович, Д. Коренець. Їх наполяганнями 22 лютого 1921 р. створено крайовий комітет організації кооператорів [10, с. 4]. Гаслом діяльності товариства стало "творити тривке економічне і культурно-просвітницьке життя, незалежне від державних субвенцій, оперте на твердий фундамент власної помочі нашого народу" [11, с. 5].

22 липня 1921 р. відбувся Перший крайовий кооперативний з'їзд, на якому прийнято програму діяльності кооперативів на найближчий час. Після з'їзду прискорився процес відновлення філій "Сільського господаря" у повітах Східної Галичини. Для кращої координації дій філій їх представники були делеговані до товариства "Сільського господаря". 30 березня 1923 року відбувся Другий з'їзд кооператорів Східної Галичини. Його учасники поставили завдання досягти того, щоб кожен українець став членом товариства "Сільського господаря". Безпосередньо цю проблему вирішували створені невдовзі повітові союзи кооператорів у Станіславі, Стрию, Дрогобичі, Сокалі, Копичинцях, Чорткові, Борщові, Бучачі, Збаражі, Тернополі та інших містах [12, с. 55].

На цьому етапі свого існування кооперативи основну увагу приділяли постачанню населення товарів першої необхідності і практично ще не приступили до створення кооперативної агрономії. І лише з утворенням у Центросоюзу у 1924 році просвітницький напрям, у тому числі і в агрономії, було посилено. Цими питаннями займалися члени Головної ради "Сільського господаря", вони здійснювали чимало поїздок повітами, у ході яких провели 96 господарських віч [13, с. 27].

Поширенню сільськогосподарських знань, особливо з агрономії, сприяв журнал "Сільський господар", який почав виходити з січня 1926 року. З цього часу сільгосптовариство "Сільський господар" очолили агрономи, які активно пропагували серед селян сільгоспкультуру, вони допомогли налагодити роботу 62 гуртків [13, с. 19]. Відповідальним за агротехнічну справу був агроном А. Романенко, за зоотехнічну та ветеринарну – М. Холєвчук.

На 1929 рік товариство "Сільського господаря" нараховувало 912 гуртків і 82 філії. Його членами були 16 окружних союзів і 800 низових кооперативів [14, с. 13]. Стимулюючим чинником поширення агрономічних знань і досвіду було те, що українські селянські господарства мали невеликі земельні площі, що унеможливлювало послідовно здійснювати сівозмину. Додатковою проблемою для українських селянських господарств була недостатня співпраця "Сільського господаря" з українською кооперацією. Українська кооперація мала певні фінансові ресурси, чого явно не вистачало в структурах "Сільського господаря". Ще однією проблемою було те, що Малопольське товариство сільського господарства намагалось стати монополістом громадської агрономії на усіх землях Галичини і пропонувало власні програми праці у воєводствах та повітах урядовим і самоврядним органам влади.

Із запровадженням у 1930 році посади інспектора агрономів, координація агрономічно-кооперативної праці у повітах активізувалася. Конференція Ревізійного союзу українських кооператорів 1 грудня 1930 р. визнала, що без допомоги "Сільського господаря" неможливо провести акцію порятунку українського села у господарській скруті. У 1932 році Є. Храпливий видав книгу "Як піднести наше хліборобство. Про співпрацю кооперації, "Сільського господаря" і культурно-освітніх установ у діяльності суспільної агрономії", у якій обґрунтував можливість господарського піднесення села лише на основі спільної праці "Сільського господаря" і кооперації.

Такий підхід до справи був тим більш актуальним, оскільки це був час світової економічної кризи. Конкурувати на ринку продукції сільського господарства могли тільки хліборобські організації селян. Саме тому в 1932 році українські кооператори на VII кооперативному з'їзді ухвалили положення про співпрацю із "Сільським господарем" для планового і масового виробництва конкурентоспроможної рослинної та тваринної продукції. З цією метою "Центросоюз" вирішив підтримати "Сільського господаря" фінансово, який повинен був вести в округах пропаганду та навчання виробництву такої продукції, яка відповідала б вимогам ринків збуту.

Представники керівних органів кооперативів і сільського господаря мали можливість переконатись, що там, де немає агрономічної роботи не могло бути і підстав для розвитку кооперації, конкурентоспроможності її продукції. З цією метою агрономи "Сільського господаря"

здійснювали чимало поїздок по краю. Так, у 1936 році із 226 поїздок тільки до районних молочарень було 54 [16, с. 28].

Можемо стверджувати, що саме в ході спілкування агрономів з селянами вдалося суттєво збільшити число членів "Сільського господаря". У 1935 році кількість його членів порівняно з 1934 роком зросла на 24,5 %, у 1936 році – відповідно до попереднього року – на 34 %.

Польська влада і на цьому етапі продовжувала гальмувати зростання громадських сільськогосподарських товариств. Було заборонено заснування філій у Рівному, Острозі, Холмі, Ковелі. У 1936 році була закрита філія у Кременці, а у 1937 році – у Луцьку. У 1936 році "Сільський господар" об'єднавав гуртки у 53,8 % громад і 17,6 % українських господарств Східної Галичини [16, с. 22].

У поширенні серед селян сільськогосподарських знань важливу роль відігравали сільськогосподарські школи у повітах. Вони підпорядковувалися повітовим агрономічним комітетам. На українських етнічних землях у другій половині 30-х років ХХ століття працювали 43 навчальні заклади, в тому числі 1 – вищий навчальний заклад, 3 – середніх, 33 – нижчих і 6 – спеціальних, але тільки 4 були з українською мовою навчання. Польська влада україномовні сільськогосподарські школи не фінансувала. Вони існували за матеріальної підтримки товариства "Сільського господаря". У польськомовних сільськогосподарських школах у 1925 році українців навчалось лише 5 % учнів, у 1930 році – 20 у 1934 році – 15, 8, у 1939 – 21,6 % [17, с. 171]. Щоб зацікавити студентів-агрономів громадською агрономією керівники "Сільського господаря" виступали перед ними з лекціями. У 1937–1938 рр. студенти прослухали 11 лекцій [17, с. 32].

Зіткнувшись з небажанням польської влади організувати і підтримувати сільськогосподарські школи у Східній Галичині, українці змушені були заснувати вищий навчальний заклад у Подєбрадах на території Чехословаччини. Передбачалось, що ті із українців, які опинилися після Першої світової війни за кордоном, і мали бажання отримати сільськогосподарську освіту, повинні були її здобути в цьому навчальному закладі. При можливості повернення їх в Україну вони мали б "прислужитися до відбудови національно-державного і суспільно-громадського життя", взяти участь у господарській відбудові українського села [18, с. 3]. У цьому навчальному закладі у міжвоєнний період підготовлено 125 агрономів, 92 лісники та інших спеціалістів [19, с. 7]. Чимало із випускників вищої школи в Чехословаччині згодом стали знаними в Україні агрономами, у тому числі М. Боровський, А. Романенко, В. Вакулівський, А. Гнатівський (працював у Косові), М. Олійник (працював у Калуші), Є. Томашівський та інші.

З метою покращення сільськогосподарської освіти та сприяння поширення фахових знань "Сільський господар", створив власні освітні осередки у Коршеві Коломийського повіту та садівничо-господарську школу імені Т. Шевченка у Скнилові, рільничий лицей у Жидачеві. Спочатку там навчання проводилося у вигляді одно-три місячних курсів, на яких готували повітових агрономів, зоотехніків. Загалом у них навчалось 166 слухачів. Основною проблемою для шкіл "Сільського господаря" була фінансова незабезпеченість та недостатня кількість земельних площ для проведення навчальних та наукових експериментів. Майнова скрута українських селянських сімей унеможлиблювала навчання їх дітей в школах. Так, у 1937 – 1938 навчальному році із запланованих 120 навчався 41 студент, із них синів селян – 23, підприємців – 3, священиків – 6, робітників – 1, держслужбовців – 8.

Певним гальмом у розвитку сільськогосподарської освіти був консерватизм частини українських селян. Вони з недовірою ставилися до роботи агрономів і воліли "вести господарку так, як заповідали батьки". І лише час та досвід сусідів могли змінити і змінювали їх ставлення до агрономії.

Польський уряд зі свого боку змушував українських селян вступати в польські сільськогосподарські організації, а небажаючих підкоритися цьому залякував й шантажував. Усе це призвело до того, що у 1939 році в Східній Галичині в господарсько-громадських сільськогосподарських товариствах працювало трохи більше 170 агрономів з вищою освітою [4, с. 82].

Таким чином, попри негаряди об'єктивного та суб'єктивного характеру сільськогосподарська освіта в Східній Галичині у міжвоєнний період набувала поширення серед українських селян. Цьому сприяла передусім діяльність "Сільського господаря", колектив якого дбав про забезпечення сільськогосподарських освітніх установ кадрами та надавав їм можливу матеріальну підтримку. Йому вдалося створити громадську агрономічну мережу, яка була важливим засобом подолання відсталості сільського господарства, чинником поступу економічного зростання та добробуту населення краю. Праці українських вчених-агрономів Ю. Павликівського і Є. Храпливого мали практично-науковий характер, сприяли поширенню громадської агрономії серед українських селян і визнанню її необхідності суспільною свідомістю.

Список використаних джерел

1. Павликівський Ю. В передодні відбудови нашого економічного життя / Ю. Павликівський // Господарський часопис. – 1920. – №3. – С. 35–37.
2. Храпливий Є. Хліборобство і кооперація / Є. Храпливий // Ілюстрований господарський календар. – Львів, 1931. – С. 192–196.
3. Коберський К. Буквар кооперації. Для вжитку самостійних кооперативних курсів / К. Коберський. – Львів, 1939. – 158 с.
4. Мартос Б. Теорія кооперації / Б. Мартос. – Подєбради, 1924. – 246 с.
5. Корнійчук Л. Становище трудящого селянства західних областей України під владою панської Польщі (1920–1939 рр.) / Л. Корнійчук. – К., 1957. – 72 с.
6. Герасименко М. Боротьба трудящих Західної України за возз'єднання з Радянською Україною / М. Герасименко, Б. Дудикевич. – К., 1955. – 186 с.
7. Сливка Ю. Західна Україна в реакційній політиці польської та української буржуазії 1932–1939 рр. / Ю. Сливка. – К., 1985. – 271 с.
8. Сільськогосподарська енциклопедія. У 3-х томах. Зшиток 1 / [За ред. Є. Храпливого]. – Львів, 1939.
9. Шимонович І. Галичина. Економічно – статистична розвідка / І. Шимонович. – Львів, 1926. – 21 с.
10. Павликівський Ю. Західноукраїнські землі як природна полоса культури пшениці / Ю. Павликівський // "Сільський господар", 1927. – № 16.
11. Павликівський Ю. Земельна справа у Східній Галичині: короткий історико-економічний огляд земельного питання та сучасний його стан / Ю. Павликівський. – Львів: НТШ, 1922.
12. За землю. – Львів. – С. 55.
13. Двадцять років під ярмом польських панів. Збірник Львівського обласного історичного архіву. – К., 1940.
14. Храпливий Є. За хліборобську справу. Про те, як основувати кружки та філії "Сільського господаря" та як в них працювати / Є. Храпливий. – Львів, 1936. – 243 с.
15. Храпливий Є. Шляхи праці нашої суспільної агрономії / Є. Храпливий. – Львів, 1931. – 35 с.
16. Звідомлення з праці Краєвого господарського товариства "Сільський господар" за 1938 рік. – Львів, 1939. – 110 с.
17. План матеріалу сільськогосподарської енциклопедії "Знання хлібороба" // Злучко С.М. На чатах рідної землі. – Львів, 1939. – С. 215–219.
18. Гелей С. Львів – столиця української кооперації // Українська кооперація: Історичні та соціально-економічні аспекти / С. Гелей, Р. Пастушенко. – Львів: Коопосвіта, 1998. – Т. 1. – С. 59–67.
19. Ювілейний бюлетень товариства абсолювентів УГА – УТП. 1922–1972. – 186 с.

Павел Кориненко

**СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННАЯ ОБРАЗОВАТЕЛЬНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ УКРАИНСКИХ
ОБЩЕСТВЕННЫХ КРЕСТЬЯНСКИХ ОБЩЕСТВ ВОСТОЧНОЙ ГАЛИЧИНЫ
В МЕЖВОЕННЫЙ ПЕРИОД**

В статье анализируется сельскохозяйственная образовательная деятельность украинских общественных крестьянских хозяйств Восточной Галичины в 1920–1939 гг.

Ключевые слова: сельскохозяйственное образование, агрономия, кооперация, сельскохозяйственные учебные заведения, Восточная Галичина.

Pavlo Korinenko

**AGRICULTURAL EDUCATION ACTIVITIES UKRAINIAN PUBLIC PEASANT SOCIETIES
OF EASTERN GALYCHYNA IN THE INTERWAR PERIOD**

This article analyzes the agricultural educational activities Ukrainian community farms in Eastern Galychyna 1920–1939.

Key words: agricultural education, agronomy, cooperatives, agricultural schools, Eastern Galychyna.

УДК 908(477) – 058. 237

Ірина Скакальська

**ПОЗИЦІЯ ДЕПУТАТІВ-УКРАЇНЦІВ ВОЛИНИ В ПОЛЬСЬКОМУ ПАРЛАМЕНТІ
(1922–1939 РР.)**

У дослідженні проаналізовано парламентську діяльність українських депутатів від Волинського воєводства. Розкрито вплив волинських парламентарів на роботу сейму і сенату та їх здатність презентувати інтереси свого народу.

Ключові слова: українська еліта, депутати, Волинь, сейм, вибори.

Конституційний лад Польщі дав змогу українцям цивілізованими методами відстоювати власні права. Особливо після вступу в дію березневої Конституції 1921 р. українці отримали можливість обирати своїх представників до польського сейму та сенату. "Не можна ризикувати втратою парламентарної трибуни, яка дає нагоду обороняти наші права. Лише завдяки їй ми маємо в наші дні можливість ставити українські вимоги" [1, с. 37], – зазначалося у одному з видань Українського

національно-демократичного об'єднання (УНДО). Проте не всі українці підтримували цю ідею, але національна еліта Волині, яка належала до легальних партій, вирішила брати участь у роботі законодавчого органу Речі Посполитої. Тому кризь призму роботи польського парламенту охопимо ще одну грань діяльності волинської еліти – депутатську. Важливо проаналізувати роботу українських парламентарів, щоб перейняти їх досвід у захисті прав свого народу. Звідси випливає актуальність визначеної проблеми.

Українська політична еліта Волині першої половини ХХ ст. уже частково була предметом дослідження. Зокрема, це праця О. Зайцева "Представники українських політичних партій Західної України в парламенті Польщі (1922–1939)" [2]. В узагальнюючих працях з історії України лише згадуються волинські парламентарі та подаються статистичні дані на предмет їх представлення у сеймі та сенаті.

Мета статті – дослідити позицію депутатів-українців у польському парламенті у досліджуваній період.

Завдання полягають у з'ясуванні ролі українських депутатів у роботі польського парламенту.

Об'єктом дослідження є українська політична еліта Волині міжвоєнного періоду ХХ ст.

Предметом дослідження є особливості парламентської діяльності українських депутатів від Волинського воєводства у сеймі та сенаті у міжвоєнний період.

Перемагаючи на виборах, українська еліта мала можливість впливати на суспільно-політичне життя Волині, піднімати соціально-політичні проблеми українців з парламентської трибуни. На українській території під польською владою вибори до сенату і сейму проводилися упродовж 1922 р., 1928 р., 1930 р., 1935 р. і 1938 р. [3, с. 807]. Хоча до цього переліку можна додати 1919 р., та не всі українці у цих перших виборах приймали участь.

Зазначимо й те, що в участі української еліти у роботі парламенту на перших порах був зацікавлений і польський уряд. Саме організацією виборів до сейму і сенату польські державні діячі хотіли продемонструвати світу, що населення не лише на етнічних землях Польщі, але й на окупованих нею територіях, добровільно визнає їх владу.

Зазначимо, що виборче право належало громадянам Польщі з 21 року обох статей у виборах до сейму і з 30 років – до сенату. Не мали права голосу військовослужбовці, особи, позбавлені політичних прав чи обмежені у них. Цікавою була одна деталь голосування, зокрема, "коли б виборець подав видану йому у виборчій залі картку, не означивши ні кого рискою, тоді вважається, що він подав голос за перших двох кандидатів на картці" [4, с. 856].

Депутати парламенту вважалися представниками усього народу, тому вони не мали зобов'язань щодо вимог виборців. Представники законодавчого органу могли притягуватися до відповідальності лише за згодою відповідної палати. Очолювали обидві палати виборні голови – маршалки [5, с. 197].

Вибори проводились у виборчих округах, їх у Польщі було 64 [6, с. 289]. При цьому слід відмітити одну особливість: на польських землях були округи менші, але вони мали більше польських мандатів, а на українських землях – округи більші, та мандатів менше. Наприклад, у Познаньщині припадало на 1 мандат приблизно 50 тис. населення, а на Кременеччині – 100 тис. З цього видно, що вибори насправді не були рівними, тому що польських голосів було більше [7, с. 435–438].

Перші вибори до сейму і сенату 1922 р. були бойкотовані галичанами, тому що вони не вважали себе громадянами Польщі. Галичани чекали на рішення країн Антанти щодо свого статусу. Вони надіялися, що буде створена Українська незалежна держава [8, с. 436]. Українці Галичини усе ще мали надії на позитивне вирішення лідерами західних держав українського питання, там ще знаходилась і українська делегація [9, с. 113]. Натомість українське населення інших західноукраїнських земель, зокрема Волині, взяло участь у виборах і досягло успіху [10, с. 197]. На Волині бойкот виборів не був виправданим, оскільки суверенітет Польської держави над цими землями був закріплений Варшавським договором 1920 р. та Ризьким мирним договором 1921 р.

У серпні 1922 р., готуючись до виборів у сейм і сенат, українці в рамках Блоку національних меншин утворили Український національний виборчий комітет (УНВК) Холмщини, Полісся, Підляшшя, Волині. Перед комітетом стояло завдання: консолідація українських сил для перемоги на виборах [11, с. 113].

Варто відзначити таку особливість, що полягала у проведенні партіями виборчої агітації на Волині, зокрема, націонал-демократи намагалися охопити усі повіти, тоді як соціалісти-радикали проводили свої виборчі акції лише там, де були їх партійні осередки. Безсумнівно, передвиборча робота сприяла політичній активізації волинян і певною мірою вплинула на посилення позицій українських національних партій на Волині.

На виборах 1922 р. волиняни вибрали до сейму і сенату 16 українців, 6 євреїв і жодного поляка. Причина була простою: перепис 1897 р. нараховував на Волині приблизно 6 % поляків [12, с. 9]. Загалом до сейму першого скликання увійшло 25 українських депутатів, а до сенату – 6 senatorів. Від цього часу аж до Другої світової війни українці мали своє представництво у польському парламенті [13, с. 38]. Тоді ж було створено першу Українську парламентську репрезентацію (УПР) [14, с.379]. Перемога УНВК та створення у польському парламенті УПР мала велике значення для подальшої політизації волинян, впливала на розгортання українського національного руху, показала, що можлива легальна боротьба за власні права.

Серед депутатів сейму і сенату 1922 р. вирізняється постать адвоката С. Підгірського, у минулому члена Української Центральної Ради. Після поразки національно-визвольних змагань, він опиняється в імміграції у Волинському воєводстві, де й був обраний депутатом до польського сейму [15, с. 250]. Під час засідання якого 23 січня 1922 р., він, як депутат від Волині, проголосив промову від імені Українського сеймового клубу, в якій виклав основні політичні засади українського представництва. Депутат С. Підгірський, зокрема, зазначав: "Опираючись на загальновизнане право народів на самовизначення, ми, представники Волині, Холмської землі, Підляшшя і Полісся, заявляємо із цієї Сеймової трибуни перед цілим світом, що метою українського народу є відродження Самостійної Української держави. Однак, зважаючи на дійсний стан речей, заявляємо про нашу готовність до співпраці з польським народом та всіма народами, які входять до складу Польської Речі Посполитої, на таких умовах: Річ Посполита Польська, як держава національно не єдина, має бути перебудована так, щоб кожний народ, який входить до її складу, особливо такий, що займає окрему територію, мав повну можливість реалізувати своє право на самовизначення..." [16, с. 45].

Як депутат польського сенату, активну роботу на Волині проводила Олена Левчанівська. Філософ за освітою, у роки національно-демократичної революції 1917–1921 рр. жила і працювала у Житомирі і спільно з С. Підгірським та іншими активістами організувала "Просвіту", займалася культурно-просвітницькою та громадсько-політичною роботою, видавала газету [17, арк. 40]. Із 1921 р. перебувала на Західній Волині. Проживала у Ковелі, Луцьку, працювала у "Просвіті" і "Раді соціального забезпечення". У 1922 р. обрана до сенату Речі Посполитої, де відстоювала інтереси волинян [18, с. 230]. Вона стала членом Українського парламентського клубу (УПК), а також членом комісії закордонних справ [19, с. 10]. Так, під час засідання сенату 28 листопада 1924 р. О. Левчанівська критично виступила проти дискримінації українців поляками [20, с. 98–99]. Сенаторка у одній зі своїх промов, зазначала, що у бюджеті міністерства праці й суспільної опіки не передбачено кошти на українські дитячі притулки та на потреби інвалідів-українців. Вона з цього приводу внесла резолюцію з проханням виділення коштів з бюджету [21, с. 196–202]. Такі промови на захист поневоленого народу свідчили про патріотичні переконання національної еліти та були прагненням вирішити проблеми українців парламентськими методами.

Незважаючи на різноманітні перешкоди поляків, вибори 1928 р. відбулися зі значними успіхами для українців. Найбільше українських парламентарів було у парламенті, обраному в 1928 р. [22, с. 39]. Саме завдяки активній передвиборчій роботі представників української політичної еліти став можливим такий результат.

Вибори до сенату проводилися окремо. До речі, senatorів, згідно з виборчою ординацією вибирали воєводські колегії виборців, яких обирали за освітнім цензом і враховували заслуги. Волинська воєводська колегія виборців вибрала у 1938 р. senatorом від Волинського воєводства: колишнього депутата, інженера С. Тимошенка; інші депутати були поляками [23, с. 906].

Контрольні компетенції парламенту полягали у праві обох палат (чи депутатів) подавати запити, інтерпеляції уряду, міністрам та іншим державним органам. Українські парламентарії брали активну участь у роботі сейму, подавали численні інтерпеляції. Наприклад, із загальної кількості 961, український клуб подав – 308. Так чи інакше такі протести, як інтерпеляція, це не лише реакція на дії з боку влади. Це водночас форма впливу українських парламентаріїв на хід політичних подій, контролю адміністративних органів. Наприклад, 29 серпня 1928 р. українські і білоруські клуби поставили на внесення до порядку денного питання про амністію для політичних в'язнів особливо тих, хто був заарештований під час передвиборчої компанії [24]. Депутат Б. Козубський неодноразово піднімав питання про переслідування українських громадських інституцій [25, арк. 11].

Галицькі і волинські депутати сейму піднімали питання "сокальського кордону" (колишній австро-російський державний кордон). Вони зазначали, що необхідно ліквідувати штучний кордон, який розділяє народ (Галичину і Волинь) та перешкоджає співпраці між ними, а також поширення діяльності галицьких організацій на волинські землі [26, с. 262].

Парламентська діяльність відіграла важливу роль у пропаганді ідей державної самостійності і соборності України, в протистоянні політичній асиміляції українців, у збереженні традицій багатопартійної демократії у суспільстві. Українські депутати, а це здебільшого, були справжні інтелектуали та патріоти, їх діяльність стала основою і визначальним чинником національної свідомості й суспільної організованості політичних та громадсько-культурних сил Західної України. Проте їм важко приходилося працювати, адже становище у польському парламенті не було легким, та не одного з них за гострі протипольські промови пізніше переслідувала польська влада, багатьом з них згодом довелося відбувати в'язничні терміни.

Різні питання обговорювалися під час засідання парламенту. Проте найбільше дебатів викликали релігійні проблеми. Так, 20 січня 1932 р. у бюджетній комісії сейму відбувалися активні дебати при обговоренні бюджету Міністерства віросповідань і народної освіти. Значна увага приділялася питанням міжконфесійних відносин, зокрема, становищу Православної церкви.

Наведемо стислий виклад виступу депутата Є. Богуславського у якому він відзначав, що не сподівався почути від міністра, що той намагається врегулювати правове становище Православної церкви. Депутат наводив приклади утисків православного населення Волині, Холмщини. Він зауважував, що уряд вперше звернув увагу на права православних, що створена ним спеціальна комісія з прав церкви, але вона про свою діяльність в цьому напрямі громадськості не інформує. Його виступ доповнив С. Хруцький, депутат з Української фракції [27, с. 78]. Він зазначав, що є недостатнім та непропорційним до чисельності населення фінансування на православне віросповідання. Депутат С. Хруцький вимагав, згідно з Конституцією, рівноправного становища для всіх віросповідань. Зауважимо, що наведені виступи депутатів були виваженими, оскільки, це були депутати з угодовського табору і вони йшли на співпрацю з урядом з різних питань.

Символічною постаттю українсько-польського зближення у 1920–1930 рр. був С. Скрипник, активний громадський і політичний діяч, депутат польського сейму від Волині. Парламентська діяльність С. Скрипника характеризувало його як пристрасного борця за права українців в Польській державі. Він чотири рази у 1930, 1933, 1935 та 1938 роках обирався від Волині до сейму Речі Посполитої [28, с. 266]. У кожній промові з сеймової трибуни, волинський депутат порушував зловоденні проблеми народу та Православної церкви. У період масового знищення православних храмів на Холмщині у 1938 р. та насильного окатоличення населення Волині, корпусом охорони прикордоння, депутат С. Скрипник виголосив гостру звинувачувальну промову. Його сеймові виступи, що стосувалися нищення церков на Холмщині і захисту православних українців дали польським урядовим чиновникам привід вимагати від сейму в березні 1939 р. видачі його державному судові [29, с. 39].

Саме діяльність політичних партій та їх лідерів у польських законодавчих органах, репрезентація волинян у парламенті Польщі, на нашу думку, є найбільш вдалою спробою політичної інтеграції. Проте не завжди співпраця у сфері політичних відносин проходила безконфліктно. Особливо у 1930-ті рр. в умовах наступу реакції, коли українці, члени польського парламенту, не лише терпіли політичний тиск з боку влади, але й переслідувалися.

Відзначимо те, що діяльність політичної національної еліти значною мірою вплинула на формування суспільного світогляду волинян і сприяла поширенню серед них національно-державницької ідеології. І, що особливо важливо, відіграла помітну роль у зближенні українців Галичини та Волині, що впродовж значного періоду часу розвивалися у різних геополітичних умовах. Саме депутати сейму та сенату прагнули цю співпрацю поширити.

Зазначимо, що основними формами пропаганди української державницької ідеології українськими депутатами було проведення зборів громадян, віч, розповсюдження партійних видань, відзначення славетних дат вітчизняної історії, вшанування пам'яті видатних діячів минулого.

Завдяки діяльності політичної еліти у міжвоєнний період ХХ ст. значно зросла національної свідомості українців Волині. Про це свідчать результати парламентських виборів, у яких українська еліта здобувала депутатські мандати. Переважна більшість української політично активної еліти взяла участь у виборах до сейму та сенату з тією метою, щоб з парламентської трибуни відстоювати свої переконання, а також презентувати інтереси волинян на державному рівні.

Список використаних джерел

1. Пораз З. Йдемо до виборів / З. Пораз. – Львів: Видання УНДО, 1938. – 40 с.
2. Зайцев О. Представники українських політичних партій Західної України в парламенті Польщі (1922–1939) / О. Зайцев // Український історичний журнал. – 1991. – № 1. – С. 80–88.
3. Elections II Encyclopedia of Ukraine / [V. Kubiyovyc]. – Volume 1. – Toronto, 1984. – S. 807.
4. Вибори до Законодавчих Палат Речипосполитої // Церква і нарід. – 1938. – Ч. 21. – С. 856.
5. Тищик Б. Й. Польща: історія державності і права (X – початок ХХІ ст.) / Б. Й. Тищик. – Львів: Світ, 2012. – 512 с.
6. Polana. Territorial disputes // The Wew Encyclopedia Britanńica. – Volume 28. – Chicago, 1993. –

S. 289. 7. Выборчі округи // Громадський голос. – 30 грудня 1927. 8. Зашкільняк Л. Генеза і наслідки українсько-польської нормалізації (1935) / Л. Зашкільняк // Polska i Ukraina. Sojusz 1920 r jego następstwa. – Toruń, 1997. – С. 435–438. 9. Лозинський М. Галичина в 1918–1920 рр. / М. Лозинський. – Нью-Йорк, 1970. – 228 с. 10. Wołyn // Wielka ilustrowana encyclopedia Powszechna. – tom. XVIII. V-Z. – Kraków, 1932. – S. 413. 11. Миткалик І. М. Черкавський / І. Миткалик // Минуте і сучасне Волині. Історичні постаті краю. – Луцьк, 1991. – С. 113–118. 12. Сивіцький М. Волинські народні університети в польсько-українських взаєминах міжвоєнного періоду / М. Сивіцький // Волинь і Волинське зарубіжжя. – Луцьк, 1994. – С. 9–10. 13. Айненкель А. Політика Польщі відносно українців у міжвоєнний період. Вибрані проблеми / А. Айненкель // Україна – Польща: важкі питання. Матеріали II Міжнародного семінару істориків "Українсько-польські відносини в 1918–1947 рр." – Варшава, травень 1997. – С. 28 – 37. 14. Moklar J. Ukrajinske Nacionalno-demokratyczne Objednannia (UNDO) i Ukraińska Reprezentacja parlamentarna (URP) wobec polityki rzadwey na Lemkowszczyznic / J. Moklar // Krakowskie Zeszyty ukrainoznawcze. tom V–VI. 1996–97. – Kraków, 1997. – S. 379–392. 15. Рожко В. Духовні сячі Поліського краю / В. Рожко // І потекла сторіками... Могили не можуть мовчати. – Вінніпег, Канада: Спадщина, 1994. – С. 246–252. – С. 250. 16. Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали: У 2 т. / [Упор. Гунчак Т., Сольчаник Р.]. – Б/м.: Сучасність, 1983. – Т. 2. – 426 с. 17. Держархів Житомирської обл., ф. 560, оп. 2, спр. 4, арк. 40. 18. Луговий О. Визначне жіноцтво України. Історичні життєписи / О. Луговий. – К.: Вид. "Ярославів вал", 2007. – 270 с. 19. Левчанівська І. Далеке і близьке: нариси, статті / І. Левчанівська. – Луцьк: "Надстиря", 2000. – 216 с. 20. Левчанівська І. Сенаторка (мемуари) / І. Левчанівська. – Луцьк: "Джерело", 2004. – 183 с. 21. Промова сенаторки О. Левчанівської в Сенаті 28 липня 1924 р. // "Роде наш красний..." (Волинь у долях краян і людських документах). Наукове видання / [Упорядник Л. К. Оляндер]. – Луцьк: "Вежа", 1996. – Т. 1. – С. 196–202. 22. Журнал "Земля і Воля" про проведення виборів до Сейму 1928 р. // Боротьба трудящих Волині за визволення з-під гніту панської Польщі і возз'єднання з радянської Україною (1921–1939). Збірник документів і матеріалів. – [Упоряд. Буднікова Л.]. – Луцьк, 1957. – 428 с. 23. Волинські сенатори // Церква і нарід. – 1938. – Ч. 21. – С. 906. 24. Внесення на амністію // Громадський голос. – 7 квітня 1928. 25. Держархів Волинської обл., ф. 46, оп. 9а, спр. 168, 11 арк. 26. Крамар Ю. "Сокальський кордон" у контексті польсько-українських відносин у міжвоєнний період / Ю. Крамар // Матеріали Міжнародної наукової практичної конференції (21–22 листопада 1996 р.). – Івано-Франківськ: Видавництво "Плай", 1997. – С. 259–262. 27. З друку. Бюджет віросповідань Сейму // Воскресное чтение. – № 6. – 1932. – С. 78. 28. Борщевич В. Патріарх Київський і всієї України Мстислав і Волинь / В. Борщевич // Тези доповідей та повідомлень Міжнародної наукової конференції. Луцьк 16–18 червня 1994 р. "Волинь і волинське зарубіжжя". – Луцьк, 1994. – С. 265–268. – С. 266. 29. Семенюк А. На тему українсько-польських відносин критичні зауваження / А. Семенюк. – Міннеаполіс, Міннесота, США, 1996. – 167 с.

Ирина Скакальская

ПОЗИЦИЯ ДЕПУТАТОВ-УКРАИНЦЕВ ВОЛЫНИ ЭЛИТЫ В ПОЛЬСКОМ ПАРЛАМЕНТЕ (1922–1939 ГГ.)

В исследовании проанализировано парламентскую деятельность украинских депутатов от Волынского воеводства. Раскрыто влияние волыньских парламентариев на работу сейма и сената и их способность презентовать интересы своего народа.

Ключевые слова: украинская элита, депутаты, Волинь, сейм, выборы.

Iryna Skakalska

THE POSITION OF DEPUTIES OF UKRAINIAN FROM VOLYN IN THE POLISH PARLIAMENT (1922–1939)

The author analyzes the activities of Ukrainian parliamentary deputies from Volyn Voivodeship. The influence of Volyn parliamentarians to work of Sejm and Senate and deputies' abilities to represent the interests of their people are defined.

Key words: Ukrainian elite, deputies, Volyn, the sejm, elections.

УДК 94:371.83

Тетяна Луговська

ІДЕЙНО-ВИХОВНІ ЗАХОДИ В ДІЯЛЬНОСТІ ТОВАРИСТВА РОСІЙСЬКИХ СТУДЕНТІВ "ДРУГ" У ЛЬВОВІ (20–30 РОКИ ХХ СТ.)

У статті досліджуються ідейно-виховні заходи, що їх провадило товариство російських студентів "Друг" у Львові. Різноманітні за характером, вони розглядалися як важлива складова духовного виховання членів товариства.

Ключові слова: товариство російських студентів "Друг", русофільство, духовне виховання, релігійна діяльність, національне виховання.

У громадсько-політичному житті Західної України в 20–30-ті роки минулого століття вагомий вплив мали організації галицьких русофілів (москвофільство). Це, зокрема, такі культурно-просвітницькі організації, як Руський інститут "Народний дім" у Львові, Львівський Ставропільський Інститут, "Товариство імені М. Качковського", товариства "Російських дам", "Російське казино".

Серед молодіжних організацій досить активно самостійно діяло і співпрацювало з іншими русофільськими об'єднаннями студентське товариство "Друг" у Львові. Характер діяльності товариства, численні ідейно-виховні заходи, зокрема, з релігійною спрямованістю таких заходів, як складовою виховного процесу, залишаються недостатньо вивченими.

Мета статті – проаналізувати ідейно-виховні заходи, що їх провадило в своїй діяльності товариство російських студентів "Друг" у Львові.

Завдання статті – на основі аналізу архівних документів і публікацій в пресі з'ясувати зміст та спрямованість ідейно-виховних заходів в діяльності товариства російських студентів "Друг" у Львові.

Хронологічні рамки дослідження – 20–30 роки ХХ ст., як один з найбільш насичених ідейно-виховними заходами період в діяльності товариства російських студентів "Друг" у Львові.

Історіографія питання є досить обмеженою. Це дослідження Л. Матюшко [12] та Т. Луговської [13].

Основа джерельної бази статті складають матеріали Центрального державного історичного архіву України в м. Львові (фонди. 506 с, 782 чт), а також статті, опубліковані у львівській газеті "Російський голос" упродовж 1928–1932 рр.

Наукова новизна статті полягає в тому, що на сьогодні дослідження ідейно-виховної діяльності товариства російських студентів "Друг" у Львові науковцями не проводилося.

Діяльність товариства російських студентів "Друг" у Львові основним чином скеровувалася на найбільш прагматичний бік життя переважної більшості тогочасного російського студентства – допомога у покращенні матеріального становища. Це означало надання можливості російським студентам користуватися студентським гуртожитком для проживання під час навчання у львівських вищих навчальних закладах з досить символічною оплатою за проживання (від 5 до 8 польських злотих щомісяця) [1, арк. 211]. Також найбільш незаможні студенти отримували талони на безкоштовні обіди в студентській, як вони називали, "столовці", що діяла при товаристві "Російських дам" [1, арк. 56, 71, 221].

Для російських студентів, членів товариства, діяла бібліотека з читальним залом, у якому можна було ознайомитися з періодикою – двадцять газет і журналів, в тому числі закордонних [2], які передплачувало товариство, а також бібліотечний абонент видавав студентам необхідну навчальну та художню літературу. У 1930 році бібліотека нараховувала дві з половиною тисячі томів. [1, арк. 145]. Члени товариства "Друг" мали можливість користуватися на пільгових умовах безвідсотково довготерміновими [1, арк. 130] чи короткотерміновими позиками у касі, а також одноразовою грошовою допомогою для студентів, які перебувають у скрутному матеріальному становищі [1, арк. 56, 79, 98]. За відсутності достатніх коштів у касі товариства для задоволення всіх прохань про матеріальну допомогу, проводилося жеребкування серед студентів [1, арк. 128].

Незважаючи на бажання товариства підтримувати своїх членів матеріально, все ж таки, згідно зі статутом [3, арк. 6] та розпорядженням львівського воєводи, про опрацювання та систематизацію українських та російських (в тому числі москвофільських) організацій [4, арк. 2], товариство російських студентів "Друг" офіційно задекларувало в анкеті мету своєї діяльності як культурно-освітню [4, арк. 14].

Окрім того, товариство також ставило за мету національне виховання російських студентів [5, арк. 1]. Воно полягало у "вихованні своїх членів в російському дусі" [5, арк. 3] і на засадах російської культури. Так, зокрема у звітній доповіді правління товариства за 1935/1936 навчальний рік

вказувалося, що збільшилися пожертвування для товариства з боку інтелігенції, і, чого раніше не спостерігалось, з боку селянства. Це, на думку доповідача, свідчило про те, що інтелігенція і селянські маси усвідомлюють те величезне виховне значення, яке відіграє у житті російських студентів товариство "Друг" і вірять, що товариство виховує свідому та активну когорту російської інтелігенції, і у подальшому саме виховання своїх членів буде пріоритетним завданням у програмі діяльності для новообраного правління товариства [5, арк. 3].

Для досягнення вказаної виховної мети проводилася ціла низка заходів, а саме: організація студентів для вивчення історії Росії, російської мови, залучення студентів до активної участі в підготовці доповідей з метою ознайомлення членів товариства з російським літературним життям та суспільними подіями і процесами у Польщі й світі [5, арк. 2].

Виховним змістом був також наповнений літній відпочинок (літня колонія товариства "Друг") на річці Сан, недалеко від села Бібрка. Студенти, крім відпочинку організовували доповіді на різну тематику, що закінчувалися обговореннями та імпровізованими дискусіями, які були жвавими та цікавими. Співали російських пісень. У цілому тут панувала атмосфера невеликого, але затишного, як згадував один з колоністів відпочинкового табору, "російського світу серед карпатських передгір'їв". "Російська земля тут не починається і тут не закінчується", писав невідомий автор. "Ми мандрівники, от Дуная до Китая раскинулась Русь" [5, арк. 6]. Після місячного відпочинку наставала пора прощатися і автор писав, про те, що наступного року, незважаючи на обіцянки нової зустрічі з місцевою молоддю, студенти знали, що сюди вони знову вже не прийдуть. Про виховне значення літніх таборів свідчать пояснення автором терміну мандрівники – "Будемо їздити у всі кінці далекі. Шепотіти на вухо, будити любов, що ховається в душі російського селянина, мандрує між сільськими хатами, полями, лісами ... любов до Батьківщини. Де би ми російські студенти на наступний рік не організували літній табір, але все одно він буде на Російській землі" [5, арк. 6–7].

Стаття про літній відпочинок була підготовлена автором для львівського часопису "Наш путь" і закінчувалася словами російського поета XIX століття Олексія Кольцова з вірша "Что ты спишь, мужичок?..." закликком "Встань, проснись мужичок, уж весна на дворе..." [5, арк.7]. У своєму творі Кольцов О. В. нагадує селянину, що потрібно прокинутися і братися до роботи. Тому свідомо цей заклик поета минулого використав автор замітки про літню колонію, який мав би бути свідченням подвижницької роботи членів товариства з метою виховання національної свідомості серед російського населення краю і його нерозривного зв'язку з російською землею.

Виховна діяльність товариства була досить багатогранною. Зокрема, вагоме місце належить релігійній складовій виховання. Навіть цитата з твору О. Кольцова не є випадковою. Заклик поета залишався актуальним і для XX століття та мав ідеологічне підґрунтя, про яке в умовах жорсткої цензури у тогочасній Польщі, можна було говорити тільки езоповою мовою. Цікаво, що сьогодні освітній портал "Слово" Російської Федерації рекомендує сценарій для проведення свята Покрова Божої Матері у школі, у якому використаний вказаний твір О. Кольцова [6]. Так само як релігійне свято Покрова було пов'язане зі святом вдячності Господу за добре літо, за хліб і за урожай. Аналогічно російські студенти львівських вищих навчальних закладів, як члени товариства "Друг", прагнули через релігійну складову у своїй діяльності також збирати свій "духовний" врожай.

Про релігійні переконання російських студентів не можемо з впевненістю сказати, оскільки вони не були задекларовані в анкетах, які заповнювали члени товариства, не згадуються вони також і в інших офіційних документах. Але в організаційних заходах з нагоди святкування ювілею товариства у лютому 1932 року було вказано про урочисті літургії, що мали відбутися у Греко-католицькій церкві Преображення Господнього і православному Свято-Георгієвському храмі міста Львова [7]. Звідси можна зробити висновок, про те, що якщо не усі, то більша частина російських студентів, членів товариства "Друг", належали до прихожан Православної і Греко-католицької церков. Про це свідчить також лист у редакцію газети "Русский голос" від 15 липня 1928 р. за підписом заступника голови товариства Романа Луцика і секретаря Олега Луцика [8]. Він став відповіддю на замітку в газеті "Русский голос" про святкування Сходження Святого Духа у Львові російською громадою, де невідомий автор замітки шкодує за тим, що під час панахиди на могилах архіреїв та інших видатних росіян, похованих на Личаківському кладовищі, не співав хор російських студентських організацій [9]. Тодішні керівники товариства російських студентів "Друг" відповіли у листі, що, на жаль, співати хор російських студентів на час святкування Сходження Святого Духа "технічно" не мав змоги, оскільки членам хору "студентам греко-католикам і православним надаються знижки на залізничні квитки і переважна більшість учасників студентського хору, користуючись цим, їдуть на ці свята по домівках" [8].

Виховна та релігійна, як вагома складова ідейно-виховної діяльності, були присутні у багатьох організаційних заходах російських студентів. Передусім, з метою згуртування і консолідації російської молоді, активна участь студентів в найголовніших християнських святах – Різдвяних та

Великодніх. Проходили ці різноманітні заходи релігійного характеру на досить демократичній основі. Так, згідно з оголошенням від 11 грудня 1925 р., мали відбутися загальні збори товариства, на яких мала б бути прочитана доповідь Н. Хама "Як ми повинні відсвяткувати Різдво". Правління товариства вказувало про те, що після доповіді відбудеться дискусія [1, арк. 25]. Під час Різдвяних канікул студенти – члени товариства розповсюджували релігійні календарики і блокноти, а виручені кошти йшли на підтримку будинку російської студентської молоді ім. А.Ю.Ясеницького (студентського гуртожитку) [1, арк. 26]. Студенти, члени товариства "Друг", на прохання правління Ставропільського Інституту очолювали декілька комітетів в урочистій академії з нагоди 300-ліття освячення храму Успіння Пресвятої Богородиці у Львові [1, арк. 165]. У червні 1937 року, в рамках загального з'їзду російської молоді з різних міст Польщі, з ініціативи правління товариства організована колективна поїздка в Почаївську лавру як духовно-релігійну твердиню православ'я у Польщі [1, арк. 234].

Окремою темою духовно-релігійного виховання студентів була трагедія Талергофа. Члени товариства брали активну участь в панахидах в пам'ять померлих росіян у концентраційному таборі Талергоф. До участі в цих заходах, як обов'язку честі для російського студентства, неодноразово закликали правління товариства [1, арк. 38]. Таким чином, досягалася мета згуртованості і духовної єдності російських студентів. Особливо активно брали участь в підготовці і проведенні Талергофського з'їзду учасники студентського хору [1, арк. 102]. З тією ж метою періодично організовувалися поминальні панахиди біля гробниці російських журналістів на Личаківському кладовищі. Такі панахиди, зокрема, відбулися в пам'ять галицько-російської письменниці Клавдії Алексівич [1, арк. 76], поминальне богослужіння на могилі "Невідомого Талергофця" [1, арк. 143], панахида у пам'ять фундатора будинку студентської молоді і благодійника російського студентства А. Ясеницького [1, арк. 231].

Значне місце займала ідейно-релігійна складова у діяльності учасників хору товариства російських студентів. Це передусім значна кількість релігійно-духовних творів у репертуарі хору [1, арк. 58]. Студентський хор здійснював побудинковий і поквартирний обхід росіян – жителів міста Львова, вітаючи їх з найважливішими релігійними святами. Зокрема, студенти виконували колядки у день релігійного свята Богоявлення [1, арк. 164]. Студентське товариство регулярно організовувало Святвечір (Сочевник) у залах товариства "Російське казино", на який традиційно запрошувало представників понад півтора десятка різноманітних російських організацій і товариств Львова: "Товариства імені М. Качковського", Ставропільського Інституту, представників редакцій "Земля і воля" і "Рускій голос", товариства "Російських дам" тощо [10, арк. 41].

Члени товариства були також активними учасниками низки заходів (переважно лекцій та диспутів) релігійно-дослідницького та теологічного характеру. Так, у жовтні 1927 року члени товариства "Друг" були учасниками публічних лекцій у приміщенні "Російського казино", які прочитав відомий російський релігійний філософ Микола Бердяєв. Прочитані ним лекції стосувалися актуальних на той час тем "Християнство і сучасна душа" та "Християнство і марксизм" [1, арк. 77]. Члени правління товариства брали участь в комітеті з організації урочистих заходів з нагоди столітнього ювілею з дня народження відомого церковного і громадського діяча, засновника "Товариства імені Качковського" та провідника москвофільства І. Наумовича, які відбулися у січні 1926 року [10, арк. 3].

Мали місце спроби вирішення правлінням товариства суспільно-політичних питань росіян через співпрацю з авторитетними представниками церкви. Так, на III нараді об'єднання російських студентських організацій (ОРСО) у Варшаві 6 червня 1933 р. відбулася зустріч делегатів наради від товариства "Друг" Л. Луцика і О. Луцика зі священником, доктором Н. Нагорянським. Мета зустрічі і більш ніж півторагодинної розмови з доктором Н. Нагорянським – переконати його не відмовлятися від пропозиції зайняти посаду єпископа Саноцької єпархії. Тим самим Н. Нагорянський, на думку представників товариства російських студентів, своїм авторитетом зможе допомогти скрутному становищу російських лемків краю, призупинити їх українізацію. "Голос Народу російського Прикарпаття потребує від о. Нагорянського прийняття цього Сану і присвячення своїх сил Народу" [11, арк. 2]. Отець, доктор Н. Нагорянський пообіцяв прийняти до уваги всі побажання студентських делегатів. Ті ж у свою чергу вирішили скерувати на ім'я священника Н. Нагорянського листа, зібравши під ним якомога більше підписів. Такий лист був відправлений 24 червня 1933 р. У ньому йшлося про те, що російські студенти Львова, а також усі російські лемки і взагалі весь галицько-російський народ "знаючи глибоку відданість Отця Доктора нашій Церкві і Ваш щирий патріотизм бачимо Вас єдино достойного Високого Пастирського Сану стати правдивим Владикою нашому народу" [11, арк. 5]. Чи була позитивною відповідь Н.Нагорянського у архівних документах товариства відомості відсутні.

Отже, що товариство російських студентів провадило широку ідейно-виховну діяльність, у тому числі й на релігійній основі, використовувало різноманітні можливості для співпраці з представниками церкви з метою духовної та релігійної єдності росіян у Східній Галичині.

Список використаних джерел

1. ЦДАЛ України, ф. 506 с, оп.1, спр. 30. 272 арк. 2. Студенческая жизнь. Библиотека о-ва “Друг”. // Русский голос. – № 451. – 31 липня 1930. 3. ЦДАЛ України, ф. 506с, оп.1, спр.11. 47 арк. 4. Держархів Львівської обл., ф. 110, спр. 144, 102 арк. 5. ЦДАЛ України, ф. 782 чт., спр. 30. 9 арк. 6. Сценарий проведения праздника Покрова Божией Матери в школе. Из опыта проведения школьных праздников Смирнова Т. Ю. Интернет-ресурс. – Режим доступа: <http://www.portal-slovo.ru/pedagogy/43552.php?PRINT=Y> 7. От Юбилейного Комитета // “Русский голос”. – № 1–2 (542-3) січень 1932. 8. Письмо в редакцию // Русский голос. – № 263. – 15 липня 1928. 9. Праздники Сошествия св. Духа во Львове в 1928 г. // Русский голос. – № 260. – 24 червня 1928. 10. ЦДАЛ України, ф. 506с, оп.1, спр. 29. 45 арк. 11. ЦДАЛ України, ф. 506с, оп.1, спр. 37. 8 арк. 12. Матюшко Л. Діяльність москвофільського студентського товариства “Друг” у міжвоєнний період / Л. Матюшко // Шляхами історії. Науковий збірник історичного факультету ЛНУ ім. І. Франка на пошану професора Костянтина Кондратюка / Упорядник Олексій Сухий. – Львів: Видавництво “Піраміда”, 2004. – С. 310–322. 13. Луговська Т. Проблема мовної культурної ідентичності у діяльності товариства російських студентів “Друг” у Львові / Т. Луговська. // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції “Тернопіль і Тернопілля в історії та культурі України і світу (від найдавніших часів до сьогодення)” / [За заг. ред. проф. І. С. Зуляка]. У двох частинах. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2012. – Ч. I. – С. 97–98.

Татьяна Луговская

ИДЕЙНО-ВОСПИТАТЕЛЬНЫЕ МЕРОПРИЯТИЯ В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ОБЩЕСТВА РУССКИХ СТУДЕНТОВ “ДРУГ” ВО ЛЬВОВЕ (20–30 ГОДЫ XX СТ.)

В статье исследуются идейно-воспитательные мероприятия общества русских студентов “Друг” во Львове как важная составляющая формирования и укрепления национального и духовного единства членов общества.

Ключевые слова: общество русских студентов “Друг”, русофильство, духовное воспитание, религиозная деятельность, национальное воспитание.

Tatyana Lugovska

IDEOLOGICAL-EDUCATOR EVENTS IN ACTIVITY OF SOCIETY OF THE RUSSIAN STUDENTS “FRIEND” IN LVIV (20–30 OF XX CENTURY)

In the article investigated ideological are educator events of society of the Russian students “Friend” in Lviv as an important constituent of forming and strengthening of national and spiritual unity of members of society.

Key words: society of the Russian students “Friend”, russophilia, spiritual education, religious activity, national education.

УДК 94(477) “1939–1941”

Володимир Старка

СТАВЛЕННЯ СХІДНОГАЛИЦЬКОГО СЕЛЯНСТВА ДО РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ (КІНЕЦЬ 30-Х – ПОЧАТОК 40-Х РР. XX СТ.)

У статті, на основі аналізу опублікованих архівних документів, спогадів очевидців та історіографії праць проаналізовано вплив суспільно-політичних та соціально-економічних трансформацій на повсякденне життя східногалицького селянства у 1939–1941 рр. Висвітлено процес змін господарського, релігійного та повсякденного життя.

Ключові слова: Східна Галичина, селянство, соціально-економічні трансформації, повсякденне життя.

Модерні соціально-економічні трансформації українського суспільства, зумовлюють потребу звернення сучасників до попереднього історичного досвіду. Як зазначав американський науковець Едвард Саїд: “Звернення до минулого – одна з найпоширеніших стратегій інтерпретації теперішнього” [2, с. 9]. Цінним в подібному контексті є досвід галицького селянства, котрий, за 40 років прожив у складі чотирьох держав, які втілювали в життя свої соціально-економічні реформи.

Поняття трансформація передбачає певний соціальний простір, на якому вона відбувається [6, с.18]. За визначенням О. Лисенка: "...український селянин упродовж багатьох століть визначав структуру економіки, етносоціальну самоідентифікацію, моделі поведінки, моральні засади й ціннісні орієнтири... Цей колосальний досвід формував генетичний код української нації, забезпечував їй власний, самодостатній статус у сім'ї європейських народів, визначав перспективи історичного поступу" [3, с. 4].

Актуальність проблеми визначається потребою наукового узагальнення складного та суперечливого процесу пристосування галицького селянства, до нових реалій в умовах соціально-економічних трансформацій 1939–1941 рр. Потреба у нових дослідженнях зумовлена появою нових джерел: розсекречених архівних матеріалів, опублікованих та неопублікованих спогадах очевидців, котрі по-новому розкривають особливості життя галицьких селян "за перших совітів" [13, с. 340].

Наукова новизна публікації полягає у тому, що на основі аналізу різноманітних джерел здійснено спробу дослідити вплив соціально-економічних трансформацій на повсякденне життя східногалицького селянства.

Об'єктом дослідження є соціально-економічні процеси, котрі мали місце на території Східної Галичини.

Хронологічні рамки статті охоплюють вересень 1939 р. (час приходу радянської влади) – червень 1941 р. (закінчення першого періоду функціонування радянської влади).

Предмет дослідження – аналіз впливу соціально-економічних трансформацій на повсякденне життя сільського населення означених земель.

Мета публікації – дослідити особливості соціально-економічної політики радянської влади на території Східної Галичини, їх впливу на повсякденне життя місцевого селянства.

Завдання публікації обумовлені аналізом різноманітних джерел, характеристикою механізму впливу соціально-економічних трансформацій на повсякденне життя сільського населення Східної Галичини.

Події вересня 1939 року доволі широко відображені у вітчизняній та зарубіжній історіографії [8–11]. Про те, навіть більш ніж 70-ть років, що минули з часу тих подій, залишається низка малодосліджених аспектів. Зокрема, недостатньо висвітленими залишаються вплив соціалістичних перетворень радянської влади на повсякденне життя галицького селянства.

Частково питання соціально-економічної політики радянської влади у Східній Галичині висвітлено у академічних виданнях під загальною назвою "Історія українського селянства" [4]; колективних дослідженнях М. Литвина, О. Луцького, К. Науменка "1939: Західні землі України", В. Барана, В. Токарського "Україна: західні землі: 1939–1941 рр." [5]; монографічних дослідженнях О. Мальярчука, М. Сеньківа, Б. Яроша [7] та інших.

У цьому дослідженні, абсолютно не претендуючи на роль істини в останній інстанції акцентуємо увагу на дослідження процесу адаптації східногалицького селянства до нових соціально-економічних реалій, що мали місце упродовж вересня 1939 – червня 1941 р.

Початок ХХ століття для жителів східногалицьких сіл став багатим на різного роду несподіванок та потрясінь. Народившись в доволі толерантній Австро-Угорській імперії, значна частина селян освіту здобувала у шовіністичній Польській державі. Адаптувавшись до особливостей соціально-економічної політики Другої Речі Посполитої, наприкінці 1939 р. східногалицький селянин зустрівся з новими викликами долі.

Вересневі дні 1939 р. у життя східногалицьких селян внесли чимало нового. Вони стали свідками того, як "моцарство" польської адміністративної системи та війська, розвіялося як дим, під натиском німецьких, а згодом і радянських військ.

Перебуваючи у стані певної ейфорії, селяни інтуїтивно відчували, що крах Польської держави, це лише початок тих змін, що їх чекали попереду.

Прихід Червоної армії на територію Західної України викликав неоднозначну реакцію у місцевого населення – від повного несприйняття до підтримки [15, с. 150].

Новоприбулі "брати зі сходу" суттєво відрізнялися своєю поведінкою та манерами. Передусім одягалися доволі скромно. Радянські офіцери та солдати у порівнянні з польськими чи німецькими, виглядали "шміраками". Деякі червоноармійці несли довгі гвинтівки на мотузках. Їх лексикон був сповнений ненормативної лексики, котрого раніше не було чути у селах [17, с. 137].

З ініціативи місцевих комуністів (колишніх членів КПЗУ), створювалися революційні комітети, котрі організували вітальні акції червоноармійцям. Так, у с. Вишнівчик Терехівського району Тернопільської області у вересні 1939 р. "горстка малосвідомих селян під проводом вчителя Дурдели, який тоді щойно повернувся з Америки, вийшла на пагорбок за селом вітати братів-визволителів". Згодом Дурдела став директором школи [13, с. 332]. Не обходилося і без несподіванок, коли ініціатива виходила із середовища простих селян. Жителі галицьких сіл 17–18 вересня 1939 р.,

побачивши великі військові колони, почали споруджувати вітальні брами, котрі прикрашали національними синьо-жовтими стягами, та портретами М. Грушевського і С. Петлюри. На настрої селян вплинули гасла передових радянських загонів, що “...лише Червона армія визволить український народ від жахів війни і він одержить можливість розпочати нове життя” [12, с. 355].

Реакція представників новоприбулої радянської влади на таку ініціативу шокувала місцевих селян. Так, у селі Надрічне Бережанського району Тернопільської області 19–20 вересня 1939 р., коли у село в’їхав загін червоноармійців, до їх приходу приготували хліб-сіль, на дорозі встановили арку з портретом С. Петлюри і синьо-жовтими знаменами: чекали козаків з Великої України. Старший “визволителів” тут же наказав усе “знять”. Почувши таку команду, зустрічаючи вже не піднесли хліба-солі. Подібне мало місце і у селі Мечиців того ж району, де у вересні 1939 р. В. Заторський з кількома односельцями, зустрічаючи визволителів, стояв поперед гурту з синьо-жовтим прапором у руках. Дорогою від с. Рибники над’їхали три середні танки, один з офіцерів підійшов до господаря і тихо, але настійливо порадив: “Отец, етот флаг снімі, надо красний, понял?!”. У с. Денісів над Народним домом повісили на даху два прапори – червоний і синьо-жовтий. Гості наказали “...красний флаг оставить, а ету тряпку убрать (тикнувши пальцем на синьо-жовтий)”. Почуте приголомшило селян [14, с. 407, 487, 720].

Траплялися і трагікомічні моменти, коли за розповіддю Миколи Мороза 1927 р. н. жителя с. Рогачин, ніхто і не думав виставляти вітальну арку, підносити хліб-сіль “козакам”. На чийсь крик “Йдуть москалі” чоловіки похопали коси, ціпи та вила і приготувалися до зустрічі [14, с. 563–564].

Після таких зустрічей з представниками радянської влади, значна частина селян у відношенні до останньої зайняли вичікувальну позицію, а прихильники націоналістичних організацій – ворожу.

Події вересня 1939 р. у східногалицькому селі на короткий період породили певний вакуум влади, котрий потрібно було заповнити легітимними органами.

Традиційно у житті східногалицького села, крім обраного зборами села вїта та його помічників, провідну роль відігравала сільська громада, котра очолювалася місцевим парохом чи авторитетним учителем, доволі часто, виступала альтернативою офіційній владі у вирішенні місцевих суперечок. Традиційними були збори заможних селян, так званих “богачів” та “господарів”, щонеділі після літургії, поблизу церкви, для обговорення поточних справ у селі. Власне, в Польській державі, за певних обставин, схід села мав важливе значення при вирішенні спорів з представниками офіційної влади [16, с. 55]. Згідно з спогадами Омеляна Буцацького, жителя с. Конюхи на Тернопільщині: “в селі не було великих багатів. Лише кілька родин мало більше, як 10 моргів (1 морг = 0,56 га – В. С.). Мірилом заможності господаря у селі була кількість штук худоби і передовсім коней [14, с. 761].

Загалом повсякденному життю східногалицького села міжвоєнного періоду, притаманна висока релігійність, взаємодопомога та повага між людьми, незалежно від національного походження та релігійних переконань. Ведення одноосібного господарства виробило у місцевих жителів індивідуальну психологію, повагу до приватної власності, разом з тим, низка робіт у сільському житті виконувалася спільно. Так, ремонт доріг, будова церков та народних домів, допомога немічним, вдовам, сиротам, здійснювалася громадською толокою. Стояти осторонь від життя сільської громади, означало потрапити під громадський осуд [17, с. 137].

З приходом більшовиків, селяни сподівалися, що нова влада призначить керівників з кращих господарів. Проте, яким було здивування селян, коли головами сільрад “уповноважені” призначали сільських нероб, злодійчуків та пияків, котрих у народі називали “дідами чи дідвою” та ставилися до них із видимою зневагою. Так, у с. Мирне (Теляче) Підгаєцького району Тернопільської області політруком Лисенком, сільську раду сформовано з кількох місцевих злодійчуків [18, с. 327].

У радянського керівництва на формування та легітимність місцевої влади було своє бачення. Так, у зверненні від 29 вересня 1939 р. командувача Українського фронту С. Тимошенка зазначалося, що “... створення по ґмін селянських комітетів з представників незаможників і середняків для захоплення поміщицьких і монастирських земель, а також земель великих державних чиновників і передачу цих земель біднякам та середнякам” [19, с. 37–38]. Власне у цей час, до лексики галицьких селян потрапили категорії “куркуль”, “середняк”, “бідняк”, замість традиційних “багач”, “господар”, “дід”.

Не меншим фарсом були сповнені виборчі кампанії 1939–1940 рр. Так, згідно зі спогадами старожилів, у с. Шибалин на Тернопільщині, 22 жовтня 1939 р. під час виборів до Народних зборів, представник з району висунув кандидата маловідомого селянам, який розмовляв суржилом. Присутні підняли шум і сміх. Як альтернативу запропонували кандидатуру малоземельного селянина Івана Перога. Тут один підліток голосно вигукнув: Періг-пияк. Тоді селяни висунули Івана Дидика, якого і обрали представником [14, с. 613].

Селяни, усвідомивши, що радянські вибори – фарс, різними способами їх саботували, чим провокували репресивні дії з боку влади. Так, у селах Кошилівці та Попівці Товстенського району Тернопільської області, лише після проведених "бесід" з уповноваженими з району, селяни пішли на вибори у другій половині дня. Часто непорозуміння у день виборів траплялися через особливості повсякденного життя селян. Так, галицький селянин у неділю зранку йшов на відправу. А в день виборів, що, зазвичай, призначався на неділю, радянські функціонери вимагали масової явки саме зранку, і відсутність виборців на дільницях розцінювали, як саботаж, із відповідними наслідками. Наприклад у с. Цапівці Чортківського району Тернопільської області до виборчих дільниць селян "запрошували" бійці місцевого гарнізону [12, с. 359].

За таких обставин, під час голосування, селяни викреслювали всіх кандидатів, а бюлетені рясніли антирадянськими гаслами. Часто траплялися і диверсії. Так, у ніч з 1 на 2 грудня 1940 р. у с. Млинівці на Тернопіллі учні 7 класу Володимир Вовк (1925 р. н.) та Мирон Вовк (1924 р. н.), викрали списки виборців та знищили. 4 грудня хлопців арештували і подальша їх доля не відома [20, с. 118].

Таким чином, селяни змушені були пристосовуватися до абсолютно чужої їм системи влади та місцевого самоврядування. Зміни стосувалися різних сфер життя селян. Так, на стінах у кожній хаті висіли образи, портрети родичів та відомих діячів українського народу – Т. Шевченка, І. Франка. На видному місці знаходилася Біблія, молитовники, часописи націоналістичного та господарського призначення. З приходом радянської влади, молодших членів родин – школярів, новоприбулі учителі, переконували, що це пережитки минулого, яких потрібно позбутися. Це викликало непорозуміння у сім'ях. Іноді діти відмовлялися йти до школи через атеїстичну пропаганду та вимоги вступати у піонери, як це мало місце у с. Загір'я на Тернопільщині [20, с. 283]. У с. Білокриниця Підгаєцького району Тернопільської області з приходом більшовиків молодим людям і активу села заборонялося відвідувати церкву, святкувати релігійні свята, вінчатися і хрестити дітей у храмі [18, с. 30].

Не вкладалося у свідомості селян ставлення більшовиків до священиків, котрі були моральними авторитетами села. Так, у с. Лапшин на Бережанщині пароха о. Недільського, енкаведисти взули у черевики з підощвами набитими цвяхами та водили цілу ніч, аж поки той не погодився прийняти православ'я [14, с. 470].

Прихід більшовиків супроводжувався роздачею панського майна, котре селяни охоче розбирали, а то й розкрадали. Правда, через короткий час, роздане панське майно конфісковувалося правоохоронними органами до новостворених колгоспів, що викликало справедливе обурення сільської бідноти. Траплялися і трагікомічні ситуації. Так, у с. Літятин на Тернопільщині селянин Данило Маланчук, що симпатизував радянській владі, набрав воза снопів з панського фільварку, але був затриманий начальником міліції Семененком і засуджений на 1,5 року. Повернувшись з в'язниці, казав: "О, то не така комуна" [14, с. 576]. Власне і у заможних селян також забирали "надлишкову" землю, котру підприємливі селяни купували за попередніх влад. До честі селян, часто такі землі не оброблялися бідняками, котрого їй наділили із селянської солідарності та поваги до приватної власності на землю, що була доволі сильною у той час у свідомості селян.

Згідно з спогадами о. Павла Олійника із с. Августівка: "Село за нової влади змінилося. Якщо попередніми роками в селі ніхто не бачив п'яного чоловіка на жадній забаві, весіллі, хрестинах чи празнику, то тепер парубки та чоловіки середнього віку частенько вживали дешевеньку горілку. Не було що їм робити довгими зимовими вечорами, то вони збиралися в хатах, пили горілку і співали. Восени 1940 р. сільська крамниця була майже порожня. Крім горілки, смердючої риби, махорки, сірників і солі нічого більше не було. А селянину потрібні одяг, взуття, керосин, мило" [14, с. 665].

Власне на початку 1940 р. західноукраїнське населення зіткнулося з проблемою відсутності продуктів харчування, а на ті, що були, ціни сягали неймовірних висот. Так вершкове масло коштувало 70–80 крб., кури 60–70 крб. штука, гуси 120–150 крб. штука, при середній місячній зарплаті 250 крб. Часто місцеве населення виганяло з черг у магазинах радянських працівників, відряджених з інших районів СРСР, кажучи: "Через вас у нас все пропало, вам уже недовго залишилося жити" [2, с. 60].

Один із наймасовіших антирадянських виступів відбувся 18–19 грудня на Збаражчині, під керівництвом активістів ОУН М. Данилевича, І. Білецького, А. Шевчука та ін. Повстання одночасно розпочалося у Збаражі та довколишніх селах. У ході виступу розігнано сільські ради, оголошено про створення самостійної України, вивішено національні прапори, проведено мобілізацію чоловічого населення віком 18–50 років. Сигналом до виступу стали підпали скирт і по одній хаті у кожному селі, церковні дзвони та звук сурми. Придушити повстання вдалося з допомогою підкріплення з обласного управління НКВС. Арештовано 64 учасники повстання [21, с. 289–292].

З початком німецько-радянського збройного конфлікту, чимало прихильників та представників радянських органів місцевого самоврядування були страчені місцевими жителями. Так, у с. Литвинові Підгаєцького району Тернопільської області, як згадував Олексій Осадца: "у перші дні війни на скотомогильнику знайшли трупи сімох колишніх радянських активістів". Подібні акти самосуду мали місце в селах Мирне та Бурканів на Тернопільщині [13, с. 309; 18, с. 49, 429].

Таким чином, упродовж вересня 1939 – червня 1941 рр. у східногалицькому селі була встановлена абсолютно чужа місцевому населенню система соціально-економічних відносин, котра змусила змінювати традиційний уклад життя.

Список використаних джерел

1. 1939 рік в історичній долі України і українців. Матеріали Міжнародної наукової конференції 23–24 вересня 1999 р. [Ред.кол.: Кондратюк К. К.]. – Львів: Львівський національний університет ім. І.Франка, 2001. – 224 с. 2. Патриляк І.К. "Встань і борись! Слухай і вір...": українське націоналістичне підпілля та повстанський рух (1939–1960 рр.): Монографія / І. К. Патриляк. – Львів: Часопис, 2012. – 592 с. 3. Українське село в 1941–1945 рр.: економічне та соціальне становище. Монографія / [О. Лисенко та інші]. – Черкаси: ЧНУ імені Б. Хмельницького, 2011. – 668 с. 4. Історія селянства Української РСР: у 2-х т. / [Відп. ред. І.І. Компанієць]. – К.: Наукова думка, 1967. – Т. II.: Від великого Жовтня до наших днів. – 634 с.; Історія українського селянства. Нариси в 2-х томах. – Т.2. – К.: Наукова думка, 2006. – 653 с. 5. Литвин М. 1939: Західні землі України / М.Р. Литвин, О.І. Луцький, К.Є. Науменко. – Л.: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1999. – 152 с.; Баран В. Україна: західні землі: 1939–1941 рр. / В. Баран, В. Токарський. – Л.: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1996. – 448 с. 6. Цимбал Т. Соціологія становлення нового соціального порядку (трактат з глобальної соціології Ульриха Бека) / Т. Цимбал // Бек Ульрих Влада і контрвлада і добу глобалізації. Нова світова політична економія / [Ульрих Бек; пер. з нім. О. Юдіна]. – К.: Ніка-Центр, 2001. – С. 9–24. 7. Сеньків М. В. Західноукраїнське село: насильницька колективізація 40 – поч. 50-х рр. ХХ ст. / М. В. Сеньків. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002. – 292 с.; Ярош Б. О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях. 30–50-ті роки ХХ ст. (історико-політологічний аспект) / Б. О. Ярош. – Луцьк: Надстир'я, 1995. – 176 с.; Малярчук О. М. тоталітаризм проти західноукраїнського села / О. М. Малярчук. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2008. – 228 с. 8. Клімецький М. Хронологія подій у східній Малопольщі 1939–1947 рр. / М. Клімецький // Україна-Польща важкі питання. Т. 5. Матеріали Вміжнародного семінару істориків "Українсько-польські взаємини під час Другої світової війни" Луцьк, 27–29 квітня 1999 р. – Варшава, 1999. – С. 78–107. 9. Карпус З. Втрати населення в Західній Україні у 1939-1941 рр. / З. Карпус // Україна-Польща важкі питання. Т. 5. Матеріали V міжнародного семінару істориків "Українсько-польські взаємини під час Другої світової війни" Луцьк, 27–29 квітня 1999 р. – Варшава, 1999. – С. 139–150. 10. Wnuk R. Za pierwszego sowieta. Poiska konspiracja na Kresach Wshodnich II Rzeczypospolitej (wrzesien 1939 – czerwiec 1941) / R. Wnuk. – Warszawa, 2007. – 461 s. 11. Масловский В.И. В борьбе с врагами социализма. Очерки истории классової борьбы на селе в период построения основ социализма в западных областях Украины. 1939–1950 / В. И. Масловский. – Львов: Изд-во при Львов. ун-те, 1984. – 188 с.; Кошарний І.Я. У сузір'ї соціалістичної культури. Культурне будівництво у возз'єднаних областях Української УРСР (1939–1958) / І. Я. Кошарний. – Львів: Вища Школа, 1975. – 239 с. 12. Український вибір: політичні системи ХХ століття і пошук власної моделі суспільного розвитку / [В.Ф. Солдатенко (керівник)]. – К.: Парламентське вид-во, 2007. – 576 с. 13. Історія міст і сіл Теробовлянщини. – Тернопіль, 1997. – 541 с. 14. Бережанська земля. Історично-мемуарний збірник. Том II. – Торонто – Нью-Йорк–Лондон–Сідней–Бережани–Козова, друкарня оо. Василян, Торонто. – 1998. – 899 с. 15. Кондратюк К. Втрати населення Західної України у 1939-1941 рр. / Костянтин Кондратюк // Україна-Польща важкі питання. Т. 5. Матеріали Вміжнародного семінару істориків "Українсько-польські взаємини під час Другої світової війни" Луцьк, 27–29 квітня 1999 р. – Варшава, 1999. – С. 150–163. 16. Коростіль Н. Побут і повсякденне життя українських аграріїв Східної Галичини міжвоєнного періоду (1919-1939 рр.) / Н. Коростіль // Схід. Аналітично-інформаційний журнал. – Донецьк, 2007. – № 6. – С. 53–56. 17. Котовський Р. Зміни в повсякденному житті галицько-волинського села у 1939–1941 рр. / Р. Котовський // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І.С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2011. – Вип. 1. – С. 136–141. 18. Підгайчани в боротьбі за волю України. Історико-мемуарний збірник. – Детройт–Клівленд–Парма–Тернопіль: Горлиця 2000. – 623 с. 19. Кучерепа М.М. Волинь: 1939–1941.: Навчальний посібник / Кучерепа М. М, Вісин В. В. . – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2005. – 486 с. 20. Зборівщина: історія і сьогодення: Історико-краєзнавчий нарис / [Укл. М.Б. Бігус]. – Тернопіль: Воля, 2008. – 480 с. 21. Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 р.: документи ГДА СБ України / [Упоряд. Василь Даниленко, Сергій Кокін]. – Вид. дім "Кієво-Могилянська академія", 2009. – 1311 с.

Владимир Старка

**ОТНОШЕНИЕ ВОСТОЧНОГАЛИЦКОГО КРЕСТЬЯНСТВА К СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ
(КОНЕЦ 30-Х – НАЧАЛО 40-Х ГГ. XX СТ.)**

В статье на основании анализа опубликованных архивных документов, воспоминаний очевидцев и историографии проанализировано влияние общественно-политических и социально-экономических трансформаций на повседневную жизнь восточногалицкого крестьянства в 1939–1941 гг. Отображено процесс изменений хозяйственной, религиозной и повседневной жизни.

Ключевые слова: Восточная Галичина, крестьянство, социально-экономические трансформации.

Volodymyr Starka

**ATTITUDE PEASANTRY'S OF EASTERN HALYCHYNA TO THE SOVIET REGIME
(LATE 30'S - EARLY 40-IES. XX CENTURY)**

Based on the analysis of published archive documents, memoirs of witnesses and historiography, the influence of social and economic transformations on peasantry's everyday life of Eastern Halychyna in 1939–1941 is analyzed in the article. Changing process of economic, religious and everyday life is described.

Key words: Eastern Galychyna, peasants, social and economic transformation, everyday life.

УДК 94(477)(1-078) "1941–1942"

Юрій Левченко

**УТВЕРЖДЕННЯ АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНОГО ПОДІЛУ УКРАЇНИ
ПІД ЧАС ОКУПАЦІЇ 1941–1942 РР.**

У статті досліджується утвердження адміністративно-територіального поділу території України під час окупації. Розкрито утворення адміністративних одиниць: Рейхскомісаріату "Україна", дистрикту "Галичина", губернаторств – "Буковина", "Бессарабія", "Трансністрія" та зони військової адміністрації на території України.

Ключові слова: Українська РСР, Німеччина, Румунія, режим окупації, адміністративно-територіальний поділ.

Розчленування території УРСР під час окупації на декілька окупаційно-адміністративних утворень розглядається українськими дослідниками як беззаперечна істина, що відбулася упродовж 1941 року. Аналізуючи поділ окупованої України, історики посилаються на одну або дві дати, якими було "проголошено" або "створено" певне адміністративно-територіальне утворення, забуваючи при цьому той факт, що виникнення адміністративної одиниці – це тривалий процес, який потребував попередньої підготовки та часу на реорганізацію.

За радянських часів, усе зводилося до того, що після загарбання, гітлерівці розчленували Україну на окремі частини: Галичину, з якої утворили дистрикт Генерал-Губернаторства; Румунії тимчасово передали "так звану Трансністрію"; з більшої частини створили Рейхскомісаріат "Україна", а п'ять східних областей, що не увійши до його складу, утворили зону з військовим управлінням. Це засвідчують праці дослідників: Н. Супруненка "Украина в Великой Отечественной войне Советского Союза" (1956 р.), М. Коваля "Історія памятає: Кривавий шлях фашистів на Україні" (1965 р.), В. Коваля "Подвиг народний: Україна у Великій вітчизняній війні" (1970 р.) та ін.

Пострадянська та сучасна історіографія представлена працями Я. Грицака "Нарис історії України: Формування модерної української нації XIX–XX ст." (1996 р.), П. Рекотова "Органи управління на окупованій території України" (1997 р.), О. Лисенка, В. Нестеренка "Окупаційний режим на Україні 1941–1943 рр.: адміністративний аспект" (2006 р.), О. Гончаренка, О. Лисенка, Т. Першиної "Система управління окупованими територіями України" (2010 р.) та інші, у яких подається новий погляд на розчленування України під час окупації. У дослідженнях подані факти, що поділ території України планувався німцями та румунами ще до нападу на СРСР, розкриваються причини приєднання певної частини української території до того чи іншого адміністративного утворення, характеризується адміністративний поділ окупаційних одиниць тощо.

Однак поділ УРСР зводиться до дат створення цивільних адміністративних утворень. Наведене свідчить про те, що ця тема потребує більш досконалого дослідження.

Об’єктом дослідження є територіальний поділ окупованої України в 1941–1942 рр.

Предметом вивчення є процес формування окремих окупаційних адміністративно-територіальних утворень, зміна кордонів та офіційного статусу в системі окупованих радянських територій.

З метою поглиблення вивчення цього наукового, автор ставить перед собою наступні завдання: дослідити передумови та утвердження адміністративно-територіального поділу УРСР в 1941–1942 рр.; розкрити особливості утворення німецькими та румунськими загарбниками цивільних адміністративних утворень на території України в другій половині 1941 року.

Плануючи війну проти СРСР, А. Гітлер ще не знав, як виглядатиме східноєвропейський простір після її завершення. Про це свідчать наступні факти: під час наради 22 липня 1940 р., коли визначалися стратегічні цілі “східної” кампанії, однією із них було створення низки підконтрольних держав – України, Білорусії, Прибалтійської федерації [1, с. 200–201]. У ході змін військової стратегії – уведення цивільної адміністрації, під час воєнних дій фюрер відмовився від створення напівзалежних держав та висунув завдання про формування імперських комісаріатів [2, с. 22]. Остаточо він визначився у цьому питанні після перших військових успіхів у 1941 року. Його власні погляди були озвучені під час наради 16 листопада 1941 р. за участю А. Розенберга, Г. Ламмерса, В. Кейтеля, Г. Герінга та М. Бормана, на якій обговорювалося питання про остаточне врегулювання окупованих радянських територій. Захоплені території планувалося розділити на чотири рейхскомісаріати: Балтія, Україна, Московія та Кавказ. Також визначалися території, які мали безпосередньо стати частинами Рейху – Крим, Галичина, Балтика, надволзька колонія і територія навколо Баку [3, с. 177–179]. До українських земель вирішено підпорядкувати “староавстрійську Галичину” Г. Франку, Румунії віддати Одесу, а з іншої території створити рейхскомісаріат. Приводом для передачі Румунії “Бесарабії та Одеси із смугою в північно-західному напрямку” стала домовленість А. Гітлера та І. Антонеску від 12 травня 1941 р., за якою Румунія, беручи участь у війні проти СРСР зможе повернути втрачені у 1940 році Бессарабію та Північну Буковину і навіть розширити кордони далі на схід [4, с. 524]. Це вже були остаточні зміни в реорганізації східноєвропейського простору, відповідно до яких реалізувалася політика адміністративно-територіального поділу європейської частини СРСР і УРСР, яка на той час була його складовою частиною.

Під час згаданої наради 16 липня 1941 р. А. Гітлер підняв питання про необхідність “включення староавстрійської Галичини” до “польського” генерал-губернаторства. Після обговорення, фюрер вирішив, “що вона не відійде до губернаторства, а лише одночасно буде підпорядкована Г. Франку” [3, с.179]. Наступного дня він змінив свою думку і підписав декрет, згідно з яким, Галичина переходила під управління генерал-губернатора [5, арк. 1]. Проти цього рішення виступив А. Розенберг. Однак фюрер, ігноруючи його протест, 22 липня 1941 р. підтвердив своє рішення передати “управління раніше належній Польщі областю Галичина” генерал-губернатору [6, с.58].

На підставі згаданих декретів А. Гітлера і згідно з розпорядженням генерал-губернатора Г. Франка “про адміністрацію Галичини” від 1 серпня 1941 р. в Галичині запроваджено цивільну адміністрацію, підпорядковану урядові Генерального губернаторства. Відповідно до цього, чотири західноукраїнські області – Львівська, Дрогобицька (з 1951 р. – частина Львівської), Станіславська (з 1962 р. – Івано-Франківська), Тернопільська (без північних районів) площею 48081 км², як п’ята адміністративна одиниця, увійшли до складу “польського” генерал-губернаторства.

Після захоплення Польщі у 1939 р., нацистська Німеччина включила до свого складу Познань та Костовище, а з решти території 12 жовтня того ж року створила “Генерал-губернаторство для окупованих польських земель” розміром у 95,5 тис. км² з центром у м. Краків. У силу розвитку військово-політичних подій у Європі 1939–1940 рр. “Генерал-губернаторство для окупованих польських земель” перетворилось просто в “Генерал-губернаторство”. У адміністративному відношенні Генерал-губернаторство поділялося на чотири дистрикти: Краків, Люблін, Радом та Варшава [7, с.142; 8, с. 25–26].

Новоутворений дистрикт отримав староавстрійську назву – “Галіцієн” (Галичина), а центром його стало м. Лемберг (Львів). Організація влади та управління в дистрикті створювалися за зразком Генерал-губернаторства. В адміністративному відношенні, Галичина проголошувалася дистриктом (“Distrikt”) Генерал-губернаторства, який у адміністративно-територіальному відношенні поділявся на крайсфрайштадти (kreisfreistadte) та крайсгауптманшафти (kreishauptmannschaften), що склалися з бецирків (bezirk). У свою чергу, вони поділялися на ландгейманди (landgemeinde), які склалися з громад [9, с. 42; 10, с. 97]. Усього на території Галичини створено 17

крайзгауптманшафтів, проте внаслідок реформувань адміністративно-територіального поділу в 1942 р., залишилося 14, а 1943 р. взагалі – 12 [11, с. 43; 12, с. 329].

Також встановлювалися нові кордони дистрикту "Галицієн" із сусідніми дистриктами – "Люблін" та "Кракау". Від 7 серпня 1941 р. "кордон між дистриктами "Кракау" і "Галицієн" проходить від словацького кордону на півночі, через західні кордони колишніх польських повітів Турка, Самбір, Яворів і Любачів, до південної межі дистрикту "Люблін". Таким чином, південні громади Краківського дистрикту: Тарнава Нижня і Сянки (частково) переходять дистрикту Галичина" [13, арк. 2]. Проте повіт Доброміль та східні частини повітів Ярославського, Перемишельського, Березівського, Ліського та Сяницького (межа річка Сян) було приєднано до Краківського дистрикту. Кордон між дистриктами "Люблін" і "Галицієн", починаючи з 1 квітня 1942 р., "проходить по лінії (із заходу на схід) наступним чином: Дзікув Старий – Цешанув – Плазув – Нароль – Ліпско – Белжець – Любича-Крулевсько – Вербівка – Тарношин – Белз – Варяж – Хоборів – Кристинопіль – Солка" [14, арк. 1–2]. Території південніше цього кордону переходили до складу Люблінського дистрикту. В своїх спогадах К. Паньківський зазначав, що "західним кордоном дистрикту стала лінія Керзона" [15, с. 80].

Із приєднанням українських земель Польське генерал-губернаторство збільшило свою територію з 95 742 км² до 144 518 км² [9, с. 47]. Таким чином, його територія збільшилась на 33,8 %. Дистрикт "Галицієн", розміром у 48 тис. км² складав 8,3 % території Української РСР.

17 липня 1941 р. наказом А. Гітлера введено цивільне управління окупованими областями СРСР та утворено "Міністерство окупованих східних областей", очолюване А. Розенбергом [16, с. 26–29; 17, с. 300–302]. Під "окупованими східними областями" розумілися території, "які не входять до компетенції прикордонної імперської адміністрації або Генерал-губернаторства" [18, арк. 24]. У наказі вказувалося, що "після закінчення бойових дій в східних областях, управління ними пререходить від військових інстацій до органів цивільної влади". Території, які переходили до цивільної адміністрації, визначалися фюрером.

25 липня 1941 р. створено перший рейхскомісаріат "Остланд" з центром в. м. Рига. До його складу 1 серпня 1941 р. передано територію Литовської РСР; 1 вересня – Латвійську РСР та південну частину Білоруської РСР, а 5 грудня – Естонську РСР [19, с. 85]. Другий рейхскомісаріат під назвою "Україна" утворено 20 серпня 1941 р. [20, с. 46; 21, с. 27–28]. Згідно з даними П. Рекотова, "фактично він почав діяти з 1 серпня 1941 р." [10, с. 92]. До свого складу він мав включати "частину східних захоплених областей, населену українцями, не підвладну управлінню генерал-губернатора". Згідно з німецькими планами, територія рейхскомісаріату "Україна" (далі – РКУ), окрім виключно українських територій мала включати: Волгоградську, Сталінградську, Воронежську, Тамбовську, Орловську, Ростовську області РРСФСР та Кримську АРСР [22, арк. 13–33]. Під час проголошення, територія РКУ, передана військовою адміністрацією до цивільного управління рейхскомісаріату, становила 71 тис. км², але надалі з окупацією України його кордони розширювалися. На 15 лютого 1942 р. територія становила 233 818 км², а 1 січня 1943 р. – його площа складала 339 195,83 км² [23, арк. 11; 24, арк. 1]. Згідно з даними В. Косика, РКУ обіймав територію в 339 258 км² [25, с. 174].

Вказане доводить, що формування території РКУ відбувалося поступово. Це обумовлено двома чинниками – швидкістю просування частин вермахту вглиб СРСР та переданням оперативним тилом військової зони "умиротворених" територій до цивільної адміністрації рейхскомісаріату. Так, згідно з указом фюрера від 20 серпня 1941 р., частина території, що вийшла зі складу оперативного району групи армій "Південь" 1 вересня того ж року передавалася представнику рейхскомісара України рейхстройгендеру Шрейберу, тим самим створивши першу територію РКУ. Її кордон виглядав наступним чином: захід – кордон "польського" Генерал-губернаторства; північ – південний кордон рейхскомісаріату "Остланд"; південь – вздовж р. Дністер. Східна межа проходила лінією "Волинов на Дністрі – Бар – Латишів – Любар – вздовж ріки Служе до її впадіння в р. Горинь – вздовж р. Горинь до її впадіння в р. Припять" [26, арк. 34, 65]. 20 жовтня 1941 р. до РКУ була передана ще одна частина оперативного району групи армій "Південь". Його кордони на півночі, сході та півдні проходили наступним чином: "Вздовж р. Рів до впадіння її в Буг – вздовж Бугу до Первомайська – Ново-Українка – Новомиргород – Смала – Черкаси – вздовж р. Дніпро до Речиці – залізнична колія Речиця-Луїнець до попереднього східного кордону рейхскомісаріату" [27, арк. 117]. 15 листопада 1941 р. кордон РКУ поширився в південно-східному напрямку від лінії: Первомайськ – Ново-Українка – Новомиргород – Смала – Черкаси на все міжріччя Південного Бугу та Дніпра [28, арк. 4]. Останнє розширення території РКУ відбулося 1 вересня 1942 р., коли Херсонська, Запорізька, Дніпропетровська, Полтавська й лівобережна частина Київської області були передані до його складу [29, арк. 34]. Кордони РКУ на період найбільшого його розширення (1 вересня 1942 р.) виглядали наступним чином: на заході та південному-заході – кордони проходили через колишні радянські області Львів і Тернопіль по лінії

Сокаль – Броди – Підволочинськ – р. Збруч до впадіння її у р. Дністер. Далі уздовж Дністра до с. Василюти (біля Могилева-Подільського) до с. Лядової, далі через Примазеницю та Бар (включно) і далі до р. Ров і західного берега Південного Бугу до його впадіння в Чорне море. На півночі кордони проходили у середньому в 20 км північніше залізничної колії Брест – Гомель, до пункту, розташованого у 20 км східніше Мглина [18, арк. 11]. Східний кордон проходив східною межою Київської, Полтавської, Дніпропетровської та Запорізької областей.

У адміністративно-територіальному відношенні рехійскомісаріат поділявся на генеральні округи (*generalbezirk*), які складалися з крайзгебітів (німецькою адміністрацією відносно них також вживалася назва "гебіт" – *Gebiet* (*kraisgebiet*)), що, усвою чергу, поділялися на райони (*rayons*) [30, с. 117–119]. РКУ складався із шести генеральних округів: 1) "Волинь-Поділля" ("Брест-Литовськ") займав територію Рівненської, Волинської і Кам'янець-Подільської області, а також південні райони Брестської і Пінської областей Білоруської РСР; 2) "Житомир" – Житомирська, північні райони Вінницької, а також південні райони Поліської області БРСР; 3) "Київ" – Київська і Полтавська області; 4) "Миколаїв" – Миколаївська (без західних районів) і Кіровоградська області; 5) "Таврія" – лівобережні райони Миколаївської (тепер Херсонської) і Запорізької областей; 6) "Дніпропетровськ" – Дніпропетровську і частину Запорізької області [18, арк. 12–13]. Наведене свідчить про те, що окрім суто українських територій, до складу РКУ були приєднані південні райони областей Білоруської РСР.

Утворене під німецьким цивільним управлінням міністерство окупованих східних областей РКУ в найбільших масштабах займало територію розміром у 339 195,83 км² з якої 40 353 км² складала територія Білоруської РСР, і 298 806,83 км² Української РСР. Таким чином, до РКУ входило 51,7 % української та 6,9 % – білоруської території.

"Зона військової адміністрації" – це тилові райони вермахту, межі яких обмежувалася по мірі того, як німецькі війська рухалися вглиб СРСР шляхом передачі окупованих територій до складу адміністративно-територіальних одиниць – дистрикту "Галичина", Рейхскомісаріату "Україна", "Трансністрія" [26, арк. 6, 64, 81]. Таким чином, у географічному розумінні – це територія п'яти східних областей УРСР – Чернігівської, Сумської, Харківської, Сталінської (з 1961 р. – Донецька) та Ворошиловградської (з 1990 р. – Луганська), які впродовж 1941–1943 рр. перебували під управлінням військового командування.

25 червня 1941 р. згідно з наказом А. Гітлера, уся повнота влади на захопленій радянській території передавалася командувачам вермахту [17, с. 291–292; 21, с. 3]. Це обумовлювалося стратегією уведення цивільної адміністрації. Вона базувалася на переміщенні тилових кордонів областей, що знаходилися під владою військової адміністрації для створення цивільної адміністрації на теренах "колишнього" СРСР. Структура зони військового управління визначалася згідно з наказом від 3 квітня 1941 р. Цим документом ця зона поділялася на райони армій, що складалися з району бойових дій, оперативного тилового району і тилового району груп армій. Від лінії фронту, в напрямку до Третього рейху, їх послідовність виглядала наступним чином: район бойових дій – оперативний район армій – тиловий район груп армій [16, с. 20–21]. Дослідник "військової зони України" В. Нестеренко зазначає, що її формування на території України відбувалося поступово та виділяв наступні етапи: "1. Від 22 червня до 20 серпня 1941 р. – з початку війни до створення РКУ; 2. Від 20 серпня 1941 р. до 1 вересня 1942 р. – до неї входила більша частина Лівобережної України, а кордон з РКУ проходив по Дніпру; 3. Від 1 вересня 1942 р. – від передачі частини Лівобережжя до РКУ до кінця окупації" [31, с. 12].

Адміністративно-територіальний поділ у цій окупаційній зоні був унікальним, оскільки поєднував у собі елементи радянського адміністративного устрою та військової системи під управлінням вермахту. Найнижчою ланкою цієї зони залишалися райони. Це пов'язано з тим, що організація місцевого управління у цій зоні спиралася на колишній політичний поділ, обмежуючись селом, общиною і районом. Кордони радянських районів зберігалися з адміністративної точки зору, однак, мали певні відмінності: коли, у певній місцевості "справи з бандетизмом вимагали втручання кількох місцевих кандидатур, тоді для забезпечення спокою один район розділяли на два, і навпаки два райони об'єднувалися, коли не вистачало німецького персоналу для створення місцевих комендатур" [32, арк. 15]. Наприклад, Харківська область поділялася на гебіти, що поділялися на райони (крайси). Вона поділялась на 9 гебітів та 33 крайси, їх поділ виглядав наступним чином: 1) гебіт Богодухів, включав крайси: Краснокутський, Коломацький, Богодухівський, Валківський крайси; 2) Красноград – включав крайси: Красноградський, Зачепилівський, Кегичівський, Сахновщанський; 3) Харків – включав крайси: Харківський, Золочівський, Липецький, Дергачівський; 4) Зміїв – включав крайси: Зміївський, Ново-Водолазький, Старовірівський, Олексіївський; 5) Лозова – включав крайси: Лозівський, Близнюківський, Барвінівський; 6) Чугуїв – включав крайси: Чугуївський, Старо-Салтівський, Печенізький; 7) Ізюм – включав крайси: Ізюмський, Балаклійський,

Петриківський, Савинський; 8) Вовчанськ – включав крайси: Вовчанський, Ольховатський, Велико-Бурлукський; 9) Купянськ – включав крайси: Купнянський, Шевченківський, Дворічанський, Боровський [33, с. 107].

Наступний адміністративний поділ не відповідав колишній області через територіальні невідповідності розташування адміністративних установ вермахту, комендатур відносно територіального поділу. В тиловому районі груп армій (саме у цьому районі військової адміністрації перебували п'ять східних українських областей упродовж 1941–1943 рр.), управління територією відбувалося через дивізії охорони тилів і армій чи головні польові комендатури, а далі – польові та місцеві або гарнізонні комендатури [10, с.90]. У територіальному відношенні місцева комендатура здійснювала управління 2–5 районами. Наприклад, гарнізонній комендатурі № 514 підпорядковувалися райони: Славянська, Яроматорська, Червоного Лиману; № 447 – райони Константинівський, Артемівський і т. д. [34, арк. 97–98]. Кожній польовій комендатурі підпорядковувалися від 10 до 20 районів [35, с. 176]. Так, польовій комендатурі № 198 у Охтирці в липні 1942 р підпорядковувалося 12 районів: Охтирський, Писарівський, Тростянецький, Грунський, Лебединський, Штепівський, Недригайлівський, Синівський, Сумський, Миропільський, Хотенський та Ульянівський [36, арк. 8].

На території східних областей України в 1942 р. знаходилися дві головні польові комендатури: № 397 у м. Сталіно та № 399 у м. Конотопі. Першій підпорядковувалися польові комендатури у Ворошиловграді та Новочеркаську, гарнізонна комендатура у Сталіно. Другій – польові комендатури в Рильську, Ніжині, Старобельську, Чугуєві та Обояні [37, арк. 71–72]. Територіально, головні польові комендатури охоплювали декілька областей. Наприклад, головна польова комендатура у м. Сталіно в 1942 році керувала територією в 52 тис. км² із яких: Сталінська область – 21 тис. км², частина Ворошиловградської області – 11 тис. км² і Ростовська область – 20 тис. км². Її розміри: із заходу на схід становили 300 км², а з півдня на північ – 250 км² [36, арк. 77].

Схематично адміністративно-територіальний поділ військової адміністрації мав наступний вигляд: територія головної польової комендатури – територія польової комендатури – територія місцевої комендатури – район – село. Загальна площа зони військової адміністрації на території України становила 141 тис. км², або 24,4 % території Української РСР.

Виконуючи домовленості відносно Румунії, Німеччина передала їй під контроль частину окупованої території, на якій створено три губернаторства – "Буковина", "Бессарабія" і "Трансністрія". Упродовж 5–7 липня 1941 р. 3-я румунська армія захопила Чернівецьку область – територію Північної Буковини і Хотинщини. Ще до її окупації, генерал Г. Авромеску 3 липня видав наказ про встановлення окупаційного режиму в Буковині [38, с. 194–195]. 14 липня 1941 р. бухарестська влада проголосила Північну Буковину румунською територією, а 18 липня разом з румунською Південною Буковиною утворила провінцію "Буковина" з центром у м. Чернівці. [39, с. 47–48]. 3 вересня 1941 р. на основі "Декрет-Закон про організацію Бессарабії та Буковини" провінція "Буковина" реорганізувалась у губернаторство [40, арк. 1–4]. Були утворені головні органи управління – директорати, префектури, претури та примарії. Остаточне включення Буковини до складу Румунії відбулося після проведеного упродовж 9–12 листопада 1941 р. плебісциту, результатом якого стало включення губернаторства "Буковина" до складу королівської Румунії [41, арк. 1–5; 42, арк. 2–10].

Губернаторство "Буковина" об'єднувало: Чернівецьку область Української РСР, Ліпканський і Бріченський райони Молдавської РСР та румунські жудці: Камплуг, Радауці, Сучава. Спочатку на території губернаторства створено 6 жудців: Хотинський, Чернівецький, Сторожинецький, Сучавський, Радауцький, Кимплузький, а 4 жовтня 1941 р. спеціальним "Декрет-Законом" приєднано жудець Дорогой [43, арк. 1–2]. Територія губернаторства становила близько 20 тис. км², із яких 8400 км² складала територія Чернівецької області (або 1,4 % території УРСР).

Упродовж 5–26 липня 1941 р. 4-а румунська армія і 11-а німецька армія повністю захопили Бессарабію, у тому числі її південну частину – Ізмаїльську область Української РСР [44, с. 156, 161; 45, арк. 19]. Аналогічно, як і Буковина, 14 липня того ж року, Бессарабія оголошувалася румунською територією. Згідно з наказу І. Антонеску від 19 липня 1941 р., коли більша частина її була захоплена, проголошено провінцію "Бессарабія" з центром у м. Кишинів [46, с. 16; 47, с. 7]. У вересні цього ж року провінцію реорганізовано в губернаторство "Бессарабія", а після проведеного 1–12 листопада 1941 р. плебісциту вона включалася до складу Румунії [49, арк. 2–19]. На приєднаних до складу Румунії території Бессарабії і Буковини поширювалися румунські закони, фінансова, податкова системи і адміністративний устрій.

До складу губернаторства "Бессарабія" увійшли правобережні території Молдавської РСР та Ізмаїльська область УРСР. У територіальному відношенні губернаторство поділялося на дев'ять жудців. Відповідно, територія Молдавії була поділена на шість: Бельський, Бендерський,

Калгульський, Кишенівський, Орієвський, Сорокський, а України на три – Ізмаїльський, Кілікійський і Четає Албе [48, с. 560; 50, с. 36]. Територія губернаторства становила приблизно 43700 км² із яких 12400 км² складала українська територія Придністров'я (колишня Ізмаїльська область). Тобто до його складу входило 2,1 % території УРСР.

В адміністративно-територіальному відношенні губернаторства "Бессарабія" і "Буковина" поділись за румунським зразком на жудці (judetul), які склалися з плас (plasii). У свою чергу пласи поділялися на комуни (comunei), які склалися з сільських громад (satele). Великі міста з навколишніми районами утворювали муніципалітети (municipiul), також існували міста з самоуправлінням (orasul) [39, с. 46; 51, с. 86].

27 липня 1941 р. А Гітлер привітав І. Антонеску з приєднанням Бессарабії та Буковини до Румунії і запропонував продовжувати наступ румунської армії у південно-східному напрямку, за що обіцяв передати під контроль захоплені там території. У відповідь І. Антонеску запевнив фюрера, що Румунія виконає поставлені перед нею військові завдання та забезпечить контроль у визначених ним районах [52, с. 115–117]. 14 серпня 1941 р. А. Гітлер запропонував І. Антонеску взяти під контроль території між Дністром та Дніпром, на що останній 17 серпня відповів, що готовий взяти під контроль тільки територію межиріччя Дністра та Південного Бугу, а на території, між Південним Бугом та Дніпром, згодився на забезпечення охоронних функцій [53, с. 183; 54, с. 20]. У результаті цих переговорів І. Антонеску 19 серпня 1941 р. видав декрет "Про запровадження румунської цивільної адміністрації на території між Дністром та Бугом" на півночі обмеженою лінією Могилів-Жмеринка. Румунія створювала третє губернаторство під назвою "Трансністрія" [45, с. 54; 55, с. 160].

Дослідник О. Воробйов, посилаючись на румунські трофейні документи стверджує, що назва "Трансністрія" походить від румунської назви Дністра – "Ністру" і буквально означає територія за Дністром [56, арк.24]. Остаточне оформлення та передання "Трансністрії" Румунії відбулося 30 серпня 1941 р. в місті Тигині у ході переговорів між представниками німецького та румунського командування. Генерали Тетеряну і Хауффе підписали німецько-румунську "Угоду про адміністрацію та економічну експлуатацію території між Дністром та Бугом ("Трансністрія") і Буг-Дніпро (області Буг-Дніпро)", згідно з якою, Румунія мала відповідати за безпеку, адміністрацію та економічну експлуатацію губернаторства "Трансністрія". Німецька сторона виконувала в губернаторстві роль консультанта. Стосовно області "Буг-Дніпро", то відповідальність за адміністрацію та економічну експлуатацію цієї території покладалося на Німеччину. Румунія мала підтримувати порядок та безпеку в цій області [12, с. 361; 48, с. 159–160].

Губернаторство "Трансністрія" з центром у м. Одеса займало територію між Дністром та Південним Бугом: Одеську, південні райони Вінницької, західні Миколаївської областей Української РСР, а також лівобережні райони Молдавської РСР – Дубосарський, Рибницький і Тираспольський [54, с.24]. На території губернаторства створено 13 жудетів: Тульчин, Могилів, Жугастар, Балта, Голта, Дубосари, Ананів, Березівка, Рибниця, Тирасполь, Очаків, Одеса, Овідіопіль.

У термінології поділу "Трансністрії" окупантами використовувались одночасно румунські та німецькі позначення адміністративно-територіальних одиниць. Згідно з румунським варіантом, губернаторство складалося із жудців (judetul), що поділялися на пласи (plasii), які, в свою чергу, склалися з комун, (comunei), сільських громад (satele), муніципалітетів (municipiul) та міст з самоуправлінням (orasul). Згідно з німецьким зразком, ця територія складалася з округів (kreisen), що поділялися на райони (rajon), міські округи (stadtkreis), міста (stadt) тощо. Територія "Трансністрії" становила близько 44 тис. км² (20910 км² – Одеської, 10580 км² – Миколаївської, 8438 км² – Вінницької областей та 4138 км² – Молдавії) або 7,7 % території Української РСР. Згідно з даними А. Жуковського, її територія становила 40 тис. км² [51, с.83]; молдавського історика С. Гратинича – 39733 км², а В. Нем'ятого – 100 тис. км² [16, с. 245; 54, с. 24].

Під час окупації Української РСР, у роки Другої світової війни її територія поділялася на п'ять цивільних адміністративних одиниць – Рейхскомісаріат "Україна", дистрикт "Галичина", губернаторства – "Буковина", "Бессарабія", "Трансністрія" до складу яких цілком або частково входили українські території. Східна територія України перебувала під управлінням військової адміністрації. Під контролем цивільної адміністрації Третього рейху перебували – Рейхскомісаріат "Україна", дистрикт "Галичина", а військової – зона військової адміністрації на території України. Під контролем Румунії губернаторства – "Буковина", "Бессарабія", "Трансністрія". Таким чином, під керівництвом Німеччини перебувало 360987 км² української території в складі дистрикту "Галичина" (48081 км²), Рейхскомісаріату "Україна" (298806,83 км²) та Зони військової адміністрації "Трансністрія" (141 тис. км²) або 89,5 % території Української РСР із цієї кількості 24,4 % становила територія військового управління. В свою чергу, під керівництвом Румунії перебувало 60 728 км² української території в складі губернаторств "Бессарабія" (12400 км²), "Буковина" (8400 км²) і "Трансністрія" (39928 км²) або 10,5 % території Української РСР.

Беручи за критерій умовного поділу русло Дніпра, автор стверджує, що адміністративно-територіальний поділ Правобережної України завершив своє формування у 1941 році з утворенням цивільних адміністративних одиниць – дистрикт "Галичина". Правобережної частини РКУ та губернаторств "Бессарабія", "Буковина", "Трансністрія". Адміністративно-територіальний поділ Лівобережної України завершений у 1942 р., згідно з наказом фюрера, про передачу частини лівобережних областей з під управління тилових районів групи армій "Південь" до складу РКУ. Таким чином, розчленування території України відбувалося упродовж 1941–1942 рр.

Кожне з утворених на території України адміністративних утворень мало окремі особливості виникнення: територія Галичини сприймалася нацистською верхівкою як "староавстрійська територія", і саме тому реорганізована у дистрикт та приєднана до складу "польського" Генерал-губернаторства. Генерал-губернаторство мало статус регіону, підпорядкованого Рейху, що в майбутньому має стати його складовою частиною; створення РКУ мало на меті зібрати під контролем цього адміністративного утворення територію, населену українцями і поруч з іншими рейхскомісаріатами – "Остланд", "Москва" та "Кавказ", які мали контролюватися утвореннями з боку Третього рейху. Однак плани швидкого захоплення СРСР не були здійснені. Німецькою владою створено лише два рейхскомісаріати – "Остланд" та "Україна", однак вони не охоплювали запланованих територій. Особливістю РКУ стало поступове розширення його території. Автор виділяє наступні періоди щодо формування території. Перший період – від його утворення 20 серпня 1941 р. – 30 жовтня 1941 р.; другий період 30 жовтня 1941 р. – 15 листопада 1941 р.; третій 15 листопада 1941 р. – 1 вересня 1942 р; губернаторства "Буковина" та "Бессарабія" утворені відповідно до німецько-румунських домовленостей у травні 1941 р., за якими Румунії переходили на постійне управління ті території, що до 1940 р. були у її складі – українські території Північної Буковини і Північної Бессарабії; губернаторство "Трансністрія" (територія Дністра та Південного Бугу) з серпня 1941 р. передавалося Румунії у тимчасове управління. Воно розглядалося Румунією як плата за участь у війні на боці Німеччини; захоплюючи територію України, нацисти не планували створення зони військової адміністрації у п'яти східних українських областях. Згідно з військово-стратегічними розрахунками німецької влади, її взагалі не мало існувати. Причини її виникнення полягали у тому, що вермахт на період 1942 р. фактично полягали в тому, що війна на "сході" стала затяжною.

Перспектива дослідження цієї проблеми полягає у вивченні порівняльної характеристики територіального та адміністративного поділу німецької та румунської зон окупацій, що існували на теренах Української РСР упродовж 1941–1944 рр.

Список використаних джерел

1. Бадах Ю. Г. Переддень та початок Великої Вітчизняної війни / Ю. Г. Бадах. – К.: Київ. нац. торг-екон.ун-т., 2011. – 452 с.
2. Банкротство стратегії германського фашизму. Исторические очерки, документы и материалы. В 2 т. Т. 2. Агресія проти СРСР. Падення "Третьої імперії" 1941–1945 гг. / В. И. Дашечев. – М.: Наука, 1973. – 664 с.
3. Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів Т.1 / [Упоряд. В. Косик]. – Львів: інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1997 – 384 с.
4. Нюрнбергский процесс.: Сборник материалов / [Ред. кол. В. В. Титов]. В 8 т. Т.1. – М.: Юридическая литература, 1989. – 656 с.
5. Держархів Львівської обл., ф. Р-35, оп. 2, спр. 6, арк. 56.
6. Преступные цели – преступные средства. Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941–1944). – М.: Госполитиздат, 1963. – 324 с.
7. Дильнгова Г. Історія Польщі 1795 – 1990 / Г. Дильнгова. – К.: Видавничий дім Києво-Могилянська академія, 2007. – 239 с.
8. Носкова А. Ф. Разорение экономики Польши гитлеровской Германией 1939–1944 (территория Генерал-Губернаторства) / А. Ф. Носкова. – М.: Наука, 1971. – 256 с.
9. Енциклопедія історії України. – К.: Наукова думка, 2005. – Т. 2. – 526 с.
10. Рекотов П. В. Органи управління на окупованій території України (1941–1944 рр.) / П. В. Рекотов // Український історичний журнал. – 1997. – № 3. – С. 90–101.
11. Офіцінський В. Дистрикт "Галичина" (1941–1944): історико-політичний нарис / В. Офіцінський. – Ужгород: Граджа, 2001. – 143 с.
12. Гончаренко О. Система управління окупованими територіями України / О. Гончаренко, О. Лисенко, Т. Першина // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст. Історичні нариси: в 2-х т. Т. 1. – К.: Наукова думка, 2010 – С. 321–368.
13. ЦДАЛ України, ф. 755, оп. 1, спр. 9, арк. 5.
14. ЦДАЛ України, ф. 755, оп. 1, спр. 11, арк. 4.
15. Паньківський К. Роки німецької окупації 1941–1944 / К. Паньківський. – Нью-Йорк-Париж-Сідней-Торонто, 1983. – 479 с.
16. Історія застерігає! Трофейні документи про злочини німецько-фашистських загарбників та їх посібників на тимчасово окупованій території України в роки Великої Вітчизняної війни / [Упоряд. В. М. Немятий]. – К.: Видавництво політичної літератури, 1986. – 264 с.
17. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 в 3 т. – Т. 1. Украинская ССР в период Великой Отечественной войны (22 июня 1941 – 18 ноября 1942 г.). – К.: Наукова думка, 1985. – 518 с.
18. ЦДАВО України, ф. 4620, оп. 5, спр. 22, арк. 91.
19. Мюллер Н. Вермахт и оккупация / Н. Мюллер. – М.: Вече, 2010. – 368 с.
20. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні 1941–1944 рр. (Збірник документів і матеріалів) / [Ред. Ф. Шевченка]. – К.: Державне видавництво політичної літератури УРСР 1951. – 410 с.
21. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. Збірник документів і матеріалів

/ [За ред. П. М. Костриби, С. Д. Пількевича, Ф. П. Шевченко]. – К.: Державне видавництво політичної літератури, 1963. – 488 с. 22. ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 1, спр. 7, арк. 39. 23. ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 2, спр. 232, арк. 21. 24. ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 1, спр. 76, арк. 20. 25. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні / В. Косик. – Париж-Нью-Йорк-Львів, 1993. – 660 с. 26. ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 150, арк. 152. 27. ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 148, арк. 282. 28. ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 4, спр. 4, арк. 16. 29. ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 475, арк. 35. 30. Себта Т. Адміністративно-територіальний устрій Райхскомісаріату Ураїна у термінах і назвах: походження та сучасне бачення / Т. Себта // Наукові записки Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – Т. 19. – Книга II. Частина 2. – 2009. – С. 116–128. 31. Нестеренко В. А. Окупаційний режим у військовій зоні України в 1941–1943 рр. (адміністративний, економічний та соціокультурний аспекти): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 "Історія України" / В. А. Нестеренко – К., 2005. – 19 с. 32. ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 332, арк. 132. 33. Скоробагатов А. В. Харків у часи німецької окупації (1941–1943 рр.). / А. В. Скоробагатов. – Х: Прапор, 2004. – 366 с. 34. ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 199, арк. 148. 35. Патриляк І. К. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду / І. К. Патриляк, М. А. Боровик. – Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2010. – 590 с. 36. ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 156, арк. 316. 37. ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 138, арк. 89. 38. Радянська Буковина 1940–1945 рр.: документи і матеріали / [Ред. кол. М. В. Курило]. – К.: Наукова думка, 1967. – 402 с. 39. Комарницький С. І. Вони наближали перемогу: Буковина та буковинці в роки Великої вітчизняної війни 1941–1945 рр. / С. І. Комарницький. – Чернівці: Місто, 2005. – 272 с. 40. Держархів Черніговської обл., ф. Р-662, оп. 4, спр. 1, арк. 6. 41. Держархів Черніговської обл., ф. Р-307, оп. 2, спр. 1, арк. 7. 42. Держархів Черніговської обл., ф. Р-662, оп. 2, спр. 561, арк. 24. 43. Держархів Черніговської обл., ф. 307, оп. 1, арк. 1–5. 44. Левит И. Е. Участие фашистской Румынии в агрессии против СССР / И. Е. Левит. – Кишинева: Штиинца, 1981. – 394 с. 45. Центральний Держархів громадянських об'єднань України, ф. 166, оп. 3, Спр. 213, арк. 27. 46. Елин Д. Д. Партизаны Молдавии / Д. Д. Елин. – Кишинев: Карта Молдовеняскэ, 1974. – 224 с. 47. Туфар Н. Бойцы подполья / Н. Туфар. – Кишинев: Карта Молдовеняскэ, 1979. – 80 с. 48. Молдавская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза. 1941–1945. Сборник документов и материалов: в 2-х т. / [Ред. кол. С. Я. Афтенюк и др.]. – Т. 2. В тылу врага. – Кишинев: Штиинца, 1975. – 676 с. 49. Держархів Одеської обл., ф. Р-2357, оп. 1, спр. 4, арк. 113. 50. Бачинський А. Д. Буджацька заграда: Придунайські землі України в роки Великої Вітчизняної війни / А. Д. Бачинський. – Одеса: Маяк, 1995. – 64 с. 51. Жуковський А. Українські землі під румунською окупацією в часи Другої світової війни: Північна Буковина, частина Бессарабії і Трансністрії / А. Жуковський // Український історик. – 1987. – № 1–4. – С. 83–96. 52. Antonescu-Hitler: Corespondenta ei intilniri inedite (1940–1944): in 2v. – V.1. Bucuresti.: Coria, 1991. – 216с. 53. Никульча И. Я. Румынский оккупационный режим в Транснистрии / И. Я. Никульча // Записки історичного факультету Одеського державного університету імені І. І. Мечникова. – Вип. 5. – Одеса: Одеський державний університет, 1997. – С. 182–188. 54. Грантинич С. А. На левом берегу Днестра 1941–1944. / С. А. Грантинич. – Кишинев: Карта молдовеняскэ, 1985. – 186 с. 55. Одесская область в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. Документы и материалы / [Ред. кол.: Зотов Н.И (отв. ред.) и др.]. – Одесса: Маяк. – 1970. – 388 с. 56. ЦДАВО України, ф. 4620, оп. 3, спр. 239, арк. 159.

Юрій Левченко

УТВЕРЖДЕНИЕ АДМИНИСТРАТИВНО-ТЕРРИТОРИАЛЬНОГО ДЕЛЕНИЯ УКРАИНЫ ВО ВРЕМЯ ОККУПАЦИИ 1941–1942 ГГ.

В статье исследуется утверждения административно-территориального деления на территории Украины во время оккупации. Раскрыто образования административных единиц: рейхскомиссариата "Украина", дистрикта "Галичина", губернаторств – "Буковина", "Бессарабия", "Транснистрия" и зоны военной администрации на территории Украины.

Ключевые слова: Украинская ССР, Германия, Румыния, режим оккупации административно-территориальное деление.

Yuri Levchenko

ADOPTION ADMINISTRATIVE-TERRITORIAL DIVISION UKRAINE DURING OCCUPATION 1941–1942

The article examines the establishment of the administrative-territorial division in Ukraine during the occupation. Reveals the formation of administrative units: Reichscommisariat "Ukraine" district "Galicia" governorships – "Bucovina", "Bessarabia", "Transnistria" and the zone of military administration in Ukraine.

Key words: Ukrainian Soviet Socialist Republic, Germany, Romania, the occupation regime of administrative-territorial division.

УДК 94(477)**Максим Главацький****ПОЛІТИКА ТА ПРАКТИЧНІ ЗАХОДИ ОКУПАЦІЙНОЇ ВЛАДИ ЩОДО СЕЛЯНСТВА В ГЕНЕРАЛЬНІЙ ОБЛАСТІ "КИЇВ" В 1941–1943 РР.**

У публікації розкрито політику окупаційної влади щодо сільського населення у період німецької окупації упродовж 1941–1943 рр. Автор на основі аналізу архівних документів та матеріалів досліджує основні форми та методи експлуатації селянства, розкриває організацію праці, економічне пограбування та псевдостимулювання, як основні джерела збагачення Рейху задля перемоги у війні.

Ключові слова: органи окупаційної влади, районна в місті управа, районна управа, генеральна область "Київ", Київська та Полтавська область.

Окупаційний режим в Україні періоду Великої Вітчизняної війни, його зміст та регіональні особливості залишаються на сьогодні актуальною науковою проблемою, що потребує подальшого вивчення. Важливим завданням німецьких окупаційних органів влади було відновлення стабільного функціонування аграрного сектору економіки генеральної області "Київ" та Рейхскомісаріату "Україна" в цілому як одного з найважливіших чинників постійного постачання Рейху сільськогосподарської продукції. Нацистське керівництво усвідомлювало, що ігнорувати інтереси мешканців села є недоцільним, адже саме від цього залежить рівень та якість постачання продукції.

Науковою новизною публікації є постановка та розробка актуальної проблеми, яка не отримала всебічного та ґрунтовного висвітлення у історичній науці. Автором зроблена спроба цілісно та системно розглянути особливості становища селянства в окупаційний період на території генеральної області "Київ" (Київська та Полтавська області) упродовж 1941–1943 рр.

Об'єктом дослідження виступає окупаційна соціальна політика німецької адміністрації в період Великої Вітчизняної війни на території Київської та Полтавської областей.

Предметом дослідження є політика окупаційної влади щодо селянства та її реалізація на території генеральної області "Київ" в 1941–1943 рр.

Мета роботи полягає в проведенні аналізу політики окупаційної влади, соціально-економічного становища селянства, практичних дій окупантів в 1941–1943 рр. (на матеріалах Київської та Полтавської областей).

У цій публікації автор ставить наступні завдання: дослідити політику та систему окупаційних заходів щодо сільського населення, вказати основні форми та методи експлуатації селянства, розкрити організацію праці, економічне пограбування та псевдостимулювання як основні джерела збагачення окупантів в 1941–1943 рр., а також розкрити психологічний та моральний вплив останніх на населення регіону.

У розвитку історіографії Великої Вітчизняної війни на території України та окупаційного режиму як її складової, можна виділити три періоди: 1) воєнні роки – друга половина 50-х рр. XX ст., у цей час розпочинається концентрація архівних та інших документальних джерел та матеріалів в державних та наукових установах, відбувається становлення концепції дослідження історії війни як окремого розділу історичної науки та обґрунтовуються її основні напрямки вивчення; 2) з початком 60-х до кінця 80-х років XX ст., цей період характеризується появою численних праць, передусім багатотомних, в яких висвітлені основні події і підводяться підсумки війни, досліджуються певні аспекти німецького окупаційного режиму, з'являються перші спроби висвітлення регіональної специфіки окупаційної політики; 3) з початку 90-х років до сьогодні історія війни поповнилася новими архівними і документальними джерелами, активізується процес переосмислення причин, характеру, суті окупаційного режиму та наслідків Другої світової війни для України в цілому.

У період здобуття Україною незалежності, розвалу СРСР та інших змін в суспільстві зазнала зміни і історична наука. Дослідникам довелось переглянути деякі моменти висвітлення історії війни. В цьому контексті вийшли праці М. Ковалю. Він же підготував "Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945)" 12-й том серії "Україна крізь віки". Автор проаналізував стан освіти, науки і культури під час окупації, висвітлив діяльність "Просвіт". Питанням структурної побудови та діяльності німецького окупаційного апарату присвячене дослідження П. Рекотова. Економічний грабунок народного господарства та населення України окупантами дослідив І. Ветров, він проаналізував багато архівних матеріалів і показав як німецька влада реалізовувала різні методи грабунку: від грошової реформи до підставних торгових товариств. Окремі аспекти соціальної політики окупантів висвітлені у дослідженні О. Потильчака. З нових позицій він розглядає підневільну працю радянських військовополонених та українських селян на користь німецької

держави. Через призму діяльності українського націоналістичного руху опору на території України, розглядає окупаційну німецьку політику В. Косик.

У 2000 році вийшов заключний том Книги Пам'яті України "Безсмертя", у якій авторський колектив дослідників, серед яких В. Галаган, І. Герасимов, О. Дубина, М. Коваль, В. Клоков, В. Король, О. Лисенко та ін., намагався показати всі сторінки війни, не залишаючи "білих плям". Ця книга – це нова академічна праця, що стосується війни 1941–1945 років в ХХ столітті, яка увібрала в себе новітні дослідження з цієї тематики за 90-ті роки.

Історіографію німецько-фашистського режиму на українських землях склали праці радянських, закордонних та сучасних українських науковців. У той же час регіональний аспект серед цього масиву досліджень мало представлений. Проблематика життя селянства в окупаційний період на території генеральної області "Київ" не стала предметом глибокого історичного наукового дослідження.

Джерельну базу дослідження становить комплекс архівних матеріалів, що знаходяться в наступних архівах: Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), Центрального державного архіву громадських об'єднань (ЦДАГО України), Державному архіві Київської області.

Частина архівних матеріалів німецького походження: звіти, доповідні, донесення німецьких чиновників зберігається в ЦДАВО України – ф. 3206 ("Рейхскомісаріат України, м. Рівне"), Ф.3676 ("Штаб імперського керівника Розенберга для окупованих східних областей"), Ф. КМФ-8 ("Колекція мікрофотокопій німецько-фашистських установ, армійських груп та ін. підрозділів"), Ф. 4620 ("Колекція документів з історії Великої Вітчизняної війни"). Важливими джерелами, що дозволяють автору глибше розкрити наукову проблему, є звіти радянських партизанів, підпільників, агентів НКВС, акти державних комісій з евакуації та комісій з розслідування злочинів німецьких загарбників на окупованій території. Ці документи містяться в фондах Центрального державного архіву громадських об'єднань України – це ф. 1 ("Центральний Комітет Комуністичної партії (більшовиків) України"), ф. 57 ("Колекція документів з історії Комуністичної партії України"), ф. 166 ("Комісія з історії Великої Вітчизняної війни при Академії наук"). Основним інформаційним джерелом, яке автор використовує у цьому дослідженні, є звіти, донесення, розпорядження, що мають місце у зазначених архівах України.

Територія України із своїм значним економічним потенціалом займала одне з провідних місць у довоєнних планах Третього Рейху. Плани та заходи, які повинні були забезпечити економічне використання захоплених районів СРСР, згадуються вже у перших розробках військової операції на Сході у серпні-вересні 1940 року. Було проведено значну роботу з вивчення економічного становища в СРСР і зроблено певні висновки. Економічні цілі східної кампанії виходили зі стратегічно-політичних мотивів захоплення СРСР.

Необхідною умовою залучення селянства окупованих територій до співпраці було наділення цієї верстви населення землею, згідно з аграрним законом А. Розенберга, а також виписувалася система матеріального заохочення та стимулювання селян до праці. В зв'язку з цим, регулярно в різноманітних розпорядженнях, наказах старостам, керівникам сільськогосподарської сфери різних управлінських рівнів акцентувалася увага на питаннях стабільності оплати праці та системи преміювання. Цей напрям аграрної політики мав пропагандистську мету, а у місцевого населення мало скластися враження гуманності нової влади, стабільності "нового порядку" та прагнення влади покращити становище селянства.

Необхідною умовою залучення селянства до співпраці було наділення цієї верстви населення землею відповідно з аграрним законом А. Розенберга, а також виписувалася система матеріального заохочення та стимулювання селян до праці. У зв'язку з цим, регулярно, у різноманітних розпорядженнях, наказах старостам, керівникам сільськогосподарської сфери різних управлінських рівнів акцентувалася увага на питаннях стабільності оплати праці та системи преміювання. Цей напрям аграрної політики мав пропагандистську мету, а у місцевого населення мало скластися враження гуманності нової влади, стабільності "нового порядку" та прагнення влади покращити становище селянства.

Аналіз архівних документів переконує в тому, що життя селянина знаходилося під суворим контролем з боку німецької влади. Про організацію нагляду, що розпочиналася відразу після окупації населеного пункту, свідчать документи німецького походження. Зокрема, місцева окупаційна влада зобов'язана була скласти два списки сільських мешканців. До першого з них вносилися прізвища осіб, що мали дійсні особисті документи та прибули до конкретного населеного пункту після початку війни (біженці, тимчасові робітники). До іншого списку вносилися прізвища постійних мешканців за умови відсутності щодо них будь-яких підозр з боку місцевої окупаційної влади. Населення, що потрапило до цих списків, отримувало посвідчення особи терміном на три місяці, яке можна було продовжувати, але лише в тому населеному пункті, де воно було видане [1, арк. 9]. Такі тимчасові посвідчення містили основні дані про особу, зокрема місце проживання та

працю [2, арк. 7]. Слід зазначити, що у документах радянського походження зустрічаються згадки про присвоєння кожному мешканцю села особистого номера. У разі виїзду з села на конях цей номер мав бути викарбуваний на дузі запряженої тяглової сили [3, арк. 14].

Однак ці документи не давали права селянам переїжджати з місця на місце, чи навіть просто виїжджати зі свого села у власних справах. Навпаки, цими посвідченнями селяни фактично були прикріплені до певного місця проживання. За недозволені поїздки у них відбирали коней, худобу, продукти. Згідно з розпорядженнями німецьких сільськогосподарських керівників, старости, які самовільно видавали довідки для поїздки за межі округи, також притягувалися до відповідальності [4, арк. 11].

Однією із основних рис нацистського режиму була організація сільськогосподарської роботи у формі трудовнів. Обіцяючи на словах селянам зростання сільськогосподарського виробництва, заможне життя, насправді ж окупанти запровадили жорсткий режим праці. У Рейхскомісаріаті "Україна" встановлювалася норма у 22–25 трудовнів на місяць, виконання якої було обов'язковим для кожного селянина.

Доцільно порівняти обіцяні селянству умови праці та ті, які були дійсно запроваджені у життя. Зокрема, відповідно до директив для преси та пропаганди на території генеральної області "Київ", робочий час передбачалося розраховувати таким чином, щоб селяни мали можливість працювати на присадибних наділах, тобто з 7-ої години ранку до 6-ої години вечора. Цей документ передбачав значно обмежити, порівняно з радянськими часовими нормами, працю жінок, а ті, які мали дітей до 6 років взагалі мали бути звільнені від роботи в громадському господарстві. Насправді ж робочий день тривав з 5–6-ї години ранку до 6–7-ї, а інколи до 10-ї години вечора. Передбачалися перерви упродовж дня: на сніданок – півгодини, на обід – годину, післяобідня перерва – 15 хв. [5, арк. 131].

З метою заохочення українського селянства працювати в економічних інтересах Рейху, окупаційна влада водночас розробила систему оплати праці. Селяни отримували платню на основі вироблених трудовнів. Переважно це була натуральна оплата збіжжям, але траплялися й випадки оплати грішми. Директива, призначена для преси та пропаганди в рейхскомісаріаті "Україна", передбачала оплату робочого дня селянина у середньому 2 крб. та 3 кг зерна. У документі наводяться наступні розрахунки: при роботі в громадському господарстві упродовж року 150–200 днів (сім'я – 250–400 днів) заробітна платня становитиме 500–600 крб. Враховуючи наявність у селян присадибних наділів, йшлося далі, необхідна річна кількість зерна в 200 кг на особу (2000 кг на сім'ю) забезпечить основу для прохарчування [6, арк. 132]. Насправді ж ситуація із заробітною платнею була зовсім іншою.

Упродовж окупації найбільшу кількість продукції на трудовень селяни отримували у 1942 р. Таку тенденцію можна простежити на прикладі Полтавщини. Так, упродовж осені-зими 1941 р. селянам видано на "трудодень" у середньому по 539 г зернових та бобових культур, з врожаєм 1942 р. – 661 г, з врожаєм 1943 р. – 436 г. Прослідковується тенденція до збільшення норм праці селян до 1943 р., коли окупаційна влада залишила територію Полтавщини. Внаслідок запровадження методів Е. Коха щодо реалізації місцевою владою політики ревізій і конфіскацій, встановлення непомірних обов'язкових поставок продукції, ці позитивні тенденції фактично зводились нанівець [7, арк. 20]. З 1942 р. на селі запроваджено пайкову систему, а усі наявні в господарствах запаси збіжжя, окрім насінневого фонду, конфісковувалися окупантами.

Ще одним різновидом контролю, який застосовувався лише у відношенні до селян, були так звані "евіденційні листки". Згідно з розпорядженням київського гебітскомісара від 2 листопада 1942 р., вони в обов'язковому порядку мали бути прикріплені до внутрішньої боку дверей будинків. На них передбачалося зазначити прізвища мешканців будинку й окремо тих, хто перебуває у ньому тимчасово (за тимчасове вважалося перебування більше 8 годин або у нічний час). У разі невиконання цього розпорядження до 15 листопада 1942 р. селянам загрожував арешт [8, арк. 34]. Без дозволу місцевої окупаційної влади селянам заборонялося приймати гостей.

Оголошуючи себе визволителями українців від більшовицьких методів правління, нацисти запровадили ще жорстокіший "новий порядок", за яким кожен крок селянина та його діяльність були підконтрольні та визначені конкретними наказами і розпорядженнями.

Розробивши правові, норми праці селян згідно з німецьким законодавством, влада частково залишила у дії правові норми радянського законодавства, що забезпечувало використання у повному обсязі трудові ресурси села. Необхідно зазначити, що німецька окупаційна влада належним чином оцінила "ефективність" господарської системи радянського зразка – колгоспів, що максимально забезпечували продуктами харчування "нову владу". Саме такі господарства давали можливість повною мірою використати примусову працю та повністю зібрати врожай.

Зокрема, від радянської системи окупанти зберегли право розпоряджатися робочою силою на власний розсуд, незважаючи на потреби та інтереси селянства. Таке фактичне перетворення

селян на інструменти реалізації своїх масштабних економічних планів прослідковується у багатьох заходах окупантів. Зокрема, основна техніка МТС була евакуйована або виведена з ладу відступаючими радянськими військами, а те, що залишилося, було непридатне для використання у зв'язку з відсутністю пального. З огляду на це, з метою максимального отримання продовольства та сировини, з Німеччини до України була завезена певна кількість сільськогосподарської техніки та інвентаря. Необхідно зазначити, що техніка використовувалася в основному при вивезенні готової сільськогосподарської продукції. До того ж селянам суворо заборонялося використовувати своїх коней та підводи у власних потребах.

Причиною такої поведінки окупантів було аж ніяк не прагнення останніх полегшити працю селян, а навпаки – бажання якнайшвидше зібрати зерно та без втрат вивезти його на склади вермахту. Складність у процесі збирання врожаю полягала у відсутності необхідної техніки. Статистичні показники про кількість завезеного сільськогосподарського інвентарю та машин у цей період, на думку автора, можна ставити під сумнів. Свідченням цьому є доповідна записка Українського штабу партизанського руху (далі – УШПР) до ЦК КП(б)У від 12 січня 1943 р. Згідно з нею фашисти не забезпечили матеріальну базу для проведення посівної кампанії 1942 року. У вказаному документі наводяться застереження шведських кореспондентів, відповідно до якого німецькі заводи сільськогосподарського машинобудування взимку 1941–1942 рр. обмежилися виробництвом військового спорядження, тому не змогли виготовляти сільськогосподарські машини для окупованих областей. Газета "Данцигер форпостен" від 12 лютого 1942 р. писала про те, що Німеччина ще не має реальних можливостей постачати в Україну трактори та комбайни [9, арк. 22].

Німецька преса визнавала, що сільськогосподарські роботи не забезпечені ні тяговою силою, ні тракторами, ні іншими транспортними засобами. Тому вирішено усі роботи проводити в основному ручною працею. Цей недолік сільськогосподарського виробництва підтверджувався й на офіційному рівні. Так, згідно з розпорядженням рейхсмаршала Г. Герінга, у разі відсутності сільськогосподарських машин, потреби Рейху в продукції необхідно було задовольняти за допомогою фізичної праці селян. Наявних контингентів робочої сили було недостатньо, щоб, використовуючи примітивні знаряддя праці, обробляти значні масиви земель. У зв'язку з цим, офіційно приймаються рішення про переведення сільськогосподарських робітників з одних генеральних округ у інші. Так, як свідчить доповідна записка УШПР до ЦК КП(б)У від 12 січня 1943 р., з генеральних округів Житомира та Києва передбачалося скерувати 400 тис. сільськогосподарських робітників у район Кіровоград-Дніпропетровськ-Миколаїв-Херсон. Добровольцям пообіцяли плату, квартири та нагороди, а також вони зберігали своє право на присадибні наділи за місцем постійного проживання [10, арк. 24].

Показником планової селянської "міграційної хвилі" був факт того, що згідно з директивою рейхскомісара Е. Коха, від 22 січня 1942 р. для обробітку земель Київського генерального округу з Києва мобілізовано 50 тис. жителів. Окупанти спрогнозували можливий прибуток від такого заходу. Планувалося наступне: якщо на одну особу впроваджувалася норма 100 м² ручного обробітку землі, то щоденно буде скопано 50 га. Тобто при середній врожайності 10 ц з га, окупанти розраховували отримати з площі, скопаної вручну – 1 млн ц зерна.

Отже, відсутність технічного оснащення негативно вплинула на сільськогосподарську сферу. Окупанти використовували в основному ручну працю сільського населення, запровадивши масштабну експлуатацію селян та примушуючи їх працювати в нелюдських умовах, на віддалених від домівок територіях.

Німецька окупаційна влада розробляла ще один із важливих напрямів реалізації аграрної політики на окупованих територіях – підготовку кваліфікованих кадрів та управлінців в сільськогосподарському секторі. Організовувалося та вдосконалювалася система навчання, так звані "сільськогосподарські освітні заклади" – школи. Наприклад, у сільськогосподарській школі, заснованій у Боярці на Київщині, планувалося поєднання теоретичних знань з практичною діяльністю. Навчання передбачалося завершувати складанням іспиту [11, с. 3]. У зв'язку з нестачею коштів для функціонування школи, влада вдалася до організації самоосвітніх хліборобських гуртків молоді. У газеті "Український хлібороб" за 1942 р. зазначалося, що: "Такі гуртки були окремими секціями товариства "Сільський господар". Крім того, в межах товариства передбачалося створити "Гурток господинь" і "Гурток молоді". Структура цих гуртків та форми їх діяльності набули широкого резонансу в періодичних виданнях часів німецької окупації [12, арк. 26].

Німецька влада переймалася питаннями підготовки фахівців вищого рангу в сільськогосподарській сфері. У німецькій пресі, що друкувалася на території генеральної області "Київ", значна увага приділялася питанню організації роботи агрономів, в обов'язки яких входило "охорона й інвентаризація сільськогосподарського майна, фондів сортового насіння, племінної худоби тощо" [13, с. 4]. Влада цікавилася проблемою організації сільськогосподарських шкіл з

підготовки агрономів. Зокрема, одну з таких професійних шкіл планувалося створити на околиці м. Кременчуга. Її програма передбачала системну підготовку кадрів. Після дворічної підготовки 90 учнів мали прослухати трирічні фахові курси, які частково передбачалося замінити практикою [14, арк. 10]. Широкого розголосу в пресі набула інформація щодо відкриття ветеринарного інституту в Києві, навчання у якому мало тривати 9 семестрів [14, арк. 10].

Німецька преса активно пропагувала створення як сільськогосподарських шкіл, так і структур з підготовки спеціалістів аграрної сфери економіки. Ці напрямки роботи носили передусім пропагандистський характер, оскільки нацистська верхівка не передбачала залучення місцевого населення до управління сільським господарством, навіть на нижчих шаблях влади. Це завдання покладалося на висококваліфікованих сільськогосподарських керівників, які прибували до Рейхскомісаріату з Німеччини. Для них владою передбачалося запровадження щонедільних радіопередач з питань сільського господарства за їх участю, що, з одного боку, носило агітаційно-пропагандистський характер та роз'яснення змісту діяльності "нової влади", а з іншого – передбачало можливість залучення адміністративного апарату, безпосередньо представленим нацистами.

Ще одним проявом німецької пропаганди було проведення сільськогосподарських виставок, на яких представляли різноманітні моделі передової техніки та зразки сільськогосподарських культур. Зокрема, в оперативному звіті Українського штабу партизанського руху (УШПР) від 14 вересня 1942 р. згадується про відновлення німецькою владою діяльності селекційних станцій, зокрема з вирощування буряків [15, арк. 7].

У німецькій пресі активно порівнювався "новий порядок" з колишнім радянським режимом. Зокрема, у одній з газет публікувалися роздуми сільського старости (прізвище не вказано – примітка автора), згідно з якими у колгоспників ніколи не було вихідних, а "тепер, в неділю ми вільно молимося богу та дотримуємося релігійних обрядів" [16, с. 5]. Насправді спостерігалася зовсім протилежна ситуація. Так, згідно з наказом окружного інспектора на Полтавщині (червень, 1942 р.) підкреслювалася необхідність роботи селян у неділю, оскільки "праця розглядається як молитва" [17, арк. 149]. На польові роботи залучалося усе населення села, в тому числі люди похилого віку та діти. Як свідчить записка комісара партизанського загону Канівського району Київської області (сьогодні – Черкаська обл.) Я. Носенка, "не бралися до уваги" жодні родинні обставини, як малолітні діти чи перестарілі батьки. Зокрема, згідно з розпорядженням Лубенського сільськогосподарського інспектора наказувалося "утворити бригади для прополки", причому в першу чергу в них мали бути задіяні діти під керівництвом вчителя". До того ж праця селян використовувалися й на роботах, зовсім не пов'язаних з сільським господарством, наприклад, на будівельних та розчисних роботах. Ця форма праці розглядалася як трудова мобілізація і тому не оплачувалися владою.

Надзвичайно поширеними були фізичні покарання за будь-які порушення під час робіт. Так, у директивній вказівці рейхскомісара України (1943 р.) йшлося про необхідність запровадження пильного нагляду за місцевою робочою силою. Непокірних селян після двох попереджень передбачалося піддавати тілесному покаранню, в подальшому – висилати до трудових таборів. Офіційно узаконювалася навіть кількість ударів різками за небажання працювати – від 25 до 30 [18, арк. 54]. Якщо ж невихід на роботу був масовим, то селян поголовно шмагали батогами або страчували. Причому все населення села примушували бути присутніми на таких екзекуціях, а з метою залякування, по декілька тижнів не дозволяли хоронити розстріляних та повішених.

Ці "заходи" не були поодинокими, а набирали масового характеру. Покаранню підлягали не лише селяни, а й сільські старости та керівники громадських господарств. Так, у повідомленні УШПР йшлося про випадки, коли через зупинку молотарки в зимових умовах, окупанти заарештовували бригадирів та керівників колгоспів, били їх, після чого відпускали для продовження роботи.

Архівні матеріали дають змогу прослідкувати також оплату праці робітників державних господарств (колишніх радгоспів). Зокрема, що стосується тваринництва, то заробітна плата тут визначалася, відповідно до обсягу навантаження. Так, у місяць за догляд однієї тварини отримували: конюх (передбачене навантаження – 12 коней) – 23 крб., доярка (передбачене навантаження – 10–14 корів) – 5 крб., пастух (передбачене навантаження – 10–14 корів) – 5 крб., пасічник (передбачене навантаження – 50 бджоло-сімей) – 70 крб. [19, арк. 2].

Оплата праці сільськогосподарських спеціалістів та керівників господарств, порівняно зі звичайними обциниками, була значно вищою. Зрозуміло, що такі пропагандистські заходи скеровувалися на заохочення перерахованих категорій до співпраці з окупантами. Зокрема, згідно з німецьким проектом щодо визначення заробітної плати у державних господарствах Полтавської області передбачалося виплачувати: директору – 950–1100 крб., старшим агрономам – 950–1100 крб., старшим зоотехнікам, механікам та ветлікарям – 900–1000 крб., агрономам, зоотехнікам – 700–800 крб. Окрім того, перерахованим категоріям передбачалися доплати, зокрема за знання

німецької мови від 5 % до 25 %, залежно від рівня володіння нею, за особливо якісну працю – від однієї до трьох місячних зарплат щорічно.

Ще однією формою експлуатації селянства було стягування натуральних контингентів та грошових податків. У директивах щодо нових аграрно-політичних заходів, передбачених для пропагандистської мети, зазначалося про обов'язкову винагороду тих селян, що будуть сумлінно працювати на користь Рейху. Однією з них було вручення грамот. Характерним було те, що преміювання такого типу відбувалося за рахунок усіх інших селян, оскільки грамоти викуплялися у німецької влади громадою села. Необхідно згадати про повідомлення в окупаційній пресі, згідно з яким впроваджувалася відзнака за відвагу та заслуги для східних народів. Вона передбачала два класи, кожний з яких поділявся на ступені. Для прикладу, відзнака першого класу пов'язана з найбільшою сумою коштів та земельною власністю [20, с. 2].

Наступним видом преміювання був розподіл між "передовиками" певних продуктів, найчастіше це були цигарки, тютюн та горілка. Премії запроваджувалися не лише за здачу селянами певної продукції, а й за проведення сільськогосподарських робіт. Наприклад, оголошувалося в обов'язковому порядку виготовлення кожним господарством возів. За виготовлення двох возів премія становила 0,5 л горілки та 2 коробки тютюну, 5-ти возів (за кожен) – 1 л горілки, 5 коробок тютюну та 1,5 кг цукру.

Як свідчать архівні матеріали, мало місце укладання так званих "договорів" між німецькими господарськими структурами та селянськими господарствами. Наприклад, між цукровим заводом та селянином. Договори такого типу передбачали, крім встановленої системи оплати продукції, за вчасну та 100 % поставку буряків безкоштовно по 30 кг насіння на кожен передбачений гектар, згідно з документом. Також цукровий завод зобов'язувався продати селянинові певну кількість відповідної продукції за стабільними цінами [21, арк. 23], однак договори такого зразка не набули поширення.

Однією з форм матеріального заохочення було оголошення про розповсюдження серед селян товарів першої необхідності. Спеціальним розпорядженням рейхскомісара Е. Коха запроваджувалися умови обміну сільськогосподарської продукції на промислові товари в окремо визначених пунктах. Наводимо розцінки сільськогосподарської продукції, згідно з цією системою:

1. Збіжжя (100 кг) – 100 пунктів. 2. Птиця: 1) Гуси та індики (кг) – 40 пунктів. 2) Кури та качки (кг) – 30 пунктів. 3) Худоба (залежно від ваги) – 200–500 пунктів. 4. Молоко (1 л) – 1 пункт. 5. Яйця (шт.) – 10 пунктів. 6. Мед (кг) – 30 пунктів. 7. Овочі та городина – за 10 крб. вартості доставленого продукту – від 40 до 60 пунктів [22, арк. 1 а].

Відповідно до розпорядження київського окружного комісара від 25 серпня 1943 р. з 1 вересня поточного року премії мали нараховуватися не лише відповідно кількості та ваги зданої продукції, а й залежно від терміну виконання поставок. Наприклад, при здачі селянином худоби у вересні надбавка до кількості пунктів, згідно з вагою худоби, становитиме 140 пунктів, у листопаді – 70, у грудні та січні – надбавка відсутня. Німецька влада визнавала систему пунктів надзвичайно дієвою.

Існували у цей час так звані "цінові ножиці". Наприклад, щоб придбати пальто, селянин мав здати німецькій державі 5 свиней або 9 бичків. До того ж слід мати на увазі, що система пунктування набувала чинності лише у разі своєчасного та повного виконання норм поставок, а оскільки останні мали нереальні розміри, то цю систему можна охарактеризувати лише як один з пропагандистських заходів, що мав на меті забезпечити виконання запланованого окупантами пограбування в законній формі.

Важливими елементами у загальній системі окупаційних заходів були наступні: використання в економіці Рейху людського ресурсу загарбаних територій, вилучення сільськогосподарської продукції з метою його збагачення. Такі дії посилювали різноманітні заходи, починаючи від пропаганди та агітації, та закінчуючи репресіями і терором. Відзначимо, що від радянської господарської системи "нова влада" залишила те, що найбільше відповідало її інтересам, а саме: соціально-правові норми щодо праці, форми організації роботи, оплату праці та стимулювання. Проте нацистське керівництво усвідомлювало, що досягти високих показників сільськогосподарського виробництва на благо Рейху, повністю ігноруючи інтереси селян, не вдасться. Тому, як необхідна умова залучення селянства до співпраці з гітлерівськими реформаторами, розглядалася система психологічного та матеріального заохочення. Цей аспект аграрної політики носив суто пропагандистський характер і мав на меті посилити виробничу активність селян.

У генеральному окрузі "Київ", як складовій Рейхскомісаріату "Україна" в класичному варіанті була апробована політика економічної експансії, утверджено нове правове забезпечення "нової політики" щодо аграрного сектору, форми та методи експлуатації місцевого сільського населення задля перемоги Рейху у війні.

Список використаних джерел

1. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 22, спр. 33, арк. 8–10.
2. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 22, спр. 37, арк. 6–8.
3. Там само, оп. 23, спр. 533, арк. 14 зв.
4. Держархів Київської обл., ф.Р.-2227, оп. 1, спр. 2, арк. 11.
5. далі – ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 12, арк. 131.
6. ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 12, арк. 132.
7. Там само, ф. 4620, оп. 3, спр. 240, арк. 20.
8. Держархів Київської обл., ф.Р.-2227, оп. 1, спр. 5, арк. 34.
9. ЦДАГО України, ф.1, оп. 22, спр. 33, арк. 22–23.
10. Там само, арк. 24.
11. Голос Волині. – 3 листопада 1942.
12. Український хлібороб. – 1942. – Ч. 1. – С. 26–28.
13. Нове Українське Слово. – 26 грудня 1941.
14. ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 298, арк. 10.
15. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 22, спр. 123, арк. 7.
16. Нове Українське Слово. – 20 червня 1942.
17. Пігідо-Правобережний Ф. Велика Вітчизняна війна. Спогади та роздуми очевидця / Пігідо-Правобережний Федір. – К.: Смолоскип, 2002. – 288 с.
18. ЦДАГО України, ф.1, оп. 22, спр. 123, арк. 54.
19. ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 2, спр. 142, арк. 2–3.
20. Вісті для українських селян. – 18 жовтня 1942.
21. ЦДАВО України, ф. 1, оп. 23, спр. 22, арк. 23–24.
22. Там само, ф. 3206, оп. 1, спр. 35, арк. 1а.

Максим Главацкий

**ПОЛИТИКА И ПРАКТИЧЕСКИЕ МЕРЫ ОККУПАЦИОННЫХ ВЛАСТЕЙ ПО
ОТНОШЕНИЮ К КРЕСТЬЯНСТВУ В ГЕНЕРАЛЬНОЙ ОБЛАСТИ “КИЕВ”
В 1941–1943 ГГ.**

В публикации раскрыта политика оккупационной власти по отношению к сельскому населению в период немецкой оккупации в течение 1941–1943 гг. Автор на основе анализа архивных документов и материалов анализирует основные формы и методы эксплуатации крестьянства, раскрывает организацию труда, экономическое ограбление и псевдостимулирование как основные источники обогащения Рейха ради победы в войне.

Ключевые слова: органы оккупационной власти, районная в городе управа, районная управа, генеральная область “Киев”, Киевская и Полтавская область.

Maxim Glavatskyu

**POLICY AND PRACTICAL MEASURES OF THE OCCUPATION AUTHORITIES AGAINST
THE PEASANTRY IN THE GENERAL FIELD OF “KIEV” IN 1941–1943.**

In publication search politic of bodies occupying power from the rural population during the German occupation during the 1941–1943. The author based on archival documents and materials demonstrates the basic forms and methods of exploitation of the peasantry, reveals the organization of labor, economic plunder and false stimulation as the main source of enrichment Reich to win the war.

Key words: bodies occupying power, in the district council, the district council, the general area of “Kyiv”, Kyiv and Poltava region.

УДК 94 (477.6) “1944”**Олександр Семенів**

**НАСТУПАЛЬНІ ДІЇ ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ НА ТЕРИТОРІЇ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ
В ПЕРІОД ПРОВЕДЕННЯ ЛЬВІВСЬКО-САНДОМИРСЬКОЇ НАСТУПАЛЬНОЇ
ОПЕРАЦІЇ**

У статті розглянуто питання проведення Червоною армією Львівсько-Сандомирської наступальної операції, особливості застосування військ, озброєнь та матеріальних засобів на території Тернопільської області.

Ключові слова: Друга світова війна, наступальна дії, концентрація військ, Львівсько-Сандомирська наступальна операція, Тернопільська область.

Об'єктивне висвітлення військово-політичного протистояння СРСР та Німеччини на Тернопільщині упродовж Другої світової війни дає змогу сучасникам використати досвід та уроки цих драматичних часів для консолідації державотворчих сил України. Необхідність розширення історичних і військово-політичних уявлень щодо визволення Тернопільщини весною 1944 року стала основним мотивом даного дослідження.

У останні десятиліття опубліковано ряд праць вітчизняних істориків, що висвітлюють сторінки Другої світової війни в Україні. Зокрема, це праці українських істориків І. Муковського та О. Лисенка [4], М. Коваля [5]. Питання взаємовідносин військовослужбовців Червоної армії та цивільного

населення України в період Другої світової війни розкрито у роботах В.Гриневича [6]. Дослідження В.Грицюка [7] присвячене стратегічним та фронтовим операціям Червоної армії, автор проводить розгляд перебігу цих операцій при визволенні України, дає оцінку радянського військового мистецтва через призму радянсько-німецького протистояння. Значний масив інформації, що стосується загиблих при визволенні Тернопільщини, міститься у фундаментальному виданні "Безсмертя: Книга пам'яті України" [8]. Таким чином, події Другої світової війни на Тернопільщині знайшли певне відображення в історіографії, хоча вони ще не були об'єктом цілісного комплексного дослідження.

Зарубіжні історики, через неможливість отримати доступ до радянських військових та партійних архівів, аналіз ходу визволення Західної України, і, зокрема, Тернопільщини у 1944 р. провели однобоко, спираючись на дані винятково німецьких архівів. Існують комплексні дослідження Другої світової війни, виконані окремими науковцями, що мають значний та добре деталізований документальний матеріал, зокрема дослідження Л. Гарта [9], Д. Фуллера [10], К. Тіппельскірха [11], А. Бухнера [13]. Основною метою цих досліджень стало намагання виявити причини невдач вермахту в ході військових дій на Правобережній Україні і на Тернопільщині зокрема.

Слід зазначити, що у історичній літературі до сьогодні не здійснено комплексної оцінки Львівсько-Сандомирської наступальної операції Червоної армії. Відсутні праці, що висвітлюють та узагальнюють досвід проведення наступальних дій на Тернопільщині у 1944 р. в контексті взаємодії різних родів військ.

Метою дослідження є аналіз проведення наступальних дій Червоної армії на Тернопільщині 14–23 липня 1944 р. в ході здійснення Львівсько-Сандомирської наступальної операції. Відповідно до мети автор визначає завдання дослідження: встановити характерні особливості проведення наступальних дій Червоної армії; визначити місця концентрації військових сил, озброєння та техніки у цей період; охарактеризувати дії радянської артилерії і авіацій, особливості організації німецької оборони на території Тернопільської області.

Для вивчення подій Львівсько-Сандомирської наступальної операції на Тернопільщині важливим є вивчення значного пласту військово-історичних документів. До них належать документи 1-го Українського фронту, 60-ї загальновійськової, 1-ї гвардійської армії, 1-ї, 3-ї, 4-ї танкових армій, 2-ї повітряної армії, документи окремих стрілецьких та танкових корпусів, дивізій, бригад, полків, батальйонів. Увесь цей масив матеріалів зберігається у Центральному архіві Міністерства оборони Російської федерації і очікує на ретельне опрацювання.

14 липня 1944 р. стало першим днем липневої наступальної операції 1-го Українського фронту (УФ) на Тернопільщині. Зранку передові батальйони 60-ї та 38-ї армії почали активні дії і до 13 год. заволоділи окремими ділянками першої лінії німецької оборони. О 16 годині, після артилерійської підготовки, яка тривала 1.5 години, і авіаційного удару, перейшли у наступ основні сили радянських військ на львівському напрямку [1; 7].

На відміну від Проскурівсько-Чернівецької операції, дії загальновійськових армій на Тернопільщині в липні отримали надзвичайно потужну підтримку фронтової авіації. 14 липня 4-й бомбардувальний авіаційний корпус (на озброєнні літаки Пе-2 і Дуглас А-20) завдав бомбові удари по м. Зборів та с. Плугів. Бомбардування проводилось двома хвилями – о 15.30 год. силами 202 літаків, о 18. 30 – 150 літаків. У районі м. Сасів авіаційною розвідкою встановлено рух 100 німецьких танків. Радянські літаки з 1-го штурмового авіаційного корпусу завдали масовані удари по цьому танковому угрупованню. Усього упродовж дня радянська авіація скинула 556 т фугасних бомб ФАБ, 230 т осколочних бомб АО, 9822 протитанкові бомби ПТАБ, випустила 2123 реактивних снарядів. Із пропагандистською метою над німецькими позиціями було розсіяно 274 тисячі агітаційних листівок [20, л.16].

Після проведення авіанальотів і потужної артилерійської підготовки передові частини німецьких військ зазнали розгрому. Як згадував Ф. Меллентін: "До 9.30 стало зрозуміло, що двом нашим піхотним дивізіям завдано великих втрат" [12, с.317]. Проте наступ 38-ї загальновійськової армії проходив не так успішно, як 60-ї армії. 14 липня передові батальйони 38-ї армії о 5.15 при підтримці артилерії зайняли перші траншеї німецької оборони, проте основний наступ армії розпочався о 16.00 після 70 хвилинної артпідготовки. Зосереджені на правому фланзі армії стрілецькі корпуси (101 і 67-ий стрілецькі корпуси (ск)), почали просування вперед, забезпечуючи прорив 60-ї загальновійськової армії.

У смузі дії 38-ї армії німецьким силам, після першого дня бойових дій вдалось затриматись у третій лінії оборони і організувати стійкий опір. Вони ввели у бій танки і контратакували радянські сили. Радянська артилерія не змогла підтримати наступаючу піхоту, оскільки вела

вогонь виключно у глибину. Таким чином, упродовж першого дня наступу радянськими військами було досягнуто мети лише в смузі 60-ї армії.

Другий день генерального наступу Червоної армії мав різко протилежний характер на ділянках 38-ї та 60-ї армій. Війська К. Москаленка не тільки зустрілись із шаленим опором німецької оборони, але й були змушені відбивати сильні атаки німецьких танків. Артилерії 38-ї армії вдалось зупинити атаки німецьких танків, але наступ радянських військ цього дня було фактично зірвано. 38-а армія 15 квітня стала своєрідним "щитом", який забезпечив успішний наступ 60-ї армії Курочкина.

Основою контрударів німецьким військам став резерв 1-ї танкової армії у районі Тернополя, що складався з 3-го танкового корпусу (1 і 8-а танкові дивізії вермахту). Ще перед початком радянського наступу були детально розроблені можливі варіанти бойових дій цього корпусу і маршрути руху до переднього краю оборони. Начальник штабу 48-го танкового корпусу Ф.Меллентін зазначав: "Ми були повністю впевнені, що дві наші танкові дивізії зуміють відновити становище" [12, с. 237].

Причинами невдалого початку наступу 38-ї армії, на думку командування 1-го Українського фронту, стали: незадовільна робота армійської та фронтової розвідки, що не виявили наявності і підготовки до контрнаступу сил 1-ї та 8-ї танкових дивізій вермахту; неналежна організація використання артилерії у військах 38-ї армії; порушення процесу управління та керування військами [16, л. 30].

Для нейтралізації німецького контрудару командувач 1-го УФ Конєв 15 липня 1944 р. віддав наказ на масований удар радянської артилерії по частинах 1-ї та 8-ї німецьких танкових дивізій силами 2-ї повітряної армії генерала-полковника Красовського. Впродовж дня радянська авіація зробила 1848 літако-вильотів [20, л. 20].

Успішні удари фронтової авіації значно послабили силу контрударів німецьких військ. Меллентін у своїх спогадах цілком визнав роль радянської авіації: "Командир 8-ї танкової дивізії ухилився від вказівок командування і для економії часу почав рух по шосе Золочів – Озерна, хоча Бальк щонайсуровіше заборонив рух військ по цій дорозі. На марші 8-ма танкова дивізія, що рухалась двома колонами, була атакована радянською авіацією і отримала величезні втрати. Багато танків і вантажівок згоріло, всі надії на контратаку впали" [12, с. 317].

15 липня 1944 р. після годинної артпідготовки стрілецькі корпуси 60-ї армії фронту продовжили наступальні дії на захід. Для різкого збільшення темпу наступу був уведений в дію другий ешелон армії. Найбільш успішно радянський наступ розвивався у смузі дії 322-ї стрілецької дивізії полковника П.Лашенка. За день німецькі війська постійно контратакували радянські підрозділи із межі с. Ярославичі у північно-східному напрямку та с. Вовківці у східному напрямку [16, л.26].

Отже, 15 липня 1944 р. ударне угруповання 60-ї армії до кінця дня просунулось на 8–10 кілометрів, прорвавши другу німецьку лінію оборони у районі с. Колтів Львівської області на вузькій ділянці (4–5 км). У результаті артилерійського нальоту був важко поранений командир 322-ї стрілецької дивізії П. Лашенко. Частини і з'єднання 38-ї загальновійськової армії не виконали поставлене завдання наступу і були змушені відбивати сильні контрудари німецьких військ. Прорив німецької оборони коло с. Колтів у історіографії отримав назву "колтівський коридор".

15 квітня 1944 р. почались передислокування радянських танкових сил, що стягувались впритул до прориву на львівському напрямку. Безпосередньо в горловину прориву ввійшли сили 3-ї гвардійської танкової армії. Зокрема, 9-ий механізований корпус (69 і 71-а механізовані бригади (мбр)) розташувався на західній околиці с. Нище, колони 7-го танкового корпусу (54, 55, 56-а гвардійські танкові бригади (тбр), 23-я мотострілкова бригада (мсбр)) простягнулись від с. Вовківці до с. Олеїв. 31-ий окремий танковий корпус був переданий з 13-ї армії і маршем пройшов з м. Кременець в район с. Старий Олексинець, Базуки [21, л.12].

У ніч на 16 липня передові частини 3-ї гвардійської танкової армії (ТА) пройшли вузький "колтівський коридор", вийшли у район північніше м. Золочів і перерізали автодорогу Золочів-Сасів. Уранці 16-го липня у "коридор" шириною 4–6 км, що знаходився південніше села Колтів почали вводиться основні сили 3-ї гвардійської танкової армії Рибалко. Отримавши стратегічну ініціативу, танки 9-го механізованого корпусу 16 липня досягли с. Жуличі, яке північніше м. Золочів, 7-го танкового корпусу – с. Почапи північно-західніше Золочева. 6-ий танковий корпус (90 Т-34, 18 СУ-85) залишився у "коридорі" і зосередився на обороні його північного краю у районі с. Колтів і Тростянець малий [21, л. 13].

Активні дії німецької оборони на правому фланзі прориву, вузькість прориву і затяжні дощі завадили швидкому просуванню радянських військ через "колтівський коридор". П. Лашенко

згадував: "Вузький коридор в обороні супротивника прострілювався навіть малокаліберною артилерією, не говорячи про гармати великого калібру" [21, л.15].

У ніч на 17 липня 1944 р. командувач 1-го УФ І. Конєв прийняв ще одне ризиковане рішення про введення у прорив через "колтівський коридор" 4-ї танкової армії. Після проходження 3-ю гвардійською ТА м. Золочів 4-а танкова армія повинна була розвинути стрімкий наступ на м. Городок. Наказом І. Конєва армії було вказано не вступати в бої з німецькими силами, а обійти м. Львів із півдня, відрізаючи шляхи відступу німецьким силам на захід і південний захід [16, л.33].

17 липня 1944 р. 3-тя гвардійська ТА повністю пройшла "коридор" і вийшла на оперативний простір. До кінця дня 9-й механізований корпус (мк) взяв містом Красне, 7-й тк – село Бортків, наблизившись таким чином на 30-кілометрову відстань до міста Львів. Дійшовши цими двома корпусами до р. Пелтів, 3-я гвардійська армія не змогла переправитись через річку і була змушена почати підготовку переправ. 6-й тк, вийшовши із "коридора" перебував на марші у район північніше м. Золочів. Лише 91-а танкова бригада залишилась в обороні на південній околиці м. Сасів [21, л.15].

18 липня 1944 р. у "колтівському коридорі" склалась надзвичайно важка ситуація. Для проходу радянських військ через прорив існувало лише дві ґрунтові дороги: с. Гарбузів – Нище, с. Перепільники – Нище. Саме цими двома дорогами проходили величезні колони танків, автомашин, артилерії та піхоти. Навіть невеликий обстріл призводив до значних втрат серед радянських військ. Тому вирішальне значення мало застосування великих мас радянської авіації, яка здійснювала постійне прикриття "коридору" з повітря, завдавала удару по скупченнях німецьких військ на флангах [16, л.35].

Для ліквідації проблеми вузького прориву, радянське командування прийняло рішення про знищення "бродівського котла". У результаті потужних ударів радянських сил, особливо авіації та артилерії, 22 липня бродівське угруповання було повністю розгромлене. Значну роль у її ліквідації відіграли льотчики 2-ї повітряної армії, що за три дні здійснили 2340 літако-вильотів [20, л.24].

17 липня 1944 р. 38-а загальновійськова армія змінила характер своєї діяльності та зламала німецьку оборону. 67-ий ск заволодів селами Кудимівці, Тустоголови, Ярчівці, 52-й стрілецький корпус зміг вийти до річки Стрипа, при цьому 316-а стрілецька дивізія (сд) зайняла с. Ольшамажур, Футори, а 304-а сд захопила сильний оборонний пункт німців у с. Озерна, села Красна і В. Плавуча. Радянські війська (340-а сд) звільнили м. Козлів, що тривалий час було важливим опорним пунктом німецької оборони. 101-ий ск зосередився на лівому фланзі "колтівського коридору": 183 і 110-а сд у районі с. Вовчківці, Гукалів; 70-а гвардійська сд – східніше с. Ярославівці [16, л.36].

19 липня 1944 р. 38-ій армії вдалось значно розширити "колтівський коридор" на південному фланзі, відвоювавши села Вовчківці та Кабарівці. Розпочалась часткова операція з оволодіння районним центром та залізничною станцією Зборів. 67-ий ск обійшов м. Зборів з півночі, а 52-й корпус – із півдня форсувавши ріку Стрипа південніше Зборова. Таким чином, значно розширивши "колтівський коридор", частини 38-ї армії розбили надії німецького командування на визволення оточеного угруповання у районі Бродів і почали неухильне просування на захід в львівському напрямку [16, л.39].

1-а гвардійська армія розпочала бойові дії у рамках літньої кампанії Червоної армії 16 липня. О 9.30 ранку після 45-хвилинної артпідготовки вона розгорнула наступ у південно-західному напрямку. Проте перший день бойових дій 1-ї гвардійської армії пройшов безуспішно через стійкий опір німецький військ. 17 липня командування вермахту почало відвід і перекидання військ зі станіславського напрямку на північ для створення оборони у районі м. Львів та річки Сян. Таким чином німецька оборона на півдні Тернопільщини значно ослабла [22, л. 46].

Порівняно невисокі темпи наступу 1-ї гвардійської армії дали можливість німецьким військами проводити масове знищення господарського майна Тернопільщини. При відході німецькі підрозділи руйнували лінії зв'язку, підпилювали електричні та телеграфні стовпи, знищували залізничні та автомобільні мостів. Особливо важких ушкоджень зазнала залізниця. За допомогою колієруйнівників були повністю виведені з ладу залізничні дільниці Бучач-Хриплин, Підгайці-Бережани-Перемишляни. Ці частини залізниць у післявоєнний період не були відновлені і втратили народно-господарське значення [22, л.47].

Завершення військових дій 1-ї гвардійської армії на Тернопільщині відбулося 22 березня: 107-ий ск силами 127-ї сд форсував ріку Нараївка, відвоював села Куряни і Підвисоке, силами 129-ї сд звільнив села Славятин, Шумляни. 74-ий ск проводив бойові дії на території

Станіславської області у районі с. Дитятин, Яблунів, Медуха, Бишів. 30-ий стрілецький корпус, заволодівши селами Тумиж, Тростянець, Устя-Зелене завершив звільнення Монастириського району. Цього дня частини Червоної армії завершили звільнення Тернопільської області від німецької окупації [22, л.48].

Таким чином, потужна концентрація на території Тернопільщини сил 60-ї та 38-ї загальновійськових армії, які були підсилені корпусною артилерією та силами танкових армій дозволила втілити в життя Львівсько-Сандомирську операцію, одну з найяскравіших сторінок військового мистецтва. На території Тернопільщини був успішно втілений план радянського командування, що передбачав введення в прорив двох танкових армій, які вийшли на оперативний простір Львівської області і забезпечили глибокий прорив Червоної армії в напрямку м. Львів. Дана військова подія ввійшла в історію під назвою "колтівський коридор".

Список використаних джерел

1. История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945 гг. Том 4. Изгнание врага из пределов Советского Союза и начало освобождения народов Европы от фашистского ига (1944 год). – М.: Воениздат, 1962. – 726 с.
2. История второй мировой войны 1939–1945 гг. (в 12 томах). Том 9. Освобождение территории СССР и европейских стран. Война на Тихом океане и в Азии. – М.: Воениздат, 1978. – 574 с.
3. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 рр. Том 3. – К., 1969. – 483 с.
4. Муковський І. П. Звитяга і жертвність: українці на фронтах Другої світової війни / Муковський І. П., Лисенко О. Б. – К.: Пошуково-видавниче агенство "Книга Пам'яті України", 1997. – 568 с.
5. Коваль М. В. Україна: 1939–1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії / М. В. Коваль. – К.: Вища школа, 1995. – 194 с.
6. Гриневич В.А. Національні проблеми в Червоній армії в період визволення України від німецько-фашистських загарбників. (Грудень 1942 – жовтень 1944 рр.) / В.А. Гриневич. – К., 1994. – 240 с.
7. Грицюк В.М. Стратегічні та фронтові операції Великої Вітчизняної війни на території України / В.М. Грицюк. – К., 2010. – 150 с.
8. Безсмертя. Книга пам'яті України. 1941–1945. – К.: Пошуково-видавниче агенство "Книга пам'яті України", 2000. – 944 с.
9. Лиддел Гарт Б.Г. Вторая мировая война / Лиддел Гарт Б.Г. – М.: АСТ, СПб.: Terra Fantastica, 1999. – 729 с.
10. Фуллер Дж.Ф.Ч. Вторая мировая война 1939–1945 гг. Стратегический и тактический обзор / Фуллер Дж.Ф.Ч. – М.: Иностранная литература, 1956. – 544 с.
11. Бухнер А. 1944. Крах на Восточном фронте / А. Бухнер. – М., Эксмо, 2006. – 416 с.
12. Меллентин Ф. Танковые сражения 1939–1945 гг. Боевое применение танков во Второй мировой войне / Ф. Меллентин. – М.: Издательство иностранной литературы, 1957. – 304 с.
13. Типпельскирх К. История Второй мировой войны / К. Типпельскирх. – СПб.: Полигон; М.: АСТ, 1999. – 452 с.
14. Fricke G. "Fester Platz" Tarnopol 1944 / Gert Fricke. – Rombach, 1986. – 128 p.
15. Разгром немецко-фашистских войск на Правобережной Украине. В 2-х книгах. Книга Вторая. – М.: Военная ордена Суворова академия Генерального штаба Вооруженных Сил СССР, 1952. – 442 с.
16. Центральный архив Министерства обороны Российской федерации (далі – ЦАМО РФ), ф. 1УФ, оп. 2673, д. 1289.
17. ЦАМО РФ, ф. 4та, оп. 2673, д. 1169, 133 л.
18. ЦАМО РФ, ф. 60а, оп. 10564, д. 869, 131 л.
19. ЦАМО РФ, ф. 38а, оп. 9005, д.233, 77 л.
20. ЦАМО РФ, ф. 1УФ, оп. 2673, д. 1038, 40 л.
21. ЦАМО РФ, ф. 1УФ, оп. 2673, д. 453, 472 л.
22. ЦАМО РФ, ф. 1гв.А, оп.6850, д.462, 98 л.

Александр Семенов

НАСТУПАТЕЛЬНЫЕ ДЕЙСТВИЯ КРАСНОЙ АРМИИ НА ТЕРРИТОРИИ ТЕРНОПОЛЬСКОЙ ОБЛАСТИ В ПЕРИОД ПРОВЕДЕНИЯ ЛЬВОВСКО-САНДОМИРСКОЙ НАСТУПАТЕЛЬНОЙ ОПЕРАЦИИ

В статье рассмотрены вопросы проведения Красной армией Львовско-Сандомирской наступательной операции и особенности использования войск, вооружений и материальных средств на территории Тернопольской области.

Ключевые слова: Вторая мировая война, наступательные действия, концентрация войск, Львовско-Сандомирская наступательная операция, Тернопольская область.

Oleksandr Semeniv

THE AGGRESSIVE ACTIONS OF THE RED ARMY ON THE TERRITORY OF TERNOPIIL REGION IN THE LVSV-SANDOMIERZ OFFENSIVE.

The questions of the Red Army Lviv-Sandomierz offensive or particular use of troops and materiel to the Soviet troops in the Ternopil region.

Key words: The Second World War, offensive operation, concentration of troops, L'viv-Sandomierz offensive operation, Ternopil region.

УДК 94(477)

Оксана Ятищук

ФУНКЦІОНУВАННЯ ЮДЕНРАТІВ НА ТЕРНОПІЛЬЩИНІ У ПЕРІОД НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ

У статті вперше на основі аналізу архівних джерел розкривається роль єврейських рад – юденратів на території Тернопільської області під час фашистської окупації.

Ключові слова: гетто, гестапо, юденрат, євреї, Тернопільська область.

Про роль та політику єврейських рад, відомих під назвою "юденрати", написано немало і сперечаються про це явище історики, дослідники, публіцисти вже давно. Юденрат – орган, заснований у роки Другої світової війни німецькою окупаційною владою для управління єврейським населенням окремих міст, який складався із призначених владою євреїв і ніс відповідальність за виконання нацистських наказів, що стосувалися євреїв. Нацистські керівники прийшли до рішення про створення цього своєрідного органу місцевого єврейського "самоуправління" після досвіду реалізації своєї антиєврейської політики. Подібні органи створювалися у містах Німеччини, у Відні, Празі, але називалися вони по-різному і підпорядковувалися різним інстанціям (частіше за все гестапо). Лише з німецькою окупацією Польщі стала проводитися єдина узгоджена політика у відношенні "самоуправління" євреїв [1, с. 38].

Питанням діяльності юденрату під час катастрофи європейського єврейства присвячено низку фундаментальних робіт учених Р. Гільберга [2], Е. Рінгельблум [3, с. 26–39], Й.Телушкіна [4], Ю.Шульмейстера [5] та інших.

Актуальним і до наших днів залишається питання: юденрат – це сором єврейського народу періоду Другої світової війни, чи все ж були у єврейських радах того періоду позитивні аспекти.

Мета статті – дослідити функціонування юденратів на території Тернопільщини в період німецької окупації.

Об'єкт статті – політика юденратів періоду німецької окупації території Тернопільської області.

Предмет статті – особливості функціонування юденратів на території Тернопільщини в період німецької окупації.

Перші накази про створення юденратів видані ще під час окупації фашистами Польщі. 21 вересня 1939 р. начальник поліції безпеки Рейнхард Гейдріх розіслав секретну депешу № Р / 11 – 282/39 стосовно рішення "єврейського питання на окупованих територіях" [1, с. 246]. Документ був засекречений і складався із 7 пунктів. Згідно з наказом, юденрати мали складатися з впливових осіб та равинів. Генерал-губернатор Ганс Франк видав розпорядження про те, щоб у місцях з єврейським населенням менше 10 тисяч у юденрат входило 12 осіб, а у великих містах – 24. Рада мала вибиратися місцевим єврейським населенням; його члени мали вибрати голову та його заступника. Керували ними, в основному, представники поліції та гестапо. Ці функції зводилися в основному до наступного:

"1. Регістрація та контроль за єврейським населенням, облік усіх євреїв, в першу чергу працездатних, для здійснення примусових робіт. Статистичні відомості потрібні були німцям і для розподілу за карточками продуктів харчування, а в період депортації для організації етапів.

2. Здійснення примусових робіт, покладених на євреїв. 26 жовтня 1939 р. був виданий наказ, який зобов'язував всіх євреїв чоловічої статі від 14 до 60 років брати участь в примусовій праці, організованій юденратами. Для цього юденрат проводив перепис усіх працездатних і організовував їх направлення на роботи, вказані німцями.

3. Переселення євреїв у гетто, забезпечення ізоляції євреїв від решти населення міста.

4. Сприяти німецькій поліції в проведенні конфіскації єврейського майна, обшуків з метою відбирання прихованих цінностей.

5. Забезпечення всіх євреїв розпізнавальними знаками, нарукавними пов'язками та нашивками з зіркою Сіона.

6. Контроль за тим, щоб не допустити епідемії, яка могла б відбитися на здоров'ї арійців.

7. Сприяння в проведенні депортації євреїв в період її масового знищення" [1, с. 247–248].

Юденрат, у відповідності з інструкцією Р. Гейдріха, відповідав за переміщення євреїв з невеликих населених пунктів у місця концентрації (гетто), їх розміщення та влаштування, а також за збір євреїв для "переміщення" із гетто. З часом функції юденрату розширилися у двох напрямках. Після створення гетто, юденрат відповідав за усе, що відбувалося на його території. Йому дозволялося контролювати поліцію, мировий суд, пожежну частину, службу працевлаштування, господарську діяльність, забезпечення продуктами харчування, житлове господарство, охорону здоров'я, соціальні служби, статистичний облік, освіту, заклади культу. Необхідний для цієї роботи

значний штат штучно розширювався у надії, що служба у юденраті врятує від насильницької депортації у табір праці або табір смерті.

Після окупації західноукраїнських земель літом 1941 року стали виникати юденрати в багатьох містах і селищах. У кінці липня юденрат розпочав роботу і в Тернополі. "Для этого гестапо вызвало к себе 12 человек интеллигенции и предложило им организовать этот комитет. Все вызванные отказались сделать это, вследствие чего немецкие власти вывезли их к кирпичному заводу по Тарнавской улице и закопали живыми в яму.

Гестаповец вызвал к себе директора еврейской школы Готфрида и предложил ему подобрать 40 человек интеллигенции, из которых организовать указанный комитет. Готфриду сказали, что его оставят в живых. Готфрид подобрал 40 человек интеллигенции, которые явились в гестапо (ул. Мицкевича 10), но они отказались от организации комитета. Под конвоем эсесовцев и полиции отправили их на еврейское кладбище, забивали их палками и прикладами, заставили вырыть яму, а после связали колючей проволокой ноги и руки и начали над ними зверски издеваться. Выкалывали глаза, рвали уши и пальцы, после чего сбрасывали в яму и засыпали их землей.

Из 40 упомянутых человек гестаповцы оставили в живых Готфрида и преподавателя Капона, которым заявили, что убивать их не будут, так они умрут сами.

После неудавшихся двух предпринятых мероприятий по созданию еврейского комитета, гестапо решило само организовать его. В конце июля 1941 года немецкие власти сами организовали еврейский комитет "Юденрад" [6, арк. 112].

Першим головою юденрату в Тернополі був Г. Фішер, після того, як його убили, головою став доктор А.Ліппе. Через певний час його змінив І. Погорілес, членами правління були: Ш. Кофлер, доктори Л. Ваксман, А. Вайс, С. Циммерман та інші [7, арк. 3].

Багато членів правління юденратів дали згоду працювати у єврейських радах, надіючись, що їм вдасться допомогти землякам пережити важкі роки війни і гітлерівської окупації.

Перед тернопільським юденратом німці поставили завдання: "1. Учесть все еврейское население города. 2. В 7-ми дневный срок собрать контрибуцию с еврейского населения в сумме 1 млн 20 тысяч рублей золотом. В случае неуплаты в срок названной суммы по отношению к еврейскому населению будет соверен второй погром. 3. Всему еврейскому населению приобрести отличительный еврейский знак – шестиконечную звезду вышитую голубыми нитками на белом полотне. 4. Приобрести еврейскому населению отличительные знаки для квартир – изображение шестиконечной звезды на твердом картоне синего цвета с меткой гестапо, и прибить этот знак над дверью каждой квартиры. 5. Мобилизовать все еврейское население в возрасте 14–60 лет для выполнения тяжелых физических работ" [6, арк. 113].

21 вересня 1941 р. видане спеціальне розпорядження "Про організацію юденратів" усюди, в якому проживали євреї. Директивою керівника відділу внутрішніх справ Бауера місцевим старостам і комісарам рекомендувалося утворити юденрати до 10 жовтня поточного року. Упродовж другої половини вересня і першої декади жовтня у Дистрикті Галичина створено ще 8 єврейських рад, які склалися з 5–12 членів [8]. Голови єврейської ради та їх члени дуже часто змінювалися. Одних німці розстрілювали, інших відправляли у концтабори і табори смерті, треті, не витримавши знущань, закінчували життя самогубством. Мало хто із голів ради помирав природною смертю. Зі збережених архівних документів відомо, що головами юденратів у Тернопільській області були:

Населений пункт	Прізвище та ім'я голови	Чисельність євреїв у 1941 р.
Тернопіль	Фішер Густав Ліппе Яків Кароль Порхурлес Пінхас Грінфельд	26 000
Бережани	Ройтман Аврам	4200
Бучач	Гофман Ієгуда Шварц Ісаак	2 200
Зборів	Фінгендлер Гершон	2 000
Заліщики	Фішман Яків Катер Майка	1 900
Збараж	Альтерман Бер	2 700
Кременець	Габер Зігмунт	3 400
Теребовля	Мильман Мойсей	1 700
Чортків	Блюменталь Нахман	8 000
Тульчин	Шварцман Гетзель Гіммельфарб Маєр	3 000

[9, арк. 19–26].

Юденрат мав значний бюрократичний апарат: найбільш активно працювали кадровий і відділ постачання, який займався пошуком добротних меблів для німецьких чиновників і гестапо, а також соціальна комісія з накопичування подарунків. Члени цієї комісії ходили квартирами забезпечених євреїв і забирали у них добротні меблі, килими, кришталь, сервізи та інші цінні речі, а пізніше передавали їх у якості “подарунків” німцям.

Багато роботи мав відділ праці. Він був зайнятий організацією єврейської робітничої сили, яку юденрат мав надавати щоденно у розпорядження гітлерівців на робочі місця, які вони вказували. Ось, для прикладу, лист єврейської ради у Тернополі до управляючого міста про використання єврейського населення для прибирання міста від 30 березня 1942 р.: “На вимогу міського мера біржа праці Тарнопільського бюро передала Єврейській Раді у розпорядження для єврейського району 60 єврейських робітників для прибирання вулиць в арійській частині міста.

Оскільки Єврейська Рада не має повноважень розподілу вільної робочої сили, а лише слідкує за стабільним і законним її функціонуванням: контролює закріплену сферу зайнятості, контролює причину призначення запрошеної робітничої сили з кола робітників чи службовців, а саме: чи були з цією метою використанні усі без винятку робітники і службовці єврейської установи. Це призвело до того, що через нестачу вільнонайманої робочої сили прибирання вулиць в єврейському житловому районі повністю припинено. Але своєю діяльністю Єврейська Рада мусить не допускати цього.

Тому ми просимо, щоб Єврейська Рада взяла на себе повноваження призначати в подальшому робітників з біржі праці для прибирання вулиць в арійській частині міста.

Керівник Єврейської Ради Доктор Ліппе” [10, арк. 2, 2зв.].

Юденрати зобов'язувалися “довести до відома всіх проживаючих в даній місцевості євреїв, що вони належать тепер і в подальшому примусовій праці” [11, арк. 15].

Становище єврейських працівників було повністю безправним. Їх не лише експлуатували, не виплачували заробітної плати, але і постійно били, калічили за будь-яке порушення трудової дисципліни, а часто і розстрілювали. Однією з перших і найбільш важливих для гітлерівців функцій, що були в обов'язку юденрату, був облік єврейського населення. З цією метою при юденратах були створені відділи обліку та статистики [11, арк. 15].

Значною була роль і відділу постачання, який займався пошуками продуктів харчування для населення гетто. Значну роботу, яка заслуговує вдячності, виконували робітники господарського відділу і відділу соціального забезпечення юденратів. Більшість з них самовіддано прагнули забезпечити в'язнів гетто в першу чергу картками на продукти, адже вони видавалися лише тим євреям, які працювали. Єврейське населення нацисти досить часто взагалі не забезпечували харчуванням. Для зменшення числа “ідоків” гітлерівці застосовували акції депортації євреїв у табори примусової праці і табори смерті. У першу чергу туди відправляли тих, хто не мав довідки про роботу – єврейську інтелігенцію, а також людей похилого віку.

Важливим відділом юденрату в Тернополі та інших гетто був житловий. Він займався розміщенням у гетто євреїв, зігнаних туди з різних місць. У вересні 1941 року в Тернополі засноване перше в Східній Галичині гетто. Тисячі євреїв, відправлені у трудові табори, використовувалися, зокрема, на будівництві шосе Львів-Київ [12, с. 38].

У кінці 1942 – на початку 1943 року в гетто створено трудовий табір, як філію Юлагу (Янівський концтабір у м. Львові). Організатор – Ропіта, командир Юлагу призначив командиром єврея. Табір “Тарнопіль” знаходився за 20 будинків від микви (приміщення для купелі – примітка автора) на вулиці Подільська. Жителі були виведені з цієї зони. Табір відокремили від гетто колючим дротом і парканом. Юденрат мав збудувати кухню, пекарню, магазин і клініку. Сюди було взято усіх “придатних” євреїв. Дехто був арештований у таборі, щодня виконуючи роботу для “вищих” (арійців) і ночуючи в таборі. Інші працювали на різних роботах. У цей час зафіксовані перші спроби відкупу від табору. Ключовими особами були Махерс, Шмуель Коплер і поліцейський Міллер [13, арк. 68].

На відміну від Янівського табору, умови в Юлагу були порівняно хороші – гігієна, їжа, контакти з родиною (можливо, завдяки відкупним). У середині березня в гетто знову почалися вбивства. Огляд став жорсткішим, впійманих з їжею розстрілювали. Як згадував свідок Мар'ян Кветяк “Жителі гетта старались получить работу, думая, что им будет материально легче, это Рокита узнал, и устраивал их на работу за взятки. Рокита высылал их на работу за территорию гетта на запросы немцев. Я был свидетелем, когда рабочие эти возвращались с работы в лагере, а Рокита их обыскивал, это было осенью 1943 года и нашел у некоторых мясо курицы, и за это их сразу на месте застрелил” [14, арк. 183].

Сподіваючись на полегшення свого становища, євреї намагалися потрапити у табір. 8–9 квітня 1943 р. відбулася нова акція – з гетто людей передали у Юлаг і відібрали цінності. Молоді та сильні євреї, які мали певні зв'язки і були спроможні заплатити, залишилися у таборі. Люди переважно похилого віку та ослаблені були вбиті у Петрикові, поруч із цегельним заводом. Внаслідок вбивств,

акцій та відправлення до табору, кількість євреїв у гетто зменшувалася. Офіційно у квітні їх було 700 (щоправда, без урахувань тих, хто зумів заховатися) [15, арк. 8].

4 травня 1943 р. влада заборонила надання робітників для євреїв гетто, не враховуючи Юлагу. Як виняток були євреї транспортного відділу армії (будівництво мостів і доріг) і будівельні компанії.

У вересні 1942 року (упродовж цього часу двічі змінився голова юденрату – Кароль Порхурлес, Пінхас Грінфельд) було відкрито додатковий табір для євреїв, а в травні 1943 року – ліквідовано (чоловіків доставлено у Юлаг, звідти – у транспортний відділ) [16, арк. 7].

Деякі роботодавці прихильно ставилися до євреїв і намагалися хоч трохи полегшити їх становище. Проте 20 червня 1943 р. відбулася кінцева акція. Євреїв у кількості 500 осіб спіймали на території гетто і розстріляли у Петрикові. Хворих розстрілювали на місці. Частина вбили на площі біля микви. Після цього у місті розмістили оголошення про заборону надання будь-якої допомоги євреям від "арійського населення". Саме у червні ліквідовано усі гетто Тернополя. Юлаг існував більше місяця після їх ліквідації [16, арк. 11].

В'язні табору відчували небезпеку, оскільки знали про ліквідацію інших таборів праці. На маленькому ринку по вулиці Гірша були організовані схованки у будинках Міка, Лівшіца і Штользенберга. За декілька днів до ліквідації Юлагу, Рокіта, у якого склалися хороші стосунки з єврейським командиром і його помічником, попередив їх про акцію, завдяки чому значна кількість людей втекли з табору на так звану "арійську сторону". 22 липня 1943 р. поліція оточила Юлаг, після чого, зібравши усіх людей, розстріляла їх поблизу с. Петриків [17, арк. 21].

Крім Юлагу, згідно з даними ISA:ZALFS (міжнародна служба розшуку "Арольсен", табір примусової праці для євреїв), у Тернополі був табір для чоловіків, про який вперше згадується у документах від 13 травня 1942 р. В'язні працювали на фірму Рекмана, так званий "Рокитянський табір". Проіснував він до 23 липня 1943 р. У листопаді 1942 року вперше згадується табір праці для жінок на фірму Леопольда Шілکا. Ліквідований 23 липня 1943 р. [18, арк. 35].

Однією з основних вимог гітлерівської влади до юденратів була оплата, покладеної на євреїв контрибуції. У Тернополі євреї мали внести до 2 червня поточного року 6 млн карбованців і багато цінностей. За тиждень до закінчення терміну оплати контрибуції, гітлерівці арештували велику групу євреїв, головним чином з інтелігенції. Євреї міста продали усе, що можна було продати і до 2 серпня 1943 р. оплатили всю суму. Але це не врятувало тернопільських євреїв. Усі арештовані були ще у кінці липня вивезені на єврейський цвинтар і розстріляні. Те ж саме відбувалося і в інших містах Тернопільської області: Чорткові, Збаражі, Бережанах тощо. Наприклад, євреям Заліщиків (голова юденрату, доктор М. Катер) наказано заплатити три кілограма золота, срібла та інших цінностей. Щоб зібрати потрібну суму, люди продавали за безцінь усе, що можна було продати [19, с. 93].

Юденрату підпорядковувалася єврейська поліція (нім. – Judischer Ordnungsdienst). Вони забезпечувала внутрішній правопорядок у єврейських гетто, брали участь в облавах, здійснювали конвоювання при переселенні і депортації євреїв, забезпечували виконання наказів окупаційної влади тощо.

Коли нацисти приступили до здійснення "остаточного рішення", тобто, до винищення європейського єврейства, майже усі юденрати отримали наказ надати владі списки євреїв, що підлягали депортації в табори знищення. Кожна рада мала вирішити для себе, як вона виконуватиме це розпорядження. Дехто шукав шляхи запобігання або відтягування процесу депортації, інші притримувалися "спасіння через працю". Вони прагнули показати німцям, що праця євреїв необхідна для воюючого Рейху. Деякі лідери рад приймали рішення пожертвувати певними членами общини заради інших. І під час війни, і після неї така практика викликала різку критику й полеміку. При цьому, в ряді випадків, члени юденрату приймали участь в організації та проведенні озброєної боротьби з нацистами

Серед працівників юденрату і єврейської поліції досить часто зустрічалися порядні люди. У малих гетто люди краще знали один одного, їм легше було домовитися один з одним, готувати акти саботажу, допомагати молоді втікати у ліс до партизанів тощо.

Навесні 1942 року в Борщівському гетто молодь організувала групу опору, яка налічувала десятки членів. Чисельність цієї групи значно зросла після першої акції у вересні 1942 року. Групу очолили Вольф Ашендорф, Іоель Вайнтрауб, Кальман Шварц і єврей-червоноармієць, якого звали Лев (він утік із німецького полону). Перед ліквідацією гетто учасники групи перебравлися у сусідній ліс. Це об'єднання отримало назву "Борщівська банда". 17 листопада 1943 р. група напала на Борщівську в'язницю і звільнила 50 в'язнів, у тому числі 20 євреїв. 6 грудня 1943 р. групу оточили великі сили німців. Під час цього бою повстанці зазнали значних втрат. Дехто з євреїв-партизанів, щоб не потрапити у полон до фашистів, покінчили життя самогубством, дехто приєднався до загонів С. Ковпака, які саме проходили цими місцями [12, с. 42].

10–12 серпня 1942 р. вибухнуло повстання у Кременецькому гетто [20, арк. 158].

Група спротиву діяла у Чортківському гетто і трудовому таборі. Навесні 1943 року молодіжна група під керівництвом Р. Розенберга створила партизанський загін, більшість бійців якого загинули у боях з німцями [12, с. 42].

Зустрічалися і протилежні випадки. З ненавистю і гнівом будуть згадувати інспекторів єврейської поліції порядку в Тернополі Фірстенберга та Кофлера, які були вірними слугами у фашистів, але це їм не допомогло. До кінця 1942 року багато єврейських поліцаїв депортовано спільно з рештою євреїв у табір смерті Белжець [20, арк. 116].

З самого початку створення юденратів та їх роль у єврейському житті велися значні суперечки. Багато хто вбачав у діяльності євреїв у юденратах лише співпрацю з нацистами і нічим не виправдане пристосування. Інші вважали, що робота у юденраті давала можливість більш успішного протистояння жорсткому ворогу. До кінця Другої світової війни у єврейському світі переважала перша точка зору, з плином часу набула усе більшого розповсюдження друга. Істина, наймовірніше, у тому, що у юденратах з самого початку були особи з різними життєвими позиціями: у процесі роботи у юденраті установки деколи змінювалися: одних система винищувала, інших – приводила до спротиву.

Відомий єврейський філософ ХХ століття Х. Арендат звинуватила юденрати та єврейську поліцію в активному сприянні депортації євреїв до табору смерті і стверджувала, що за відсутності юденратів загинуло б набагато менше євреїв, оскільки нацисти зіткнулися б зі значними труднощами при створенні списків євреїв та при зборі інформації про їх майно [21, с. 126–134].

Юденрати несли відповідальність за проведення нацистської політики у відношенні до євреїв. Ці ради часто балансували "між двома вогнями": з одного боку, пробуючи відстояти інтереси єврейського населення, з іншого – виконуючи розпорядження нацистської влади, часто за рахунок інших євреїв. Роль юденратів – одна із найдискусійніших та складних сторінок в історії єврейської катастрофи.

Список використаних джерел

1. Катастрофа европейского еврейства / [Науч. ред. Катван З.; Пер. с иврита Хайфица М.]. – Тель-Авив: Изд-во Открытого ун-та, 1995. – Ч. 3–4. – 474 с.
2. Гильберг Р. Юденраты как сознательные или бессознательные орудия коллаборации / Р. Гильберг // Еврейское руководство под властью нацистов. – Иерусалим, 1980. – С. 26–39.
3. Ringelblum E. Kronika qatta Warszawskieqo / E.Rinquelblum. – Warszawa, 1983. – 354 s.
4. Телушкин Й. Еврейский мир / Й.Телушкин. – Москва-Иерусалим, 1952. – 304 с.
5. Шульмейстер Ю. Гитлеризм в истории евреев / Ю.Шульмейстер. – К.: Политиздат Украины, 1990. – 255 с.
6. Держархів Тернопільської обл., ф.р. 274, оп.274, оп.1, спр.123, арк. 111–117.
7. Держархів Львівської обл., ф.р. 35, оп. 12, спр. 50, арк. 1–5.
8. Хонигсман Я. Юденраты в Западной Украине / Я. Хонигсман Я. // Режим доступу: <http://www.jewish-heritage.org>hnqsmn2.htm>.
9. Держархів Тернопільської обл., ф.р.181, оп. 1, спр. 136, арк. 19–26.
10. Держархів Тернопільської обл., ф.р. 181, оп. 1, спр. 110, арк.2, 2 зв.
11. Держархів Тернопільської обл., ф.р. 285, оп. 1, спр. 4, арк. 15.
12. Півторак С.Р. Євреї на Тернопільщині / С.Р.Півторак, В.Б.Уніят, Б.В.Хаварівський. – Тернопіль: ТзОВ "Терно-граф", 2010. – 120 с.
13. Госсударственный архив Российской Федерации (далі – ГА РФ), ф.р. 7021, оп. 67, д. 84, л. 68.
14. Держархів Тернопільської обл., ф.р. 274, оп. 2, спр. 102а, арк. 180–183.
15. ГА РФ, ф.р. 7021, оп. 75, д. 103, л. 8.
16. ГА РФ, ф.р. 7021, оп. 75, д. 105, л. 5–8, 11–12.
17. Держархів Тернопільської обл., ф.р. 274, оп. 2, спр. 102а, арк. 2, 14, 21, 52, 70.
18. ГА РФ, ф. 1, оп. 2, д.1, л. 35.
19. Сіреджук П. Першовитоки: нариси історії заселення Заліщанини від найдавніших часів до наших днів / П. Сіреджук. – К., 1994. – 112 с.
20. Держархів Тернопільської обл., ф.р. 274, оп.1, спр. 123, арк. 111–117, 151–160.
21. Арендт Х. Ситуация человека. Разделы 24–26 главы / Х. Арендт // Вопросы философии. – 1998. – № 1. – С.126–134.

Оксана Ятышук

ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ ЮДЕНРАТОВ НА ТЕРНОПОЛЬЩИНЕ В ПЕРИОД НЕМЕЦКОЙ ОККУПАЦИИ

В статье впервые на основании архивных источников раскрывается роль Еврейских Советов – юденратов на территории нашей области в период фашистской оккупации Тернопольщины.

Ключевые слова: гетто, гестапо, юденрат, евреи, Тернопольщина.

Oksana Yatyshchuk

OPERATION YUDENRAT IN THE TERNOPIL REGION DURING THE GERMAN OCCUPATION

For the first time the role of Jewish Councils of Judenrat, based on archival sources, in our region during the Nazi occupation of Ternopil is reveals in this article.

Key words: Jydenrat, Jews, ghetto, Gestapo, Ternopil region.

УДК 925(477)“1944”

Юлія Боднарчук

ДЕМОГРАФІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА УКРАЇНЦІВ НА ХОЛМЩИНІ ТА ПІДЛЯШШІ НАПЕРЕДОДНІ ДЕПОРТАЦІЇ В 1944–1946 РР.

У статті на основі архівних матеріалів досліджено кількість українців та територію їх компактного проживання у межах Холмщини та Підляшшя напередодні примусового виселення у 1944 р.

Ключові слова: депортація, Холмщина, Підляшшя, етнографічні території, українці.

Холмщина та Підляшшя – етнічно українська територія, яка внаслідок домовленостей напівлегальних урядів Польського комітету національного визволення та УРСР, про “евакуацію” українців за межі майбутньої Польської держави, була приречена на втрату свого історичного етносу, назавжди загубленою для Української держави. Та пам'ять тисяч депортованих змушує, бодай в історичній площині, відновити значення цих земель для українського народу. Підкреслюючи актуальність даного питання для суспільства, варто звернути увагу на якісний склад населення даних територій, щоб спростувати існуючу в польській історіографії думку про домінування поляків і незначну кількість українського населення.

У статті зроблено спробу з'ясувати територію розселення та кількісний склад українців на цих теренах напередодні їх виселення в УРСР.

Об'єктом дослідження є Холмсько-Підляська земля як етнічно-історична територія українського народу та демографічна складова її корінного етносу.

Предметом – сукупність умов і обставин, що формували територіальні межі та кількісну складову української спільноти.

Розгляд суспільно актуальної теми в межах окреслених предметом зумовлює її наукову новизну.

Одним з перших розпочав вивчення розселення й проживання автохтонного населення на Холмщині та Підляшші М. Кордуба [18]. Науковий доробок автора хронологічно віддалений, але має детальний демографічний і географічний опис, що дає змогу всебічно відтворити динаміку кількісного складу цих земель. На підставі аналізу праць таких вчених, як С. Томашівського, В. Охримовича, польського професора Ромера та інших М. Кордуба викрив фальсифікації національного складу населення на користь поляків. Всебічно проаналізував ситуацію на західноукраїнських теренах професор В. Кубійович. Зокрема, у ґрунтовному дослідженні “Географія українських і сумежних земель” (1938 р.) він поряд із географічним описом українських теренів подав історико-політичну характеристику населених українцями земель, що належали Польщі [2].

У монографії “Українці в Польщі після Другої світової війни (1944–1984 рр.)” [19] М. Трухан, здебільшого на основі польських джерел, довів фальсифікації, до яких вдався польський уряд при визначенні чисельності населення вздовж східного кордону Речі Посполитої. Він критично проаналізував польську історіографію щодо кількісної складової українців напередодні їх виселення і виявив розбіжності, які коливалися від 200 тис. до 1500 тис. осіб [19, с. 1–8]. Значним доробком у дослідженні Холмщини та Підляшшя є праці Ю. Макара [3]. Попри значну історіографічну базу основою цього дослідження, автором використана джерельна база центральних та обласних архівних установ.

У період Другої Речі Посполитої Холмщина та Підляшшя були включені до складу Люблінського і частково Білостоцького воєводств [1, с. 129]. Вони охоплювали повіти Грубешувський (61870 осіб українського населення), Влодавський (55213), Томашувський (52758), Більський (97172), Холмський (51654), Костянтинівський (19548), Білгорайський (25007), Замостський (18286), Красноставський (8124), Радинський (3953), де проживали загалом 393 585 українці (34,44%) [1, с. 131].

Згідно з дослідженням Ю. Макара, українське населення на цій території від 1909 р. невпинно зменшувалося. Так, якщо під час додаткового перепису населення у 1909 р. тут проживали 464 тис. українців і трохи більше 268 тис. поляків, то перед Першою світовою війною православних налічувалося більше 327 тис., а католиків – близько 405 тис. осіб. За переписом 1921 р. співвідношення між поляками та українцями було відповідно 70,8 % до 14,4 % [3, с. 15–16]. Згідно з підрахунками В. Кубійовича, на 1939 р. із 720 тис. усього населення було близько 220 тис. українців і ще 160 тис. – сполонізованих українців, так званих “калакутів” (українців римо-католицького віросповідання) [2, с. 26], які становили 52,7 % усього населення.

На етнічних українських землях переписи населення проводили з урахуванням мовних та віросповідних характеристик, що сприяло штучному створенню переваг чисельності польської людності. Саме тому кількість українського населення на цій території зменшилася з 446839 осіб за станом на 1 січня 1915 р. до 220 тис. осіб у 1939 р.

Під час німецько-фашистської окупації Холмщини та Підляшшя і створення на західноукраїнських землях Генерал-Губернаторства, делегація українського населення Холмщини та Підляшшя зверталася до "високоповажного Пана Генераль-Губернатора" з меморіалом, у якому серед іншого було визначено кількість українського населення, котре тут проживало. Автори звернення відзначали, що встановлення стислої кількості української людності на тих землях на підставі урядових польських статистичних джерел дуже утруднена, "бо польська "статистика" свідомо фальшувала числа, стараючись довести, що на тих теренах людність українська ...творить зникому [та що зникає – Ю. Б.] меншість". Кількість українців делегати встановили за віросповідною статистикою. Так, кількість української православної людності визначили як 270 тис. осіб, а української католицької, яка при спілкуванні вживає тільки українську мову 200 тис. осіб [5, арк. 1–2]. Згідно з цим, українці становили близько, 470 тис. осіб або 65,27 %, з яких офіційна статистика могла визнати лише 270 тис., як таких, котрі сповідують православ'я.

Кожен із авторів наведених статистичних даних мав своє джерело інформації і свою суб'єктивну мотивацію, тому загальна картина кількості українського населення на Холмщині та Підляшші є дуже наближеною і коливається від 370 до 470 тис. осіб у хронологічних межах 1939–1943 рр.

На кількість українського населення і його розміщення вплинула Друга світова війна. Так, під час німецько-фашистської окупації як українців, так і поляків насильно виселяли з Люблінського і Замостівського повітів, а на їх місце планували поселити родини етнічних німців. Унаслідок цього з листопада 1942 р. до середини лютого 1943 р. було повністю виселено 116 сіл: із повіту Замостя – 47, із Томашівщини і Грубешівщини відповідно 15 і 54 сіл [4, с. 81].

У праці "Нариси історії Холмщини і Підляшшя" Є. Пастернак зазначив, що німецьких переселень зазнали мешканці більшості сіл Томашувського повіту. Зі Замостівського і Красноставського повітів лише за грудень 1942 р. було виселено близько 12 тис. осіб. У 1943 р. на місце польського населення, виселеного зі Замостського і Красноставського повітів, переселяли українців. Вимушена міграція населення була настільки значною, що статистичні дані за 1944 р. населення в цілому, і українців, зокрема, за 1944 р. вагомо відрізняються від даних напередодні війни у бік зменшення кількості жителів. До цього слід долучити акції винищення православного населення, що відбувалися саме на холмсько-підляській землі, зачіпаючи і Надсяння. Уже навесні 1943 р. були повністю зруйновані на Грубешівщині села Моложів, Стрільці, Тугані, Мірче та багато інших, а чимало їх жителів винищено. На Грубешівщині повністю згоріли будівлі у 52 українських селах, де загинуло 4 тис. осіб. Загалом українських жителів, із Холмщини та Підляшшя в роки Другої світової війни, як зазначив дослідник Ю. Макар, усували шляхом постійного тиску, загроз, позбавлення майна, убивств [3, с. 45, 54]. На момент закінчення війни тут панувало гостре міжнародне протистояння, що поглибилося після підписання 9 вересня 1944 р. угоди, метою якої було переселити українців із Закерзоння за межі майбутньої Польської держави.

Одним із додаткових джерел при визначенні кількості українців є статистичні дані управління Головного уповноваженого уряду УРСР з переселення українського населення з території Польщі. Ці дані базовані на інформації, що подавали районним уповноваженим представники місцевої влади в Польщі, та їх перевіряли й уточняли районні уповноважені під час переселення. Згадані дані не зазнали впливу таких тенденцій, як суб'єктивізм і упередженість, тому є найзбалансованишим джерелом інформації щодо розселення та кількісної характеристики холмсько-підляських українців напередодні їх остаточного виселення.

Згідно з оперативними даними райвідділів евакуаційної комісії, співвідношення кількості українців до кількості населення повіту на початок евакуації було наступним. Дані подано у таблиці 1.

Таблиця 1

Назва повіту	Кількість населення у повіті	Кількість українського населення	% українців до всього населення повіту
Грубешувський	123000	69937	57,4 %
Влодавський	92227	26751	29,05 %
Томашувський	134658	40904	30,37 %
Холмський	120195	37250	31 %
Білгорайський	–	16687	–
Замостівський	89000	5845	6,56 %

Красноставський	75000	3315	4,42 %
Любартівський	–	811	–
Радзинський	–	274	–
РАЗОМ	–	201774	–

Так, якщо населення на території Польщі під час війни втратило 22 %, то українців за станом на 1939 р. в межах зазначених у таблиці повітів було близько 260 тис. осіб, тобто лише тих, які сповідували православ'я.

На Холмщині та Підляшші українське населення проживало компактними групами – селами, групами сіл і навіть волостями. Томашувський повіт нараховував 18 волостей із 245 селами, з яких 77 села (4 волості) були повністю українськими [6, арк. 4–5, 10]. Переважна більшість українського населення територіально була розміщена поблизу радянського кордону, в таких волостях, як Любаче-Крульовська, Терношинська, Угнівська, Ярчувська, Лащувська, Телятинська, Потуржинська. На території решти десяти волостей переважало польське населення [7, арк. 95–100].

На початок евакуації у цьому повіті нараховувалося населення 134658 осіб, із них українці мешкали у 11139 родин, із загальною кількістю 40904 особи, що становило 30,37 % від загальної кількості населення повіту. Решта населення було польське, й у незначній кількості – німецьке. З цієї кількості під час депортації фактично виїхали в Україну 11097 родин, із загальної кількості 40742 осіб. Відсоток евакуйованих щодо загальної кількості числа українського населення в повіті становив 99,6 %. На території повіту залишилися 42 родини (162 особи) [8, арк. 1].

У Білгорайському повіті в 12 волостях із 16 проживало українське населення. На 1938 р. у повіті нараховувалося 111900 осіб. Згідно з даними староства, на 1944 р. обліковано 4475 українських господарств, у яких мешкали 16687 осіб [9, арк. 1–2].

На 13 жовтня 1944 р. населення Влодавського повіту становило 92227 осіб, з яких до початку евакуації були подані дані на 26751 особу української національності, росіян – 330 осіб, білорусів – 16 осіб, у загальному 26800 осіб, або 29 % від усього населення повіту. Решта 70,9 % припадало на поляків – 65427 осіб [10, арк. 32–33]. Влодавський повіт за адміністративно-територіальним принципом поділявся на 14 волостей, в яких нараховувалося 202 населених пункти, серед яких три міста – Влодава, Парчів, Острів. Українці проживали вздовж лівого берега ріки Буг на відрізьку до 70 км, були розселені здебільшого у волостях Сабібур, Влодава, Вирики, Волоська-Воля і Словатичі [10, с. 31].

У Красноставському повіті українське населення проживало у 4 з 15 волостей, а саме: Чайки, Синиця-Ружана, Лапенник, Туробин [11, арк. 7]. Згідно з даними на 1937 р., у Красноставському повіті проживали українських сімей 1540 (5540 осіб). На початок переселення тут нараховувалося лише 953 українських родини (2932 особи), які підлягали евакуації. З цього числа фактично виїхали в Україну 874 сім'ї, зі загальною кількістю 2707 осіб [11, с. 1–4].

Грубешівський повіт розташований уздовж кордону між УРСР і Польщею, що пролягав між ріками Буг і Солокія, за винятком волостей Белопольє, Грабовець, Вербковичі, Менчин, Молодятиче та Ухани, які від кордону – на відстані від 15 до 50 км. У повіті нараховувалося 18 волостей (290 населених пунктів), із яких 65 % сіл були українськими [12; 13]. У Грубешівському повіті після визволення східної частини Польщі та підписання угоди про переселення осіб української національності, кількість населення становила 123 тис. осіб. Українців щодо загальної кількості населення повіту було 57,4 %, або 18984 сім'ї, у яких нараховувалося 69937 осіб, що було найбільше, порівняно з рештою повітів. Таким чином, у повіті переважало українське населення, а у населених пунктах Хоробрувської волості українське населення дорівнювало 100 % [13; 14]. За період евакуації з меж повіту виселили 18653 сім'ї (68658 осіб) – 98,3 %, залишилася 331 сім'я (1279 осіб) [14, арк. 28].

У Радзинському повіті українці мешкали у селах Шостка – 60 сімей (193 особи), Загайки – 17 (64), Жиротин – 1 (4), Менджижець – 5 (13) [15, арк. 7]. Робота щодо виселення українського населення зі Радзинського повіту була розпочата 5 березня 1945 р. і закінчена 17 квітня 1945 р. На початок евакуації у Радзинському повіті проживали 83 родини (274 особи), які підлягали евакуації. Особливістю поселень українців, де їх була незначна кількість, було те, що вони швидко залишали нажиті місця і не чинили активного спротиву евакуаційній кампанії. Евакуація у Радзинському і Любартівському повітах відбувалася швидко, але навіть тут, проживало небагато українців, закінчилася пізніше встановленого в угоді терміну до 1 лютого 1945 р. [16, арк. 1–3].

Холмський повіт із повітовим центром у місті Холм (22709 жителів), об'єднував 13 волостей (360 населених пунктів) із загальною кількістю жителів – 120195 осіб. За попередніми даними, що мала військова повітова комендатура, до початку евакуації за станом на 1 жовтня 1944 р. українське населення було розселено в сільській місцевості рівномірно у всіх 13 повітах, у кількості 37250 осіб і становило 31 %, а польське населення – 119212 осіб [6, арк. 13]. Згідно з уточненими

даними, отриманими з волостей у ході евакуації, українці, які підлягали виселенню згідно з Люблінською угодою, були обмежені кількістю 34462 особи (9304 сім'ї). Польське населення у повіті збільшилося за рахунок українців, які прагнули залишитись у своїх господарствах і тому записувалися у місцевої влади як поляки, змінювали конфесійну приналежність, чому активно сприяли католицькі священники. Таким чином, до часу закінчення евакуації, тобто за станом на 10 грудня 1945 р. в Холмському повіті склад населення змінився і розподілився наступним чином: поляків – 142304, євреїв – 600, українців – 1645 осіб [17, арк. 6]. Це промовисто демонструє національний характер земель, що донедавна Були етнічно-українськими.

Отже, розселення українців на території Холмщини та Підляшшя напередодні їх виселення створювало компактні сільські поселення вздовж східно-польського кордону, як продовження історично сформованих українських територій. Діяльність польського уряду на цих теренах скеровувалася на доведення польської переваги, що провокувало неузгодженість і суб'єктивізм у визначенні кількісних показників української спільноти.

Незважаючи на наміри польського уряду впродовж міжвоєнного періоду асимілювати і денаціоналізувати українське населення, воно не втрачало меж розселення і зберігало чисельну перевагу в місцях свого компактного проживання.

Список використаних джерел

1. Чорний С. Українці в Євразії: Чисельність і розміщення за переписами 1897–1990 рр. / С. Чорний. – К., 2002. – 181 с.
2. Кубійович В. Українці в Генеральній Губернії / В. Кубійович. – Чикаго, 1975. – 664 с.
3. Макар Ю. Холмщина і Підляшшя у першій половині ХХ століття: історико-політична проблематика / Ю. Макар. – Львів: Інститут українознавства НАН України ім. І. Крип'якевича, 2003. – 88 с.
4. Волинь і Холмщина 1938–1947 рр. Польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади / [Голова ред. колегії Я. Ісаєвич]. – Львів, 2003. – 813 с.
5. ЦДАГО України, ф. 269, оп. 1, спр. 340, арк. 1–2.
6. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 792, арк. 4–27.
7. ЦДАВО України, ф. 5949, оп. 1, спр. 44, арк. 95–117.
8. ЦДАВО України, ф. 4959, оп. 1, спр. 63, арк. 1–3.
9. ЦДАВО України, ф. 4959, оп. 1, спр. 44, арк. 1–2.
10. ЦДАВО України, ф. 4959, оп. 1, спр. 44, арк. 31–54.
11. ЦДАВО України, ф. 4959, оп. 1, спр. 55, арк. 1–4.
12. ЦДАВО України, ф. 4959, оп. 1, спр. 56, арк. 12–29.
13. ЦДАВО України, ф. 4959, оп. 1, спр. 56, арк. 12–29.
14. ЦДАВО України, ф. 4959, оп. 1, спр. 56, арк. 12–29.
15. ЦДАВО України, ф. 4959, оп. 1, спр. 61, арк. 1–5.
16. ЦДАВО України, ф. 4959, оп. 1, спр. 61, арк. 1–15.
17. ЦДАВО України, ф. 4959, оп. 1, спр. 64, арк. 3–39.
18. Кордуба М. Північно-західна Україна / М. Кордуба. – Відень: З друкарні Адольфа Гольцгавзена у Відні, 1917. – 589 с.
19. Трухан М. Українці в Польщі після Другої світової війни (1944–1984 рр.) / М. Трухан. – Нью-Йорк-Сідней-Париж-Торонто. – 1990. – 403 с.

Юлія Бондарчук

ДЕМОГРАФИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА УКРАИНЦЕВ НА ХОЛМЩИНЕ И ПОДЛЯШЬЕ НАКАНУНЕ ДЕПОРТАЦИИ В 1944–1946 ГГ.

В статтє исследовано на основе архивных материалов количество украинцев на территории их компактного проживания Холмщины и Подляшья перед принудительным выселением в 1944 г.

Ключевые слова: депортация, Холмщина, Подляшье, этнографические территории, украинцы.

Julia Bodnarchuk

DEMOGRAPHIC CHARACTERISTICS OF UKRAINIAN IN KHOLMSHCHYNA AND PIDLASIE BEFORE DEPORTATION IN 1944–1946

The article studies based on archival materials of Ukrainian territory and their compact residence within Holm and Podlasie before forced eviction in 1944 The article studies based on archival materials of Ukrainian territory and their compact residence within Holm and Podlasie before forced eviction in 1944.

Key words: deportation, Kholmshchyna Podlasie, ethnographic territory, ukrainians.

УДК 94(477)

Іван Шустак

ВПЛИВ АНТИРЕЛІГІЙНОЇ ПРОПАГАНДИ НА НАСЕЛЕННЯ ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЕЙ УРСР У 1958–1964 РР.

У статті охарактеризовано деякі аспекти антирелігійної кампанії 1958–1964 рр., роль періодики та кінематографу в поширенні атеїстичного світогляду, вплив пропаганди на молодь та реакцію служителів культу на поширення атеїзму.

Ключові слова: релігія, церква, антирелігійна пропаганда, атеїзм, західні області УРСР.

Дослідження історії Церкви та релігії дозволяють проаналізувати соціокультурні впливи, особливості, динаміку та тенденції змін релігійності й застосувати ці відомості з метою вивчення суспільних процесів.

Важливо дослідити вплив релігії на свідомість людини у її повсякденних вчинках, оскільки віруюча людина у своїй діяльності, керується релігійними постулатами. Вони значною мірою обумовлюють її щоденне буття. Зміна цих правил призводить до радикальних процесів у трансформації світогляду й ментальності людини, її поведінки в суспільстві.

Упродовж 1950–1960-их рр. в СРСР було розгорнуто серйозну боротьбу з релігією загалом і з проявами релігійності зокрема. Антирелігійна пропаганда впроваджувалася через видання антирелігійної літератури, проведення лекцій, навчання, бесіди, скеровані на формування довіри "у світлі ідеали" комуністичного майбутнього. Як наслідок прийнято стратегічне рішення, будь-якою ціною скоротити кількість вірян.

Найбільші труднощі щодо реалізації цього завдання становив західний регіон УРСР, у якому зосереджувалась значна кількість вірян. У науковій розвідці ставимо за мету дослідити особливості організації та реалізації антирелігійної кампанії 1958–1964 рр. та визначити вплив атеїстичної пропаганди на повсякденну свідомість мешканців західних областей УРСР і реакцію священнослужителів на утиски радянської влади.

Об'єкт дослідження – соціорелігійні процеси у контексті реалізації антирелігійної політики у західних областях УРСР в досліджуваний період.

Предмет дослідження – вплив антирелігійної пропаганди на зміни у повсякденному житті населення західних областей УРСР впродовж 1958–1964 рр.

Проблеми дослідження релігії і церкви в умовах тоталітарного суспільства привертала увагу значної частини дослідників. Так, релігійні аспекти історії України висвітлено у колективних працях, таких, як "Історія українського селянства" [1], "Україна в умовах системної кризи" [2], "Історія Радянської держави" [3].

Історію окремих релігійних течій у регіонах досліджували В. Пащенко [4], Я. Стоцький [5], І. Андрухів [6]. Відносини держави і церкви розкрито у монографії науковців Інституту історії України НАН України "Релігійна політика в Україні у 1960–1980-х роках і сучасна практика міжконфесійних відносин" [7], релігійний аспект у повсякденному житті висвітлено у дослідженнях П. Бондарчука [8], В. Лисак [9], О. Тевікової [10].

Таким чином, зважаючи на значну зацікавленість науковців дослідженням релігійного життя населення у радянський період, регіональний аспект релігійності населення західних областей УРСР потребує поглибленого дослідження, зокрема щодо перебігу антирелігійної кампанії радянської влади.

Джерельною базою наукового дослідження є документи Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Державного архіву Тернопільської області, зокрема матеріали уповноваженого у справах Руської православної церкви (РПЦ) та уповноваженого у справах релігійних культур (інформаційні звіти, довідки, листування, постанови), спогади сучасників подій.

У повоєнний період рівень релігійності населення західного регіону УРСР був значно вищим порівняно з іншою частиною країни, оскільки ці регіони приєднано до УРСР лише у 1939 р., у той час як на іншій території країни антирелігійна політика більшовиків тривала вже кілька десятків років. Як результат, станом на 1939 р. загальна кількість храмів в українських землях (окрім західноукраїнських областей) сягала 9 % дореволюційної кількості [11, с. 73].

Важливо з'ясувати першопричини посилення антирелігійної пропаганди упродовж 1958–1964 рр. Радянська влада послідовно в усі сфери життя нав'язувала думку про несумісність, навіть протиставлення і боротьбу таких понять, як: сакральне і матеріалістичне, релігія і комунізм, віра у Бога і віра в очевидне, реально виявлене, духовність і практична діяльність на шляху до "світлого

майбутнього" тощо. Окреслену позицію було задекларовано на усіх рівнях, зокрема в усіх офіційних документах. Так, у постанові ЦК КПРС від листопада 1954 року зазначалося: "Боротьба з релігійними забобонами... повинна розглядатись як ідеологічна боротьба наукового, матеріалістичного світогляду проти антинаукового, релігійного світогляду" [14, с. 200].

Дослідники В. Баран та В. Даниленко виокремлюють так звану "уніатську загрозу", як вагому причину посилення антирелігійної пропаганди. Упродовж 1955–1956 рр. амністовано 286 із 344 репресованих греко-католицьких священиків. Повернувшись із місць ув'язнення в УРСР, вони продовжували релігійну діяльність [2]. У звіті за 1959 р. уповноважений у справах РПЦ в Тернопільській області У. Краглик відзначив, що у регіоні існує серйозна уніатська проблема. Він стверджував, що православний архієпископ Палладій з метою підвищення свого авторитету серед духовенства прихильно ставився до колишніх греко-католицьких священиків, призначивши їм пенсію і дозволяв проводити богослужіння. Уповноважений пропонував заборонити релігійну пропаганду поза церквою, а уніатів, які проводять незаконні богослужіння, штрафувати, встановити високий податок і висилати із західних областей в обов'язковому порядку [12, арк. 10]. На наш погляд, збір та аналіз такої інформації активізували антирелігійну пропаганду в регіонах. Закономірно, що особливий акцент у боротьбі з релігією радянська влада робила на західні регіони УРСР, у яких зафіксовано найбільшу кількість вірян у СРСР. З цього приводу уповноважений у справах РПЦ Корчевий у звіті за 1953 р. зазначав: "В західних областях УРСР церковні обряди підтримуються абсолютною більшістю населення" [15, арк. 22].

Антирелігійна стратегія партійних функціонерів значною мірою вибудовувалася, виходячи із особистої неприязні керівника держави М. Хрущова до релігії. Показовими у цьому контексті є окремі фрази з його промови, виголошеної у 1955 р.: "Ми продовжуємо бути атеїстами і будемо намагатись звільнити від релігійного дурману якнайбільшу кількість людей" [13, с. 91]. На XXII з'їзді КПРС у 1961 р. М. Хрущов заявляв: "Потрібна продумана і струнка система науково-атеїстичного виховання, яка охоплювала б усі верстви і групи населення, запобігала б поширенню релігійних поглядів, особливо серед дітей і підлітків" [8, с. 51]. Така позиція підкріплювалася внутрішньопартійним протистоянням: до призначення М. Хрущова генеральним секретарем йому опонувала частина членів Президії ЦК – Г. Маленков, В. Молотов, К. Ворошилов, стверджуючи, що антирелігійна війна призведе до небажаних наслідків як усередині країни, так і за кордоном [8, с. 51].

З метою координації діяльності ідеологічних організацій і установ, що проводили атеїстичну пропаганду, при обласних і районних комітетах компартії УРСР створено ради з атеїстичного виховання трудящих. У сільській місцевості активізували діяльність лекторські групи з атеїстичними завданнями. В результаті сталось так, що за кожним віруючим сектантом (протестантом – прим. автора) закріплювався спеціально підготовлений атеїст-пропагандист [16, арк. 2]. Варто зауважити, що в офіційних документах радянського періоду сектантами називали усіх вірян, окрім православних, католиків та іудеїв, наприклад, п'ятидесятників, баптистів, адвентистів, Свідків Єгови та інших.

Основною цільовою аудиторією антирелігійної кампанії кінця 1950 – початку 1960-х рр. була молодь. Так, у постанові ЦК КПРС "Про доповідну записку відділу пропаганди й агітації ЦК КПРС по союзних республіках "Про недоліки науково-атеїстичної пропаганди"" від 4 жовтня 1958 р. йшлося про те, що релігія – це один із найбільших пережитків класових формацій у свідомості людей, а звільнення від її впливу становить найвідповідальніше завдання партійної ідеологічної роботи [8, с. 53]. Раніше, у січні 1957 р. ЦК ВЛКСМ ухвалив постанову "Про покращення науково-атеїстичної пропаганди серед молоді". З метою поширення основ атеїзму комсомольським організаціям рекомендували масово залучати викладачів вузів, технікумів, шкіл, а також інженерів, агрономів, зоотехніків та інших спеціалістів. У постанові з-поміж іншого зазначалось на необхідності включити до репертуару художньої самодіяльності антирелігійні твори, проводити практичні читання і обговорення науково-атеїстичної літератури, ширше використовувати для атеїстичної пропаганди друк, лекції, наочні посібники, музеї, вечори читань і доповідей [8, с. 55].

Згідно з інформацією уповноваженого у справах РПЦ у Львівській області Пінчука, з початку 1957 р. в області розпочали пошук і підготовку кадрів лекторів-атеїстів. Перевагу надавали викладачам вишів і учителям шкіл таких спеціальностей: історія, біологія, хімія, фізика, медицина, астрономія, геологія, географія та інших. Для них провели два двотижневі семінари з відривом від виробництва [17, арк. 122]. 350 лекторів, які раніше залучалися до антирелігійної діяльності, пройшли перепідготовку. Для порівняння наведемо такі статистичні дані: якщо у 1956 р. в Львівській області прочитано 2240 лекцій на атеїстичні теми, 1275 – на науково-природничі, всього 3515, то у 1957 р. – 4450 атеїстичних та 6500 на науково-природничу тематику, тобто загалом 11 тис. До ведення атеїстичної пропаганди залучали навіть школярів. У новостворених планетаріях, клубах і музеях наукового атеїзму екскурсоводами були учні старших класів, які під керівництвом педагогів пропагували атеїзм [18, арк. 96].

Хімічні досліди використовували як один із методів унаочнення антирелігійної пропаганди. Наприклад, у будинку культури Львівського паровозовагоноремонтного заводу був організований антирелігійний лекторій. Цю акцію широко афішували, роздавали запрошення працівникам, особливо активно вони проводилися напередодні або під час релігійних свят. На лекціях проводили хімічні досліди. Зокрема, із архівних даних дізнаємося про те, що таку лекцію проводив викладач медінституту Кирилюк [17, арк. 128]. Для проведення хімічних дослідів виділялися значні кошти: працівники Львівського хімфармзаводу виготовили з цією метою близько 1000 комплектів реактивів для дослідів (вартість одного – 25 карбованців) [17, арк. 124].

Священики помітно впливали на формування свідомості дітей та підлітків, при чому цей вплив був позначений інтерпретацією усіх життєвих подій і явищ з погляду християнської моралі. У звіті уповноваженого у справах РПЦ у Тернопільській області за 1959 р. висловлювалася стурбованість значущістю сповіді у моральному вихованні молоді [12, арк. 14]. Суть, мета, тривалість і особлива сакральність обряду не випадково викликала занепокоєння представників влади, адже авторитетність порад, настанов, врешті, самої особи священнослужителя була беззаперечною.

Активно служителі культу залучали дітей та молодь до благочинної та церковної діяльності. Так, у с. Чернихівці Великоглибочанського району Тернопільської області учні 6 класу допомагали священику збирати гроші на ремонт церковної споруди. У с. Звиняч Заліщицького району Тернопільської області священик вдома організував хор молоді. Частина молодих людей допомагала служителям культу отримати позитивну характеристику для вступу в духовну семінарію. В результаті втручання відділу пропаганди Тернопільського обласного комітету КПУ було різко знижено подання заяв до духовної семінарії у Тернопільській області (якщо у 1958 р. подано 76 заяв, то у 1959 р. всього 26). Та навіть таке помітне зниження активності духівників у бажанні подальшого спеціального навчання викликало невдоволення радянських чиновників [12, арк. 15].

Офіційні архівні документи засвідчують високу відвідуваність міських атеїстичних клубів чи лекторіїв, проте насправді мешканці сільської місцевості переважно ігнорували такі заходи. Так, уповноважений РПЦ у Станіславській області звітував про те, що Болехівський районний комітет КПУ недостатньо розгорнув науково-атеїстичну пропаганду серед населення району: у 1961 р. на засіданнях бюро райкому і райвиконкому партії жодного разу не обговорювали питання про стан атеїстичного виховання "трудящих"; у районній газеті "Прапор комунізму" опубліковано недостатньо статей з викриттям "релігійних забобонів" [19, арк. 201].

Антирелігійні заходи відзначалися системністю і частотністю, однак не знаходили адекватного сприйняття серед сільського населення через консервативність, заідеологізованість та ментальні стереотипи. Наприклад, у Болехівському районному відділенні товариства для розповсюдження політичних і наукових знань працювало 210 осіб. У 1961 р. вони провели 227 лекцій на антирелігійну тематику, але їх відвідуваність була незначною. Назви лекцій та семінарів мали провокативні назви з метою дискримінації тієї чи іншої релігійної конфесії або релігії у цілому. У с. Гошів Станіславської області лекцію "Ватикан – світовий центр реакції і мракобісся" послушали 18 осіб, а у с. Тисів – лекцію "Наука і релігія про походження людини" – 7 осіб. Але раніше, до активізації антирелігійної пропаганди, селяни взагалі їх не відвідували. З повідомлення уповноваженого Станіславської області про проведення релігійного свята Пасхи у 1956 р. зазначається: "Призначені на 6 травня лекції на матеріалах XX з'їзду КПРС не були проведені через відсутність слухачів" [20, арк. 136]. Неодноразово лекції спеціально призначали у дні релігійних свят.

Кінематограф також був одним із дієвих інструментів антирелігійної пропаганди. У клубі Львівського ремонтного заводу після лекцій і вечорів відпочинку організовували демонстрацію художніх фільмів з чіткими ідеологічними настановами, як-от: "Свято святого Іоргена", "Іван Франко", "Сучасна наука про будову Всесвіту", "Всесвіт" [17, арк. 128]. У 1958 р. голова КДБ при Раді Міністрів УРСР Нікітченко у листі до ЦК КПУ акцентував увагу на ширшому використанні української кінематографії для викриття релігійних течій і груп, що діють в УРСР. У відповідь на це звернення було розпочато роботу над документальним фільмом про "реакційну сутність релігії", водночас Київська студія художніх фільмів розпочала зйомки атеїстичної стрічки "Іванна", випущеної у прокат 1959 р. [21, арк. 78].

Значна роль в атеїстичній кампанії відводилась періодиці. На основі постанови ЦК КПРС від 7 липня 1954 р. "Про великі недоліки в науково-атеїстичній пропаганді і заходи для її поліпшення" Всесоюзне товариство поширення політичних і наукових знань розпочало видавати науково-популярний щомісячний атеїстичний журнал "Наука і релігія". Постанова ЦК КПРС від 5 травня 1959 р. конкретизувала завдання журналу: на його сторінках мали публікувати популярні статті з природничо-наукової пропаганди, присвячені викриттю і критиці релігійної ідеології, з теорії й історії наукового атеїзму, інформацію про видану науково-атеїстичну літературу, її рецензування,

порушувати питання методики і практики науково-атеїстичної пропаганди. Журнал був розрахований на масового читача і лекторів, які здійснювали атеїстичну пропаганду. Він почав виходити з вересня 1959 р. Атеїстичну літературу видавали і в областях. Так, у Львівській області у 1956 р. вийшло 3 номери журналу "Атеїст", тираж якого згодом було збільшено [21, арк. 82].

Український дослідник соціорелігійного життя П. Бондарчук вважає, що радянська періодична література 1950–1960-их рр. перебільшувала неправдиву інформацію про життя духовенства чи активу релігійних громад із метою показати населенню шкідливість релігії [8, с. 56].

Священики із західних регіонів УРСР негативно реагували на активізацію антирелігійної пропаганди. Наприклад, публікація Ю. Мельничука "Відповідь фанатику" викликала шквал критики з боку священнослужителів Львівської області. Благочинний Новомилятинського району заявляв: "Видно, що розпочався наступ на церкву. Після публікації в газеті статті нам, священикам, соромно показуватись на вулиці". Благочинний Рава-Руського району зауважив: "Ми стараємось розповідати молоді і дітям тільки хороше, але друк залишає нас можливості впливати на молодь" [17, арк. 126].

Так, священик церкви Петра і Павла у м. Львові Миронюк вважав антирелігійну пропаганду переслідуванням віри і початком заходів з ліквідації церкви, натомість у зв'язку з переслідуванням церкви авторитет духовенства, навпаки, зміцнився [21, арк. 248]. Священик Преображенської церкви Осташевський з цього приводу зазначав: "Якщо мова йде про анулювання релігії в Радянському Союзі, то вони на цьому зуби поламають, а до того ж наживуть собі такого внутрішнього ворога, якого до цього часу не мали. З моменту анулювання релігії все буде діяти у підпіллі і така політика буде погано виглядати за кордоном" [21, арк. 250]. Настоятель Преображенської церкви м. Львова Юрик висловив незадоволення закриттям синагоги у м. Дрогобичі, зауважуючи: "Тепер з нами євреї, а вони вміють наробити вітру" [21, арк. 248]. Священик м. Самбора Чапиж говорив: "Коли б нам дали справжню свободу слова, яка є в правдивих демократичних країнах, то ми б позмагались з цими агітаторами, самим поганим є те, що ми не маємо доступу до молоді, це катастрофа для церкви" [21, арк. 250-251].

Інколи служителі культу намагалися висловити свої погляди на антирелігійну пропаганду у проповідях до вірян. Так, священик Думанський з с. Велика-Плавуча Козлівського району Тернопільської області у проповіді на Пасху 1960 р. сказав: "Збираються чорні хмари навколо нас, буде буря і грім, впаде кара божа на безбожників, які переслідують церкву, забороняють молитись і відвідувати церкву віруючим" [22, арк. 104]. Діяльність окремих священиків засвідчувала невисокий рівень їх ерудованості, а це погіршувало авторитет служителів культу серед населення. Наприклад, від віруючої с. Бужок Олеського району Львівської області надійшов лист до секретаря Львівського обласного комітету КПУ Лазуренка з проханням замінити священика. У листі селянка Бутилевич, діти якої були комсомольцями, висловлювала незадоволення висловлюваннями священика про вплив "злого духу" на її дітей, знищення сімейного життя радянським ладом, вигаданість супутника, який начебто літає довкола Землі і т. ін. [21, арк. 80].

Цікаву позицію зайняли духовні наставники, які намагалися адаптувати релігійні постулати до комуністичної ідеології. Настоятель собору Білинський у м. Дрогобичі Львівської області у проповіді заявляв: "Християнство і комунізм це одне і те ж. Ісус Христос мріяв про це. Він був за те, щоб всі люди були рівні, жили як брат з братом в щасті і достатку. Програма комуністів втілила всі мрії Ісуса Христа" [23, арк. 30]. Отже, служителі культу вдавалися до різних заходів з метою протистояння атеїстичній пропаганді. Вони розглядали ймовірний варіант співпраці з представниками інших конфесій, намагалися поєднати філософсько-світоглядні концепції релігії та комунізму, але здебільшого займали категоричну негативну позицію щодо атеїстичної пропаганди.

Радянська влада розробила і впровадила широкий спектр методів пропагування атеїзму, скерованих на трансформацію моральних цінностей, релігійної свідомості, менталітету українського народу. Найбільш популярними були: лекції, показові хімічні досліди, кінофільми, публікації у періодиці тощо. Радянські ідеологи прагнули подолати стереотипне сприйняття церкви як інституції, яка не просто забезпечувала обрядовість та спілкування людей з Богом, але формувала їх світогляд. Основною віковою категорією, на яку скеровувалась антирелігійна кампанія 1958-1964 рр., була молодь. Радикальні заходи радянської влади призвели до активізації підпільних богослужінь, проведення нелегальних релігійних обрядів, інколи навіть віряни їх проводили без присутності священика. Проблеми зняття з реєстрації та закриття релігійних общин, закриття монастирів, зняття з реєстрації священиків та особливості цих процесів у західних областях УРСР увиразнили би загальну картину дослідження. Це, а також процес заміни релігійних свят та звичаїв на нові, радянські, становить перспективу подальших наукових студій окресленої тематики.

Список використаних джерел

1. Історія українського селянства: Нариси в 2-х т. / НАН України; Інститут історії України / [В. М. Литвин, В. М. Геєць, В. М. Даниленко, С. В. Кульчицький, В. А. Смолій та ін.] – К.: Наук. думка, 2006. – Т. 2 – 653 с.
2. Баран В. К. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.) / В. К. Баран, В. М. Даниленко. – Київ: Альтернативи, 1999. – 304 с.
3. Іваненко В. В. Історія Радянської держави (1917–1991 рр.) / В. В. Іваненко, А. І. Голуб, А. Ю. Шевченко: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. – Д.: Вид-во ДНУ, 2007. – 576 с.
4. Пашенко В. Православна церква в тоталітарній державі: Україна 1946 – початок 1990-х років / В. Пашенко. – Полтава: АСМІ, 2005. – 631 с.
5. Стоцький Я. В. Українська греко-католицька церква і релігійне становище Тернопільщини (1946–1989). / Я. В. Стоцький. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2003. – 432 с.
6. Андрухів І. Релігійне життя на Прикарпатті: 1944–1990 роки: історико-правовий аналіз / І. Андрухів. – Івано-Франківськ, 2004. – 344 с.
7. Релігійна політика в Україні у 1960-х – 1980-х роках і сучасна практика міжконфесійних відносин / [П. М. Бондарчук, В. М. Даниленко, В. О. Крупина, О. Н. Кубальський]. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – 210 с.
8. Бондарчук П. М. Релігійність населення України у 40-80-х роках ХХ ст.: соціокультурні впливи, особливості, тенденції змін / П. М. Бондарчук. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – 381 с.
9. Лисак В. Ф. Традиційні цінності у повсякденному житті українського селянства. – Режим доступу: [http://www.history.univer.kharkov.ua/book/Lisak %20V..pdf](http://www.history.univer.kharkov.ua/book/Lisak%20V..pdf).
10. Тевікова О. Вплив політики М. Хрущова в 1953–1964 роках на релігійність населення України / О. Тевікова // Історія релігій в Україні: науковий щорічник. – Львів: Логос, 2008. – Кн. I. – С. 563–572.
11. Лисенко О. Є. До питання про становище церкви в Україні у період другої світової війни / О. Є. Лисенко // Український історичний журнал. – 1995. – № 3. – С. 73–81.
12. Держархів Тернопільської обл., ф. 1833, оп. 5, спр. 438, 24 арк.
13. Дымарский В. Времена Хрущева. В людях, фактах и мифах / В. Дымарский. – М.: АСТ, Астрель, Полиграфиздат 2011. – 352 с.
14. Баран В. К. Україна: новітня історія (1945–1991) / В. К. Баран. – Львів, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. – 670 с.
15. ЦДАГО України, ф. 1 оп. 24, спр. 3532, 225 арк.
16. Держархів Тернопільської обл., ф. р-3239 оп. 2, спр. 62, 41 арк.
17. ЦДАГО України, ф. 1 оп. 24, спр. 4829, 158 арк.
18. ЦДАГО України, ф. 1 оп. 24, спр. 5488, 259 арк.
19. ЦДАГО України, ф. 1 оп. 24, спр. 5408, 210 арк.
20. ЦДАВО України, ф. 4648 оп. 1, спр. 144, 292 арк.
21. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 4927, 327 арк.
22. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 5407, 157 арк.

Иван Шустак**ВЛИЯНИЕ АНТИРЕЛИГИОЗНОЙ ПРОПАГАНДЫ НА НАСЕЛЕНИЕ ЗАПАДНЫХ ОБЛАСТЕЙ УССР В 1958–1964 ГГ.**

В статье охарактеризованы некоторые аспекты антирелигиозной кампании 1958–1964 гг, роль периодики и кинематографа в распространении атеистического мировоззрения, влияние пропаганды на молодежь и реакцию служителей культа на распространение атеизма.

Ключевые слова: религия, церковь, священник, антирелигиозная пропаганда, верующий, атеизм, западные области УССР.

Ivan Shustak**INFLUENCE OF THE ANTI-RELIGIOUS PROPAGANDA ON THE POPULATION OF THE WESTERN REGIONS OF THE UKRAINIAN SSR IN 1958–1964**

The article described some aspects of the anti-religious campaign 1958–1964 years, the role of periodicals and cinema in spreading atheistic worldview, the impact on youth advocacy, and the reaction of the clergy to spread atheism.

Key words: religion, church, priest, religious propaganda, religious, atheism, the western region of Ukraine.

УДК 630 (477.8) "1970/1990"(045)

Руслан Чигур

**ПРОБЛЕМИ ЗБЕРЕЖЕННЯ ТА ВИКОРИСТАННЯ ЛІСІВ ЗАХІДНОГО РЕГІОНУ
УКРАЇНИ У 1970–1990-Х РОКАХ**

У статті на основі аналізу архівних джерел проведено порівняльну характеристику стану лісів у 1970–1990-х рр., проаналізовані причини негативного впливу на стан лісових ресурсів Західного регіону України лісогосподарських підприємств, колгоспів та радгоспів, запропоновані шляхи покращення стану лісових ресурсів у регіоні.

Ключові слова: Західний регіон України, лісокомбінати, лісозаготівлі, колгоспи, радгоспи.

Ліс та його ресурси займають визначне місце у життєдіяльності людини, мають вагомий вплив на стан та розвиток біосфери. Ліс є легенями планети, із зникненням якого кардинально усе зміниться довкола, негативно вплине на навколишнє середовище.

Об'єктом наукового дослідження є процеси впливу лісогосподарських підприємств на стан лісових ресурсів регіону в контексті історичного аналізу.

Предметом дослідження виступають конкретні форми негативного антропогенного впливу на стан лісів регіону, з'ясування причин і розуміння суті соціально-екологічних процесів.

Метою дослідження є аналіз проблем збереження та використання лісів Західного регіону України внаслідок посилення негативного антропогенного впливу суспільства на їх стан упродовж 1970–1990-х рр.

Автор поставив перед собою такі дослідницькі завдання, як з'ясування причин зростання негативного антропогенного впливу на лісові ресурси регіону; вивчити методи діяльності державних органів влади щодо охорони лісів краю; проаналізувати державні підходи у вирішенні екологічних проблем, пов'язані зі станом лісів у досліджуваній період.

Досліджувана проблема, ще недостатньо ґрунтовно науково проаналізована саме в історичному аспекті. Зокрема, упродовж 1970–1990-х років, видається низка загальнонаукових праць, що стосуються охорони та проблем лісокористування країни таких науковців Н. Анучіна [1], В. Боднара, Д. Телішевського [2], С. Соломіна [3], П. Вакулюка [4], С. Генсірука [5]. У цей період, з'являються наукові праці економічного характеру щодо використання лісів Західного регіону України під керівництвом Г. Симаковича [6], В. Корчемного [7], Ю. Дебринюка, М. Осмола, Т. М'якуша [8]. Проте, саме комплексна історична праця, присвячена аналізу та вивченню впливу суспільства на стан лісових ресурсів України, з'явилася у 2000 р., автором якої є доктор історичних наук, професор С. Васюта [9], але більше увага тут зосереджена на аналізі історичних тенденцій лісокористування південно-східних регіонів України, у меншій мірі Західного регіону.

Негативне антропогенне навантаження на лісові ресурси у 1970-х рр. призвело до негативних змін в усій екосистемі Західного регіону України внаслідок непродуманої господарської діяльності людини: надмірні рубки, інтенсивне використання лісових угідь порушило існуючу в природі лісу рівновагу. В результаті надмірних лісосічних рубок, безсистемного та наземного спуску деревини значно порушується поверхня ґрунту, з 69–90 % площі лісосіки повністю зноситься лісова підстилка. Це погіршує гідрологічну властивість гірських схилів, посилює змив ґрунту і призводить до сільових явищ [10, с. 58].

Ще з XIX століття внаслідок інтенсивного розвитку лісового господарства були викликані значні зміни у лісах Карпат. До 1974 р. площа букових лісів зменшилась на 272 тис. га, змінилась їх структура, а залишки природних лісів склали близько 40 тис. га (0,3 %) вкритої лісом площі [11, арк. 7]. Особливу безгосподарність у відношенні до лісу проявляли лісокомбінати та лісові господарства в українській частині Карпат упродовж 1950 – початку 1980-х рр. Негативно вплинуло на стан лісів Карпат зростання у 1970-х рр. лісосічних відходів, які лісокомбінати могли б залучити до господарської діяльності, але натомість ставилися до цього питання безгосподарно. Лише у першій половині 1970 років у карпатських лісах лісосічних відходів нараховувалося щорічно більше 500 тис. т. Відходи від лісозаготовок на комбінаті "Прикарпатліс" складали приблизно 550 тисяч м³ щороку, на лісосіках залишалось 49,4 %, тобто близько половини усіх ресурсних відходів [12, арк. 16].

Негативно на лісові ресурси впливала діяльність колгоспів і радгоспів, у віданні яких теж перебувала значна площа лісів. Так, зокрема, у Волинській області внаслідок перевірки у 1970 р. встановлено, що більшість радгоспів не приділяли уваги лісам і не забезпечували ведення господарства на належному рівні. Внаслідок безсистемних рубок, несвоечасного заліснення не вкритих лісом площ, відсутності догляду за насадженнями, ліси були низькопродуктивними. Переважна більшість радгоспних лісів не були лісовпорядковані, потребували проведення на

десятьох тисяч га поновлення та реконструкції насаджень. У 1970 р. радгоспи Волинської області, у яких налічувалося більше 2 тис. га лісокультурного фонду, жодного гектару лісу не посадили. У більшості випадків рубки догляду за лісом не проводилися, або проводилися у незначних обсягах. Такий же стан лісів спостерігався у радгоспах Рівненської і Львівської областей. Низка радгоспів допускали самовільні рубки лісу та рубки головного користування понад встановлений розмір [13, арк. 26]. Також колгоспи і радгоспи неохоче і повільно передавали ліси у Держлісфонд [14, арк. 31]. Таким чином, колгоспи, радгоспи не були зацікавлені у збереженні та відтворенні лісових угідь, хибним було відведення лісових масивів у відання колгоспів і радгоспів. Як засвідчують факти, ці господарства не мали навиків з їх охорони, а займалися лише їх експлуатацією.

На незадовільному рівні вирішувалося питання створення лісосмуг у 1970–1980-х рр., навпаки їх площа зменшувалася. Такий стан був наслідком невпорядкованого обліку лісорозведень. Так, в УРСР створенням полезахисних смуг займалися господарства 6 міністерств, але звітували центральному статистичному управлінню лише Міністерства лісового господарства та лісової і деревообробної промисловості УРСР [15, арк. 44].

У Західному регіоні України не виконувалися плани догляду за лісом, продовжувалося порушення лісового комплексу. Так, на середину 1970-х рр. план лісовідновлення у Тернопільській області був виконаний на 37 %, а план рубок догляду за лісом на 11 %. Самовільні рубки лише у 1976 р. склали 1,3 тис. га, Львівській – 1,5 тис. га, Рівненській – 1,4 тис. га. У Волинській області колгоспні ліси становили 2,2 тис. га, у Рівненській – 1,1 тис. га. У колгоспних і радгоспних лісах Закарпатської області самовільні рубки склали 2519 м³, в Івано-Франківській – 1534 м³, Львівській – 1209 м³ [16, арк. 10–11].

Незадовільний стан лісів Західного регіону України пояснювався низкою причин: з боку деяких лісокомбінатів допускалася формальність у проведенні обстеження і ведення лісових господарств; матеріали обстеження лісових господарств були відсутніми, через недостатню розвиненість переробки деревини, недостатньої утилізації відходів, нераціонального призначення насаджень в рубку, низького рівня механізації лісогосподарських робіт. Значної шкоди лісам Західного регіону України завдавало тракторне трелювання лісу, внаслідок чого пошкоджувалася значна частина лісового фонду. Основною причиною занедбаності лісового фонду області була незацікавленість влади у його поліпшенні, так як не було конкретної допомоги з боку обласного управління сільського господарства, не створено відповідного органу, який би надавав технічну допомогу та контролював ведення лісового господарства [17, арк. 19].

У Закарпатській області лісова площа займає половину її території. Надзвичайно важлива роль гірських лісів не тільки у забезпеченні народного господарства лісопродукцією, а в кліматотворчих процесах, ґрунтозахисному, водорегулюючому, санітарному відношенні. Проте, в області спостерігалася низка негативних тенденцій, що позначилося на стані лісових масивів: неякісне проведення догляду, невиконання планів прорідження та прохідних рубок, розробка здорових насаджень замість пошкоджених (Ясінський, Усть-Чорнянський, В. Бичківський лісокомбінати). У колгоспних лісах плани посадки щороку не виконувалися, в результаті чого лісові масиви знецінювалися. Щороку спостерігалася чимало самовільних рубок та перерубів, що наносило шкоду лісовому господарству, не по-господарському використовувалися вирубані дерева, цінні відходи деревини спалювалися на деревообробних комбінатах, а тирса вивозилася і висипалася у річки [18, арк. 40–41]. Колгоспи, на які покладався обов'язок дбати про посадку, зростання лісів, цим питанням не приділяли уваги. План проведення освітлення й очистки лісу колгоспами було виконано лише на 51 %, прорідження – 35 %, прохідних рубок – 28 %. Специфікою Закарпаття було те, що тут самовільні рубки щорічно досягали значних розмірів, у той же час плани лісовідновних робіт були надто заниженими, зовсім не планувалася реконструкція малоцінних лісів, суцільні лісосіки своєчасно не заліснювалися, заростали чагарниками та малоцінними породами. Рубки догляду в молодняках не проводились, а рубки головного користування велися безсистемно [19, арк. 23].

У середині 1980-х рр. лісовий масив Волині становив понад 700 тис. га, з них 418 тис. га – державний лісовий фонд, проте, питаннями лісовідновлення, створення лісових насаджень здебільшого переймалися районні організації українського товариства охорони природи, створюючи щороку чималі лісові масиви [20, арк. 39].

У Рівненській області основною проблемою був стан колгоспних лісів, площа яких на початку 1970-х рр. нараховувала 120,8 тис. га, які перебували у незадовільному стані. Райони області щорічно не виконували планів лісовідновних робіт. На середину 1980-х рр. радгоспи області, за якими були закріплені значні площі лісів, так і не зайнялися питаннями посадки лісу, а в колгоспних лісах було насаджено лісів на площі 400 га, непокрита ж площа складала 10 тис. га. Усе це було наслідком інтенсивної, невиправданої вирубки деревини, мінімальна кількість посадженого лісу

просто не встигала відновлюватися внаслідок швидких темпів лісових рубок. І надалі рубки догляду за лісом проводилися не належним чином або зовсім не здійснювались [21, арк. 21–22].

Таким чином, проблеми охорони і раціонального використання лісових угідь у Рівненській області упродовж 1970–1980-х рр. так і не були вирішені, в основному через безгосподарність, безвідповідальність керівників колгоспів, радгоспів, лісокомбінатів і органів державної влади.

У Львівській області становище колгоспних і радгоспних лісів не відрізнялося від їх стану в сусідніх областях Західного регіону. У 1975 р. площа лісів області становила 92,5 тис. га, що складало 14,6 % до загальної площі лісів. Проте через надмірне антропогенне навантаження у попередні роки в насадженнях переважали молодняки – 54 % і середньовікові насадження – 33 %. Через недбале ставлення до лісу продуктивність колгоспних і радгоспних лісів була удвічі нижчою від державних лісів, а площа чагарників у колгоспних і радгоспних лісах досягла 25,4 тис. га. Радгоспи були неспроможні забезпечувати комплексне використання заготівельної деревини та їх відходів, не були оснащені відповідними технічними засобами для проведення лісогосподарських і лісозаготівельних робіт [22, арк. 16–17].

У неналежному стані перебували колгоспні і радгоспні ліси й на Івано-Франківщині. Колгоспні ліси на початку 1970-х рр. становили 98,4 тис. га, радгоспні – 5,6 тис. га. Щорічно відбувалися численні порушення ведення лісових робіт: самовільні рубки, несвоєчасне очищення лісосік. В загальному господарська діяльність лісокомбінатів окреслювалася такими негативними чинниками: залишення у лісі деревини після терміну встановленого для використання, залишення на літній період деревини, повільні темпи розробок пошкоджених насаджень, несвоєчасне проведення лісовідновних та лісовпорядкувальних робіт [23, арк. 21–22]. Отже, ліси Івано-Франківської області впродовж 1970–1980-х рр. характеризувалися як розбалансовані, технічно пошкоджені, захаращені.

У незадовільному стані перебували колгоспні і радгоспні ліси і в Тернопільській області. У 1970–1980-х рр. ліси Тернопільщини займали 12 % її території. Щорічно спостерігалися самовільні рубки і розкрадання лісу в лісогосподарствах, колгоспах і радгоспах, мали місце випадки, коли великі самовільні рубки виявлялися неплановими ревізіями. У той же час у лісництвах ніхто не знав, яка кількість нереалізованої продукції лежить на лісосіках, за неї практично ніхто не ніс відповідальності, не виконувалися плани посадки лісу, не було налагоджено облік виконаних робіт, що завдавало непоправної шкоди лісовим угіддям [24, арк. 8–9].

Іншою важливою проблемою, що впливала на стан лісового фонду, було здійснення лісозаготівлі, яка щорічно зростала. Так, щороку в СРСР збиралось до 170 млн м³ відходів лісу. За усі п'ятирічки, включаючи і воєнні роки, у державному лісовому фонді СРСР заготовлено біля 17 млрд м³ деревини. Слід відмітити, що основні об'єми лісозаготівель припадали на райони Карпат – 85–90 % загального об'єму лісокористування в УРСР [25, арк. 27–28]. У зв'язку із цим, у багатьох районах Карпат до катастрофічного рівня на початку 1990-х рр. зменшилась загальна лісистість [26, арк. 41–42].

Упродовж 1970–1980-х рр. в УРСР спостерігалось зниження обсягів посадки лісу в 1,7 рази. У той же час найбільші рубки, що перевищували 1 млн м³ щороку, велися у Закарпатській, Івано-Франківській, Львівській, Рівненській областях. Найвищим рівнем інтенсивності лісозаготівель характеризувалися Чернівецька і Тернопільська області [27, арк. 23].

У 1990-х рр. і надалі залишалися невирішеними питання, які стосувалися розвитку лісового комплексу. Так, у Надвірнянському, Делятинському лісокомбінатах Івано-Франківської області і міжгосподарському лісгоспі за рахунок санітарно-вибіркових рубок у 1990-ті рр. вирубувалося близько 30 тис. м³ ліквідної деревини, тобто половина лісосічного фонду від рубок головного користування (60 тис. м³) [28, арк. 34–35].

Антропогенний вплив та технологічне використання лісових ресурсів у середині 1990-х рр. набрали загрозливої форми, адже кожен другий гектар лісу в Україні – рукотворний. Загалом, загальний стан лісів України не відповідав еколого-економічним вимогам, лісосировинна база була виснаженою, хоча обсяги лісозаготівель зменшилися. Основним чинником, що негативно впливав на стан лісів у 1990-х рр. була практика штучного відновлення лісу, без врахування типу лісорослинних умов [29, арк. 36–37].

Катастрофічне становище склалось у лісах Тернопільщини, у 1990-х рр., що перебували в користуванні сільськогосподарських підприємств, де допускалися масові самовільні рубки, захаращеність лісових насаджень, що значно погіршувало їх санітарний стан. Внаслідок відсутності догляду за колгоспними лісами, їх охорони, область щорічно не отримувала близько 40 тис. м³ приросту деревини. Лісовпорядкуванням займалися лише на п'ятій частині площ, постійно відбувалося грубе порушення лісового кодексу. Лісистість області становила 13,1 %, що нижче від середнього показника в Україні на третину [30, арк. 4–5]. На початку 1999 р. лісовий фонд Тернопільської області становив 198,2 тис. га, з яких вкриті лісовою рослинністю 186,8 тис. га. Мали

місце самовільні рубки, в основному це стосувалося некооперативних лісів агропромислових формувань, які із зміною форм власності, практично втратили господаря [31, арк. 7–8].

Подібне становище наприкінці 1990-х рр. склалося й на Буковині: порушувалися правила проведення рубок головного користування, відбувалося безсистемне трелювання деревини, проведення рубок без технологічних карт, захаращення лісосік, несвоєчасне вивезення деревини. Площа лісів Чернівецької області становила 258 тис. га – 31,7 % усієї території області. Лісовідновні заходи здійснювалися неякісно, проекти лісових культур складалися примітивно, рубки догляду за лісом проводилися несвоєчасно, неякісно або зовсім не проводилися. Значна частина працівників лісової охорони не мала спеціальної освіти. Технічна документація з ведення лісового господарства використовувалася незадовільно, або взагалі не велася. Розвиток лісового господарства здійснювався на низькому рівні і не відповідав сучасним вимогам [32, арк. 14–15].

У Львівській області загальна площа лісового фонду наприкінці 1990-х рр. становила 681 тис. га, лісистість території – 28 %. Надмірне вирубування лісів у Карпатах призвело до глибокого порушення вікової і породної структури лісів, до зменшення їх гідрологічної ролі, водо- і ґрунтозахисних функцій, продовжувалися несанкціоновані рубки і порушення лісового комплексу. Рубки головного користування здійснювалися шляхом суцільних рубок з використанням важкої тракторної техніки. Транспортування деревини при лісорозробках проводилося за застарілими технологіями та технікою, що залишилася у спадок від екстенсивних і енергоємних методів господарювання без врахування особливостей і умов гірської частини Карпат [33, арк. 18–19].

На Закарпатті у 1990-х рр. залишалися актуальними такі проблеми: завершення експертизи матеріалів лісовпорядкування, контроль за своєчасним залісненням ділянок та створення захисних лісонасаджень, підготовка пропозицій з ведення лісового господарства у лісах сільгоспдприємств у зв'язку із проведенням агропромислової реформи, впровадження природозберігаючих технологій для транспортування деревини у гірських умовах [34, арк. 21–22].

У Рівненській області в 1999 р. загальна площа лісів становила 842,6 тис. га, покрита лісом – 728,3 тис. га. Проблемою залишалася становище колгоспних лісів, що займали 18 % загальної площі лісів. Намітилася стійка негативна тенденція до зменшення обсягів лісовідновлювальних робіт. У більшості господарств ведення лісового господарства перебувало на вкрай низькому рівні, відбувалося планомірне знищення більш цінних деревостанів, майже нормою стали самовільні рубки. У більшості випадків рубки догляду проводилися у легкодоступних місцях, не рідко з частою повторністю. Таким чином, починаючи з 1988 р. в області намітились тенденції деградації лісів, продуктивність лісів та їх біологічна стійкість почали знижуватись [35, арк. 48–49].

Загальна площа земель лісового фонду Івано-Франківської області наприкінці 1990-х рр. складала 626,6 тис. га, з них вкрита лісом – 569,1 тис. га. Починаючи з середини 1980-х рр., у зв'язку з інтенсивними рубками проміжного користування, особливо санітарними, продуктивність лісів та їх біологічна стійкість почали знижуватися. Реорганізація лісового господарства не призвела до позитивних зрушень у цій галузі. Основною функцією держлісгоспів залишалася заготівля деревини [36, арк. 23–24].

У середині 1990-х рр. розпочалися дискусії з проблем розвитку та стану лісового фонду в Україні. Низка вчених вважали, що створення функціонально-економічної системи управління, орієнтованої на нормалізацію лісового фонду і розширене відтворення лісових ресурсів є основною умовою стійкості лісогосподарського виробництва при ринковій економіці. Але лісоводам повинно бути надане право володіння і розпорядження продукцією і доходами від неї [37, с 27].

На нашу думку, для забезпечення України лісовими ресурсами необхідно проведення глибоких перетворень у сфері лісовирощування і лісокористування, споживання, узгодження лісової експлуатації з економічними вимогами. Тому потрібно збільшити площу лісів за рахунок поетапного вилучення із сільського господарства низькопродуктивних еродованих земель з метою їх подальшого заліснення; розробки економічного механізму прискореного розвитку ринкових відносин у сфері використання і відтворення лісових ресурсів; забезпечення жорсткого заощадження деревини в сфері споживання на основі вдосконалення внутрігалузевої структури лісопромислового комплексу; розширення в кожній природній зоні мережі природоохоронних територій за рахунок ділянок, які залишилися у природному стані і є типовими для певного регіону з метою формування регіональних екологічних систем та створення на їх основі єдиної екологічної системи природоохоронних територій України площею 6–6,5 млн га та організації екологічного моніторингу для спостереження і контролю за станом природних ресурсів і навколишнього середовища; здійснення комплексу лісогосподарських заходів зі зниження радіоактивного забруднення лісового фонду та розробки науково обґрунтованої системи ведення лісового господарства у забруднених радіонуклідами лісах.

Необхідно сформулювати нові засади ефективного лісокористування в регіоні, системно узгодити цикли вирощування, комплексного використання, відновлення та охорони лісів. Вирішити такі завдання, як вдосконалення структури способів рубок головного користування в лісах, збільшення питомої ваги насінно-лісосічних, вибіркових і лісосічних рубок із збільшеним періодом прилягання лісосік, обмеження суцільних рубок у гірських лісах; удосконалення методики визначення розрахункової лісосіки відновлення деревостанів, які відповідають корінним типам лісу; забезпечення оптимальної густоти лісових доріг; впровадження інтегрованої системи лісозахисних заходів.

Вкрай необхідним є створення ефективних правових засад та документів виконавчої влади щодо налагодження оптимальної взаємодії природних і виробничих комплексів, збереження усього багатоманіття флори та фауни України. Відсутність реального господаря лісових багатств України може призвести до їх подальшої деградації.

Список використаних джерел

1. Анучин Н.П. Лесное хозяйство и охрана природы / Н.П.Анучин. – М.: Лесная промышленность, 1986. – 264 с.
2. Боднар В.С., Телішевський Д.А. Комплексне використання і охорона лісів / В.С. Боднар, Д.А.Телішевський. – К.: Урожай, 1985. – 184 с.
3. Соломина С.Н. Взаимодействие общества и природы / С.Н.Соломина. – М.: Мысль, 1983. – 252 с.
4. Вакулюк П.Г. Ліс і людина / П.Г.Вакулюк. – К.: Урожай, 1989. – 272 с.
5. Генсирук С.А. Леса України / С.А. Генсирук. – М.: Лесная промышленность, 1975. – 280 с.
6. Симакович Г.В. Волинський ліс / Г.В.Симакович. – Львів: Каменяр, 1975. – 63 с.
7. Корчемний В.Г. Зелені скарби Поділля / В.Г. Корчемний. – Тернопіль, 1994. – 120 с.
8. Лісовирощування в Західному регіоні України: навчальний посібник / [Ю.Дебринюк, М.Осмола, Т.Мякуш]. – Львів: Світ, 1994. – 407 с.
9. Васюта С.І. Радянський екоцид в Україні: історичні витоки, труднощі подолання / С.І. Васюта. – Тернопіль: Астон, 2000. – 536 с.
10. Чубатий О. В. Захисна роль Карпатських лісів / О. В. Чубатий. – Ужгород: Карпати. – 1968. – 205 с.
11. Держархів Львівської обл., ф. 221, оп. 2, спр. 7758, 62 арк.
12. Держархів Івано-Франківської обл., ф. 2073, оп. 1, спр. 210, 34 арк.
13. ЦДАВО України, ф. 5105, оп. 3, спр. 769, 147 арк.
14. ЦДАВО України, ф. 2, оп. 13, спр. 6804, 53 арк.
15. ЦДАВО України, ф. 2, оп. 14, спр. 698, 108 арк.
16. ЦДАВО України, ф. 2, оп. 14, спр. 699, 115 арк.
17. Держархів Чернівецької обл., ф. 4, оп. 9, спр.7406, 277 арк.
18. Держархів Закарпатської обл., ф. 2469, оп. 1, спр. 85, 48 арк.
19. Там само, спр. 93, 70 арк.
20. Держархів Волинської обл., ф. 16, оп. 7, спр. 1530, 64 арк.
21. Держархів Рівненської обл., ф. 2275, оп. 1, спр. 230, 33 арк.
22. Держархів Львівської обл., ф. 221, оп. 2, спр. 7389, 59 арк.
23. Держархів Івано-Франківської обл., ф. 31, оп. 1, спр. 10, 47 арк.
24. Держархів Тернопільської обл., ф. 3227, оп. 1, спр. 118, 34 арк.
25. ЦДАВО України, ф. 2, оп. 14, спр. 701, 94 арк.
26. ЦДАВО України, ф. 2, оп. 14, спр. 704, 66 арк.
27. ЦДАВО України, ф. 2, оп. 14, спр. 706, 51 арк.
28. Держархів Івано-Франківської обл., ф. 31, оп. 1, спр. 40, 67 арк.
29. ЦДАВО України, ф. 2, оп. 14, спр. 707, 44 арк.
30. Держархів Тернопільської обл., ф. 3307, оп. 1, спр. 123, 22 арк.
31. Там само, спр. 124, 18 арк.
32. Держархів Чернівецької обл., ф. 4, оп. 9, спр. 7137, 36 арк.
33. Держархів Львівської обл., ф. 221, оп. 2, спр. 8983, 92 арк.
34. Держархів Закарпатської обл., ф. 2469, оп. 1, спр. 110, 72 арк.
35. Держархів Рівненської обл., ф. 2275, оп. 1, спр. 235, 98 арк.
36. Держархів Івано-Франківської обл., ф.2073, оп. 1, спр. 212, 166 арк.
37. Костенко Л. І. Деякі аспекти екологічних проблем в лісовому господарстві / Л. І. Костенко // Лісовий журнал. – 1995. – № 2. – С. 27.

Руслан Чигур

ПРОБЛЕМЫ СОХРАНЕНИЯ И ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ЛЕСОВ ЗАПАДНОГО РЕГИОНА УКРАИНЫ В 1970–1990-Х ГОДАХ

В статье на основании архивных источников произведен сравнительный анализ состояния лесов в 1970–1990-х гг., проанализированы причины отрицательного влияния на состояние лесных ресурсов Западного региона Украины лесохозяйственных предприятий, колхозов и совхозов, предложены пути улучшения состояния лесных ресурсов в регионе.

Ключевые слова: Западный регион Украины, лесокомбинаты, лесозаготовки, колхозы, совхозы.

Ruslan Chyгур

PROBLEMS OF MAINTENANCE AND USE THE WESTERN REGION OF UKRAINE IN UKRAINE IN 1970–1990TH.

Comparative analysis of the forests state in 1970–1990th is conducted in the article based on the archived sources, also the reasons of the negative influence on the state of forests resources of the Western region of Ukraine in timber industry enterprises, collective farms and the ways of improvement of the forests state resources in the region are proposed.

Key words: Western region of Ukraine, timber industry enterprises, logging, collective farms, state farms.

УДК 392.33-054.7(477.87)“20”:330.564.2

Оксана Кичак

БЮДЖЕТ ЗАРОБІТЧАНСЬКОЇ СІМ'Ї ЗАКАРПАТТЯ НА ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ ТА ВПЛИВ НА НЬОГО ГРОШОВИХ ПЕРЕКАЗІВ З-ЗА КОРДОНУ

У статті на основі широкого кола польових досліджень описуються основні риси бюджету закарпатської сім'ї трудового мігранта. На прикладах проаналізовано як рівень оплати праці українців за кордоном, так і обсяг грошових переказів від місцевих трудових мігрантів. Також у роботі з'ясовано структуру витрат зароблених мігрантами грошей та зроблена спроба виокремити три моделі формування сімейного бюджету.

Ключові слова: заробітчанська сім'я, бюджет, грошові перекази, Закарпаття, початок ХХІ століття.

В Україні продовжується епоха "четвертої хвилі" трудової міграції. Одним із інститутів, які переживають через цю бурхливу епоху трансформації, є заробітчанська сім'я. Зміна взаємовідносин між подружжям у сім'ї та між батьками і дітьми, саме виникнення подібного типу сім'ї, збільшення кількості сучасних "євросиріт" означають нову якість розвитку сучасних сімей. А зважаючи на те, що Закарпаття є провідним донором української робочої сили за кордон, тут у окремих районах чи не кожна сім'я є "розірваною". У зв'язку з цим саме заробітчанські сім'ї області на початку ХХІ століття являють собою цікавий об'єкт для етнологічного аналізу (вивчення), так як їх аналіз зачіпає одночасно проблеми виховання, побуту та взаємовідносин на Закарпатті. А досліджуючи побут та повсякденне життя сімей трудових мігрантів, неможливо без аналізу такої важливої сфери їх прояву як бюджет, бо ж саме основна мета трудової міграції – бажання заробити грошей. Таким чином, саме рівень оплати праці українців за кордоном, обсяг грошових переказів від трудових мігрантів, структура витрат зароблених мігрантами грошей та моделі формування сімейного бюджету і стали предметом наукової рефлексії у представленій роботі.

Аналіз виділених підходів у статті розвивається у двох аспектах: 1) трудова міграція як засіб поповнення сімейного бюджету; 2) рівень прибутків та загальний бюджет заробітчанської сім'ї. Усвідомлення обмеження аналізу цими сферами пояснюється їх найбільшою проблематичністю (визначення реального обсягу заробітків трудових мігрантів та обсягів грошових переказів – чи не найскладніша проблема міграційних досліджень) і актуальністю для нашого суспільства.

Навряд чи знайдемо спеціальні дослідження істориків, етнологів чи соціологів, які б торкалися як феномену заробітчанської сім'ї взагалі, так і особливостей її побуту зокрема, хоча окремі автори так чи інакше зачіпали тему сім'ї трудових мігрантів у своїх працях (переважно психологами вивчався вплив заробітчанства батьків на життя та розвиток їх дітей). На даний час немає й комплексних наукових досліджень, присвячених проблематиці заробітків трудових мігрантів та обсягів грошових переказів. Також відсутні є студії, що б базувалися на закарпатському досвіді окресленої проблематики. Тому можемо говорити тільки про низку окремих публікацій наукового та публіцистичного характеру останніх років, які певним чином торкаються окресленої нами теми.

Так, дані про розміри заробітків українських заробітчан отримуємо з публікацій І. Майданика [9, с. 86–92], В. Мікловди та О. Повстина [10, с. 5–11] та збірника "Зовнішня трудова міграція населення України" [5], у яких частково досліджуються економічні наслідки міжнародної міграції робочої сили для світової економіки в цілому, для країн еміграції та імміграції, для самих мігрантів. Відомості ж про структуру витрат зароблених мігрантами грошей, а саме про покращення добробуту досліджуваних сімей, отримуємо з статті Н. Пархоменко [12, с. 23–57] та матеріалів періодичної преси, зокрема з публікації О. Крамара [7].

Очевидно, що реконструкція сімейного життя та побуту закарпатських заробітчанських сімей тільки на основі названих досліджень і публікацій була б неповною і вимагає залучення широкого кола джерел. Саме через це своє дослідження феномену заробітчанської сім'ї ми спробували здійснити за допомогою різних матеріалів і інструментів: аналіз інтерв'ю і усних історій, зібраних нами упродовж останніх семи років, був доповнений вивченням даних офіційної статистики.

Таким чином, дана стаття виконана на основі польових досліджень автора, документів поточних архівів державних органів влади та низки публікацій вітчизняних дослідників.

Метою статті є спроба комплексного дослідження особливостей бюджету заробітчанської сім'ї Закарпаття на початку ХХІ століття та первинна реконструкція основних моделей його формування.

Об'єктом дослідження є сім'я трудових мігрантів Закарпаття на початку ХХІ століття.

Предметом дослідження виступають окремі риси сучасного побуту заробітчанських сімей закарпатців, зокрема, сімейний бюджет, моделі його формування та значення в ньому грошових переказів від трудових мігрантів, структура основних витрат.

Наукова новизна дослідження полягає у тому, що у статті досліджуються особливості сімейного бюджету заробітчачан Закарпаття на початку XXI століття та впливу на нього зароблених за кордоном грошей. На основі польових матеріалів було проаналізовано вплив теперішнього заробітчачства на їх життя та добробут, на побут і структуру витрат їх сімей. Також у роботі з'ясовано періодичність грошових переказів трудових мігрантів та виокремлено три моделі формування сімейного бюджету мешканців області.

Сім'ї заробітчачан не являють собою монолітної і однорідної групи: пари різняться за способом життя, цінностями, установками, приналежністю до різних соціальних прошарків, мають різний рівень прибутку і т. д. Тому аналіз 25 сімей заробітчачан, переважно високоосвічених і переважно зайнятих в приватних секторах економіки, не претендує навіть на умовну репрезентативність, а скоріш за все є пошуковим дослідженням, у ході якого здійснюється первинна реконструкція повсякденності і обмежень, які структурують сімейне життя закарпатських заробітчачанських пар.

За розрахунками, відділу міграційних досліджень ІДСД НАН України, сума, яку щорічно заробляють українські трудові мігранти, знаходиться у діапазоні від 2,1 млрд дол. США (за мінімальною оцінкою) до 11,6 млрд дол. США (максимальна межа), що, в свою чергу, становить відповідно 3,2 та 17,7 % ВВП України за 2004 рік. Найбільш реальним діапазоном в якому швидше за все розташована шукана величина слід вважати 4,7–7,6 млрд. дол. Тобто від 7,2 % до 11,6 % ВВП України за 2004 рік [9, с. 89].

Оцінки ж експертів, отримані при обстеженні трудової міграції молоді, здійсненому Державним інститутом проблем сім'ї та молоді у 2003 р., стверджують, що розмір оплати праці вітчизняних працівників становить 30–60 % від суми, яку отримують постійні мешканці країн-реципієнтів за ту саму роботу. З огляду на те, що більш кваліфіковані працівники-мігранти середнього віку заробляють більше, ніж молодь, вірогідною є оцінка середнього заробітку українських громадян на рівні 50 % заробітку постійних мешканців країн-реципієнтів у тих самих видах економічної діяльності. Слід зазначити, що у випадках легального працевлаштування, за належним чином оформленим контрактом, рівень оплати праці українців цілком може відповідати місцевим стандартам [5, с. 59]. Як свідчать самі заробітчачани, в Італії працедавці платять їм у середньому 1–1,5 тис. євро на місяць. Більші заробітки є винятком, менші притаманні переважно жінкам, що працюють удома й проживають та харчуються коштом працедавця. У Португалії наші співвітчизники отримують 700–900 євро, в Іспанії – 800–1300 євро. У будівельній галузі Польщі – від 1 тис. доларів на місяць, офіціанти – 3–4 долари на годину, однак мають ще чайові. У Москві, Санкт-Петербурзі та Сибіру (у східному напрямку більшість із них їдуть саме туди, оскільки в російській провінції, зазвичай, такі самі низькі зарплати, як і в українській) заробітчачанин у середньому одержує 1–1,5 тис. доларів на місяць залежно від статі. У разі ж відкриття за межами своєї країни власного бізнесу, заробітки можуть бути значно вищими. Сезонні роботи дають змогу заробити в Польщі близько 700–900 євро на місяць, а у Великій Британії чи Фінляндії – 2–3 тис. євро [7].

Згідно з даними обстеження Українського центру соціальних реформ (УЦСР) та Державного комітету статистики України (Держкомстат України) за 2009 рік, у Закарпатській області (що є регіоном найвищої інтенсивності трудових міграцій) обсяг грошових переказів від місцевих трудових мігрантів перевищує половину фонду оплати праці [5, с. 60]. Звідси – можливість витратити ці гроші для сім'ї мігранта. Однак, беручи до уваги те, що основними країнами працевлаштування закарпатських заробітчачан на початку XXI століття є Росія та Чехія. Відповідно до інформації Державного центру зайнятості у Закарпатській області за 2006 р., за країнами призначення закарпатські працівники-мігранти розподіляються таким чином: у Чехії на заробітках перебувають 19683 особи, в Угорщині – 4320 осіб, Словаччині – 3094 особи, Італії – 1295 осіб, Португалії – 956 осіб тощо. Разом у зарубіжних країнах, крім країн СНД, працюють 34953 жителі нашої області. Чисельність же закарпатців, які працюють у Російській Федерації, оцінюється в 28655 осіб [11, с. 1]. Потрібно відмітити, що у переважній більшості випадків заробітки у них не сприяють економічному розвитку домогосподарств, розміри коштів не дозволяють інвестувати у своє майбутнє, а зайнятість не підвищує кваліфікацію робітників. Так, згідно з дослідженнями авторитетної соціологічної компанії Gallup за 2012 рік, структура витрат зароблених мігрантами грошей виглядає таким чином: переважна більшість людей (63 %) сказали, що вони витрачають більшу частину грошей на основні потреби; невелика кількість повідомила про використання цих грошей, щоб інвестувати у своє майбутнє (2 % витратили гроші на власну або освіту членів їх сімей, 3 % використовують кошти, щоб відкрити бізнес, і 3 % – на заощадження) [13].

Матеріали ж поглиблених інтерв'ю із закарпатськими заробітчанами засвідчують: якщо раніше мотто трудової міграції була ощадливість на найнеобхіднішому, аби заробити гроші і забезпечити потреби родини в Україні (гроші на проживання, допомогу дітям/батькам та оплату за навчання і т.ін.), то нині, за цілковитого збереження вже названих потреб, особливо серед молоді все більше проявляється спрямованість на задоволення особистих життєвих потреб, духовних запитів мігранта, пов'язаних із пізнанням країни перебування, її культури, тенденція до самореалізації в країнах перебування, європеїзації як свого побуту вдома, так і оточуючої його дійсності.

Як показує авторське дослідження, особи, які тривалий час заробляють за кордоном, вклали дещо більше у власний побут, як з точки зору матеріальної (наприклад, краще житло, наявність у помешканні побутової техніки та електроніки, можливість відпочинку на курорті для всієї сім'ї), так і нематеріальної (утворення ширшого кола знайомих та друзів із числа інших українців та, що трапляється значно частіше, – з числа іноземців тощо). Основними проявами модернізації побуту людей за останні два десятиліття є наявність: гарячої води, холодильника, плити (електро/газової), туалету в приміщенні, супутникового телебачення, комп'ютера з Інтернетом, пральної машинки, мобільного телефону тощо. Значна частина міграційних поїздок мала своїм наслідком придбання автомобіля, часто іномарки. Лише одиниці намагаються вкладати гроші в якійсь бізнес. Про те, що вони мають власну справу, заявили 3,6 % опитаних, а ще 5 % готові її відкрити найближчим часом [12, с. 49]. Тобто нині чимало заробітчан фактично "закопує" свої кровно зароблені гроші в землю, зокрема зводячи величезні будинки (основний об'єкт для інвестицій працівників з України), які буде надзвичайно дорого обслуговувати після відмови держави від дотування послуг ЖКГ, а відтак подорожчання газу, електроенергії тощо, тому не факт, що вони житимуть у своїх "палацах" [7].

Переважна більшість мігрантів області (практично 90 %) оцінюють результати своїх зарубіжних поїздок однозначно позитивно. Найбільше ними відзначалося підвищення добробуту [15, с. 101]. Крім того, добробут сімей заробітчан залежить також від наявності та кількості працюючих осіб у їх складі, бо ж відомо, що "важливим фактором сімейної економіки є співвідношення працюючих і утриманців" [1, с. 224].

Матеріали офіційної статистики дозволяють розглянути співвідношення працюючих і осіб, яких потрібно утримувати, у складі сімей. При обробці статистичних матеріалів всі домогосподарства області можна поділити за кількістю їх членів та наявністю працюючих осіб. Так, наприклад, якщо у 2000 р. всього на Закарпатті налічувалось 386,3 тис. господарств, то в 2005 р. їх кількість зменшилась до 363,5 тис. Подібне зменшення спостерігалось і в наступні роки – у 2011 р. вони становили 356,5 тис. домогосподарств. При цьому середній розмір домогосподарства області є найвищим серед регіонів країни (3,18 осіб у 2000 році [3, с. 413] і 3,44 у 2011 р. [4, с. 400]), а середня кількість працюючих у розрахунку на одне домогосподарство коливалась від 0,9 осіб у 2000 р., до 1,5 у 2011 р. Коефіцієнт економічного навантаження на працюючого члена сім'ї становив 3,43 у 2000 р., 2,21 у 2006 р. [3, с. 413] та відповідно 2,33 осіб у 2011 р. [4, с. 400]. Практично 2/3 сімей мають у своєму складі працюючих осіб, а в кожній другій сім'ї працює лише одна особа, та й то цією працюючою особою переважно є трудовий мігрант У містах частка сімей, що мають таких осіб порівняно невелика – до 15 %, у селах – більша половина працездатного чоловічого населення. У кожній другій із заробітчанських сімей працює одна особа, у двох із п'яти – дві, у кожній дев'ятій – три і більше [15, с. 48].

У багатодітних сім'ях, у яких голова сім'ї є основним і часто єдиним робітником, життя, зазвичай, є важчим, що позначається на усіх сторонах її матеріального добробуту. Велике значення має робоча кваліфікація членів сім'ї. Так, заробіток бригадирів, "клієнтів", електромеханіків і т. п. заробітчан настільки значний, що за невеликого складу сім'ї (у 3–4 особи) він цілком достатній для заможного життя.

Сім'ї заробітчан, у складі яких немає працездатних чоловіків, а на заробітках перебуває мати, зазвичай, економічно дещо слабші. Там, де чоловік легко справляється, наприклад, з плановим ремонтом будинку і господарських будівель, з заготівлею та перевезенням дров, корму для худоби тощо, жінка змушена спеціально винаймати якогось чоловіка, або звертатися по допомогу родичів; все це відбивається на бюджеті сім'ї.

Сучасний спосіб життя заробітчанської сім'ї вимагає суттєвих витрат на одяг, що поглинають значну частину коштів сім'ї. Разом з тим сім'я виділяє певну суму на задоволення культурних потреб, головним чином на відвідування старшими дітьми дискотек, барів, клубів.

Жінки значно менше за чоловіків беруть участь у поповненні сімейного бюджету. Серед жінок Закарпаття працездатного віку (від 16 до 55 років) тільки близько 35 % самостійно заробляють собі гроші для прожиття, головним чином працюючи у сфері освіти та медицини (52 % усіх працездатних жінок), інші ж є домогосподарками і живуть за рахунок своїх чоловіків або батьків-заробітчан. У віддалених гірських селах області (наприклад, Домашині, Ужку Великоберезнянського

району) самі заробляють собі на життя лише 1 % жінок працездатного віку. Тобто жіноча праця сільської частини Закарпаття малорозвинена і місцева жінка живе життям домогосподарки. А працюють переважно незаміжні дорослі дівчата і вдови. Як справедливо підмітив сучасник, "донині, через особливі соціальні умови сучасного побуту, зазвичай єдиним робітником на всю сім'ю є чоловік" [23, с. 72]. На доказ цього можемо навести ще й дані з класних журналів загальноосвітніх шкіл області. Наприклад, у 16-ти учнів 4-А класу Малораковецької ЗОШ Іршавського району 13 мам є домогосподарками, 2 працюють учителями і 1 є санітаркою у місцевій сільській лікарні. Що ж стосується батьків, то у 14-ти дітей вони є "сезонними робітниками" (саме під такою назвою й приховуються трудові мігранти) [2, с. 238–241].

У даний час із загальної кількості заробітчанських сімей, близько 65 % мігрантів працевлаштовані, тобто мають за кордоном постійних працевлаштованих, або вже наперед знають, куди підуть працювати. Інші ж знаходяться у пошуках роботи, або перебиваються тимчасовими підзаробітками на тиждень-два у одних господарів, а потім вже шукають іншу роботу. Кількість працюючих досягає 80 % серед трудових мігрантів з дітьми. Тим не менше, знайти роботу за кордоном не завжди просто: "Коли батько їде у Словаччину, він не знає, чи знайде він там роботу. Якщо він не може знайти роботу, нашій сім'ї доведеться дуже важко; сім'ї доведеться трудитися у два рази більше, не витратити жодної зайвої копійки" (інтерв'юер – Піпаш С., 15 років) [14, с. 24].

Мігранти-чоловіки у нашому огляді працюють переважно у сфері будівництва (понад 70 %), у сільському господарстві (понад 10 %), а інші – у сфері послуг (близько 20 %). Способи заробітку в закарпатських жінок-мігранток загалом можна окреслити як хатню роботу (догляд за старими, прибирання і готування у сім'ях, виховання дітей) та працю у сфері послуг [6, с. 84, 86].

Грошові перекази є основним джерелом позитивного впливу міграції на заробітчанські сім'ї, що залишились вдома. Вони являються важливим джерелом прибутку для сімей-реципієнтів, при чому витрачаються не тільки для того, щоб забезпечити прожитковий мінімум, а також, щоб накопичити достатню кількість грошей для більш суттєвих витрат. Так, наприклад, дружина трудового мігранта з Нересниці відмітила: "Лише завдяки заробітчанським грошам ми мали можливість цього року пишно відсвяткувати з чоловіком 25-ту річницю нашого шлюбу. Зібрались усі рідні та близькі нам люди. Приїхали навіть родичі з Казахстану. На славу відсвяткували. Це дороге задоволення. Ми також побудували новий будинок, хоч і невеликий, та все ж..." [21, с. 48].

Однак наявність трудового мігранта у сім'ї не обов'язково означає отримання регулярних грошових посилок, а ступінь впливу цих грошей залежить від їх кількості, періодичності і можливості прогнозування самих грошових переказів. По суті, це можна порівняти з ситуацією, коли у людини є різного роду робота, наприклад, з високою і регулярно зарплатою, хорошими умовами праці, або з низькою і нерегулярною зарплатою і жакливими умовами праці та за більш складних обставин, таких як місце розташування, відстань, тривалість відсутності і ін. Так, якщо статус трудового мігранта нестабільний та ненадійний, то він/вона не завжди у змозі надсилати грошові перекази своїм сім'ям, що може мати негативний вплив на сім'ї мігрантів, які залишаються на Закарпатті. І хоча можливість відвідувати сім'ю розцінюється у цілому як позитивне явище, через можливість принесення додому заробленого, вона є також і джерелом страждань при кожному наступному від'їзді.

Що ж стосується передбачуваності і періодичності грошових переказів, то відмітимо, що тільки 45 % осіб, які надсилають гроші додому, відзначили, що відправляли гроші передбачувано, а 55 % – непередбачувано. Хоча це зумовлено чинником наявності дітей (50 % мігрантів, у яких є діти, практикують передбачувані грошові перекази у порівнянні з 24 % тих, у кого немає дітей). Цей відносно низький рівень передбачуваності міг би стати проблемою для бюджету домогосподарств, підвищивши вразливість жінок та дітей [15, с. 102]. Масштаби труднощів, викликаних такого роду передбачуваністю, залежать від того, на що витрачаються грошові перекази. Якщо вони використовуються з метою великих капіталовкладень (ремонт будинку), то в такому випадку непередбачуваність не становить собою проблеми. Якщо засоби грошових переказів використовуються на щоденні витрати, то це вже проблема. У середовищі заробітчанських сімей доволі звичною є практика позичання невеликої суми грошей, щоб уникнути подібних казусів.

Головне питання у тому, чи можуть вони розраховувати на отримання грошей від мігрантів, коли вони терміново необхідні (наприклад, на лікування). У результаті авторського дослідження виявлено, що у таких випадках члени сімей телефонують мігрантам, які, у свою чергу, можуть швидко організувати переказ грошей, які вони вже заробили. Однак це не завжди можливо, і сім'ям часто доводиться вдаватися до різних способів, щоб якось роздобути необхідні засоби для виживання: "Я надсилаю гроші раз в 2-3 місяці. Їх отримує моя дружина, яка й витрачає їх на потреби сім'ї. Перекази непередбачувані, бо я надсилаю гроші не через банк, а через родичів та знайомих, а також не завжди за один і той же час можу заробити необхідну суму. Та моя жінка завжди відкладає частину грошей, економить. Недавно вона продала корову, і сім'я змогла

проіснувати на виручені від продажу гроші... Гроші ж в основному були потрачені на лікування дочки" (інтерв'юер – В. Копинець) [18, с. 90].

Крім того, що грошові перекази непередбачувані, вони також доволі рідкісні. Інформацію про періодичність грошових переказів серед закарпатських трудових мігрантів, які їх здійснюють, подано у таблиці 1.

Таблиця 1

Періодичність	Співвідношення
Більше одного разу на місяць	0 %
Щомісячно	0 %
Кожні 2–3 місяці	50 %
Кожні 3–6 місяців	20 %
Кожні 6–12 місяців	10 %
Менше одного разу в рік	5 %
Нікли не надсилаю гроші додому, приношу їх самостійно	15 %

[15, с. 102].

Різниця між сім'ями трудових мігрантів і покинутими сім'ями, у яких заробітчани "зникли безвісти" і ніяк не дають про себе знати вдома (таке трапляється, до прикладу, тоді, коли трудовий мігрант заводять собі ще одну сім'ю за кордоном) виражена нечітко, і перехід із одного в інше означає дуже важкі часи для сім'ї. Непевність в отриманні прибутків за рахунок грошових переказів відіграє важливу роль у ситуації, коли мати повинна заробляти достатню кількість грошей, щоб задовольнити щоденні потреби сім'ї: "Мій чоловік ось уже два роки у Росії. Раніше він надсилав гроші, та за останній рік він не надіслав ні копійки, від нього навіть не було жодної звістки. Люди кажуть, знайшов собі там когось... Я живу тільки завдяки своєму заробітку. Коли люди просять мене допомогти їм по господарству, наприклад, підкопати картоплю, чи допомогти їй вибрати, або ж виламати кукурудзу та ін., я щаслива, бо знаю, що матиму гроші на прожиття..." (інтерв'юер – Чіка Н.) [24, с. 28].

Та й догляд за дітьми вимагає коштів, а звідси – чим більше дітей у сім'ї, тим більшим є необхідність заробляти гроші, і тим більше осіб, які не працюють, у відношенні до людини, яка отримує прибуток. По-перше, у переважній більшості заробітчанських сімей невелика кількість дітей (переважно одне-двоє); по-друге, немає видимої різниці в структурі грошових витрат сімей залежно від кількості дітей у їх складі.

Та незважаючи на те, скільки дітей у сім'ї, або як часто пересилають заробітчани додому гроші, лише невелика частина з них витрачається на потреби дитини, особливо якщо вона ще маленька. Більшість коштів рідні мігранта (найчастіше дружина) витрачають на харчування, комунальні послуги, особисте підсобне господарство тощо. За умови ж коли мігранти уже не живуть вдома, або офіційно розлучилися, то здійснюючи грошові перекази, в список основних реципієнтів вони включають осіб, які турбуються про їх покинутих дітей (15 % серед тих, у кого є діти). Серед усіх інших понад 30 % надсилають гроші на ім'я своїх батьків, близько 10 % – своїм братам або сестрам, понад 5 % – іншим членам сім'ї. Усі інші взагалі не надсилають додому жодних грошей [15, с. 103]. Це дуже важливо, через те, що той, хто отримує гроші, вирішує, як їх витратити, і при цьому лише дружини, з якими переважно і живуть діти, схильні справді піклуватися про них.

Наявність трудових мігрантів у сім'ї не обов'язково означає регулярне надходження грошових переказів. Інколи заробітчани їдуть і не знаходять роботи місяцями, в інших випадках вони не завжди можуть надсилати кошти регулярним або передбачуваним способом, що викликає певні труднощі у формуванні бюджету сім'ями, не дозволяє їм належним чином задовольняти власні потреби. Жінки із таких сімей заробітчанами опинялись у скрутному матеріальному становищі: "Чоловік ось уже місяць поневіряється по Чехії, а нормальної роботи знайти собі не може. Якщо так піде і далі, не знаю, за що ми будемо жити..." (інтерв'юер – О. Біксей) [22, с. 136]. Бабуся, яка за час відсутності своєї дочки та зятя на заробітках за кордоном доглядає вдома двох онуків, підтвердила важливість регулярних грошових переказів, сказавши, що "діти, відколи наші [зять з дочкою – О.К.] в Чехії, і краще їдять, бо можу їм усе купити, чого лиш душа забажає, і краще одіваються, і техніки багато нової мають – мобілки, ноутбуки... Якщо батьки регулярно шлють гроші, сім'я може жити у достатку, у дітей буде все: гарна освіта, достатньо хліба і до хліба, модний одяг" [16, с. 12]. Однак, навіть вона відзначає, що, зазвичай, в умовах трудової міграції через теперішню економічну нестабільність у світі "люди наші нерегулярно відправляють передачі додому, через це і гроші поступають, коли виходить їм [заробітчанами – О.К.], нерегулярно. Буває, грошей не присилають взагалі, пізніше вже самі приносять" [16, с. 12]. Хоча у кількісній анкеті середній рівень грошових посилок-переказів за останні роки був доволі високим (близько 1000 доларів), тільки третина з них була здійснена заплановано і тільки четверта частина здійснювалась мінімум один раз на три місяці. Така схема типова: "Мій

чоловік іноді надсилає нам гроші і кожен місяць, іноді тільки один раз в 3–4 місяці. Гроші відправляються по мірі необхідності, якщо це чоловікові, звичайно, виходить. Якщо гроші потрібні, а їх немає, то він надсилає їх пізніше" (інтерв'юер – Гангур В.) [22, с. 80].

Дані анкетного обстеження сімей закарпатських трудових мігрантів дозволили намітити і провести вибіркоче вивчення їх сімейних бюджетів. Внаслідок цього нами була зроблена спроба поділу сімей заробітчач на три основні групи:

1) сім'ї, у складі яких є лише один заробітчачин, та й той працює простим робітником на будівництві або в іншій сфері;

2) сім'ї заробітчач, що є клієнтами, або ж займаються перевезеннями трудових мігрантів;

3) сім'ї, у складі яких, крім заробітчач, є працівники, які стабільно отримують заробітну плату.

Серед сімей першої групи спостерігається підвищення грошової частки в їх бюджеті завдяки трудовій міграції у два-три рази, що істотно позначилося на зростанні їх матеріального рівня. Однак вони не відносяться до заможних сімей. Аналізуючи бюджет найбільш заробітчачанських сімей, відзначаємо, що головними для них є витрати на харчування – близько половини всього бюджету. Це є проявом т.зв. "низької структури бюджету", тобто високої долі витрат на харчування як найнеобхіднішої потреби. Частка витрат на комунальні послуги складає 15 %, а 14,5 % всіх видатків складає спиртне [15, с. 78].

Сім'ї ж трудових мігрантів з достатком витрачають на харчування всього близько 30 %, у тому числі кава, чай і цукор складають понад 19 % усіх витрат на продукти, або 5,7 % всього бюджету. Витрати на житло, опалення та освітлення займають 11,5 %. У цієї групи заробітчач мають місце витрати на репетиторів для дітей та лікування за кордоном і т. ін. [15, с. 84].

Незважаючи на приналежність сім'ї до тієї чи іншої групи, основну частку грошей відкладають на будівництво чи ремонт будинку, або ж на купівлю авто. Також у обох видах заробітчачанських сімей немалі кошти витрачаються на придбання одягу, особливо дитячого. Значні для сім'ї кошти витрачаються на навчання дітей у вищому навчальному закладі (переважно в Ужгороді та Мукачеві). Воно обходиться не менше 1000 доларів на рік (плата за навчання щонайменше 3500–5000 грн. на рік, за гуртожиток – близько 200 грн. в місяць (у випадку квартири – не менше як 500 грн.), на руки дітям видаються гроші на харчування, транспорт та відпочинок (щонайменше по 150 грн. кожному на тиждень). На харчування дітей виділяються продукти в розмірах, зазвичай, прийнятих і в інших закарпатських сім'ях. При цьому, як зазначають В.Мікловда та О. Повстин "У структурі сукупних витрат сім'ї з однією дитиною на харчування витрачають 48,9 % сімейного доходу, з двома – 49,4 %, з трьома – 58,4 %, з чотирма і більше – 68,6 %. На непродовольчі товари та послуги сім'я з однією дитиною витрачає 35,8 % коштів, а з трьома – лише 21,0 %" [10, с. 10]. Також батьківські заробітчачанські кошти, зазвичай, витрачалися сім'єю на підтримку підсобного господарства (зокрема, на купівлю корму для худоби) [15, с. 84].

Від розміру заробітної плати батька сімейства залежить, чи повинна працювати його дружина. До сімейного бюджету додаються заробітки дітей, ще проживають у батьківському будинку.

З 2000-х років, згідно з даними авторського дослідження, у загальному бюджеті сім'ї грошові кошти, зароблені за кордоном, складають понад 60 %, у той час як частка доходів від праці інших членів сім'ї дорівнювала всього лиш близько 30 %, від підсобного господарства – 10 % [15, с. 72]. Усе це свідчить про те, що сім'ї мігрантів явно орієнтуються у своєму господарюванні на заробітчачанський заробіток голови сім'ї.

Беручи ж до уваги інтерв'ю з членами родин заробітчач, відзначимо, що рівень доходів сім'ї оцінюється інформантами як достатній, однак навіть при високій зайнятості кожного з подружжя (у т. ч. одного за кордоном), матеріальні засоби йдуть на підтримання життя: проживання, харчування, одяг, проведення дозвілля:

"Ми обоє працюємо за кордоном, зарплати у нас приблизно однакові. У нас нема своєї машини, у нас нема ще нового житла, та в принципі ми можемо собі багато що дозволити. Я вважаю, що ми добре харчуємося, ми завжди маємо змогу купляти собі їжу без обмежень, ми в змозі купувати собі нові речі, ми маємо гроші й на розваги: купляємо пиво, кожен рік їздимо у відпустку. В принципі я не можу сказати, що він (рівень доходів) мене повністю влаштовує, у нас проблема матеріального плану пов'язана з відсутністю власного житла (живемо разом з його батьками). Ми не живемо краще за більшість людей і гірше більшості також не живемо. Ми середній клас у такому ось варіанті, мої батьки живуть приблизно так же" (інтерв'юер – Ганна, 32 роки) [17, с. 36];

"Тепер Тоня [дружина – О.К.] не працює, на мої заробітки тепер живемо. Раніше жили і на її. Не можна сказати, що хтось когось годує. Все взаємно заміняємо. Низький дохід на даний момент, тому що працює одна людина в сім'ї, дитина є, дохід низький. Не можу сказати, що ми як сир в маслі катаємось" (інтерв'юер – Юрій, 36 років) [20, с. 66].

Наявність спільного сімейного бюджету, що є одним із параметрів визначення типу сім'ї, присутній в тій чи іншій формі в кожній заробітчанській парі. У формуванні сімейного бюджету можна умовно виокремити три моделі:

Бюджет спільний, всі мають до нього рівний доступ. "Усі гроші у нас спільні. У нас ніхто не робив ніяких заначок. Значки нам потрібні для будівництва житла, і кожен із нас завжди знає, що ні, ці гроші ніхто не витратить, тому що це для справи. Все інше – це спільні гроші, незалежно від того, хто їх заробляє... кожен бере, скільки треба" (інтерв'юер – Аня, 26 років) [17, с. 42].

Створення спільного бюджету тільки з певною метою: "У принципі, у нас нема спільного бюджету, він [чоловік – О.К.] мені не віддає своє зароблене, я йому не віддаю свою зарплату. І коли ми виділяємо гроші на їжу, він дає лише трохи, а я зі своїх грошей більшість. Та в принципі, якщо в нього нема грошей, а ми хочемо щось робити разом, йому потрібні гроші, то, звичайно, я даю йому гроші і навпаки" (інтерв'юер – Юлія, 22 роки) [21, с. 88].

Символічно спільний бюджет: "У нас спільний бюджет, але його поповненням займаюся в основному я. Вона знає, де лежать гроші; наприклад, вона може завжди їх взяти, але, як правило, вона цього не робить, ну не те що, "як правило", вона робить це завжди з мого дозволу" (інтерв'юер – Федір, 32 роки) [19, с. 172].

Налагоджене грошове господарство суттєвим чином змінює психологічний клімат сім'ї, дозволяє справедливо задовольняти потреби всіх її членів. Завдяки цьому відпадають приводи для зайвих непорозумінь, невдоволень, прихованих і явних образ. Психологи встановили, що "для мирного сімейного життя важливішим буває не стільки вмиле, збалансоване ведення господарства, скільки співпадіння поглядів подружжя на те, як його вести: на що витратити гроші і на яких бюджетних статтях економити" [8].

Розподіл грошей з бюджету в сім'ях заробітчач здійснюється за спільним рішенням, а пріоритети визначаються за ситуацією:

"Всі питання щодо покупок ми вирішуємо разом. Купуємо те, що нам потрібно" (інтерв'юер – Аня, 26 років) [21, с. 104].

"Гроші спільні, розпоряджаємося разом, обговорюємо, що нам необхідно. Нам на даний час потрібно ось це, то давай це і купимо; ні, давай краще це наступного місяця, тому що тепер краще ось це, і так далі" (інтерв'юер – Світлана, 26 років) [24, с. 6].

З усього вищевикладеного можемо зробити висновки. На початку XXI ст. життєвий рівень більшості сімей Закарпатської області в цілому поступово зростає. Трудова міграція позначилася на формуванні бюджету сімей, покращенні ресурсів життєзабезпечення. У порівнянні з попередніми роками значно збільшилася купівельна спроможність подібних сімей. Заробітчани пред'являють більш високі вимоги до свого побуту – до стану житла, до якості одягу, до задоволення культурних потреб. При цьому первинна мета і основні витрати заробітків – це щоденне споживання, друга – це вирішення житлового питання, тобто будівництво, ремонт, реконструкція житла, і третя – витрати на навчання дітей. Заробітчанські пари, проживаючи удома, а інші більшість часу – за кордоном, створюють певний спільний бюджет, необхідний для забезпечення життя сім'ї. І навіть у випадку нерівного внеску кожного з партнерів, розподіл матеріальних ресурсів ведеться на основі спільного рішення.

Оскільки у межах цієї статті визначили лише окремі базові проблеми заробітчанської сім'ї, сподіваємось викликати подальший науковий інтерес до цієї теми. При цьому на наш погляд, висвітлення подібних питань є необхідним, щоб спрогнозувати майбутнє. А зважаючи на те, що емпіричним матеріалом у цій статті служить життя заробітчанської сім'ї саме Закарпатської області, саме місце і об'єкт подібного дослідження для нас – це тільки поштовх до подальших роздумів. Тому представлений матеріал скоріш за все можна розглядати у якості розгорнутої аргументованої гіпотези, для доказу якої, безумовно, необхідні подальші дослідження.

Список використаних джерел

1. Гончаров Ю. М. Городская семья второй половины XIX – начала XX вв. / Ю. М. Гончаров // Алтайский государственный университет, 2002. – 382 с. – Режим доступу: <http://new.hist.asu.ru/biblio/gon1>.
2. Загальні відомості про учнів // Класний журнал 4-А класу загальноосвітньої школи I–III ступенів села Малий Раковець Іршавського району Закарпатської області на 2010/2011 навчальний рік. – С. 238–241.
3. Закарпаття 2008. Статистичний щорічник / За ред. Г.Д.Гриник. – Ужгород: Закарпатське обласне управління статистики, 2009. – 560 с.
4. Закарпаття 2011. Статистичний щорічник / [За ред. Г.Д.Гриник]. – Ужгород: Закарпатське обласне управління статистики, 2012. – 544 с.
5. Зовнішня трудова міграція населення України [Електронний ресурс] // Український центр соціальних реформ (УЦСР), Державний комітет статистики України (Держкомстат України). – К., 2009. – 120 с. – Режим доступу: <http://openukraine.org/doc/BK-MIGR-END.pdf>.
6. Кичак О.Ю. Трудова міграція українців Закарпаття на початку XXI століття та її культурно-побутові наслідки: Монографія / О.Ю. Кичак. – Ужгород: Гражда, 2012. – 368 с.
7. Крамар О. В Україні налічується 13-15 млн зайвих людей //

Тиждень ua/ <http://tyzhden.ua/Economics /57975/PrintView>. – 16.08.2012. – № 33 (250). 8. Куликова Т. А. Семейная педагогика и домашнее воспитание [Електронний ресурс] / Т.А.Куликова // Учебник для студ. сред.и высш. пед. учеб. заведений. М.: Издательский центр "Академия", 1999. – 232 с. – Режим доступу: <http://psymania.info/femil/kulikova/vospitanie.php>. 9. Майданік І.П. Проблеми регулювання та координації трудових міграційних процесів [Електронний ресурс] / І.П. Майданік // Демографія та соціальна економіка. – К.: ІДСД НАНУ. – 2005. – № 2. – С. 86-92. – Режим доступу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/11708/09-Maidanik.pdf?sequence=1>. 10. Мікловда В.П. Дослідження проблем розвитку сім'ї як підгрунтя формування регіональної сімейної політики / В.П.Мікловда, О.В. Повстин // Науковий вісник Ужгородського ун-ту. Серія Економіка. – Спецвипуск 33. – 2011. – С. 5–11. 11. Обстеження міждержавної та внутрішньої трудової міграції // Поточний архів Державного центру зайнятості Закарпатської області. Діловодство за 2006 р. на 1 с. 12. Пархоменко Н. Новітня українська трудова міграція в оцінках українських заробітчан (на підставі результатів соціологічного опитування, проведеного у восьми областях Західної України) [Електронний ресурс] / Н.Пархоменко // Українська трудова міграція до країн Європейського Союзу у дзеркалі соціології. Інформаційно-аналітичне видання. – Київ, 2005. – С. 23–57. 13. Трудова міграція в Росію не покращує життя заробітчан (ІНФОГРАФІКА) Ще одна причина не приєднуватися до Митного союзу. – Режим доступу: <http://texty.org.ua/pg/news/editorial/read/42077/ Trudova migracija v Rosiju ne pokrashhuje zhytta>. 14. Щоденник польових досліджень автора, проведених в с. В.Раковець Іршавського району (серпень 2008 р.). – Зошит № 5 (інтерв'ю дітей трудових мігрантів віком від 13 до 25 років). – 101 с. 15. Щоденник польових досліджень автора, проведених в селах Закарпатської області (2007–2013 рр.). // Архів автора. – Зошит № 7 (загальні дані). – 131 с. 16. Щоденник польових досліджень автора, проведених у с. Крецьки Свалявського району (березень 2011 р.) // Архів кафедри історії стародавнього світу та середніх віків історичного факультету Ужгородського національного університету за 2011 р. – Зошит № 1 (інтерв'ю). – 62 с. 17. Щоденник польових досліджень автора, проведених у с. М.Раковець Іршавського району (жовтень 2012 р.) // Архів кафедри історії стародавнього світу та середніх віків історичного факультету Ужгородського національного університету за 2012 р. – Зошит № 1 (інтерв'ю). – 44 с. 18. Щоденник польових досліджень Голубчак Аліни, проведених під час етнографічної практики у с. Дубриничі Перечинського району (літо 2010 р.) // Архів кафедри історії стародавнього світу та середніх віків історичного факультету Ужгородського національного університету за 2010 р. – Зошит № 1 (інтерв'ю). – 117 с. 19. Щоденник польових досліджень Горбач Людмили, проведених під час етнографічної практики в селах Богдан та Видричка Рахівського району (літо 2010 р.) // Архів кафедри історії стародавнього світу та середніх віків історичного факультету Ужгородського національного університету за 2010 р. – Зошит № 1 (інтерв'ю). – 191. 20. Щоденник польових досліджень Грицько Марини, проведених під час етнографічної практики у с. Кошелево Хустського району (літо 2010 р.) // Архів кафедри історії стародавнього світу та середніх віків історичного факультету Ужгородського національного університету за 2010 р. – Зошит № 1 (інтерв'ю) – 95 с. 21. Щоденник польових досліджень Печкан Оксани, проведених під час етнографічної практики в с. Синевир Міжгірського району (літо 2010 р.) // Архів кафедри історії стародавнього світу та середніх віків історичного факультету Ужгородського національного університету за 2010 р. – Зошит № 1, частина 3 (інтерв'ю з дружин трудових мігрантів). – 161 с. 22. Щоденник польових досліджень Понзель Андріани, проведених під час етнографічної практики у с. Лази Воловецького району (літо 2009 р.) // Архів кафедри історії стародавнього світу та середніх віків історичного факультету Ужгородського національного університету за 2009 р. – Зошит № 1, частина 3 (інтерв'ю дружин трудових мігрантів). – 162 с. 23. Щоденник польових досліджень Попович Кароліни, проведених під час етнографічної практики в с. Криве Тячівського району (літо 2010 р.) // Архів кафедри історії стародавнього світу та середніх віків історичного факультету Ужгородського національного університету за 2010 р. – Зошит № 1 (інтерв'ю). – 107 с. 24. Щоденник польових досліджень Прокоп Ганни, проведених під час етнографічної практики у с. Лисичево Іршавського району (літо 2009 р.) // Архів кафедри історії стародавнього світу та середніх віків історичного факультету Ужгородського національного університету за 2009 р. – Зошит № 2 (інтерв'ю дружин трудових мігрантів). – 55 с.

Оксана Кичак

БЮДЖЕТ СЕМЬИ ТРУДОВЫХ МИГРАНТОВ ЗАКАРПАТЬЯ В НАЧАЛЕ XX ВЕКА И ВЛИЯНИЕ НА НЕГО ДЕНЕЖНЫХ ПЕРЕВОДОВ ИЗ-ЗА ГРАНИЦЫ

В статье на основе широкого круга полевых исследований описываются основные черты бюджета закарпатской семьи трудового мигранта. Здесь на примерах проанализированы как уровень оплаты труда украинцев за рубежом, так и объем денежных переводов от местных трудовых мигрантов. Также в работе выяснено структуру расходов заработанных мигрантами денег и сделана попытка выделить три модели формирования семейного бюджета.

Ключевые слова: семья трудовых мигрантов, бюджет, денежные переводы, Закарпатье, начало XXI века.

Oksana Kychak**THE BUDGET OF TRANSCARPATHIAN LABOR MIGRANTS' FAMILIES AT THE BEGINNING OF THE 21ST CENTURY AND THE WAY IT IS INFLUENCED BY REMITTANCES FROM ABROAD**

The article is based on a wide range of field studies. It describes the key features of the budget of Transcarpathian labor migrants' families. On the basis of examples it analyzes both a pay level of Ukrainians who work abroad and the amount of remittances from local migrant workers. The article also finds out the structure of spending money that was earned by migrants. The attempt to distinguish the three models of the forming of family budget is made here.

Key words: family of labor migrants, budget, remittances, Transcarpathia, the beginning of the XXI century.

Розділ 2. УКРАЇНСЬКА БІОГРАФІСТИКА

УДК 94(477)

Петро Вівчарик

РОЛЬ І МІСЦЕ СТЕПАНА КАЧАЛИ У ЗАСНУВАННІ ТА ДІЯЛЬНОСТІ ТОВАРИСТВА "ПРОСВІТА"

У статті проаналізовано роль і місце Степана Качали у заснуванні і діяльності товариства "Просвіта" в Східній Галичині. Розкрито його значення у формуванні національної свідомості українців у 60-ті роки XIX ст.

Ключові слова: Степан Качала, "Просвіта", Східна Галичина, Австро-Угорщина, "Слово".

У 1848 році із дозволом австрійського цісаря на заснування організацій національного спрямування на теренах Східної Галичини постають Головна Руська Рада, "Галицько-руська матиця", товариства в основі яких лежала культурно-просвітницька діяльність. Проте, внаслідок розколу в українському таборі на русофільську (пізніше москвофільську) та народовецьку течії актуальним залишилося питання подальшого пропагування серед галицького селянства ідей національної самостійності, захисту української мови, культури, самосвідомості, формування політикуму. Саме на ці основні постулати в майбутньому опиратиметься товариство "Просвіта" і саме їх захищатиме упродовж свого життя Степан Качала.

Наукова новизна полягає у тому, що завдяки комплексному аналізу архівних і публіцистичних джерел, визначено роль С. Качали як одного з ідеологів товариства "Просвіта", показано його внесок у подальший розвиток товариства, висвітлено періоди його співпраці з "Просвітою".

Об'єктом наукового дослідження виступають суспільно-політичні, національно-культурні процеси, що відбувалися в Східній Галичині у другій половині XIX ст.

Предметом є діяльність С. Качали, як члена-засновника та активного учасника "Просвіти" упродовж визначеного періоду.

Мета дослідження полягає у дослідженні ролі С. Качали у заснуванні та діяльності товариства "Просвіта".

Завдання статті ґрунтуються на визначенні основних ідей С. Качали стосовно заснування товариства "Просвіта", через аналіз низки статей пароха у галицьких часописах "Слово" ("Из Шельпак. Погляд на справи русско-народнии в начале года 1868", "Из Шельпак. Еще о русско-народном обществе", "Из Шельпак. Побудка до больше ревной и решительной деятельности" та ін.) та "Основа" ("Шельпаки, дня 12, р. жовтня", "Шельпаки, дня 2, р. грудня 1870" та ін), брошур галицького діяча періоду діяльності товариства (зокрема "Що нас губить, а що нам помочи може. Письмо для руських селян"), характеристиці внеску С. Качали у подальшу діяльність "Просвіти".

Можна з впевненістю стверджувати, що діяльність такого культурно-освітнього центру як "Просвіта" у працях науковців висвітлена набагато глибше, ніж праця у цьому товаристві окремих діячів. Зокрема у контексті даної проблематики постать С. Качали залишається ще неповністю розкритою, адже більшою мірою проаналізовано політичні аспекти біографії визначного галицького діяча.

В контексті аналізу історіографії і публіцистики згадки про відносини С. Качали і діячами "Просвіти" знаходимо в працях М. Алексієвця, І. Зуляка [1], І. Куцога [15], М. Мудрого [17], В. Пашука [19], Т. Андрусика [2], О. Аркуші [3], І. Райківського [21], Я. Мокляка [16] та ін.

Деяко детальнішу інформацію стосовно проблематики статті знаходимо у дослідженнях Є. Дороша [4–5], С. Ушакової [18], які вивчали життєвий шлях С. Качали. Втім аналіз історіографії дає змогу зробити висновок, що на сьогодні у науковій літературі відсутні праці, що ґрунтуються на дослідженні зазначеної проблеми, у яких зокрема було б окреслено роль і внесок С. Качали у заснування та діяльність "Просвіти" в Східній Галичині упродовж другої половини XIX ст.

Основу джерельної бази статті складають матеріали фонду 348 "Товариство "Просвіта", Центрального державного історичного архіву у м. Львові [24–25], матеріали фондів Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника.

У 1867 році із заснуванням у Празі товариства "Матиці люду", а у Кракові "Товариства приятелів освіти люду" з філією у Львові, а також поступовою втратою впливу "Галицько-руської матиці", серед частини галицької інтелігенції прихильників народовецької течії, С. Качала у газеті "Слово" від 6 січня 1868 року виступає із закликом створення нового товариства просвітницького спрямування під заголовком "Из Шельпак. Погляды на sprawy русько-народнии в начале года 1868" [8]. У цій статті поряд із аналізом виборів до сейму 1867 р., в результаті яких, як наголошував

автор, що свідомі галичани "той радості ділити не могли, знаючи, що часто поляками, аби тільки інтелігенцію русску усунути, яко кандидати до Союму поставлялися хлопи русскії, которі в темноті своєї не раз могут ідти рука в руку с ляхами..." [18, с. 346].

Тобто, у цій статті фактично закладаються основи ідеї нового просвітницького товариства, обстоювані у подальшому автором у значній частині своїх публікацій. Стимулом до цього були насамперед результати виборів, які продемонстрували неусвідомлення русинами реального становища у краї. При цьому "Просвіта" повинна була бути світською організацією, релігійну тематику С. Качала радив залишити Ставропігії. Також для нівелювання опору з боку москвофілів, він висловив думку про те, що нове товариство не існуватиме як антипод "Галицько-руській матиці", а лише "обопильну заохоту розбудить" (тобто сприятиме здоровій конкуренції) [19, с. 10]. Цікаво, що такі думки С. Качали співпадають з тезами провідних діячів народовецької течії, які були висловлені на перших зборах товариства "Просвіта": А. Вахнянина, А. Січинського, Ф. Заревича. Проте останні акцентували увагу на необхідності такого товариства наголошуючи на національному чиннику, а парох з Шельпак ключовим вважав політичний.

Ідея галицького священика знайшла підтримку серед львівської інтелігенції, прихильниками товариства стали А. Вахнянин, С. Партицький, Ю. Романчук, С. Борковський, К. Сушкевич, М. Коссак, А. Січинський, С. Огоновський, М. Устиянович, В. Терлецький та ін. Згодом, за участі С. Качали, був розроблений перший тимчасовий статут "Просвіти". Варто зауважити, що у відповідь на статтю С. Качали у "Слові" у цьому ж часописі опубліковано два дописи із доповненнями і заувагами щодо ідей пароха із Шельпак. У одній із них ("З над Стира. Що должна дилати наша інтелігенція народна") [6]. Задуми С. Качали підтримувалися, втім увага акцентувалася на закликах галицької інтелігенції щодо участі у "Просвіті" селян для згуртування і протидії утискам поляків. Як зазначав В. Пашук, що думки, протилежні за спрямуванням, свідчили про неоднозначну оцінку ідеї створення просвітницької організації [18, с. 352]. Можемо погодитися з цією думкою, адже суперечності демонстрували необхідність глибшого усвідомлення доцільності заснування нової культурно-просвітницької організації. Варто зауважити, що майбутня організація у задумах галицького священика мала достатньо чіткі функції і для інтелігенції і для селянства. Якщо для останніх основною була потреба у просвітництві, створення умов для використання рідної мови в освітній сфері, то перші повинні були забезпечувати видання брошур, посилюючи зв'язок між різними прошарками суспільства, в тому числі й через те, що часописи не були доступні у різних місцевостях. Результатом цього мала стати виборча кампанія із більш вагомими для галичан наслідками. У цьому позиція С. Качали народовців повністю співпадали.

Важливою подією стали перші установчі збори товариства "Просвіта" 8 грудня 1868 року, достеменно невідомо чому не був присутній на засіданні один з ініціаторів заснування товариства – С. Качала. Однак, як вказує І. Сохоцький, він надіслав письмове привітання [22, с. 64]. Як зазначав у вступному своєму слові А. Вахнянин участь у заснуванні товариства брала галицька інтелігенція, котра у 1848 році організувала "Галицько-руську матицю" і з часом покинула її [24, арк. 21].

Після створення товариства дещо стримував його розвиток той факт, що через високі членські внески, котрі за статутом становили 2 золотих гульдени (ринські), а крім цього вплачувати по 52 крейцари місячного внеску, щорічно творило 6 гульденів і 24 кр. + 2 гульдени при реєстрації. Усього, 8 гульд. і 24 кр. при тому, що вівця на ярмарку коштувала 2 кр., а взимку за те, щоб змолоти зерно за день роботи платили 20 кр., селяни не могли собі дозволити сплачувати такі високі внески, що обмежувало їх кількість лише представниками інтелігенції [20, с. 25].

Натомість С. Качала у своїх публікаціях наголошував, що ці питання можливо буде вирішити з допомогою тих осіб, які цікавляться суспільними справами, зокрема передплатників руської періодики (той що передплачує часописи "и на видаване книг датку не пожалує"). Також парох надіявся на кошти від членських внесків на ті чи інші цілі [18, с.376].

Одним із найбільш вагомих результатів співпраці С. Качали із "Просвітою" стало видавництво у 1869 році брошури галицького священика "Що нас губить, а що нам помочи може. Письмо для руських селян". Автор надіслав на її видавництво 35 золотих ринських і на засіданні Головного відділу "Просвіти" від 14 вересня 1869 році, ухвалено дати її на рецензію двом членам товариства і друкувати у 2000 примірниках. На засіданні 20 жовтня цього ж року визначено її ціну – 8 крейцерів [24, арк.14–15]. Книга написана у формі діалогів про згубність пияцтва, потребу в організації громадських кас і шпихлірів (зернових комор), у ній наголошувалося на необхідності освіти серед народу. Цікаво, що вона написана у доступній для народу формі, стала настільки популярною, що впродовж п'яти років її тричі перевидавали і загальний тираж її досягнув 9000 примірників на 224 аркушах (у 1869 році – 2 тис. примірників, у 1873 році – 2 тис. примірників, у 1874 році – 5 тис. примірників) [1, с. 61].

Через свою політичну діяльність, не маючи змоги брати активну участь у засіданнях Головного відділу "Просвіти", С. Качали вдалося побувати на окремих зборах. Результатом цього було обрання

священника у жовтні 1870 року на засіданні Головного відділу на “повномочника (абсита)” читальні товариства у Шельпаках, а у 1871 році і філій “Просвіти” у Збаразькому повіті [24, арк. 28; 66].

Окремої уваги заслуговує розгляд питання, пов'язаного з меценатською діяльністю С. Качали. Про його благодійні пожертви знаходимо відомості на сторінках часописів “Діло”, “Правда”. Зокрема, щодо публікації в останньому подяки пароху з Шельпак за його фундацію, а також заснування фонду С. Качали знаходимо у протоколі засідання Головного відділу “Просвіти” від 17 жовтня 1873 року [24, арк. 102–103]. У 1887 році, будучи хворим, галицький священник подарував товариству позику 3000 ринських із зазначенням, що гроші надаються на невизначений термін, відсотки будуть надходити С. Качалі до його смерті з додатком, що товариство зможе їх отримати, коли вони будуть йому потрібні [25, арк. 188].

Досить суперечливою подією у відносинах С. Качали і товариства “Просвіта” є питання спадщини пароха. Згідно із заповітом останнього, він залишав товариству кошти на видання із відсотків популярних практичних книжок, визначення премій для авторів і допомоги видання мапи Малої Русі 10 тис. ринських (ця карта роботи Г. Величка випущена “Просвітою” у 1889 році, значну допомогу в цьому відіграв внесок С. Качали 9000 ринських). Далі у заповіті внесено деякі корективи “Для товариства “Просвіта” у Львові на повисші цілі призначаю 8000 ринських, а 2000 для внуки Стефанії, замужній Слюзар, уродженої Студинська” [5, с. 40].

Згідно з протоколами засідань товариства можна дізнатися, що проти цього була родина С. Качали з боку дочки Вікторії Студинської, оскільки на засіданні Головного відділу 8 лютого 1889 року зачитано лист брата С. Качали Андрія, пароха села Медин (тепер Підволочиського району, Тернопільської області), а заодно розпорядника майна померлого, у якому йшлося про те, що Студинські будуть позиватися стосовно заповіту, тому просвітяни ухвалили написати сину С. Качали – Володимирі в Київ з проханням допомогти у цій ситуації [25, арк. 230–231]. На засіданні Головного відділу 22 березня 1889 року знову ж наголошувалося на необхідності повідомленні сина С. Качали у Києві про необхідність його допомоги у питанні спадщини покійного пароха [25, арк. 256]. Результатом переговорів обох сторін стала відмова доньки С. Качали від усіх претензій, втім судовий процес остаточно завершився у 1891 році, а остаточно сторони примирилися у 1893 році [25, арк. 256–259].

Таким чином, ідеї С. Качали, знайшовши однодумців серед нового покоління діячів течії народовців, стали тим безпосереднім поштовхом до творення нової культурно-освітньої організації – товариства “Просвіта”. Слід зауважити, що позиції С. Качали і народовців щодо призначення товариства багато в чому співпадали, хоча на відміну від останніх його погляди не були системними. Це визначалося насамперед відсутністю у галицького пароха бачення чіткої структури організації обмежуючись підкресленням важливості товариства, через висвітлення ситуації в суспільстві, критикуючи бездіяльність “Галицько-руської матиці”, вказуючи на недостатню кількість книг, неспроможність не долати тогочасних періодичних видань і їх неможливість впливати на належному рівні на суспільство, звертав увагу на загрозу з боку польських організацій. У своїх публікаціях прикладом для наслідування С. Качала визначав Чеську матицю люду, її успішну діяльність. Окрім того визначаючи спільне у поглядах народовців і С. Качали, можна стверджувати, що безумовно у публікаціях останнього переважає політичний чинник і більш критичний погляд на окремі питання.

Отже, незважаючи на різноманітні перешкоди, нове утворення знайшло підтримку серед населення Східної Галичини і значна заслуга у цьому С. Качали, котрий через свої публікації та матеріальну підтримку сприяв розвитку “Просвіти”, ставши одним із її довголітніх почесних членів.

Список використаних джерел

1. Алексієв М. М., Зуляк І. С. Діяльність “Просвіти” у національно-культурному відродженні Східної Галичини (1868–1914) / М. М. Алексієв, І. С. Зуляк. – Тернопіль: ТДПУ, “Літопис”, 1999. – 184 с. 2. Андрусак Т. Роль “Просвіти” в розвитку української правової думки / Т. Андрусак // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 19. – Львів, 2010. – С. 160–163. 3. Аркуша О. Український національно-політичний рух у Галичині наприкінці 80-х рр. XIX ст. / О. Аркуша // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 3–4. – Львів, 1997 – С.118 – 139 с. 4. Дорош Є. С. Качала / Є. Дорош. – Тернопіль, 2000. – 72 с. 5. Дорош Є. Родина Качалів в історії Галичини / Є. Дорош, В. Слюзар. – Т.: Підручники і посібники, 2010. – 160 с. 6. З над Стира. Що должна дилати наша інтелігенція народна // Слово. – 1868. – № 9. – С. 2–4. 7. Качала С. Відповідь на відповідь. Шельпаки, 9. грудня 1870. / С. Качала // Основа. – № 25.– 18 (30) грудня 1870.– С. 2–3. 8. Качала С. Из Шельпак. Погляд на справи русско-народни в началі года 1868 / С. Качала // Слово. – № 2. – 6 (18) січня 1868. – С. 3. 9. Качала С. Из Шельпак. Еще о русско-народном обществі / С. Качала // Слово. – № 27. – 6(18)квітня 1868. – С. 2. 10. Качала С. Из Шельпак. Побудка до больше ревной и решительной деятельности / С. Качала // Слово. – № 33. – 1870. – С. 4. 11. Качала С. Шельпаки, дня 12, р. жовтня / С. Качала // Основа. – № 8. – 20 жовтня (1 падолиста) 1870. – С.2–3. 12. Качала С. Шельпаки, дня 2, р. грудня 1870 / С. Качала // Основа. – № 25. – 18 (30 грудня) 1870. – С. 4. 13. Качала С. Шельпаки, дня 21, р. жовтня 1870 / С. Качала // Основа. – № 11. – 30жовтня (11 падолиста) 1870. – С.

3. Качала С. Що нас губить, а що нам помочи може. Письмо для руських селян / С. Качала. – Львів, 1869. – 56 с. 15. Куций І. Степан Качала у контексті українського історіографічного процесу / І. Куций // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Сер. Історія. – Тернопіль, 2008. – Вип. 2, ч. 2. – С. 57–63. 16. Мокляк Я. Українська молодь в програмі ордену Змертвихвстанців. Дві думки у справі "русського інтернату" у Львові (Валеріан Калінка і Степан Качала) / Я. Мокляк // Південний архів. Історичні науки. – 2002. – Вип. 7. 17. Мудрий М. Галицькі народовці в 60-х роках ХІХ століття: спроба модернізації української ідеї / М. Мудрий // Молода нація. Альманах. – Київ, 1996. – Вип. 3. – С. 213–219. 18. Пашук В. Просвітницькі ідеї о. Степана Качали / В. Пашук // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність, 2010. – № 19. – С. 345–380. 19. Пашук В. Товариство "Просвіта" крізь призму "Слова": до історії стосунків укр. громадсько-політ. угруповань Галичини (народовців і москвофілів) в др. пол. ХІХ ст. / В. Пашук. – Л.: Ін-т українознавства НАН України, 1999. – 39 с. 20. Перський С. Популярна історія Товариства "Просвіта" / С. Перський. – Львів, 1932. – 268 с. 21. Райківський, І. Раннє народовство та поширення етноніму "Україна" у Східній Галичині (1860-ті рр.) / Ігор Райківський // Галичина. – 2003. – № 9. – С. 57–72. 22. Сохоцький І. Що дали греко-католицька церква й духовенство українському народові / І. Сохоцький. – Філадельфія, 1951. – 104 с. 23. Ушакова С. Степан Качала – політик і публіцист / С. Ушакова // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Сер. Історія. – Тернопіль, 2007. – Вип. 1. – С. 41–45. 24. ЦДІАЛ України, ф. 348, оп. 1, спр. 7628, арк. 4–21, 14–15, 28, 66, 67, 68, 88–89, 102–103. 25. ЦДІАЛ України, ф. 348, оп. 1, спр. 7629, арк. 188, 230–231, 256, 256–259.

Петр Вивчарик

РОЛЬ И МЕСТО СТЕПАНА КАЧАЛЫ В ОСНОВАНИИ И ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ОБЩЕСТВА "ПРОСВИТА"

В статье проанализированы место и роль Степана Качалы в учреждении и деятельности общества "Просвита" в Восточной Галичине. Раскрыто его значение в формировании национального сознания украинцев в 60-х гг. XIX в.

Ключевые слова: Степан Качала, "Просвита", Восточная Галичина, Австро-Венгрия, "Слово".

Petro Vivcharyk

THE ROLE AND PLACE OF STEPANKACHALA IN THE FOUNDATION AND FUNCTION OF THE ASSOCIATION "PROSVITA"

The article analyzes the the place and the role of Stepan Kachala in the foundation and function of the Association Prosvita in Eastern Halychyna. His importance in the formation of national awareness of ukrainians of 60's of the nineteenth century is explored here.

Key words: Stepan Kachala, "Prosvita", Eastern Halychyna, Austria-Hungary "Slovo".

УДК 94(477)"1920/1939"

Роман Мельник

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ПІДГОТОВКИ ОФІЦЕРСЬКИХ КАДРІВ ТА ОСОБОВОГО СКЛАДУ АРМІЇ У ПУБЛІЦИСТИЧНІЙ СПАДЩИНІ С.ПЕТЛЮРИ

Стаття присвячена проблемі, пов'язаній з аналізом теоретичних основ підготовки офіцерських кадрів та особового складу армії у публіцистичній спадщині С. Петлюри. Показано основні концептуальні підходи С.Петлюри щодо методів проектування воєнної доктрини, складовою якої був вишкіл армійських фахівців.

Ключові слова: С. Петлюра, військовий вишкіл, військово-теоретичні праці, воєнна доктрина, публіцистика.

Процес розбудови та реформування Збройних сил України на сучасному її розвитку закономірно викликає інтерес до вивчення вітчизняного історичного досвіду, пошуку нових аналогій, котрі можна було б використати при вирішенні сучасних актуальних завдань, а саме вишколу та виховання армійського особового складу. Безпосереднє відношення до з'ясування цього питання має період визвольних змагань 1917–1921 рр., в ході яких відродження національних Збройних сил стало одним із вирішальних чинників боротьби за відновлення державності України.

Глибоке та всебічне вивчення проблеми підготовки командного складу армії УНР в теоретичних розробках військової еміграції міжвоєнного періоду, сьогодні має важливе наукове і

суспільно-політичне значення, позаяк сприяє об'єктивному висвітленню періоду формування Збройних сил України, пов'язаного з відродженням національної військової традиції та українського військового будівництва, його місця та ролі у боротьбі українців за незалежність, дає можливість з'ясувати місце армії у системі багатопартійного суспільства, методи та засоби, за допомогою яких можна виховувати національні збройні сили в дусі відданості державі, забезпечувати високий фаховий рівень їх підготовки.

Наукова новизна статті полягає в тому, що у публікації зроблено спробу проаналізувати теоретичні основи С. Петлюри щодо основ вишколу офіцерських кадрів та особового складу армії.

Об'єктом дослідження виступають військово-теоретичні праці С. Петлюри, у яких простежуються ідеї Головного отамана, щодо основ підготовки військових фахівців.

Предмет дослідження – особливості теоретичних основ підготовки офіцерських кадрів та особового складу армії у публіцистичній спадщині С. Петлюри.

Мета статті – дослідити теоретичні основи підготовки офіцерських кадрів та особового складу армії у публіцистичній спадщині С. Петлюри.

Історіографія цього питання представлена чималими здобутками дослідників новітньої доби. Завдяки сприятливим умовам, здобуття незалежності України, історики створили потужний пласт наукових робіт, які розкривають проблему військового вишколу армійських кадрів, періоду національної революції 1917–1921 рр. До таких робіт належать праці В. Голубка [3], М. Литвина [1], Ю. Науменка [16], Я. Тинчинка [5], В. Колянчука [7], В. Сідака [17] та інших. Водночас, поза межами ґрунтовних узагальнень залишається питання, пов'язане із вивченням концептуальних підходів С. Петлюри щодо теоретичних основ підготовки армійських кадрів.

Поразка революції 1917–1921 рр., коли за межами України опинилося близько 100 тис. наших співвітчизників, із них не менше 40 тис. козаків, старшин і генералів армії Української народної республіки (УНР) [7, с. 24], не зупинили державно-соборного процесу. Особливість цієї хвилі еміграції полягала у тому, що прагнучи продовжити національно-визвольні змагання, українське військо з командуванням та урядом держави відступило до союзної Польщі. У цій ситуації Головний отаман С. Петлюра наказав військовому міністрові, після переходу польського кордону, 23 листопада 1920 р. "ні одної частини підлеглої Військовому Міністрові, не розпускати. Вони повинні розташовуватися на загальних умовах інтернування в цілях організації підготовчої праці для повернення на Вкраїну" [1, арк. 69].

Розмістившись у таборах на території Польщі, дивізії і полки армії УНР із перших днів інтернування розгорнули широкомасштабну вишкільну та національно-патріотичну виховну роботу. Зусиллями командного складу, армійського та дивізійних культурно-освітніх відділів при військових штабах розпочалася інтенсивна робота над виробленням єдиної загальної системи військової освіти.

Власне, вже у міжвоєнний період на сторінках українських військових періодичних виданнях з'явилося чимало статей, які певною мірою висвітлювали проекти організації вишколу старшин і можливі напрямки роботи національно-патріотичного виховання вояків. Серед питань підготовки військ найчастіше порушувалися такі, як вишкіл, офіцерських кадрів для армії, організація військового навчання призовників, а також налагодження повноцінного бойового вишколу у частинах діючої армії. Характерно, що ця робота розглядалася в нерозривному зв'язку із виховним процесом [15, с. 220].

Важливе значення для вивчення питання військової підготовки офіцерських кадрів армії у теоретичній думці міжвоєнного періоду мають праці Головного отамана армії УНР С. Петлюри. У своїх студіях він зосереджується на проблемах вишколу військових кадрів, військово-виховної роботи у збройних силах, вироблення системи загальної військової освіти.

Опинившись в еміграції, на початку 1920-х рр., С. Петлюра свою подальшу діяльність мотивував тим, що боротьба за незалежну Україну призупинилася: "Боротьба за визволення Батьківщини тимчасово перервана. – писав він у зверненні до війська 12 лютого 1921 р. – Цей час треба використати на користь нашої рідної України, аби у найближчий сприяючий момент всім бути готовими кинутися в новий бій і раз і назавжди звільнити рідні степи, міста і села України від наших ворогів" [20, арк. 5–5 зв.]. Головний отаман вимагав терміново налагодити в інтернованих частинах виховну і вишкільну роботу, радив використовувати випробувані у роки збройної боротьби форми і методи зміцнення морально-бойового духу війська.

Власне у еміграції С. Петлюра розпочав розробку теоретичної концепції Української держави з поєднанням у ній національного і військового аспектів [4, с. 140]. При цьому, він значну увагу приділяв фаховій освіті старшинського корпусу військ УНР. Так, у першому номері воєнно-літературного журналу "Табір", С. Петлюра під псевдонімом О. Ряст опублікував статтю "Табір (Чергові проблеми військового будівництва в українській військовій літературі)", у якій Головний отаман накреслив основні аспекти національно-виховної роботи і виклав основні її завдання [11, с. 276]. Він підкреслював, що домінантою діяльності усіх виховних вишкільних структур повинна стати українська

воєнна доктрина – "...виховання армії нашої в душі нашої державної концепції розрахована на мирний час"; пропонував згуртувати досвідчених військовиків, науковців, письменників, і розпочати роботу над налагодження видань "військово-наукової і військово-популярної літератури ... для належного виховання нашого козацького та особливо підстаршинського складу" [11, с. 276].

Головний отаман вважав, що ідеал національного будівництва повинен полягати в тому, "щоб дати пересічному військовому (як старшині, так і грамотному козакові) усе те, за допомогою чого він міг би задовольнити жагу воєнного знання, що потрібна йому для опанування мистецтва бути вояком – бійцем" [4, с. 140]. Для цього, за його переконаннями, потрібно було дбати про розвиток національної військової науки, зокрема літератури. На думку С. Петлюри, військово-історичні праці повинні прищеплювати особовому складу армії УНР "любов до Батьківщини, повагу до військової честі, почуття патріотизму національної поваги і відданості, та національно-державної дисципліни" – тобто ті чесноти, які повинні переважати у кожного вояка, від козака до офіцера [12, с. 36].

Для цього, на думку Головного отамана, потрібно було орієнтуватися у розвитку національної військової науки. Український офіцер, щоб стати професіоналом, зобов'язаний постійно стежити за новітніми надбаннями світової науки, зокрема військової літератури [4, с. 140]. Як одне з найважливіших завдань подій Української революції С. Петлюра визначав "питання вироблення військових чеснот у народі, от як мужність, хоробрість завзяття, витривалість, почуття національної честі і самопожертви" [12, с. 36].

У своїх теоретичних поглядах Головний отаман особливу увагу приділяв проблемі вишколу офіцерів Генерального штабу. Він виділяв цю проблему і наголошував на тому, що у зв'язку з відсутністю часу і засобів найефективнішим способом швидкого вишколу офіцерів було б відкриття прискорених курсів старшин Генерального штабу. Водночас теоретик пропонував для підвищення фаховості військового навчання офіцерів армії УНР, відряджати найздібніших старшин за кордон. "Для академічного вишколу треба вибрати певну кількість старшин і послати їх за кордон до військової академії. Послати необхідно до одної держави, в якій академічна військова справа поставлена на найкращий ступінь, для того щоб виробити в армії одноцільність поглядів, так би мовити і пересадити школу з даної держави на український ґрунт" [15, с. 234].

Найавторитетнішими військовими закладами, до яких можна було скерувати офіцерів армії УНР, С. Петлюра вважав академії генеральних штабів Франції, Польщі та Румунії, тобто держав, військова доктрина і структура збройних сил яких найбільше "відповідала військовій доктрині УНР" [11, с. 300]. Особливі вимоги С. Петлюра ставив до військовиків, які мали б скеровуватися на навчання: "Ці особи мають мати закінчений повний курс військової школи, мусять бути всебічно бездоганними, здібними до систематичної праці. Їх необхідно зобов'язати підпискою певних умов: як от відслужити певний термін обов'язкової служби за роки навчання, ... обробити і перекласти на українську мову ті матеріали, які будуть викладатися в академіях. Усякий поділ цієї надзвичайно важливої праці з часом дасть потрібне число підручників для вживання їх у військових школах, на старшинських курсах" [11, с. 300].

Зрозуміло, що центральною постаттю у налагодженні та проведенні вишкільно-виховного процесу у війську є особа офіцера. Основні напрямки діяльності офіцерського корпусу у вихованні особового складу сформулював С. Петлюра. Він у своїх студіях визначав три складові виховного процесу. По-перше, це військово-патріотичне виховання молоді у школах. "Кожна школа, – наголошував він, – від нижчих до вищих, буде підготовлювати борця за ідею самостійності Української Народної Республіки. Школа повинна бути військовою одиницею. Це основна ідея і її ми будемо провадити у всій нашій праці" По-друге, відродження в українській армії національних історичних традицій. По-третє, використання в національному військовому будівництві найкращих досягнень світової військової думки [4, с. 140].

Відповідно до тверджень Головного отамана наріжним каменем усієї виховної роботи у війську мало стати національно-патріотичне виховання, піднесення національної свідомості воїна. Цікавим був той факт, що національно-патріотичному вихованню надавалася навіть перевага над суто військовим вишколом. Це можна пояснити тим, що в армії УНР основна маса особового складу мала за собою не тільки теоретичний, а й практичний вишкіл світової війни. За таких умов С. Петлюра наголошував, що найскладнішим завданням у виховній роботі буде необхідність докорінного змінення психології мислення військовика, подолання давніх стереотипів [11, с. 277].

Не зайвим підтвердженням державницького підходу Головного отамана до визначення шляхів формування збройних республіканських сил була система розроблених ним заходів, скерованих на виховання у національному дусі бойових якостей особового складу армії УНР. Це і плекання патріотизму, гартування сили волі, формування мужності та почуття відповідальності перед Батьківщиною – чи не найважливіші підвалини морального здоров'я бійця збройних сил незалежної держави. Виключне значення, у цій площині, надавалося пропаганді військових подвигів української

історичної минульщини. З цього приводу керівник Директорії наголошував, що в історії України "є стільки лицарського, величавого і приваблюючого, поруч з тяжким та трагічним, що воно викликати найбільші емоції в душі вояка і збуджуватиме найшляхетніші струни в його душі" [4, с. 142].

Прискіпливу увагу Головного отамана викликала довійськова підготовка. Серед першочергових заходів він визначав виняткову важливість фізичного виховання населення та запровадження його дошкільних програм як обов'язкової дисципліни, організації ознайомчих військових курсів для школярів, популяризації військової справи у юнацькому середовищі, створення цивільних товариств сприяння армії, котрі б забезпечували нерозривний зв'язок між армією та населенням [15, с. 271].

Отже, С. Петлюра вважав, що домінантою діяльності усіх виховних вишкільних структур мала бути українська військова доктрина, ґрунтована на наданні ефективної освіти. У своїх студіях, теоретик зосереджувався на проблемах, пов'язаних з підготовкою військових кадрів, патріотично-виховної роботи у збройних силах, вироблення загальної системи військової освіти. Не менш важливу увагу Головний отаман приділяв проблемі підготовки підстаршинських кадрів. Загалом ним розроблено низку теоретичних шляхів формування єдиної системи військової освіти, яка у майбутньому мала б бути врахована при творенні національних збройних сил.

Список використаних джерел

1. ЦДАВО України, ф. 1074, оп. 2, спр. 32, арк. 69.
2. Дециньський Л.С. З історії створення Збройних сил Української Народної Республіки (березень 1917 – березень 1918) / Дециньський Л.С. // Вісник Державного університету "Львівська політехніка". Держава та армія. – 1998. – № 344 – С. 3–13.
3. Голубко В. Армія Української Народної Республіки 1917- 1918. Утворення та боротьба за державу / В. Голубко. – Львів: Кальварія, 1997. – 288 с.
4. Голубко В. Питання військової доктрини УНР у практичній діяльності та теоретичній спадщині С.Петлюри / В. Голубко // Ефективність державного управління. – Львів, 2002. – Вип. 1–2. С. 139.
5. Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921) Наукове видання / Я. Тинченко. – Київ: Темпора, 2007. – 536 с.
6. Литвин М. Збройні сили України першої половини ХХ ст. генерали і адмірالی / Литвин М. Науменко – К.–Львів: Сага, 2007. – 239 с.
7. Колянчук О. Українська військова еміграція у Польщі 1920-1930 / О. Колянчук. – Львів, 2000. – 274 с.
8. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХст.) / [під ред. І.Крип'якевича, Б.Гнатевича, З.Стефаніва]. – Львів, 1936. – С. 226–229.
9. Колянчук О. Симон Петлюра і українсько-польські відносини – армія УНР у польських таборах (1920–1924 рр.) / О. Колянчук О. – С. 1.
10. Петлюра С. Статті, листи, документи // С.Петлюра. – Т. III. – К. 1999. С. 513.
11. Петлюра С. "Табір". (Чергові проблеми військового будівництва в українській військовій літературі) / Симон Петлюра // Статті / [упор., та автор передм. О. Климчук]. – К.: Дніпро, 1993. – С. 276–303.
12. Петлюра С. Завдання української військової літератури / Симон Петлюра. – Варшава: Варяг, 1937. – 54 с.
13. Петлюра С. Лист до генерала-хорунжого Миколи Удовиченка / Симон Петлюра // Статті: [упор., та автор передм. О. Климчук]. – К., 1993. – С. 220–228.
14. Петлюра С. Статті / Симон Петлюра / [упор., та автор передм. О. Климчук]. – К.: Дніпро, 1993. – С. 211–235.
15. Петлюра С. Сучасна українська еміграція та її завдання / Симон Петлюра // Статті: [упор., та автор передм. О. Климчук]. – К.: Дніпро, 1993. – С. 231–275.
16. Прохода В. Вождь та військо // Збірник пам'яті Симона Петлюри. – Прага 1930. С.43.
17. Сідак В. На шляху до воєнної доктрини (історичний нарис 1917–1920 рр.). / В. Сідак – К. 2001. – 214 с.
18. Евтимович В. Про вищу військову освіту // Запорожець. – Париж. – 1938.
19. Цапко І. Військовий вишкіл / І. Цапко // Вояк. – 1935. – С. 8.
20. ЦДАВО України, ф. 1074, оп. 5, спр. 20, арк. 5–5 зв.

Роман Мельник

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ПОДГОТОВКИ ОФИЦЕРСКИХ КАДРОВ И ЛИЧНОГО СОСТАВА АРМИИ В ПУБЛИЦИСТИЧЕСКОЙ НАСЛЕДИИ ПЕТЛЮРИ

Статья посвящена проблеме связанной с анализом теоретических основ подготовки офицерских кадров и личного состава армии в публицистическом наследии С. Петлюры. Показаны основные концептуальные подходы Петлюры, о методах проектирования военной доктрины, составляющей которой было обучение армейских специалистов.

Ключевые слова: С. Петлюра, военную подготовку, военно-теоретические труды, военная доктрина, публицистика.

Roman Melnyk

THEORETICAL BASIS OF PREPARATION OF OFFICERS AND PERSONNEL OF THE ARMY IN THE JOURNALISM HERITAGE PETLIURA

This article is devoted to the problem associated with the analysis of the theoretical foundations of training of officers and army personnel in the journalism heritage Petliura. Displaying basic conceptual approaches Petliura, on methods of designing military doctrine, which was part of the training of military professionals.

Key words: Petliura, military training, military-theoretical works, military doctrine, journalism.

УДК 94(477)

Оксана Сем'яник

ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ ТА ІДЕЙНО-ПОЛІТИЧНИХ ПЕРЕКОНАНЬ ЛОНГИНА ЦЕГЕЛЬСЬКОГО

У статті автор розкриває аспекти формування особистості та становлення ідейно-політичних переконань одного з провідних громадсько-політичних та державних діячів початку ХХ ст. Л. Цегельського, виділяє ряд основних рис, які чи не найбільше вплинули на світогляд та громадську позицію політика. Автором робиться спроба висвітлити поставлені перед собою завдання через виокремлення ряду етапів у житті Л. Цегельського, які мали визначальне значення на формування та становлення його ідейно-політичних переконань.

Ключові слова: Л. Цегельський, М. Драгоманов, особистість, світогляд, національна свідомість.

На зламі ХІХ–ХХ ст. в українському національно-визвольному русі Галичини сформувалася нова генерація громадсько-політичних діячів, які активно підтримали процес національного відродження та формували програму боротьби за незалежну і соборну Українську державу.

До плеяди відомих постатей належав і Лонгин Цегельський, який народився 29 серпня 1875 р. у селі Камінка Струмилова (Кам'янка Буська) на Львівщині у сім'ї греко-католицького священика о. Михайла Цегельського, відомого на той час громадського діяча.

Історіографічні напрацювання про діяльність Л. Цегельського, на відміну від інших діячів, не є вельми репрезентативними. Можемо виділити короткі за змістом статті Я. Дашкевича [1], О. Дроздовської [2], В. Качкана [3], О. Малюти [4], І. Патера [5]. Проте у більшості праць інформація про Л. Цегельського носить довідковий характер.

У наш час, коли позиція української еліти та інтелігенції є вирішальною для виховання національної гідності та любові до своєї батьківщини у молодого покоління українців, світоглядні переконання Л. Цегельського, в яких завжди на першому місці були інтереси власного народу, могли б послужити позитивним прикладом.

Мета статті – дослідити основи формування особистості та ідейно-політичних переконань Л. Цегельського.

Виходячи з актуальності тематики, основними завданнями є: розкрити особливості формування особистості Л. Цегельського, виокремити певні періоди та чинники, які найбільше вплинули на його ідейно-політичні та загалом світоглядні переконання.

Стойка життєва позиція Л. Цегельського сформувалася поступово, з набуттям важливого життєвого досвіду і допомагала чітко орієнтуватися у тодішній ситуації та блискуче виконувати ті завдання, котрі він ставив перед собою.

Визначальними періодами у вихованні та формуванні особистості Л. Цегельського, його подальшої життєвої позиції, на нашу думку, було дитинство та юність, передусім родинне оточення. Навчання у гімназії та університеті стало гідним продовженням процесу утвердження тих основ світогляду і цінностей, які Л. Цегельському прищепило родинне виховання.

У цьому контексті доречним, вважаємо наголосити на окремих аспектах діяльності батька Л. Цегельського, греко-католицького пароха о. Михайла – постать та суспільна діяльність якого справили неабияку роль на формування особистості та світогляду сина.

Авторитет батька о. Михайла Цегельського, не тільки як духовного наставника, а й громадсько-політичного діяча у повіті сприяв тому, що сімейне середовище Цегельських завжди було відкрите для відомих діячів краю, а родинний дім із багатою бібліотекою служив осередком

культури місцевої інтелігенції повіту. Тому очевидним є, що зародження та формування особистості Л. Цегельського, його ідей та поглядів відбувалося серед прогресивно налаштованої української громадськості Галичини останньої чверті XIX ст.

М. Цегельський зумів об'єднати громаду навколо своїх ідей та починань. За його ініціативи засновано у селі братство тверезості, відкрито філію товариства “Просвіта”, збудовано храм. Парохіяльний священник сприяв поширенню серед селян україномовних видань “Просвіти”, що дає змогу стверджувати, що о. Михайло не тільки виконував обов'язки ревного душпастиря, а був одним з перших просвітників повіту.

Згодом діяльність о. Михайла Цегельського вийшла за межі громади. Він належав до повітової ради, обирався її віце-маршалком, а загалом став ініціатором заснування цілого ряду товариств та громадських організацій у повіті [4, с. 741].

Варто відзначити, що о. Михайло Цегельський був доволі знаною та авторитетною особою в усій Східній Галичині, особисто знайомий із відомими діячами краю. Прикладом може служити низка його листів до депутата Державної Ради Олександра Барвінського. В одному з них від 12 листопада 1899 р. він звертається до депутата зі словами: “Син мій Льонгин, за фахом правник, служить сего року як однорічний охоронець при 5 полку піхотної оборони краю в Грацу на державні кошти, однак за один місяць, що служив за власні кошти “вистигнув мене, що дуже сильно родина відчула” [6, арк. 16 зв]. М. Цегельський просить, щоб О. Барвінський взяв до уваги, що “я маю 6 дітей і всі потребують утримання і освіти, а побут мого сина Льонгина як охотника в Грацу дорого оплачується”, а тому просить сина перевести його з 5 полку в Грацу до 19 полку у Львові. о. Михайло писав про те, що, якщо би вдалось перевести, “камінь... став би з мого серця, але і з моєї кишені” [6, арк. 16 зв].

Загалом сім'я Цегельських належала до національно свідомого греко-католицького духовенства, а тому очевидним є те, що високий патріотизм та засади майбутніх політичних ідеалів Л. Цегельський виніс із родинного середовища. Пізніше його переконлива позиція тільки кристалізувалась під впливом українських педагогів, діяльності народовських громад та активного студентського життя.

Досліджуючи окремі аспекти з біографії Л. Цегельського, академік В. Качкан стверджував, що: “Високий патріотизм у майбутньому Лонгина Цегельського як державотворця, ідейного теоретика та наставника, провідника національної ідеї коринився у глибокому моральному та національно-виховному коді родини” [3, с. 92].

Доречним буде додати, що життєвий шлях – від родини греко-католицького священника через здобуття світської освіти, активну участь у громадській діяльності краю до активної політичної діяльності – був назагал типовим для нового покоління української світської інтелігенції Східної Галичини.

Допитливість та жага до знань молодого Лонгина формувались у багатодітній сім'ї, де окрім нього було ще два брати – Роман, який згодом став професором Чернівецького університету, та Ігнатій – священник, а також три сестри – Ганна, Іванна та Марія.

Своє навчання Лонгин розпочав у початковій школі у Кам'янці, згодом, упродовж 1886–1894 рр. продовжив його в Академічній гімназії у Львові. Після її закінчення, одразу ж вступив до Львівського університету імені Франца Йосифа, який закінчив у 1898 р. [5, с. 307].

Одразу ж у тому році Лонгина, як дипломованого спеціаліста, скерували до Відня на правничо-адміністративну практику при міністерстві закордонних справ, звідки незабаром його делегували на рік до австрійського посольства у Стокгольмі. Після повернення до Львова Л. Цегельський захистив докторат з міжнародного права [7, арк. 53].

Особливим етапом у становленні особистості Л. Цегельського та його ідейно-політичного світогляду були студентські роки та участь у студентському русі, що припадає на останні роки XIX – початок XX ст. Теоретичний ґрунт для свого світогляду студентство черпало з праці Ю. Бачинського “Україна irredenta”, яка давала підстави молоді вважати свої ідеали не фантастичною мрією, а науково доведеною історичною необхідністю [8, с. 32].

Ще у студентські роки Л. Цегельський був палким і добрим промовцем, відзначався особливими організаторськими здібностями та належав до чільних провідників академічної молоді. Один з провідних громадсько-політичних діячів Східної Галичини того часу К. Левицький згадував про нього: “Як студент університету у Львові визначався енергією і вимовою та причинився до злуки студентських товариств “Ватра” й Академічне Брацтво у Львові у з'єдинену студентську організацію: Академічна громада” [9, с. 70].

Будучи одним із найактивніших членів студентського братства та “Академічної громади”, виступаючи на молодіжному зібранні у 1900 р. та виголошуючи фактично свою останню промову у середовищі молоді, Л. Цегельський трепетно наголошував, що “хоче розпрощатися з студентським

Братством,... з академічною свободою,.. з сим молодечим світом, де царствує висока ідейність та святий запал ". Власне це був своєрідний перехідний період у житті Л. Цегельського, коли він залишає діяльність у молодіжному русі та, за його ж словами, бажає "вступити як активний робітник у тверду дійсність суспільного життя" [10, с. 375].

Жалкуючи за пережитими з товаришами моментами спільної боротьби, спільних терпінь та радощів, він все ж вважав подібне середовище недостатнім для реалізації своїх планів. Лонгин зізнається про своє "непобориме бажання активного життя, охоту послужити по силам і по найліпшій волі і щастю мого народу, моїй суспільності, як і почуте обов'язку та свідомість ваги сеї хвили, яку переживає наша нація – все те примушує мене таки покинути Вас" [10, с. 375].

У цьому виступі він чітко обстоює ідею української незалежності, наголошуючи, що саме молодь, сформувавши "ясно і твердо ідеал самостійності України", надала йому таку чітку форму, якої він ніколи не мав. Ідею, яку він називає "прапором національної незалежності", молодь піднесла високо і намагалась всюди її пропагувати.

Цей виступ дозволяє констатувати формування громадянської позиції Л. Цегельського як активного поборника за соціальні права народу, його визволення від економічного визиску, апологета суверенної національної державності.

Основною метою громадської діяльності Л. Цегельський вважав формування самосвідомості у населення, виховання почуття обов'язку перед власним народом, здатності до самопожертви заради цього високого ідеалу. Комунікабельність та ораторські здібності Л. Цегельського були результатом його хорошої, всебічної начитаності та ерудованості. Однозначно можна стверджувати, що особливу роль в утвердженні його національно-патріотичних переконань мала творчість Т. Шевченка. Пізніше, в одній зі своїх праць Л. Цегельський наголосить: „Його історичні та політичні поеми – се один могутній протест против анексії України Росією, се громовий поклик усім Українцям відбудувати державну самостійність України [15, с. 17]. За словами Л. Цегельського, "ідейна творчість Т. Шевченка ясно скристалізувала ідеал української державності. Він переріс голови своїх союзників, федералістів і став пророком самостійної вільної України" [15, с. 18].

Значний вплив на громадські та політичні інтереси Л. Цегельського справили такі постаті, як М. Драгоманов, а також дружні взаємини з М. Міхновським, М. Галушинським. Доречно наголосити, що у цей період Л. Цегельському доводилося торувати шлях через несприйняття його поглядів частиною тодішньої інтелігенції і постійні переслідування з боку влади.

Проаналізувати формування світогляду та ідейних переконань певною мірою допомагають і перші статті Л. Цегельського публіцистичного змісту, у яких простежуються його погляди на життя, вірність своїм принципам та ідеалам. Кожен індивід, якого він називає "суспільний атом – одиниця", мав здобувати для усієї громадськості найвигодніші умови для існування. Особливо показовими у розмірковуваннях 25-річної молоді людини був наголос на наступності поколінь та їх відповідальності одне перед одним: "По нас не буде нас, а будуть люди" – так і для сих людей, що будуть по нас треба так само працювати, як на нас працювало попереднє покоління" [11, с. 255].

Неупереджений аналіз публіцистичної спадщини Л. Цегельського засвідчує його високий рівень національної свідомості. Основним мотивом узагальнень Л. Цегельського було прагнення виділити провідну ідейну лінію для України, здобуття її незалежності. Характерними ознаками його активної громадської позиції були ідеї національної державності, демократії, соціальної справедливості, парламентаризму, свободи людини.

Особливий вплив на формування світогляду та особистості Л. Цегельського справила постать М. Драгоманова, якому він присвятив низку публікацій, будучи активним дописувачем видання "Молода Україна". Вважаємо за доцільне навести фрагмент зі статті Л. Цегельського про М. Драгоманова, у якому він зауважував: "Се ім'я кружить з уст до уст в гуртах нашої молодіжи вже від ряду років, згадується мало не що дня серед тої молодіжи з пошаною, не раз мало що не з релігійним почитанням, викликає в молодих умах ідеї сміливих думок і замислів, розбурхує в наших душах гарячі почування та горді поривання – бо ж письма і думки сього умового велитня стали трохи не євангелиєм молодих поколінь" [12, с. 57].

Л. Цегельський відносить М. Драгоманова до найбільших українців XIX ст., ставлячи в один ряд із Т. Шевченком. І якщо останній на його думку "був серцем України", то М. Драгоманов "...її розумом" [12, с. 57].

Загалом світоглядно Л. Цегельський був під значним впливом соціалістичних драгоманівських ідей. Він не просто детально аналізував, а фактично став на захист його думок з приводу національної ідеї. Л. Цегельський наголошував, що остання тільки тоді має вплив і значення, коли за нею стоять конкретні соціальні та політичні міркування. Л. Цегельський активно підтримував подібні погляди М. Драгоманова, стверджуючи при цьому: "Тільки так поставлений націоналізм

зможе успішно протиділати москвофільству та виведе українську справу на бистру і чисту воду" [13, с. 219].

Очевидним було те, що ідеї М. Драгоманова справили важливий вплив на становлення світогляду представників усього молодіжного руху кінця ХІХ – початку ХХ ст. Л. Цегельський з цього приводу писав: "Духовно-генетична зв'язь між ірридентистичними думками сучасної молодії України, а практичним пан-українством Драгоманова ясна сама собою". Про постать М. Драгоманова та його творчу спадщину, як джерело становлення ідейно-політичного світогляду представників молодіжного руху та його зокрема Л. Цегельський висловився: "Дух його (М. Драгоманова – примітка автора) вітає в молодих душах, а думки його світять дорогу в темну бучність, а слова його се громовий поклик до невтомного бою за волю і щастє України, се заповіт непримиримої вражди усій неправді і неволі, тиранству, гнетови й кайданам" [13, с. 219].

Характерним було те, що драгоманівські ідеї не стали для Л. Цегельського ортодоксальними, а з плином часу та в інших історичних обставинах трансформувались. Однак варто відзначити, що попри прихильність до соціалістичних ідей у Л. Цегельського на чільному місці перебувала ідея української державності та соборності. Він вважав, що "українство, виведене Драгомановим з вузьких рамок "українофільства" чи "народовництва" на широкий соціально-політичний шлях, розвивалось за останні роки широкою хвилею по російській Україні та Галичині. Всі українці по обидва боки кордону відчували живо єдність поміж собою та своє поневолення чужинцями і об'єднали ... свої сили для єдиної мети: здобути волю для всієї Русі-України, збудувати знов самостійну українську державу" [14, с. 91].

Ретельно вчитуючись у публіцистичні напрацювання Л. Цегельського, які є чи не найбільш переконливим аргументом його світоглядних переконань, констатуємо, що вплив суспільно-політичних ідей М. Драгоманова був настільки проникливим, що Л. Цегельський пізніше доволі обережно намагався його виправдати, стверджуючи при цьому, що повернення М. Драгоманова після Т. Шевченка до перебудови Росії на федеративних засадах – це тільки спосіб в існуючих складних російських умовах здобути згоду російських лібералів на автономію України" [15, с. 17].

Таким чином, вирішальний вплив на формування особистості та основ ідейно-політичного світогляду, як і загалом утвердження громадянської позиції Л. Цегельського, справило передусім родинне оточення, авторитет батька, його душпастирська та громадська діяльність, а також гімназійні та студентські роки.

Входження Л. Цегельського у коло галицької, а згодом і загалом української політичної еліти, розпочалось насамперед із активної участі у студентських організаціях Східної Галичини. Активна діяльність у студентському русі поступово переросла у боротьбу за національно-культурні та політичні права галицьких українців, налагодження зв'язків із діячами Наддніпрянської України і, що дуже важливо, усвідомлення у молоді роки національно-державної незалежності та соборності України. Л. Цегельський, незважаючи на певну трансформацію своїх ідейно-політичних переконань, завжди глибоко відчував вищість загальнонаціонального ідеалу та чітко усвідомлював українські національні інтереси.

Список використаних джерел

1. Дашкевич Я. Постаті. Нариси про діячів, історії, політики, культури // Ярослав Дашкевич. – Львів: Львівське відділення І. УАД ім. М.С. Грушевського НАНУ / Літературна агенція "Піраміда", 2007. 2-е видання виправл. й доповн. – С. 504–508.
2. Дроздовська О. Цегельський Лонгин / О. Дроздовська // Українська журналістика в іменах: Матеріали до енциклопедичного словника / [За ред. М.М.Романюка]. – Львів, 1997. – Вип. ІV. – С. 266–268.
3. Качкан В. Противник кайдашизму в українській політиці / Володимир Качкан // Хай святиться ім'я твоє. Історія української літератури і культури в персоналіях (ХІХ – перша половина ХХ ст.). – Івано-Франківськ: Сіверсія, 2000. – С. 92–99.
4. Малюта О. "Просвіта" і Українська державність (друга половина ХІХ – перша половина ХХ ст.) / Малюта О. – К.: Видавничий центр "Просвіта", 2008. – С. 738–740.
5. Патер І. Лонгин Цегельський / Іван Патер // ЗУНР 1918–1923. Уряди. Постаті. – Львів: Ін-т українознавства імені І. Крип'якевича НАН України. – 2009. – С. 307–322.
6. Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника. – Відділ рукописів. Фонд Барвінських, спр. 2682, арк. 16 зв.
7. ЦДІАЛ України, ф. 328, оп. 1, спр. 104, арк. 53.
8. Жерноклеєв О. Національна ідея "Молодої України" (1900–1903) / Олег Жерноклеєв // Галичина. – 1997 – № 1. – С. 32.
9. Левицький К. Українські політики. Сильвети наших давніх послів і політичних діячів. / Кость Левицький. – Друга частина. – Львів: Вид. Спілка "Діло, 1937. – С.70.
10. Інавгураційні сходи в товаристві "Академічна громада" у Львові // Молода Україна. – 1900. – Ч. 9 і 10. – С. 375.
11. Цегельський Л. Суспільна вага ідеалу // Молода Україна. – 1900. – Ч. 7. – С. 255.
12. Цегельський Л. М. П. Драгоманов, його думки, діяльність і значінє / Л. Цегельський // Молода Україна. – 1900. – Ч.2. – С. 57.
13. Цегельський Л. М. П. Драгоманов, його думки, діяльність і значінє. Закінчення / Л. Цегельський // Молода Україна. – 1900. – Ч.6. – С.219.
14. Цегельський Л. Русь-Україна і Московщина-Росія – Історико-політична розвідка. – Львів: Априорі, 2007. – С. 91.
15. Цегельський Л. Самостійна Україна / Л. Цегельський. – Відень, 1915. – С. 17.

Оксана Семьяник

**ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ ЛИЧНОСТИ И ИДЕЙНО-ПОЛИТИЧЕСКИХ УБЕЖДЕНИЙ
ЛОНГИНА ЦЕГЕЛЬСКОГО**

В статье автор раскрывает аспекты формирования личности и становления идейно-политических убеждений одного из ведущих общественно-политических и государственных деятелей начала XX в. Л. Цегельского, выделяет ряд основных черт, которые больше всего повлияли на мировоззрение и гражданскую позицию политика. Автором делается попытка осветить поставленные перед собой задачи через выделение ряда этапов в жизни Л. Цегельского, которые имели определяющее значение для формирования и становления его идейно-политических убеждений.

Ключевые слова: Л. Цегельский, М. Драгоманов, личность, мировоззрение, национальное сознание.

Oksana Sem'yanyk

**FOUNDATIONS OF PERSONALITY AND IDEOLOGICAL AND POLITICAL BELIEFS
LONGIN TSEHEL'SKY**

The article reveals aspects of identity formation and the formation of ideological and political views of one of the leading social and political and public figures early twentieth century. L. Tsehelsky, highlights a number of key features that almost most influenced the outlook and public policy positions. The author attempts to highlight faced with the task of singling out through a number of stages in the life of L. Tsehelsky that had decisive importance for the formation and establishment of its ideological and political beliefs.

Key words: L. Tsehelsky, M. Drahomanov, identity, ideology, national consciousness.

УДК 94(478)

Руслана Труба

**ДІЯЛЬНІСТЬ ОМЕЛЯНА ТЕРЛЕЦЬКОГО У ТАБОРАХ ДЛЯ
ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ УКРАЇНЦІВ У НІМЕЧЧИНІ 1916–1919 РР.**

У статті розкрито культурно-освітню й видавничу діяльність Омеляна Терлецького у таборах військовополонених українців в Німеччині упродовж 1916–1919 рр.

Ключові слова: Омелян Терлецький, Німеччина, табори військовополонених українців, Перша світова війна, таборова преса.

Ознайомлення з науковим доробком ученого та повернення із забуття маловідомих сторінок наукової та культурно-просвітницької діяльності Омеляна Терлецького, зумовлює актуальність даного дослідження.

Об'єкт дослідження – суспільно-політичні процеси у роки Першої світової війни.

Предмет дослідження – просвітницька й видавнича діяльність О. Терлецького у Раштаті, Вецлярі, Зальцведелі – таборах для військовополонених українців в Німеччині.

Мета дослідження полягає у висвітленні основних аспектів діяльності О. Терлецького у таборах для військовополонених українців: Раштаті, Вецлярі та Зальцведелі.

Неоціненним джерелом для висвітлення діяльності О. Терлецького у таборах для військовополонених українців у Німеччині 1916–1919 рр. є насамперед таборова преса: часописи "Громадська думка" (Вецляр), "Вільне слово" та "Шлях" (Зальцведель), статті у яких вирізнялися своєю доступністю викладу складних політичних колізій, поєднанням роз'яснювальної, виховної і просвітницької функцій. Крім узагальнюючих статей, у кожному числі цих видань велися рубрики "З таборового життя", "Таборова хроніка", "З життя полонених у Німеччині", у яких всебічно висвітлювалася таборова діяльність.

Попри висвітлення у працях І. Срібняка, І. Патера, Л. Кривошеї, В. Саєвича загальних аспектів просвітньої діяльності Союзу Визволення України (СВУ) у таборах для військовополонених у Німеччині. Актуальною залишається проблема всебічного об'єктивного дослідження культурно-просвітницької діяльності серед військовополонених багатьох діячів (О. Скоропис-Йолуховського, В. Сімовича, З. Кузелі, Б. Лепкого, Л. Ганкевича та багатьох інших), які своєю подвижницькою працею долучилися до підняття національної свідомості полонених українців. Чільне місце у цій

когорті займає постать Омеляна Антоновича Терлецького (1873–1958 рр.), відомого галицького історика, педагога, багаторічного діяча товариства "Просвіта", "Рідна школа" та "Учительська громада".

Діяльність О. Терлецького у таборах для військовополонених українців у Німеччині 1916–1919 рр. визначається двома ключовими аспектами: просвітницькою та видавничою діяльністю.

Поруч з таборовою пресою важливе місце посідають матеріали О. Терлецького видрукувані у "Літописі Червоної Калини" [1]. Узагальнююча, більш, ніж чотиристорінкова фундаментальна монографія О. Терлецького "Історія української громади в Раштаті 1915–1918" [2] до сьогодні не лише зберігає свою наукову вартість, а залишається чи не єдиним науковим дослідженням, яке було написано на оригінальних джерельних матеріалах, які нині здебільшого втрачені.

Отже, у квітні 1915 р. у Берліні засновано філію СВУ й отримано дозвіл на українізацію трьох таборів у Німеччині. З дозволу воєнного міністерства Німеччини першим українським табором став Раштат, у якому вже 12 травня 1915 р. нараховувалося 3 тис. осіб. У вересні 1915 р. заходами Берлінської централі СВУ утворено ще один український табір – Вецляр, а у листопаді – Зальцведель. У цих таборах сконцентровано понад 60 тис. українців. Для налагодження національно-просвітницької роботи у Раштаті, Вецлярі та Зальцведелі створено просвітні відділи СВУ. Їх діяльність розгорталася за трьома напрямками: 1) освіта взагалі, тобто вивчення окремих предметів в організованих школах, курсах і проведення окремих викладів; 2) національно-політичне виховання; 3) практична наука організації громадського життя, тобто управління українськими громадами. Ці три напрями тісно пов'язані між собою й взаємно доповнювали себе.

Свою діяльність у таборах О. Терлецький розпочав у Раштаті, де він входив до складу просвітнього відділу, що займався просвітньо-організаційною роботою [2, с. 97]. Тут проводилися різноманітні "виклади та курси" від українознавчих до суто прикладних. О. Терлецький читав у таборі низку лекцій, а на спеціальних курсах навчав "Науки хорального співу" та "Науки елементарних засад музики" [2, с. 410–412]. Праця у таборах була важкою, але сприяла піднесенню національної свідомості військовополонених. У передмові до "Історії української громади в Раштаті" О. Скоропис-Йолтуховський зазначав: "у наших українських таборах ми, вживаючи західноєвропейські громадські норми й формули, дали змогу виявити вільно, людському, тисячам наших земляків їх національну українську душу. Те що величезна більшість московських рабів вернеться з полону [...] цілком свідомими українцями, отже, справді вільними людьми, це те, що найцінніше з нашої спільної праці лишиться назавжди як абсолютна культурна вартість, яку вклав у скарбницю людської культури кожен із тих, хто в цій праці брав участь" [2, с. 18]. О. Терлецький таку національно-просвітницьку роботу називав фабрикою, "...в якій перероблювано "малоросів" і "хохлів" на свідомих українців" [2, с. 152]. У лютому 1916 р. О. Терлецького було переведено до Вецлярського табору [2, с. 274], у якому він спільно з Р. Перфецьким, Б. Лепким, В. Пачовським, П. Лисецьким входив до складу просвітнього відділу. У таборі він працював диригентом хору товариства "Січ" [3, с. 13], був референтом для зв'язку з комендатурою СВУ й заступником президента Народної Ради [4, с. 4] (Народна Рада – т.зв. таборовий парламент – Р. Т.) й впродовж 1917 р. – головою товариства "Просвітня громада ім. М. Драгоманова".

Про складність національно-освідомлюючої праці у таборах О. Терлецький розповідав у статті "Чому я викладав астрономію". Він наголошує, що на початках значна частина військовополонених не була позитивно налаштована до української ідеї: "коли царська Росія держала себе ще сильно на ногах; і сей страх, а разом з тим ворожнеча до сього "чужого" українства збоку моїх майбутніх слухачів, були причиною, що коли я хотів мати слухачів, то не міг говорити про українські справи" [5, с. 4]. У так званому "людовому", тобто народному, університеті, відкритому 23 лютого 1916 року у Вецлярі, мала проводитися основна просвітня діяльність у таборі. Початок роботи не давав підстав до оптимізму: "Не можна було навіть зміркувати, які вражіння робили ці промови на слухачів, але одно було певне, що коли ... пролетіли остріші слова проти Москви і промовець згадав про самостійність українського народу, про його славу історію з його князями й гетьманами, то це не впало на серця слухачів" [6, с. 8]. "Мої майбутні слухачі не знали своєї історії, ні географії, ні літератури, а ще більше – вони навіть не знали, хто вони такі, чи вони малороси, чи руські, чи хахли. Українцями вони очевидно себе не називали, хоч ... все були українського походження, Україна, Українець – це було для них зовсім щось чуже: це не для їх імення! Се якась собі чужа видумка [...]", – підкреслював О. Терлецький [5, с. 3].

З метою національного виховання полонених у таборі, щосуботи проводилися таборіві віче, на яких О. Терлецький читав лекції не лише історичного, а й політологічного та соціологічного характеру; проводив ознайомчі бесіди про найактуальніші політичні та соціально-економічні події у світі тощо. "Україна як чинник в міжнародній політиці" [7, с. 3], "Про значення влади" [8, с. 4], "Про

теперішнє положення України в світі" [9, с. 4], "Становище України напередодні Брест-Литовської угоди" [10, с. 6], "Третя Українська держава" [11, с. 4]. Дуже часто О. Терлецький на таборових віче виступав з повідомленнями про політичну ситуацію на міжнародній арені.

У таборовому часописі "Громадська думка" у рубриці "З політичного поля" О. Терлецький публікував статті з політичної історії: "Що таке держава і як вона повстала", "Що таке парламент і яке його завдання", "Правительство і його завдання", "Судові влади в державі", "Парламент і горожане" [12]. Аналізуючи взаємовідносини влади і особи, О. Терлецький зауважував, що "слово правительство у нас взагалі не люблене. Але тепер на Україні маємо вже своє, а не чуже правительство, яке добре розуміє своє завдання. [...] Правительство мусить держатися звязи з народом і лише тоді воно сповнить задачу належно. [...] Горожанин, який не бажав би піддаватися волі правительства вилучас себе тим самим з під опіки правительства, з під опіки держави і стає одиницею, яка робить шкоду громадському життю" [13, с. 3].

Після дворічного перебування у Вецлярі, з середини лютого 1918 р., О. Терлецький продовжив свою діяльність у Зальцведельському таборі для військовополонених, у якому й надалі проводив культурно-просвітню роботу, друкувався у зальцведельських часописах "Вільне слово" та "Шлях". Зокрема, у "Вільному слові" під криптонімами О. Т. й О. Т-ий віднаходимо 22 його публікації на актуальні суспільно-політичні теми [14]. З останніми подіями у світі та в Україні, полонених завжди ознайомлювали у різний спосіб: від інформаційних блоків у газетах, які видавалися у таборах, до коротких оглядів лекторів-референтів. Так, О. Терлецький практикував доводити до відома своїх слухачів актуальні події з світу політики тощо.

Про розмаїту тематику лекцій, читаних О. Терлецьким у Зальцведельському таборі, знаходимо інформацію у "Вільному слові" під рубрикою "З хроніки таборового життя": "Причини революцій, як вони відбувалися у різних народів та їх наслідки" "Що таке народна дисципліна", "Церковна справа на Україні", "Відношення парламенту до правительства в республіканських державах", "Національне питання в Україні", "Міста і села", "Історичне значення назви "Русь" і "Україна"" [15]. На цих лекціях були присутніми від 60 до понад 200 осіб, а на таборових віче кількість присутніх сягала інколи до 400 осіб. У лекції "Народна дисципліна", О. Терлецький наголошував на тому, що "[...] Якщо яка одиниця хоче себе уважати [...] членом українського народу, то вона мусить піддаватись волі українського народу й поступати так, щоби з того не було шкоди для того народу. Це і є так звана народня дисципліна. Така дисципліна нам конечно потрібна, якщо ми хочемо, щоби у нас був лад, щоби ми могли себе називати організованим народом" [16, с. 3].

У виступі про національне питання в Україні, О. Терлецький говорив про повалення самодержавства на теренах колишньої Російської імперії й активізацію національного руху, зазначаючи при цьому, що "і в московським народі розбудилося національне життя, яке навіть виступило тут у нездоровім виді, у формі національного шовінізму". Говорив про те, що "нам українцям треба розвивати у себе національні почуття, бо іногородці, а власне москалі, на Україні організують себе і вже зачали з нами [...] національну ворожнечу, ставлячись неприхильно до Української Народної Республіки". Звісно, що зазначена проблема зачепила слухачів і привела до дискусії, результатом якої стало розуміння "хоч ми не хочемо бути шовіністами і хочемо бути справедливими до всіх народів, які замешкують нашу державу, то однаково ми мусимо розвивати у себе національні почуття, щоби ми могли уважати себе свідомими українцями" [17, с. 5]

О. Терлецький у таборі також читав лекції з історії та географії на спеціальних курсах вищої освіти, розрахованих на слухачів, які уже мали певний освітній рівень [18, с. 4].

Окрему сторінку таборової діяльності О. Терлецького становить його співпраця із часописом "Шлях" (тираж – 3 тис. прим.). Його перший номер побачив світ 26 лютого 1919 р. і був фактично єдиним виданням, що поширювалось на усі табори. У редакції газети працювали З. Кузеля, Б. Лепкий, О. Терлецький. Часопис використовувався "як засіб зв'язку між таборами і місією, яка була створена для опікування біженцями і військовополоненими". Майже в кожному номері "Шляху" О. Терлецький (під псевдонімом Д., Даренко) опублікував безліч науково-популярних статей з історії, географії, астрономії, політології. Значна частина з них присвячена тогочасним міжнародним подіям: Паризькій мирній конференції, польсько-українським стосункам, політиці Директорії тощо.

Так, у статті "Що буде дальше?" О. Терлецький намагається спрогнозувати результат Паризької конференції, однозначно заявляючи, що від рішень конференції, буде залежати політична структура світу. Підкреслював, що із початком світової війни повстало більшовицьке питання, яке повинно бути розв'язане оскільки більшовицький рух набуває все більше прихильників. "Більшовизм стоїть в неприєднаннім відношенню до усього дотеперішнього ладу на світі і боротьба з ним є неминуча". Протип него стоїть антанта – Німеччина стоїть осібно – в хвилі коли в Парижі кладуться основи під будучий мир, повстають на світі нові ворожі табори, які мусять з собою зачати війну" [19, с. 2].

Перша світова війна кардинально змінила співвідношення міжнародних сил та геополітичне обличчя світу, тому тема війни та її наслідки, закономірно висвітлювалася на шпальтах часопису, в низці статей О. Терлецького [20].

Надзвичайно цікаво, що у часописі “Шлях”, який видавався у Німеччині однією з центральних тем була проблема “Україна-Антанта”, автором цих матеріалів був О. Терлецький. Детально проаналізувавши усі аспекти складної зовнішньополітичної ситуації, у якій опинилася УНР, він ставить актуальне запитання: “Чи захоче і чи зможе Антанта розв’язати українську справу в користь українського народу? [...] Від півночі – московський сусід [...] з заходу – польські війська, на південному заході – Румунія [...] сході – донські козаки” – констатує О. Терлецький [21, с. 1].

У статті про дипломатичну місію УНР на Паризькій мирній конференції, О. Терлецький намагається проаналізувати взаємовідносини Антанти і України: “[...] Словом, результатом дотеперішнього відношення антанти до України є такі, що два її союзники, Польща і Румунія стоять з нашою республікою у війні і що коло семи мільонів українців знаходиться під пануванням Польщі, Румунії і Чехо-Словакії. [...] Це сталось в тім часі, як ми ідучи по лінії політики антанти, провадили тяжку боротьбу з московськими більшевиками. [...] При такій політичній ситуації мусить наше правительтво рішучо поставити собі питання, чи не змінити б нам нашої політики” [22, с. 2].

На підставі матеріалів, опублікованих у швейцарській газеті “L’Ukraine”, О. Терлецький намагається з’ясувати основні засади будування відносин між Директорією і Антантою, визначальним моментом яких було “відношення антанти до справи політичної незалежності України” [23, с. 1]. Червоною ниткою у цих публікаціях прописувалася думка західних аналітиків про те, що “антанта, а власне Англія й Америка стоять при думці зфедералізування України з іншими частинами Росії, так само як Франція бажала би якусь значнішу часть України зв’язати з Польщею” [23, с. 1].

Про вкрай складну політичну ситуацію, у якій опинилася УНР весною-влітку 1919 р. О. Терлецький пише: “[...] боротьба йде на три фронти, а найтяжча вона на польським і московсько-більшевицьким фронті. Але тепер виступає новий фронт на сході: Армія Денікіна. Досі Денікін боровся з більшовиками і далі з ними бореться. [...] Наша Директорія проводить боротьбу з більшовиками в ім’я незалежності Української Народної Республіки, а Денікін в ім’я єдиної, неділимї Росії. І це власне те, що нас ділить від нього і ділити мусить так довго, як Денікін і Колчак [...] не покинуть свого всеросійського становища і не признають за українським народом право на самовизначення. А поки цього нема, то Денікін і Колчак, хоч вони й воюють з нашими противниками є так само нашими противниками. І тому окупація великих частей України військами Денікіна, і вигнання відтіль московських більшовиків – це тільки зміна декорації. Бо для справи незалежності нашої республіки так само небезпечна армія Денікіна, як і армія московських більшовиків. [...] Скоріше чи пізніше мусить прийти до боротьби між Директорією, яка опирається на засаді самовизначення народів, і між Денікіном, який бажав би будувати Росію на давних імперіалістичних засадах” [24, с. 1–2].

У часописі “Шлях”, крім аналітичних статей, О. Терлецький публікував також популярні матеріали, як на міжнародну тематику, так і з історії України. Наприклад, у статті “Герб України”, він пише про звичаї, як усталені традиції у житті кожного народу та їх наповненість ритуальними елементами, їх семантику, усе це вмilo пов’язує із походженням герба, як символу держави, зазначаючи, що “Герб України в’яжеться з історичною традицією, і є символічним знаком на означення панування, володіння”. Далі О. Терлецький зазначав, що: “Коли ми знаємо, що цей знак був гербом давньої київської держави і тепер уважаємо гербом нашої республіки, то тим самим ми зазначаємо, що між нашою найголовнішою державою, третьою з ряду і найдавнішою, першою нашою державою, є історична звязь. Держава Володимира Великого була так само українською державою, як є нею теперішня наша республіка”. Наприкінці О. Терлецький робить висновок: “Цей герб є доказом, що ми доволі старий культурний народ, який вже давно ознайомлений зі справою будування в державі” [25, с. 2–3].

У окремій публікації О. Терлецький порушував релігійну тематику. Так, у статті “В яких обставинах повстало християнство”, він писав про те, що “Християнство було з початку релігією пролетарів і невільників, бо ці кляси суспільно угнетені, пішли за релігією, яка ставляла їх на рівні з вищими клясами”. Підтримку християнства провідними верствами суспільства пояснює тим, що “вона (релігія – Р. Т.) стояла етично далеко вище чим усі дотеперішні релігії і давала їм розв’язку що до цілі життя, за якою вони шукали” [26, с. 4].

У статті “Чужі народи” О. Терлецький порушує проблему проживання в Україні різних етнічних груп, при цьому підкреслює, що “різнородність населення утруднює будування української держави і вона викликає цілий ряд питань, як уложити національні справи на Україні” [27, с. 1], а у статті “Земельна справа”, О. Терлецький говорить про вирішальну роль земельного питання у діяльності всіх українських урядів [28].

Найскладнішою проблемою було питання кордонів між відновленою Польською державою та УНР. Розв'язання її залежало як від волі Антанти, так і від можливостей розпоширити державну територію силовим шляхом. Скрупульозно відстежував О. Терлецький усі події, що стосувалися польсько-українських відносин, врегулювання східногалицького питання, яке полягало у визначенні східного кордону Польщі, згідно із польськими домаганнями. "Чи буде зроблено насильство в ім'я "політичних користей"", – таке риторичне питання ставить автор і намагається окреслити проблему розв'язання територіального питання на Паризькій мирній конференції, стосовно Гданська та Львова на користь Польщі [29, с. 2].

У контексті українсько-польських взаємин, не менш пізнавальними були міркування О. Терлецького про Польщу, як сусіда майбутньої молодшої Української держави. Під цим оглядом у часописі надруковано цілий цикл статей присвячених даній темі [30]. Дописувач, так аргументує необхідність їх публікацій на шпальтах часопису: "[...] хоч ми тепер у війні з Польщею, то все таки хочемо спокійно і справедливо дивитись на цього ворожого нам сусіда, бо тільки справедливою оцінкою його ми зможемо мати вірне поняття про цього сусіда" [31, с. 2].

У контексті Акту Злуки 22 січня 1919 р. між УНР і ЗУНР розглядає місце Галицької України у складі Великої України. Детально проаналізувавши усі переваги географічного, соціально-економічного та політичного розвитку Галичини О. Терлецький робить висновок, що: "прилучення Галичини до України мусить уважатися дуже корисним фактом для розвою українського народу і його судьби" [32, с. 3]. Окреслюючи значення західних українських земель О. Терлецький пише: "[...] західна частина України відіграє важну роль в історії України раз тому, що тут найвиразніше видно західні впливи, а спеціально польські, а другу тому, що ці землі були, так сказати б, охороною для центральної України перед напливом західних сусідів" [33, с. 2].

На шпальтах часопису приділялася значна увага історичній тематиці, висвітлював важливі питання з історії України від княжих часів до нового часу, зокрема проблему суспільного устрою Київської Русі та козацької держави, запровадження панщини тощо [34].

Цікавою є стаття "Будовання і руйнування в українській історії" в якій автор говорить про те, що "...будовання і руйнування, є звичайними проявами в історії, і що вони нераз дуже тісно вяжуться між собою". Виокремлюючи першу проблему, пише про те, що "Перша наша будова була київська держава Руриковичів. Правда, її збудувала не народня українська маса, а тільки її вищі верстви, купецтво у зв'язку з військовою силою" [35, с. 2]. Другою "у нас повстал знов наша козацька українська держава, – писав О. Терлецький, – велика частина нашого народу взяла участь в будованні цієї держави" [35, с. 3]. "В 1917 році приступив український народ знов до будови своєї держави. Українська Народня Республіка, – зазначав О. Терлецький, – це вже третя українська держава" [35, с. 3]. "Три великі руйнування, – пише він, – перше звісне в історії під назвою козацьких воєн від Косинського до Хмельницького і сама Хмельниччина. Друге, це гайдамацький рух, а третє, це зруйнування московського панування на Україні під час революції в 1917 році" [35, с. 3].

З боєм описував О. Терлецький відступ Директорії з Києва в результаті другої війни радянської Росії проти УНР. "Фактом є те, що в нашу країну увійшли московські війська і велику її частину взяли в свої руки. [...] Що принесуть нам крім гарних слів московські більшовики, це ми побачимо в недовгій часі, але що ми їм даємо це ми вже знаємо тепер. Один за другим потяг їде з України в Московщину і везе туди наш хліб. Це наше перше "добро", яке принесли нам московські більшовики! [...] Коли хліб вивозиться цілими масами з України, то готово статись таке, що не ті його будуть їсти, що над ним працювали, а хто инчий. [...] Найсумніше з усього того є те, що частина нашого народу помагає московським чужинцям хліб діставати. Наш народ [...] не станув як слід в обороні Директоріяту. [...] Він не зрозумівши ситуації прийняв в значній частині прихильно "московських гостей" до своєї хати, забувши про те, що тим способом він валить свою Українську Народню Республіку. [...] Повторюється другий раз хвиля з нашої історії, коли наш народ кричав в 1654 році "волимо під царя православного". Тепер є у нас такі люде. Які готові кричати: "волимо під московських більшовицьких диктаторів чим під Українську Народню Республіку" [36, с. 2].

Проаналізувавши російську емігрантську пресу, яка посилювала тезу про "єдину і неділиму Росію", О. Терлецький, у одній зі своїх гострих заміток, саркастично підкреслював: "Це що співають панове "демократи" з "Голосу Росії" годі назвати инакше як гумористикою. Бо чи ж можна поважно брати такі слова як ці, що Україна не повинна боятись насильства з боку Росії, і що уважати Росію ворогом України це страшна помилка?" [37, с. 2]. "Ціла наша минувшина й теперішність показують нам власне як найвиразніше, що Росія була і є ворогом України. Була такими ворогом і царська Росія, але була таким ворогом і демократична Росія з часів Керенського, а тепер є таким ворогом більшовицька Росія ... Росія перейшла великі зміни і мала нагоду показати себе у різних формах, але ж у відношенню до України вона зіставалась однаковою ... Коли вони говорять про національну єдність України з Московщиною, то розуміється, це мусить отворити очі навіть найменше свідомому

українцєві на те, чоґо нам треба сподіватись від московських демократів. Росія була би "демократичною" республікою, в якій ми були би на далі "малоросами", як це було за царських часів. Що це для нас означає, це знаємо ми дуже добре" [37, с. 2].

О. Терлецький помилковими вважав погляди про те, що "український народ буде проводити війну з московським большевизмом, а поваливши більшовизм причиниться до відбудови Росії" [38].

Пізнавальними є статті про нові держави у Європі, які з'явилися на політичній мапі світу в результаті руйнування багатовікових імперських бастионів. Так, у матеріалі під назвою "Угорщина і Семигород", автор скрупульозно аналізував соціально-економічне та політичне становище кожного регіону, прогнозуючи можливий подальший розвиток після розпаду Австро-Угорської імперії [39].

У статті "Децо з історії Німеччини" він визначав її основну мету: "...хочемо власне вказати на такі хвилі в її історії, які потроху можуть нагадувати її теперішність. [...] Це будуть з одного боку часи упадку, які переживала Німеччина, а з дуґого боку повстання нового ладу, нового життя, нових ідей" [40, с. 2].

У історичній замальовці "Воскресення народів", О. Терлецький показував основні віхи політичного та соціально-економічного відродження і занепаду чехів та болгар у різні історичні періоди, провівши певні паралелі з українським народом [41]. Історичне значення діяльності Яна Гуса і гуситського руху в Чехії розкриває у статті "Іван Гус і гусити" [42].

Про взаємозв'язок людини і природи, та її вплив на історичний розвиток людства, писав у науково-популярному нарисі "По світу". "Людство є частиною природи і воно підлягає її законам, – зазначав О. Терлецький, – те що ми говорили про сонце, місяць чи зорі треба віднести і до прояв, які ми бачимо між людством. Їх оцінювати ми зможемо тільки тоді, якщо не дивимось на них очима непросвіченого чоловіка. Нам треба тому спокійно роздумувати над тим, що робиться між людьми і оцінювати те на підставі тих відомостей з науки, що ми їх маємо" [43, с. 3].

У іншій статті, він порівнював природно-кліматичні умови Німеччини та України, й дає відповідь на поставлене запитання: "Чому на Україні тепліше влітку, а холодніше взимку?" [44]. Про бактерії та їх значення популярно пояснює у матеріалі "Найменчі ества на світі" [45].

Таким чином, проблема діяльності О. Телецького у таборах для військовополонених українців у Німеччині, яка досі була відома вузькому колу істориків з його монографії "Історія української громади в Раштаті", після проведеної значної пошукової роботи, детального вивчення кожного номера таборових часописів "Громадська думка", "Вільне слово" та "Шлях" дозволяє визначити масштаби його подвижницької багатогранної праці впродовж чотирьох років у цих таборах. Ця праця проявилася у його діяльності у просвітньому відділі СВУ: читанні циклів лекцій, проведенні різноманітних курсів, керуванні хорами та оркестрами, редагуванні часописів і публікації багатьох статей на різну тематику.

Список використаних джерел

1. Терлецький О. З життя полонених-Українців в Німеччині в 1916. році / О. Терлецький // Літопис Червоної Калини. – 1932. – число 7–8 (листопад – серпень). – С. 8–10; Терлецький О. Українці-полонені у вєцлярському таборі (під час повстання української держави в другій половині 1917 року / О. Терлецький // Літопис Червоної Калини. – 1932. – Число 12 (грудень). – С. 4–5; Як полонені Українці у вєцлярському таборі привитали революцію в 1917 році? // Літопис Червоної Калини. – 1932. – Число 11 (листопад). – С. 6–8; Берестейський мир і українці-полонені у Вєцлярському таборі // Літопис Червоної Калини – 1933. – Число 2 (лютий). – С. 17–19.
2. Терлецький О. Історія української громади в Раштаті 1915–1918 / О. Терлецький. – Київ-Ляйпціґ: Українська накладня, 1919. – 428 с.
3. З хроніки таборового життя // Громадська Думка. – Вєцляр, 1917. – Ч. 14. – 10 березня.
4. З таборового життя // Громадська Думка. – Вєцляр, 1917. – Ч. 83. – 29 листопада.
5. О. Т. Чому я викладав астрономію? / О. Т. // Громадська Думка. – Вєцляр, 1918. – Ч. 1–2. – 6 січня. – С. 3–4.
6. Терлецький О. З життя полонених-Українців в Німеччині в 1916 році / О. Терлецький // Літопис Червоної Калини. – 1932. – число 7-8 (листопад – серпень). – С. 8–10.
7. З таборового життя // Громадська Думка. – Вєцляр, 1917. – Ч. 53. – 2 серпня.
8. З таборового життя // Громадська Думка. – Вєцляр, 1917. – Ч. 86. – 9 грудня.
9. З таборового життя // Громадська Думка. – Вєцляр, 1917. – Ч. 87. – 13 грудня.
10. З таборового життя // Громадська Думка. – Вєцляр, 1918. – Ч. 3-4. – 13 січня.
11. З таборового життя // Громадська Думка. – Вєцляр, 1918. – Ч. 12. – 10 лютого.
12. О. Т. З політичного поля / О. Т. // Громадська Думка. – Вєцляр, 1918. – Ч. 1–6; 17.
13. О.Т. З політичного поля: Правительство і горожани / О. Т. // Громадська Думка. – Вєцляр, 1918. – Ч. 17. – 16 березня. – С. 3.
14. Вільне слово. Часопис полонених українців в Зальцведелі. – Зальцведель, 1918. – Ч. 17; 19; 20; 22–23; 25–27; 29–36; 54; 56–59.
15. З таборового життя // Вільне Слово. – Зальцведель, 1918 – Ч. 21; 23; 25; 28; Ч. 31–34.
16. З таборового життя // Вільне Слово. – Зальцведель, 1918 – Ч. 23. – 20 березня.
17. З таборового життя // Вільне слово. – Зальцведель, 1918. – Ч. 31–32. – 20 квітня.
18. З таборового життя // Вільне слово. – Зальцведель, 1918. – Ч. 56. – 24 серпня.
19. Д. Що буде дальше? / Д. // Шлях. – Зальцведель, 1919. – Ч. 10. – 2 квітня. – С. 1–2.
20. Д. Дотеперішні наслідки світової війни / Д. // Шлях. – Зальцведель, 1919. – Ч. 5. – 15 березня. – С. 4; Д. Ще про наслідки світової війни // Шлях. – Зальцведель, 1919. – Ч. 6. – 19 березня. – С. 4.
21. Д. Власними силами / Д. // Шлях. – Зальцведель, 1919. – Ч. 11. – 5 квітня. – С. 1–2.
22. Д. Рішаюча хвиля / Д. //

Шлях. – Зальцведель, 1919. – Ч. 37. – 9 липня. – С. 1–2. 23. Д. Антанта й Україна / Д. // Шлях. – Зальцведель, 1919. – Ч. 47. – 13 серпня. – С. 1–3. 24. Д. Четвертий фронт / Д. // Шлях. – Зальцведель, 1919. – Ч. 40. – 19 липня. – С. 1–2. 25. Даренко. Герб України / Даренко // Шлях. – Зальцведель, 1919. – Ч. 22. – 17 травня. – С. 2–3. 26. Даренко. В яких обставинах повстало християнство / Даренко // Шлях. – Зальцведель, 1919. – Ч. 17–18. – 3 травня. – С. 3–4. 27. Даренко. Чужі народи на Україні / Даренко // Шлях. – Зальцведель, 1919. – Ч. 48. – 16 серпня. – С. 2–3. 28. Даренко. Земельна справа в Україні / Даренко // Шлях. – Зальцведель, 1919. – Ч. 12. – 9 квітня. – С. 2–3. 29. Д. Львів і Данціг / Д. // Шлях. – Зальцведель, 1919. – Ч. 14. – 16 квітня. – С. 2. 30. Даренко. Польща / Даренко // Шлях. – Зальцведель, 1919. – Ч. 23–30. 31. Даренко. Польща [Загальний погляд на польську історію] / Даренко // Шлях. – Зальцведель, 1919. – Ч. 23. – 21 травня. – С. 2–3. 32. Даренко. Галицька Україна / Даренко // Шлях. – Зальцведель, 1919. – Ч. 5. – 15 березня. – С. 2–3. 33. Даренко. Значіння західних українських земель в нашій історії / Даренко // Шлях. – Зальцведель, 1919. – Ч. 37. – 9 липня. – С. 2–3. 34. Даренко. Робочий народ в нашій київській державі / Даренко // Шлях. – Зальцведель, 1919. – Ч. 6. – 19 березня. – С. 2–3; Даренко. Заведення панщини на українських землях // Шлях. – Зальцведель, 1919. – Ч. 7. – 22 березня. – С. 2–3; Суспільний лад в козацько-українській державі // Шлях. – Зальцведель, 1919. – Ч. 9. – 29 березня. – С. 2–3. 35. Даренко. Будовання і руйнування в українській історії / Даренко // Шлях. – Зальцведель, 1919. – Ч. 16. – 26 квітня. – С. 2–3. 36. Д. "Волимо під царя православного" / Д. // Шлях. – Зальцведель, 1919. – Ч. 7. – 22 березня. – С. 1–2. 37. Д. Стара пісня / Д. // Шлях. – Зальцведель, 1919. – Ч. 20. – 10 травня. – С. 1–2. 38. Д. Вандрівні душі / Д. // Шлях. – Зальцведель, 1919. – Ч. 15. – 19 квітня. – С. 2; Д. Гості з Марса // Шлях. – Зальцведель, 1919. – Ч. 34. – 28 червня. – С. 2. 39. Даренко. Угорщина і Семигород / Даренко // Шлях. – Зальцведель, 1919. – Ч. 10. – 2 квітня. – С. 2–3. 40. Даренко. Дещо з історії Німеччини / Даренко // Шлях. – Зальцведель, 1919. – Ч. 34. – 28 червня. – С. 2–3. 41. Даренко. Воскресення народів / Даренко // Шлях. – Зальцведель, 1919. – Ч. 15. – 19 квітня. – С. 3–4. 42. Даренко. Іван Гус і гусити / Даренко // Шлях. – Зальцведель, 1919. – Ч. 38. – 12 липня. – С. 2–3. 43. Даренко. По світу / Даренко // Шлях. – Зальцведель, 1919. – Ч. 13. – 12 квітня. – С. 2–3. 44. Даренко. Чому на Україні тепліше в літі, а холодніше в зимі чим у Німеччині / Даренко // Шлях. – Зальцведель, 1919. – Ч. 11. – 5 квітня. – С. 4. 45. Даренко. Найменчі ества на світі / Даренко // Шлях. – Зальцведель, 1919. – Ч. 14. – 16 квітня. – С. 2–3.

Руслана Труба

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ЕМЕЛЬЯНА ТЕРЛЕЦКОГО В ЛАГЕРЯХ ДЛЯ ВОЕННОПЛЕННЫХ УКРАИНЦЕВ В ГЕРМАНИИ 1916–1919 ГГ.

В статтє раскрыто культурно-образовательную и издательскую деятельность Емельяна Терлецкого.

Ключевые слова: воспитание украинцев, лагеря военнопленных, Германия, лагерная пресса.

Ruslana Truba

ACTIVITY OMELIAN TERLETS'KYI IN UKRAINIAN CAMPS FOR WAR PRISONERS IN GERMANY 1916–1919

The article explores the cultural, educational and publishing activities Omelian Terlets'kyi.

Key words: training of Ukrainians, camps for prisoners, Germany, camp media.

УДК 94(477)

Володимир Струганець

ОЦІНКА О. ТИСОВСЬКИМ СТАНОВИЩА ШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ У СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

У статті проаналізовано погляди О. Тисовського на шкільну освіту, зокрема у Східній Галичині та загалом на освітню систему Польської держави, а також оцінку ним змін, що відбулись в ній у міжвоєнний період і їх вплив на українське населення.

Ключові слова: шкільне виховання молоді, шкільна освіта, міжвоєнний період, крайова шкільна рада, патріотичне виховання.

Актуальність досліджуваної проблеми ґрунтується на тому, що серед визначних українських діячів освіти міжвоєнного періоду чільне місце посідає один із засновників Пласту О. Тисовський – громадський діяч, педагог, науковець та публіцист. Його погляди щодо системи освіти на території Східної Галичини допоможуть краще зрозуміти культурне становище українського населення у міжвоєнний період у складі Другої Речі Посполитої.

Наукова новизна статті полягає у тому, що думки О. Тисовського на тему шкільної освіти в міжвоєнний період, які він висвітлює у своїй творчій спадщині, досі не досліджувалися і тому заслуговують на ґрунтовне наукове окреслення і об'єктивне дослідження.

Об'єктом дослідження є навчально-виховні процеси, які відбувалися у школах Східної Галичини у міжвоєнний період та їх вплив на розвиток освіти в регіоні.

Предметом статті є висвітлення О. Тисовським основних проблем у сфері шкільної освіти, його погляди на різні аспекти розвитку системи шкільної освіти Польщі у міжвоєнний період, та їх вплив на культурно-освітній розвиток українського населення Східної Галичини.

Основна мета публікації – дослідити погляди О. Тисовського на систему шкільної освіти у міжвоєнний період на території Східної Галичини, та показати вплив освіти на культурний розвиток українського населення краю.

Завдання дослідження: проаналізувати погляди О. Тисовського на систему освіти у Східній Галичині та показати оцінку науковцем тих освітніх процесів у Польській державі, що мали вплив на українське населення краю.

Незважаючи на певні здобутки науковців у дослідженні педагогічної діяльності О. Тисовського, його погляди на систему шкільної освіти і виховання у міжвоєнний період на території Східної Галичини залишаються поза межами наукових досліджень.

В основному дослідники звертають увагу на окремі етапи виховної діяльності О. Тисовського, залишаючи поза увагою ідеї науковця щодо ситуації в освіті Польської держави, що мали, в свою чергу вплив на загальну оцінку освітньої програми на території Східної Галичини.

Джерельну базу дослідження складають нариси публіцистичних та наукових праць О. Тисовського, що стосуються окресленої проблеми. Це справи 13, 14 та 24 фонду 410 Центрального державного історичного архіву України в м. Львові, у яких містяться такі статті-рукописи, як: "3 гадок про школу", "Про шкідливість школи", "Наша молодь", "Децо про домашнє виховання" (реферат виголошений на батьківських зборах 3.4. 1938 р.), "Децо про умови виховання", "Кілька слів про заощадливість", "На тему сучасного виховання", "У справі організації молоді", "Щадниця учнів" та ін.

Важливим архівним джерелом, що інформує про погляди О. Тисовського на освітні процеси в Східній Галичині є його біографія, що зберігається в архіві Львівського національного університету імені Івана Франка [3]. Окрім архівних джерел необхідну інформацію зберігають першоджерела з історії розвитку молодіжного руху в Галичині. Це, зокрема, збірка спогадів О. Тисовського видана його соратником Т. Данилівим [1]. Праця М. Галушинського, голови товариства "Просвіта" (1923-1931 рр.) [11]. Цікава інформація що стосується організаційних питань у навчальних закладах Східної Галичини міститься у Звіті дирекції ц.к. Академічної гімназії у Львові за шкільний рік 1912/13, де вміщена також стаття О. Тисовського "Пласт (scouting for boys) в українських школах" [12].

О. Белей у статті "Становище та розвиток шкільництва у першій третині ХХ ст." торкнувся загальних проблем розвитку освіти на українських землях. До педагогів, які у своїх наукових розробках розглядали аспекти пов'язані із системою морального виховання учнів у школах Східної Галичини, що є дотичним до нашого дослідження, слід віднести Б. Ступарика, який досліджував розвиток системи національного шкільництва Східної Галичини кінця ХІХ – початку ХХ ст. [4] та І. Комісара, праця якого зберігає важливу інформацію, що стосується психологічних особливостей молоді у досліджуваній період [9, с. 27–52].

М. Барна та В. Поліщук проаналізували підготовку вчителів до процесу шкільного навчання та виховання молоді. Варто відзначити монографію Т. Завгородньої "Підготовка вчителів народної школи Галичини (1919–1939 рр.)" [17]. М. Галай досліджував стан системи підготовки учителів на основі нормативно-правових актів Другої речі Посполитої [15, с. 281–286].

Діяльність крайової шкільної ради (далі – КШР), створеної австрійською владою, як управлінський орган у сфері освіти у Східній Галичині, досліджувала Х. Моряк-Протопопова. У статті "Крайова шкільна рада у Галичині: повноваження, структура і вплив на розвиток шкільництва 1867–1918 рр." вона, критикуючи діяльність цього органу наголошувала на тому, що його робота не могла забезпечити якісної освіти, оскільки Рада була більше політично структурою ніж освітнім органом [2, с. 73–80]. Діяльність КШР досліджував С. Луканюк у статті "Організація, завдання та значення діяльності Крайової шкільної ради в багатонаціональній Галичині (1867–1918 рр.)" [10, с. 143–147].

Н. Ігнатенко торкнулася програмних засад навчального процесу в українських школах Галичини у міжвоєнний період та висвітлила основні положення освітньої реформи в Польщі у 1932 році [14, с. 25–32].

Окреслена нами проблема не знайшла ґрунтового висвітлення у наукових публікаціях, тому аналіз історіографії та джерельної бази дослідження проблеми дає змогу зробити зважений висновок про те, що на сьогодні в науковій літературі відсутні праці, що ґрунтуються на дослідженні

зазначеної проблеми, у яких було б висвітлено погляди О. Тисовського на систему шкільної освіти в Східній Галичині у міжвоєнний період.

У сфері освіти О. Тисовський розпочав працювати у 1909 році у німецькому дівочому ліцеї імені Фанні фон Діттер у Львові, де його батько був директором. Склавши у 1911 році учительський державний іспит, він став заступником учителя (суплентом) Української державної академічної гімназії у Львові, директором якої був Ілля Кокорудз [1, с. 9].

Саме з Львівською гімназією пов'язана значна частина педагогічної кар'єри О. Тисовського. Враховуючи те, що йому довелося працювати в освітніх закладах у довоєнний період, під час ведення бойових дій та після закінчення Першої світової війни, на основі своїх спостережень щодо змін у шкільній системі упродовж такого складного періоду, педагог виклав низку тверджень, згідно з якими охарактеризував попередню освіту, новітні зміни у свідомості молоді в зв'язку із реаліями війни та запровадження нових виховних моделей в школі у міжвоєнний період.

Власна думка щодо становища шкільної освіти та виховання української молоді на території Східної Галичини формувалася у О. Тисовського упродовж тривалого періоду. Впродовж 1911–1919 рр. під час роботи в гімназії він намагався поєднати навчання та виховання молоді, ця діяльність була перервана військовою повинністю у 1915 році. Проте на початку 1916 р. він був звільнений з військової служби у зв'язку із роботою в школі [3, арк. 2]. Ще у 1911 році він розпочав жорстко критикувати методи навчання у школах Східної Галичини, яка перебувала у складі Австро-Угорщини. Зокрема, у низці публікацій у газеті "Діло" під назвою "З думок чудака", О. Тисовський піддавав критиці тогочасну шкільну систему освіти і виховання молоді. Колеги і дирекція школи знали про погляди молодого педагога, але хто ж автор цих статей їм не було відомо. Згодом про його педагогічні погляди дізнались і у КШР, головному освітньому органі Східної Галичини. З'явилася думка, що "О. Тисовський вважає що школа вчить, але не виховує", але якогось негативного впливу на його педагогічну діяльність це не мало [1, с. 9–10].

Глибоко проаналізувавши виховання в школі у довоєнний та міжвоєнний періоди, О. Тисовський зробив низку висновків, які виклав у своїх працях на виховну тематику. Критикуючи радикальні нововведення у навчальному процесі та відмову від попередніх методів виховання, він приділив особливу увагу таким проблемам, як: управління у сфері освіти, недостатня матеріально-технічна база освітніх закладів, брак кваліфікованої підготовки вчителів, ускладнення навчального процесу, проблема організованості серед учнів, тощо. Основною причиною цієї критики була зміна політики шкільного виховання Східної Галичини в силу геополітичних змін, що вплинули на статус цієї території.

Руйнування, які залишила по собі війна викликали низку труднощів у розвитку освіти на тих територіях, які найбільше потерпіли під час військових дій. До таких територій відносилася і Східна Галичина, яка після закінчення Першої світової війни і внаслідок кількох військових конфліктів армії УНР та УГА з радянськими та польськими військами, увійшла до складу Польської республіки. На перший план вийшли проблеми забезпечення довоєнних освітніх закладів матеріально-технічною базою та кваліфікованими кадрами. Навчальні заклади для молоді, які діяли за часів Австро-Угорщини залишалися незмінними. О. Тисовський на проблему матеріально-технічного забезпечення освітніх закладів особливо звертав увагу у своїй праці "З гадок про школу". Зокрема, він наголошував на важливості усвідомлення владою того, що школа є головною культурною інституцією, що забезпечує виховання та інтелектуальне збагачення молоді, що в майбутньому стане основою суспільства. На його думку: "Школа розміщена поміж бруду, в старих темних і обдертих залах, в яких не можна і мріяти про гігієнічні та естетичні вимоги, є культурним абсурдом, систематично придушуватиме будь-які культурні зародки в душі молодого покоління" [7, арк. 32]. Ця вимога пояснюється тим, що по завершенню війни хоч руйнування краю і були значними, влада не ставила перед собою завдання якнайшвидшого відновлення інфраструктури освітніх закладів, надаючи перевагу розбудові промисловості та управлінського апарату. О. Тисовський зазначав, що нова школа потребувала не лише великої уваги з боку влади, але й не менших фінансових вливань. Проте велика кількість коштів йшла на збройні сили і тому школа була "дорогим задоволенням", а без дотацій не було змоги реформувати систему освіти [6, арк. 60–61].

В освітній сфері повоєнної Польщі існував хаос. Щоб частково змінити на краще ситуацію, було здійснено низку кроків для покращення ситуації. 7 лютого 1919 року прийнято закон про обов'язкову безкоштовну освіту в обсязі семирічної початкової школи для усіх дітей у віці 7–14 років. Закон прийнятий у складних умовах українсько-польської війни і тому мало чим відрізнявся від закону 1869 р., прийнятого австро-угорською владою [4, с. 120]. Його було впроваджено, насамперед для демонстрації міжнародній спільноті урядової активності польської влади щоб таким чином легітимізувати свою експансію на західноукраїнських землях.

Позитивна тенденція розвитку шкіл і розбудови керівного апарату у сфері освіти в Східній Галичині, вибудовувалась у довоєнний період, про це свідчать дані звітів, опубліковані у книзі

дослідника історії національної школи Б. Ступарика "Шкільництво Галичини (1772–1939 рр.)". Автор подає конкретні цифри, що підтверджують зростання кількості шкіл у Галичині на початку ХХ ст., зокрема станом на 1905 р. було 4649 народних шкіл, а в 1910 р. їх було вже 5457. Одна школа припадала на 1537 мешканців, 2457 шкіл – україномовних та 2909 – польська мова викладання [4, с. 29]. Однак ситуація змінилася після підпорядкування цієї території польській адміністрації. 18 березня 1921 року підписано Ризький договір, який став кульмінаційним моментом війни за Східну Галичину. В цьому договорі було зобов'язано польський уряд надати "особам російської, української та білоруської національностей що перебувають у Польщі, на основі рівноправності національностей, всі права, що забезпечують вільний розвиток культури, мови і виконання релігійних обрядів". Ці умови не виконувались [4, с. 120].

Законом від 31 липня 1924 р. Сейм затвердив деякі постанови з реорганізації шкільництва, внаслідок чого були створені умови для спільного навчання та виховання дітей різних національностей, які проживали на території Східної Галичини. Цю функцію мали виконувати двомовні польсько-українські школи, більшість предметів у яких викладалися на польській мові. Саме з цього закону починаються утиски українського населення Східної Галичини на культурному та мовному підґрунті. Цей закон увійшов в історію під назвою "Кресовий закон Грабського". Після його запровадження кількість українських державних початкових шкіл в Східній Галичині зменшилась з 2426 у 1920–21 рр. до 745 у 1927–28 рр. [5, с. 14–15], а вже станом на 1939 р. їх кількість становила лише 139 шкіл [4, с. 126]. Збільшення шкіл з польською мовою навчання за рахунок україномовних і невиконання законів та урядових розпоряджень щодо рівноправності мов та культур національних меншин, мабуть було наслідком негативного ставлення до українського населення польських намісників, більшість яких була у складі КШР [2].

КШР, утворена у 1867 році, на території Східної Галичини, що у кінці ХІХ на початку ХХ ст., входила до складу Австро-Угорщини. Створення такого бюрократичного апарату у сфері освіти надавало Галичині особливого статусу, оскільки жодна інша територія не мала схожого органу. Згодом роль КШР в сфері освіти почала відчутно знижуватися і ставати скоріше шкідливим чинником для культурного розвитку українського суспільства. На думку С. Луканюка, виникнення КШР означало розширення автономії не лише у сфері освіти, але й у судочинстві та самоврядуванні [10]. Про свої відносини із КШР О. Тисовський відгукувався стримано, він згадував, що чиновники не робили на нього жодного тиску, навіть після того, як в академічній гімназії у м. Львів в 1912 році утворено скаутську організацію Пласт, одним з напрямків діяльності якої було патріотичне виховання української молоді, реакція з боку освітнього органу була позитивна. Згідно з дозволом КШР О. Тисовський надрукував статтю, у якій виклав основні положення і напрямки діяльності Пласту, вона була опублікована у звіті дирекції академічної гімназії за 1912–13 навчальний рік, [12]. Таким чином, Пласт фактично отримав офіційне визнання своєї діяльності з боку КШР. Більше того, на наступний навчальний рік вийшла ще одна стаття педагога і на одній із збірок членів скаутської організації був присутній представник КШР, Ф. Майхрович, який після зустрічі висловив щире подяку пластунам за їхню діяльність [1, с. 23].

За словами дослідниці Х. Моряк-Протопопової, створена рада була наслідком бажання польських політиків розширити автономію Східної Галичини і таким чином поширити свої сфери впливу на цій території. Бажання використати КШР різними політиками як засіб збагачення і джерело влади над українським населенням Східної Галичини негативно вплинуло на культурно-освітній розвиток регіону.

Закон про освіту від 31 липня 1924 року розпочав боротьбу з українським шкільництвом на теренах Другої Речі Посполитої. Вчительські семінарії, що готували українських педагогів переходили на польську мову навчання, таким чином унеможлиблюючи кваліфіковану підготовку педагогів-українців, які б могли піднести рівень культури та освіти населення Східної Галичини. Дані, які М. Галай подає у своїй статті "Польська система підготовки вчителів у 1918–32 рр." щодо фахової підготовки вчителів: станом на 1923 рік тільки 60% вчителів у Польщі мали фахову освіту, а на початок 30-х років – 80%, говорять про тенденцію зростання кількості кваліфікованих педагогів [15, с. 281–286]. Проте, порівнюючи збільшення кількості кваліфікованих педагогів на кінець 30-х років ХХ ст. і зменшення кількості україномовних шкіл у цей період можна зробити логічний висновок, що польська влада не була зацікавлена в розвитку української освіти.

Відсутність кваліфікованих педагогів відзначав О. Тисовський у статті "Про шкідливість школи", наголошуючи, що "егоїзм у праці вчителів-вихователів приносить хаос у процес виховання" [7, арк. 16]. Зокрема, це проявляється у "наївній впевненості" у власних методах навчання і виховання, в яких, переважно, немає ні теоретичного знання, ні бажання, ні знання психології дитини, ні логічного та об'єктивного мислення. Звідси й надмірність вимог без підбору відповідного психологічного підходу, без застосування зрозумілої для вихованця методики, тобто, невміння

поєднати вимоги шкільної дисципліни з реальним життям людей у шкільному суспільстві. За словами О. Тисовського "навчити і виховати іншого може лише той, хто сам розуміє те, чого має намір навчити. Виховувати може той, в якого виховання видно у поведінці, вдачі, характері" [7, арк. 16]. А більшість педагогів, які пройшли фахову підготовку у польських закладах, навчались польською мовою і наслідували польську культуру, не мали чіткого бачення розвитку української освіти та культури, які для них стали чужими.

У статті "З гадок про школу" О. Тисовський відзначив, поряд із малою кількістю кваліфікованих вчителів, меншовартість становища педагога у суспільстві. Економічна нестабільність міжвоєнної Польщі не дозволяв людям почувати себе повністю забезпеченими, а особливо працівників освіти, праця яких не вважалась якоюсь особливою чи важкою. О. Тисовський наголошував, що суспільство має збагнути те, що праця вчителя чи вихователя є не менш важливою ніж праця промисловця чи урядовця, а подекуди – ціннішою. Економічна стабільність освітньої сфери та зміцнення статусу педагога позитивно відобразиться на майбутньому цього суспільства, а його майбутнім є молодь, яку педагоги виховують [7, арк. 35].

В одній із праць "Дещо про сучасне виховання" О. Тисовський зазначав про ще одну важливу проблему в сфері освіти не лише на території Східної Галичини, але і в усій Польщі. Цією проблемою він вважав втрату авторитету вчителями серед учнів, трактуючи це тим, що довоєнне виховання вирізнялось своєю традиційністю у правилах поведінки, низкою заборон і покарань, вихованням почуття відповідальності та поваги до старшого. Це залишило у молоді певний страх перед авторитетом вчителя-професора і навчило виявляти повагу до нього, особливо, якщо він був значним політиком чи вченим [6, арк. 55].

Війна знищила авторитет імперій у Європі і, як наслідок, із падінням монархічної влади розвіявся і авторитет вчителя-вихователя, якого молодь сприймала як тирана, що обмежував її у правах [6, арк. 55]. Такі зміни у відносинах між вчителем та учнем тягнули за собою зміни в підходах до освіти, адже попередні методи роботи з дітьми в школі стали застарілими і потребували кардинальних змін. Найгірше те, на думку вченого, що, саме суспільство приймало це як належне. Громадськість повинна збагнути, що навчання молоді є великою працею вчителя, яка нічим не поступається праці урядовця чи робітника. О. Тисовський вважав, що суспільство недооцінювало роль школи та вчителів у загальному процесі розвитку культури народу. Він зазначав, що від вчителів щораз більше вимагають, а працю їхню щораз менше цінують [7, арк. 35–36].

Подією, яка кардинально змінила польське міжвоєнне шкільне життя та суттєво вплинула на становище освіти в Східній Галичині, стала реформа освіти 2 січня 1932 року. Суть реформи полягала в реорганізації середньої освіти. Було проголошено курс на реформування усіх трьох гілок шкільництва: загальноосвітньої, фахової та підготовки вчителів (педагогічної).

До реформи загальноосвітню підготовку давала триступенева (4, 5, 6 та 7 класів) початкова школа, та 8-річна гімназія, після яких можна було продовжувати отримувати вищу освіту. Внаслідок реформи 8-річна гімназія з природничим і гуманітарним відділами була реорганізована в 4-річну гімназію гуманітарного типу. I і II класи попередньої гімназії входили до початкової школи, а на базі VII і VIII класів запроваджувались 2-річні ліцеї. В результаті утвердилось 6-літнє навчання в гімназіях (4 кл.) і в ліцеї (2 кл.) [14]. Скорочення періоду навчання у середньо-шкільних навчальних закладах давало молоді можливість у ще досить юному віці почати здобувати вищу освіту.

Для Польської держави цей закон мав неабияке значення, тому що саме з нього починається вихід польської освіти з кризового стану у якому вона перебувала у 20-х роках ХХ ст. Ставлення українців до цієї реформи було неоднозначне. З одного боку, українські діти в однакових умовах з поляками могли вступати у вищі навчальні заклади, та з іншого боку все більше предметів переводилось на польську мову навчання, окрім того зазнавали утисків українські громадські, освітні та культурні товариства та організації. У 1930 році вводиться заборона діяльності скаутської організації Пласт у Східній Галичині, закриття читалень товариства "Просвіта", що негативно відобразилось на культурно-освітньому становищі українського населення Східної Галичини.

О. Тисовський виділив також низку світоглядних проблем у сфері освіти в міжвоєнний період, зокрема у праці "Дещо про умови виховання". Одна з них, це проблема сприйняття молоддю нових методів виховання і навчання. Перша світова війна принесла із собою нове, небачене досі виховання, в основі якого лежав військовий вишкіл. Молодь, яка була головною зброєю будь-якої армії не була підготовлена ні фізично, ні психологічно до ведення бойових дій. Як писав О. Тисовський "керівництво держав зрозуміло цю проблему і почало, так звані "перегони у сфері військового виховання молоді". Почалося впровадження військової освіти, де на перший план вийшли фізичний розвиток, спорт, військова справа, або ті предмети що були дотичними до реалій військового часу". Він звернув також увагу на те, що теоретична наука, у цей період, відійшла на другий план. Фізичне та військово виховання в школі безперечно було ближчим до темпераменту

тогочасної молоді людини ніж навчання та сприяло покращенню її фізичного розвитку, проте відчутно знизився рівень інтелекту. Наслідком таких трансформацій шкільного навчання і виховання став брак інтелектуальної бази для університетів та ігнорування молоддю гуманітарної освіти, що могло згубно вплинути на науковий потенціал народу [6, арк. 58–59].

І. Комісар відзначав зниження культу знань серед школярів у міжвоєнний період, як одну з проблем тодішньої системи освіти, а також зростання кількості молодих людей із психопатологіями, перевантаження вчителів та погіршення економічних умов життя, все це стало наслідком військових реалій життя суспільства [9]. Що до змін у психології і світосприйнятті української молоді О. Тисовський висловився у своїй доповіді “Про домашнє виховання”, виголошеній на батьківських зборах 3 квітня 1938 р., де зокрема зазначив: “Сьогоднішня молодь, інша ніж та що була до війни, це інші люди і тому для їх виховання не підходять застарілі методики, а потрібен зовсім новий підхід” [6, арк. 2].

О. Тисовський, в своїх неопублікованих замітках “У справі організації молоді” у формі своєрідного заклик виклав деякі пропозиції щодо національної освіти молоді, що на його думку, було б доцільно використовувати у навчальному процесі. Зокрема він ставив одним з основних завдань виховання характеру молоді. Проте, як зазначалось – це і одне з найважчих завдань, адже реалії війни настільки зламали і пошкодили цей характер, що молодь не розуміє тих речей, які повинні принести порядок і злагоду у суспільство [6, арк. 148].

У таких складних умовах міжвоєнного часу, одним з основних завдань української інтелігенції у період польського панування на території Східної Галичини стало підвищення культури та освіти українського населення поряд із якісним національно-патріотичним вихованням нашої молоді, що знайшло своє відображення у молодіжних організаціях Пласт, СУМ, Сокіл, Просвіта та ін. Громадські організації зайняли чільне місце у формуванні української національно-свідомої молоді як основи майбутнього суспільства. Активізації українських культурних, освітніх та економічних товариств (Просвіта, Рідна школа, Сільський господар, Пласт) стала наслідком державної політики Польщі щодо українського населення [16].

Підсумовуючи сказане можна зробити логічний висновок щодо негативної оцінки О. Тисовським становища шкільної освіти та виховання в міжвоєнний період на території Східної Галичини. Найголовнішу причину педагог вбачав в упередженій політиці польського уряду щодо українського населення Східної Галичини після завершення Першої світової війни. Переведення українських шкіл на двомовну систему викладання внаслідок прийняття “кресового закону” у 1924 році; зменшення кількості кваліфікованих українських педагогів внаслідок переведення вчительських семінарій на польську мову навчання та ряд законів, що реформували польську систему освіти та водночас не забезпечили умов для розвитку української мови та культури в регіоні. Незадовільне економічне становище освітньої сфери О. Тисовський вбачав у наслідках воєнних дій, які проходили на території Польської держави та у Східній Галичині. О. Тисовський дав зважену оцінку польській системі освіти звертаючи увагу на ряд чинників, які згубно вплинули на якість освіти в Східній Галичині і дали підґрунтя для розгортання українського громадського руху.

Список використаних джерел

1. Данилів Т. Основоположник Пласту (До 80-річчя з дня народження професора д-ра Олександра Тисовського). / Т. Данилів. – Мюнхен: Молоде Життя, 1966. – 47 с.
2. Моряк-Протопопова Х. Крайова шкільна рада у Галичині: повноваження, структура і вплив на розвиток шкільництва 1867–1918 рр. / Х. Моряк-Протопопова // Вісник Львівського університету. – 2011. – Випуск 54. Серія: Юридична, – С. 73–80.
3. Архів Львівського національного університету імені Івана Франка, оп. 1, спр. 184, 30 арк.
4. Ступарик Б. Шкільництво Галичини (1772–1939 рр.) / Б. Ступарик. – Івано-Франківськ, 1994. – 143 с.
5. Щербяк Ю. Система морального виховання у школах західних областей України (1900–1939 рр.) / Ю. Щербяк. – Т.: ПАРАДІС, 1999. – 206 с.
6. ЦДІАЛ України, ф. 410, оп.1, спр. 23, 150 арк.
7. ЦДІАЛ України, ф. 410, оп. 1, спр. 13, 36 арк.
8. ЦДІАЛ України, ф. 410, оп.1, спр.14, 27 арк.
9. Комісар І. Становлення української національної школи в Галичині (1920–39 рр.) / І. Комісар // Визвольний шлях. – 2000. – № 1. – С. 27–52.
10. Луканюк С. Організація, завдання та значення діяльності Крайової шкільної ради в багатонаціональній Галичині (1867–1918 рр.) / С. Луканюк // Наукові записки / Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка. Серія: Педагогіка. – Тернопіль, 2007. – № 9’2007. – С. 143–147.
11. Галушинський М. Національне виховання (статті і замітки). / М. Галушинський. – Львів, 1920. – 30 с.
12. Звіт дирекції ц.к. Академічної гімназії у Львові за рік 1912/13 / 3 друкарні НТШ. – Л., 1913. – 112 с.
13. Белей О. Становище та розвиток шкільництва у першій третині ХХ ст. / О. Белей // Освітнянин. – 2007. – № 3 – С. 17–18.
14. Ігнатенко Н. Проблема підручника з історії в середніх школах Західної України (1900–1939 рр.) / Н. Ігнатенко // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету. Серія: Педагогіка. – Тернопіль, 2000. – № 5. – С. 25–32.
15. Галай М. Польська система підготовки вчителів у 1918–1932 рр. / М. Галай // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2011. – Вип. XXXI. – С. 281–286.
16. Кецик У. Навчально-виховний процес у фахових школах Галичини (1919–1939 рр.) / У. Кецик // Наукові записки

Тернопільського державного педагогічного університету. Серія: Педагогіка. – Тернопіль, 2000. – № 6. – С. 85–88. 17. Завгородня Т. К. Підготовка вчителів для української народної школи Галичини (1919–1939 pp.) / Т. К. Завгородня. – Івано-Франківськ: Плай, 1999. – 135 с.

Владимир Струганец

ОЦЕНКА А. ТИСОВСКИМ ПОЛОЖЕНИЯ В ШКОЛЬНОМ ОБРАЗОВАНИИ ВОСТОЧНОЙ ГАЛИЧНИНЫ В МЕЖДУВОЕННЫЙ ПЕРИОД

В статье проанализированы взгляды А. Тисовского на школьное образование в Восточной Галиции и на образовательную систему Польского государства а также те изменения, которые произошли в ней в междувоенный период и имели влияние на украинское население.

Ключевые слова: школьное воспитание молодежи, школьное образование, междувоенный период, краевой школьный совет, патриотическое воспитание.

Volodymyr Struganets

O. TYSOVSKYY'S ASSESSMENT OF SCHOOL EDUCATION SITUATION IN EASTERN GALYCHYNA IN THE INTERWAR PERIOD

The views of O. Tysovskyy on school education in Eastern Galychyna and educational system of Polish state in general and the changes that took place in the interwar period and had an impact on the Ukrainian population are analyzed in the article.

Key words: school education of youth, school education, the interwar period, the District School Board, patriotic education.

УДК 94(477)

Наталя Бліндер

АНДРЕЙ ШЕПТИЦЬКИЙ І УКРАЇНСЬКИЙ КАТОЛИЦЬКИЙ СОЮЗ

У статті висвітлено особливості та обставини створення Українського Католицького Союзу, місце та роль митрополита Андрея Шептицького у створенні консервативно-клерикальної організації на теренах Східної Галичини у міжвоєнний період.

Ключові слова: А. Шептицький, Український Католицький Союз (УКС), клерикалізм, Східна Галичина, міжвоєнний період.

Постать Андрея Шептицького займає чільне місце не лише в історії Греко-католицької церкви (ГКЦ), а й в історії українського суспільно-політичного руху через небайдужість митрополита до долі українського народу, який на той час не мав власної державності і був розділений кордоном. Питання місця і ролі А. Шептицького у політичному житті Східної Галичини завжди було і є актуальним через його безпосередню участь у діяльності організацій консервативно-клерикального спрямування та їх впливу на східногалицькі політичні кола.

Наукова новизна публікації полягає в тому, що в статті зроблено спробу дослідження ролі та місця А. Шептицького в творенні консервативно-клерикального УКС, який мав сконсолідувати все українське суспільство і разом з тим усі політичні сили Східної Галичини.

Об'єктом дослідження є роль митрополита А. Шептицького у створенні консервативно-клерикального УКС.

Предметом – особливості та обставини створення УКС на теренах Східної Галичини.

Мета публікації – дослідити особливості та обставини створення УКС на території Східної Галичини.

Завдання дослідження полягає у висвітленні: ролі А.Шептицького у створенні консервативно-клерикальної організації – УКС; мети, завдань та особливостей його діяльності на території Львівської єпархії.

Особистість А. Шептицького неодноразово була об'єктом дослідження багатьох вітчизняних науковців, але поза межами наукових статей та монографій залишилося чимало нерозв'язаних питань. Особливо це стосується А.Шептицького і його ролі в організаційному та теоретичному становленні УКС – консервативно-клерикальної організації, яка постала серед галицьких політичних сил у міжвоєнний період.

Дослідженням діяльності А. Шептицького займалися безпосередньо такі вітчизняні науковці, як У. Кошетар [1], О. Єгрешій [2], В. Перевезій [3], І. Чорновол [4], які звертають увагу лише на окремі аспекти діяльності А. Шептицького серед політичних кіл Східної Галичини, не охоплюючи повною мірою проблематики даної статті. Значну джерельну базу цієї наукової публікації складають періодичні видання Східної Галичини міжвоєнного періоду: "Нова зоря", "Діло", "Мета", які розкривають суспільно-політичне життя краю і безпосередньо особливості діяльності УКС.

Аналіз історіографії праць з проблематики статті засвідчив відсутність ґрунтовного дослідження з цього питання.

Митрополит А. Шептицький (у метриці Роман-Марія-Олександр) народився 29 липня 1865 р. в селі Прилбичі, що на Яворівщині біля Львова, у сім'ї спольщених графів. Гімназію закінчив у Кракові, право студював в Кракові та Вроцлаві. Після закінчення гімназії відбував військову службу як однорічний доброволець. Однак у війську служив лише два місяці через недугу [5, с. 1].

Ґрунтовна світська освіта та активна церковна діяльність забезпечили йому стрімку церковну кар'єру: в 31 рік він став ігуменом Онуфріївського монастиря василіан у Львові, у 34 – станіславським єпископом, у 35 років – митрополитом Галицьким та архієпископом Львівським. Він став засновником Українського національного музею у Львові (1913 р.), богоявленського наукового товариства (1923 р.), Богословської академії у Львові (1928 р.), був дійсним членом НТШ, почесним членом "Просвіти" й "Рідної школи" [6, с. 6].

У 1930 р. польсько-українські відносини загострюються і польський уряд вдається до політики "втихомирення" українського населення силою зброї. Ці заходи польського уряду ввійшли в історію як "паціфікація", яка спонукала А. Шептицького виступити на захист українського населення. У політичному комунікаті він виступив з ідеєю створення УКС, метою якого мала стати консолідація широких верств українського суспільства на засадах християнської ідеології. А. Шептицький чітко сформулював причини та мету створення УКС: "Важкі часи наближаються. Ще чорніші хмари змушують нас згуртуватися суцільніше, ніж досі, обороняти те, що нам усім найдорожче і святе. Тому звиваємо всіх католиків-українців до зорганізування католицького Союзу. Усестороннє добро українського народу, в християнському розумінні цього слова, це ціль, до якої в політичному житті прямуємо" [7, с. 81].

29 жовтня 1930 р. з ініціативи А. Шептицького, у митрополичій палаті, відбулося засідання 40 визначних представників галицького суспільства, які одногосно прийняли рішення про створення УКС. Було обрано комітет з розробки статуту, який очолив єпископ І. Бучко. На засіданні 3 грудня 1930 р. прийнято остаточну редакцію проекту статуту УКС. Окремими листами від 8 грудня 1930 р. організаційний комітет надіслав статут УКС для ознайомлення єпископам Г. Хомишину та Й. Коциловському [1, с. 135–136].

1 січня 1931 р. у Богословській академії у Львові було створено УКС та обрано на основі затвердженого митрополитом А. Шептицьким організаційного статуту Головну раду. Згідно з рішенням А. Шептицького головою УКС став В. Децикевич, а членами Головної ради – М. Галібей, Є. Гвоздецький, О. Гординська, М. Козак, В. Кузьмович, В. Сінгалевич, о. ректор Й. Сліпий, Е. Тишинська, М. Чубатий, о. ігумен К. Шептицький. Присутніх на установчих зборах УКС було понад 200 осіб [1, с. 136; 2, с. 317; 14, с. 3]. Першими, хто вступили до УКС були "члени-основники", список яких надруковано у тижневику "Мета" від 15 березня 1931 р. Їх налічувалося зі Львова 152 осіб, з яких 15 – це були жінки; з провінцій – 101 осіб, з них жінок – 14 [1, с. 137].

Саме тижневик "Мета" став політичним органом УКС, редакторами якого були В. Кузьмович і М. Гнатицак. Разом з тим, УКС видавав журнали "Христос – наша сила" та "Поступ". Під впливом УКС перебував літературний громадський журнал "Дзвони", редактором якого був П.Ісаєв. Усі ці видання фінансував митрополит А.Шептицький. У червні 1933 р. на потреби лише журналу "Христос – наша сила" А.Шептицький пожертвував 3 тис. злотих. Загальна ж сума грошових асигнувань греко-католицької митрополії становила 267 тис. злотих [9, с. 65].

Засадниче завдання УКС полягало у створенні нового типу громадянина, а для цього необхідно було "йти в народ, і то всіма можливими дорогами, та формувати правдивий світогляд..., ширити християнсько-католицькі засади, поборювати течії противні цьому світогляду" [17, с. 4].

Статут організації проголосив її основну мету: "ширити католицькі засади в усіх ділянках життя і культури". Також було поставлено і завдання: "боронити католицьку віру та мораль в суспільному житті; стояти на захисті прав християнської родини, дбати про християнське виховання молоді в своїй школі; домагатися соціальної справедливості; дбати, щоб політичне життя відповідало католицьким засадам" [17, с. 4].

Проголошувалася "легальність по відношенню до Другої Речі Посполитої, що давала можливість в суспільно-політичному житті законним шляхом покращувати освіту, культуру, добробут та права українського народу" [17, с. 4].

Статут УКС передбачав, що членом організації може стати особа греко-католицького обряду та української національності віком від 18 років. Значущість вступу до УКС підкреслювалася складанням урочистого приречення на основі статуту "до рук самого митрополита" [1, с.137]. Статут УКС визначив і засоби до виконання поставлених завдань: "1. Вишколити своїх членів на визначних і діяльних членів католицької церкви; 2. Ширити і розвивати ідею і принципи товариства словом і письмом, зокрема періодичною пресою, виданням брошур, улаштуванням курсів, конференцій, анкет, з'їздів, концертів, вистав; 3. Закладати організаційні дома, бурси, захорони, інтернати для молоді, захисти, світлиці, вакаційні оселі, літниця, гриця; 4. Співпрацювати з установами і професійними організаціями, що притримуються принципів згідних із принципами товариства" [1, с. 137].

Постає питання, чи можна вважати УКС політичною партією чи це було культурно-просвітницьке товариство греко-католицького духовенства. На думку, В. Перевезія термін "політична партія" є завузьким, щоб застосовувати його до УКС; це було об'єднання українців-католиків, практична політика для якого не була самоціллю, тому що організаційний статут акцентує увагу на національно-просвітницькій та релігійній проблематиці [3, с. 33–34]. Сам же голова УКС, В. Децикевич, на установчих зборах підкреслив, що "створеній нами організації католиків українців даємо форму політичної партії, тому що така форма через свою гнучкість краще підходить до наміченої нами діяльності, як форма товариства, звязаного точними ста тутовими постановами" [1, с.137]. Даючи інтерв'ю газеті "Діло", В. Децикевич наголосив на тому, що в статуті містяться аспекти суто політичного значення: "оборона католицької віри та моралі в політичному житті, береження прав християнської родини як основи народу, оборона нерозривності подружжя і християнського виховання молоді, обстоювання суспільної справедливості та суспільної охорони селянства, робітництва і всіх суспільно покривджених, ... здобування для нашого народу законними засобами щораз-то більшої освіти, добробуту та прав..." [1, с.137].

Разом з тим В. Децикевич зазначив, що "наша організація не є політичною партією", тому що "обмежує свій круг діянь до деяких точно означених напрямків" [8, с. 1]. Сам же А. Шептицький наголосив, що УКС зобов'язаний захищати інтереси ГКЦ і віри "в політиці", а "з сеї точки погляду се партія". Отже, УКС було засновано, як партію. Щодо відсутності в назві УКС поняття "греко-католицький", митрополит зазначав, що союз свідомо було названо "католицьким", оскільки "солідарність з цілим католицьким світом дасть нам авторитет" [1, с. 137].

Гаслом організації стали слова з промови митрополита А. Шептицького на установчих зборах УКС – "Христос – наша сила" [8, с.1].

З самого початку УКС був покликаний сконсолідувати українське суспільство, представників різних партій та організацій Східної Галичини. Незважаючи на те, що митрополит на зустрічі з депутацією Української католицької народної партії (УКНП) пообіцяв, що суперечностей між католицькими організаціями бути не може, протиріччя все ж були. Так, часопис "Громадський голос" у 1931 р. писав, що створення УКС з митрополитом на чолі – це удар по УКНП, що патронується Г. Хомишиним, оскільки УКС підтримує УНДО, а це додає їй авторитету серед українців-католиків, применшуючи тим самим популярність УКНП [2, с. 317]. Зв'язок УКС і УНДО можна підтвердити тим фактом, що до керівного складу УКС входили два члени ЦК УНДО – В. Децикевич і В. Целевич. У її пресі активно працював один з основних політичних літераторів УНДО – І. Кедрин. В. Децикевича одночасно декілька разів обирали головою УКС. У 1932–1933 рр. організацію очолювали З. Лукавецький та Й. Сліпий [12, с. 120].

Один із лідерів УКНП О. Назарук підкреслив, що з УКС неможливо вести боротьбу у зв'язку зі значним авторитетом митрополита Шептицького [2, с. 317].

Відношення УКС до політики А. Шептицький окреслив у тижневику "Мета" від 10 квітня 1932 р., зробивши висновок, що "Український Католицький Союз це організація українців-католиків, заснована на поклик Галицького Митрополита. Вона не має ніякої політичної програми прийняти не може так довго, як довго політичні програми ділять поміж собою Українців. Зате Український Католицький Союз може приймати такі основні тези, які лише для чужинців є політичними, а які для нас такими не є, бо на них весь український нарід годиться, ось нпр. теза, що "будемо на всіх ділянках народного і політичного життя законними засобами здобувати для нашого народу щораз то більшу культуру, добробут і права" і що до того будемо змагати "в політичному життю". Отже, програмою і ціллю діяльності УКС, на думку митрополита, є "з'єднати всіх в одній праці для добра українського народу в християнсько-католицькому розумінні" [10, с. 5].

26 травня 1932 р. у Львові, в залі музичного інституту відбулися загальні збори УКС, у яких взяло участь 130 учасників. М. Козак виступаючи із доповіддю заявив про те, що з часу заснування УКС організовано тимчасові окружні ради в 18 повітах [15, с. 3]. Серед консервативно-клерикальних організацій УКС мав найбільший вплив на громадськість. В 1932 р. УКС нараховував 80 волосних організацій, 416 організаційних комітетів, 261 гурток і 558 "мужів довіри" [11, с. 141; 13, с. 331]. На

цьому засновники УКС не хотіли зупинятися і саме тому один із членів Головної ради УКС О. Буць був відправлений у грудні 1936 р. в чергову поїздку з метою організації нових відділів УКС на місцях. Такі організаційні комітети були створені на Скататщині, Гримайлівщині, Збаражчині, тобто на "окраїнах нашої вужчої батьківщини" [16, с. 3–4].

УКС намагався впливати на підростаюче покоління через створену з ініціативи А.Шептицького молодіжну організацію: Католицьку асоціацію української молоді (КАУМ) "Орли". У селах і містах діяло 450 гуртків, які об'єднували близько 30 тис. молоді. Їх вихованню сприяв місячник "Українське юнацтво". На чолі Головної ради КАУМ "Орли" були А. Мельник та В. Глібовицький. Під час свята "Українська молодь Христові" у травні 1933 р., на заклик митрополита, до Львова прибуло 60 тис. осіб. Того ж самого року А. Шептицький виступив зі зверненням до політичних партій, у якому забороняв використовувати богослужіння для політичних цілей [12, с. 120–121].

Митрополит А. Шептицький і представники УКС підтримали також діяльність жіночого католицького руху. 9 березня 1934 р. у Львові (за присутності 60 осіб) відбулися установчі загальні збори Центрального жіночого гуртка при УКС. Головою якого обрано А. Конрадову. зазначалося, що жіночий гурток при УКС не має на меті руйнацію уже існуючих українських жіночих організацій. Наприклад, "Союзу українок", а "лише навпаки, будуючи працю для жіноцтва в ім'я Христових засад саме серед тих організацій" [12, с. 120–121]. Проблема "Союзу українок" пов'язувалася з тим, що до його складу входило греко-католицьке жіноцтво, але базувався він виключно на національній ідеї та ліберальному протидію католицькому фемінізмі.

На грудень 1935 р. можна було говорити про наступні досягнення УКС: 1) Інституція не пішла шляхом трансформації у політичну партію, залишаючись громадською організацією релігійного типу; 2) Союз у співпраці з католицькою пресою та видавництвами зумів подолати упередження щодо католицького руху, притаманне частині галицького соціуму. Проблеми, які постали перед УКС, пов'язувалися з масовим переходом греко-католиків до іншого обряду. Цю проблему намагалися вирішити шляхом створення дитячих притулків та будинків для немічних. Забезпечення роботою нужденних тощо [1, с. 147–159].

З 1935 р. УКС, згідно з рішенням польського уряду отримав статус політичного релігійного товариства і його діяльність обмежувалася Львівською дієцезією. Як і усі інші клерикальні партії та організації, з приходом радянської влади у 1939 р. на західноукраїнські землі, УКС припинив свою діяльність [11, с.141; 12, с. 121].

15 січня 1939 р. "Мета" опублікувала статтю "Чи УКС оправдав своє існування?", у якій автор дав позитивну відповідь на поставлене запитання, аналізуючи діяльність УКС за останні 8 років. Зокрема, його функціонування пов'язувалася з протидією розповсюдження у галицькому середовищі лібералізму, комунізму, сектантства, радикалізму. УКС сформував міцне підґрунтя, яким була християнська релігія та "добро нації" та на якому "має і мусить зародитися одно цілий фронт народу для оборони цих дібр, а в потребі і для наступу, щоби здобути йому можливість дальшого розвитку і діяння" [1, с. 160].

Внесок митрополита А. Шептицького в діяльність консервативно-клерикального УКС є неоціненним. Саме він духовно, матеріально та ідеологічно підтримував його діяльність на засадах християнської етики та моралі. Сам митрополит через діяльність УКС намагався консолідувати східногалицьке суспільство та відгородити його від впливів зі сходу, але через погіршення міжнародної ситуації втілити свої задуми повністю у життя йому так і не вдалося.

Список використаних джерел

1. Кошетар У. П. Суспільно-політичні та християнські виміри галицького консерватизму (1899–1939 рр.). Монографія / У. П. Кошетар. – Київ: Державна академія керівних кадрів культури і мистецтв (ДАКККІМ), 2007. – 215 с.
2. Єгрешій О. Взаємовідносини митрополита Андрея Шептицького і єпископа Григорія Хомишина / О. Єгрешій // Галичина: науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – Івано-Франківськ, 2001. – № 5–6. – С. 315–320.
3. Перевезій В. Греко-католицька церква в умовах українсько-польської конфронтації 20–30-х рр. ХХ ст. / В. Перевезій. – Київ, 1998. – 48 с.
4. Чорновол І. Українські партії Австрійської Галичини та Польської Західної України: політологічний контекст / І. Чорновол // Молода нація: Альманах. – Київ: Смолоскип. – 2005. – № 3 (36). – С. 5–44.
5. Рідкий ювілей // Діло. – 17 січня 1926. – Ч. 11 (10.686). – С. 1–2.
6. Чубатий М. Митрополит Андрей та його ідея католицької України / М. Чубатий. – Філадельфія, 1953. – 16 с.
7. Басистюк Я. Андрей Шептицький – патріот та державний муж / Я. Басистюк // Матеріали Наукової конференції присвяченої 100-річчю від часу введення на митрополичий престіл у Львові слуги Божого Андрея Шептицького (27 жовтня 2001 р.) / [Упорядник Ігор Герета]. – Тернопіль: СМП "Астон", 2002. – С. 78–83.
8. Чи Український Католицький Союз є політичною партією? // Діло. – 18 січня 1931. – Ч. 12 (12.668). – С. 6.
9. Політичні партії Західної України: методичні вказівки для викладачів та студентів. – Л.: ЛДУ, 1992. – 77 с.
10. УКС і політика // Нова зоря. – 17 квітня 1932. – Ч. 29 (527). – С. 5.
11. Історія суспільних рухів і політичних партій України (XIX–XX ст.): навчальний посібник / [за ред. Я. Й. Малика]. – Львів: ЛДУ, 1998. – 324 с.
12. Нарис з історії суспільних рухів і політичних партій в Україні (XIX – ХХст.) / [Малик Я. Й., Вол Б. Д.,

Гелей С. Д.] – Львів: Світ, 2001. – 296 с. 13. Политический партии в Польше, Западной Белорусии и Западной Украине / [Под ред. Скульского]. – Минск: Издательство Белорусской академии наук, 1935. – 335 с. 14. Український Католицький Союз // Діло. – 3 січня 1931. – Ч. 3 (12.659). – С. 3. 15. УКС // Нова зоря. – 5 червня 1932. – Ч. 41 (539). – С. 3. 16. Буць О. З організаційного життя Українського Католицького Союзу. / О. Буць // Мета. – Львів: 1936. – 20 грудня. – Ч. 51 (296). – С. 3–4. 17. Буць О. Новий тип громадянина / О. Буць // Мета. – 6 грудня 1936. – Ч. 49 (294). – С. 4.

Наталья Блиндер

АНДРЕЙ ШЕПТИЦКИЙ И УКРАИНСКИЙ КАТОЛИЧЕСКИЙ СОЮЗ

В статье освещены особенности и обстоятельства создания Украинского Католического Союза, место и роль митрополита Андрея Шептицкого в создании консервативно-клерикальной организации в Восточной Галиции в межвоенный период.

Ключевые слова: А. Шептицкий, Украинский Католический Союз (УКС), клерикализм, Восточная Галиция, межвоенный период.

Natalia Blinder

SHEPTYTSKY AND UKRAINIAN CATHOLIC UNION

The article highlights the characteristics and circumstances of a Ukrainian Catholic Union, the place and role of Metropolitan Andrey Sheptytskyi to create conservative-clerical organization in Eastern Galychyna during the interwar period.

Key words: A. Sheptytskyi, Ukrainian Catholic Union (UCU), clericalizm, Eastern Galycyna, the interwar period.

УДК 581.1(092)

Єгор Богач

ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ПРОФЕСОРА С. ЛЕБЕДЄВА

На підставі вивчення оригінальних архівних біографічних матеріалів описано життя і наукову діяльність вченого-фізіолога та біохіміка рослин, педагога, доктора біологічних наук, професора, заслуженого діяча науки УРСР, академіка Української академії сільськогосподарських наук Сергія Івановича Лебедева.

Ключові слова: С. І. Лебедев, ректор, доктор біологічних наук, фізіологія рослин, Українська сільськогосподарська академія.

На сучасному етапі розвитку нашої держави дедалі більше зростає інтерес до вивчення історії аграрної науки, зокрема діяльності і творчості вчених, які самовіддано працювали на благо народу та залишили після себе неоціненну творчу спадщину. Серед когорти учених, які відіграли визначальну роль у становленні сільськогосподарської науки та освіти в Україні, чільне місце посідає видатний вітчизняний учений, педагог, активний організатор досліджень з фізіології і біохімії рослин, професор Сергій Іванович Лебедев. Однак до сьогодні залишається комплексно недослідженою не тільки його біографія, але й немає узагальнюючих робіт, що стосуються аналізу його наукового доробку.

Об'єкт – дослідження з фізіології та біохімії рослин в Україні.

Предмет – діяльність та творчий шлях професора С. Лебедева.

Метою статті є здійснення комплексного аналізу життя, наукової, організаційної, педагогічної та суспільної діяльності С. Лебедева у контексті розвитку досліджень з фізіології і біохімії рослин в Україні.

Для досягнення поставленої мети необхідно розв'язати такі основні завдання: здійснити періодизацію життя та наукової діяльності С. Лебедева; розкрити умови становлення й розвитку наукового світогляду вченого; висвітлити організаторську діяльність ученого з досліджень фізіології та біохімії рослин.

Наукова новизна роботи полягає у проведенні комплексного дослідження життєвого шляху та наукової спадщини вітчизняного ученого, педагога, одного з організаторів сільськогосподарської науки та освіти в Україні професора С. Лебедева. Розроблено періодизацію життя та наукової діяльності ученого, охарактеризовано період становлення та розвитку його наукового світогляду, висвітлено педагогічну діяльність професора С. Лебедева, проаналізовано його особистий внесок у

становлення та розвиток досліджень з фізіології і біохімії рослин, показано значущість наукової його спадщини.

Сукупність праць, які безпосередньо чи побіжно висвітлюють життя та діяльність С. Лебедева можна поділити на дві групи: радянська історіографія 60–80-х років ХХ ст. та сучасна українська історіографія.

Значна кількість публікацій з'явилася у пресі та періодичних виданнях у ювілейному для Сергія Івановича 1962 році, коли йому виповнилося 60 років від дня його народження та 35 років науково-педагогічної та громадської діяльності, авторами яких були учні – К. Ситник, О. Судьїна, Л. Литвиненко, О. Саннікова та інші. Вклад у популяризацію та увіковічення постаті С. Лебедева здійснив видатний учений-біолог, еколог, історик природознавства, доктор біологічних наук, професор, член-кореспондент НАН України І. Григорюк, який у співавторстві з іншими дослідниками присвятив постаті Сергія Івановича низку статей. Однак життєвий та творчий шлях цієї багатогранної особистості ще комплексно не досліджено. Наукова та практична діяльність ученого висвітлені недостатньо, однобічно, їм не дана повна оцінка з погляду сучасного розвитку фізіології та біохімії рослин.

Дослідження ґрунтується на архівних матеріалах, опублікованих документах і періодичних видань. Вихідними даними для розробки цієї проблеми слугували виявлені матеріали у Державному архіві м. Києва, Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України. Окремі відомості про життя та діяльність С. Лебедева знайдено у фондах Державної наукової сільськогосподарської бібліотеки УААН, музеїв Національного університету біоресурсів і природокористування України та Національного ботанічного саду ім. М. Гришка НАН України.

Реалізація поставлених у статті цілей здійснюється на основі залучення джерел. Серед них найбільш важливими є: а) особові (біографічні) документи С. Лебедева; б) архівні матеріали про діяльність установ, в яких працював учений; в) його опубліковані праці; г) періодика.

Сергій Іванович Лебедев народився 6 березня 1902 р. у селі Ганнівка Верхньодніпровського району Дніпропетровської області [2, с. 1]. На долю його покоління, як і багатьох інших – ровесників початку століття – випало чимало випробувань: руйнація імперії, революції, катастрофічні війни, Голодомор, репресії тощо. У той же час відбувалися кардинальні позитивні зміни у житті країни, що дало можливість для набуття освіти широкими верствами населення, сприяло значному розвитку науки і, зокрема, сільськогосподарської дослідної справи.

Непросто склалося життя й Сергія Івановича, яке розпочалося у багатодітній сім'ї одного із найвідоміших агрономів Полтавської губернії Івана Васильовича Лебедева (1877–1930 рр.) та Євгенії Іванівни Риженко (1879–1939 рр.). У дореволюційний період батько працював у поміщицьких господарствах графа Кочубея, викладачем Майновської сільськогосподарської школи (Чернігівської області) і з 1910 р. дільничним агрономом Полтавського губернського земства.

Після революції батько був завідуючим і викладачем Красногорської сільськогосподарської профшколи, а згодом і агрономом у колгоспі (с. Остапе Багачанського району Полтавської області). Мати Сергія Івановича була домогосподаркою [2, с.13]. Батьки змалечку привчали дітей, яких було семеро -Володимир, Василь, Юрій, Сергій, Марія, Олена та Лідія – до роботи. Від діда-прадіда навчився маленький Сергійко шанувати хліборобську працю, який був вихований в кращих традиціях минулих поколінь і успадкував від батьків любов до рідної землі та науки. Жовтнева революція а згодом і громадянська війна принесли багато горя та страждань для українського народу, що не оминуло і сім'ю Лебедевих – загинув (1919 р.) у лавах "білих" старший син Володимир [2, с. 13]. Батько покладав на Сергія значні надії й передавав синові значну кількість знань й вмінь, які стали йому в пригоді для вирощування та прогнозування майбутнього врожаю сільськогосподарських культур.

В 1910 р. С. Лебедев у Полтавській області закінчив церковно-приходську школу, потім у 1915 р. – двокласне народне училище, 1921 р. – українську гімназію, 1923 р. – сільськогосподарську профшколу, після чого був відряджений на навчання до Полтавського сільськогосподарського інституту, після закінчення якого у 1926 р. отримав кваліфікацію агронома-дослідника. Трудову діяльність Сергій Іванович розпочав у 1926 р. як спеціаліст з рільництва на Полтавській, Носівській, Чемерській (Чернігівська область) і Глухівській (Сумська область) зональних сільськогосподарських дослідних станціях. Його перші публікації присвячені вивченню сортів картоплі та деяких злакових культур. У 1929–1930 рр. він призначений директором Чемерської сільськогосподарської дослідної станції, у якій розробив проект організації і програму діяльності Глухівської сільськогосподарської дослідної станції прядильних культур. На цій станції упродовж 1930–1932 рр. Сергій Іванович працював заступником директора з наукової частини. Водночас на базі станції створено Всесоюзний науково-дослідний інститут коноплі (згодом Інститут луб'яних культур УААН), в організації якого він брав активну участь та упродовж 1934–1937 рр. одночасно обіймав посади

заступника директора з наукової частини й завідувача лабораторії фізіології і анатомії рослин [1, с. 97]. Саме завдяки енергійним зусиллям С. Лебедева у важкі "голодні" роки вдалося налагодити навчально-науковий процес у новоствореному інституті. Пішло багато часу на розробку й оформлення програм та підбір фахівців. У цій справі С. Лебедев виявив свій організаторський талант, величезну заповзятливість і наполегливість. У цей період вчений розробив новітню агротехніку вирощування найпродуктивніших форм коноплі. Упродовж 1931–1937 рр. у працях Всесоюзного науково-дослідного інституту коноплі та "Доповідах ВАСГНІЛ" опубліковані його подальші наукові роботи, зокрема "Семяконопли", "Водный режим конопли", "О яровизации конопли", "Использование азота клубеньковых бактерий коноплей", "Влияние влажности почвы на рост и развитие конопли" та інші. Особливу увагу було сконцентровано на вирощуванні південних і найурожайніших форм коноплі у середніх та північних районах України [3, с. 78].

У 1936 р. рішенням кваліфікаційної комісії ВАСГНІЛ С. Лебедеву присуджено наукову ступінь кандидата сільськогосподарських наук за сукупністю наукових праць, без захисту дисертації, та присвоєно учене звання старшого наукового співробітника за спеціальністю "Фізіологія рослин". Згодом, у 1938 р. Вища атестаційна комісія Всесоюзного комітету в справах вищої школи при РНК СРСР затвердила його у вченому званні доцента кафедри "Ботаніка, фізіологія рослин і мікробіологія" [1, с. 97].

Нелегким виявився 1937 р. для Сергія Івановича. Як згадує близький його товариш, професор Д. Лихвар, на одній із нарад у Наркомземі СРСР, влітку 1937 року, "добродієм" Б. Дмитрієвим, безпідставно та цинічно звинувачено С. Лебедева в шкідництві у Всесоюзному науково-дослідному інституті конопель. Цими ж днями С. Лебедев вимушений був звільнитися з роботи та перейти працювати через квартал – викладачем до Глухівського сільськогосподарського інституту. Арешт С. Лебедева не відбувся і погрози не були реалізовані [4, с. 146].

Педагогічну діяльність С. Лебедев гармонійно поєднував з науковою, а у 1939 р. обіймав посади доцента і завідувача кафедри ботаніки, фізіології рослин та мікробіології. Наукові розробки ученого були представлені на Всесоюзній сільськогосподарській виставці у 1940 р. На початку війни, у 1941 р. його, згідно з військовим розпорядженням, скеровують агрономом до колгоспу "Комунар" Саратовської області, а потім призначають завідувачем лабораторії біохімії і фізіології рослин Башкирської державної селекційної станції Наркомзему СРСР [1, с.97]. Сім'ю Сергій Іванович забрати із собою не зміг, оскільки був військовозобов'язаний. Дружина, два сина та дочка залишились у Глухові, на окупованій німцями території. Довгоочікувана зустріч з сім'єю відбулася у грудні 1943 р., після визволення Сумської області від німецько-фашистських загарбників [2, с. 15].

У 1943 р. Сергій Іванович працював старшим науковим співробітником Інституту ботаніки АН УРСР в Уфі, потім повернувся з Академією наук УРСР до Києва у 1944 р. Упродовж 1944–1949 рр., у зв'язку з організацією Ботанічного саду АН УРСР, як самостійної наукової одиниці на чолі з директором академіком АН УРСР М. Гришком, С. Лебедев одночасно обіймав посади заступника директора з наукової роботи і завідувача лабораторії фізіології та біохімії рослин цієї установи. У цей період він брав активну участь у розробках ескізного проекту плану і основних завдань Ботанічного саду спільно з академіками АН УРСР М. Гришком і П. Погребняком, членом-кореспондентом АН УРСР М. Поповим, професором О. Липою, кандидатом біологічних наук А. Бурачинським та іншими відомими ученими, в основу створення якого покладено ботаніко-географічний принцип [5, с.4]. Упродовж 1949–1953 рр. Сергій Іванович очолював відділ фізіології рослин Інституту ботаніки АН УРСР, де в 1950 р. успішно захистив дисертацію на тему: "Физиологическая роль каротина в растении" і отримав науковий ступінь доктора біологічних наук за спеціальністю "Фізіологія рослин" [6, с. 435].

Упродовж 1952–1953 рр. він працював на посаді ученого секретаря Президії АН УРСР з біологічних і сільськогосподарських наук та за сумісництвом завідувачем відділу фізіології рослин Інституту ботаніки АН УРСР. У наукових працях С. Лебедева всебічно висвітлено фізіологічну роль каротину в процесах росту і розвитку, спорогенезі та формуванні продуктивності рослин. Уперше встановлено, що біосинтез і накопичення умісту каротину й каротиноїдів у вегетативних органах культурних рослин пов'язано з інтенсивним ростом, а генеративних – процесом запліднення. Водночас ним доведено, що жовте забарвлення андроцея і гінецея у рослин різних ботанічних родин обумовлено наявністю в пилку та тканинах каротиноїдів. Визначено, що у комахоzapильних рослин вони локалізуються в екзіні – зовнішній твердій оболонці пилкового зерна, яка багата вуглеводними сполуками, зокрема спорополенінами.

Основні наукові здобутки вченого узагальнено в фундаментальній монографії "Физиологическая роль каротина в растениях" (1953 р.), що отримала високу оцінку в рецензіях члена-кореспондента АН УРСР Я. Модилевського, доктора біологічних наук, професора Д. Проценка, академіка АН СРСР

М. Красильнікова (Інститут мікробіології АН СРСР), члена-кореспондента АН СРСР О. Ничипоровича (Інститут фізіології рослин ім. К. Тимірязєва АН СРСР) та інших.

Проведені дослідження слугували поштовхом для розгляду питання "О новых видах сырья для производства каротина", який є провітаміном А, на засіданні комісії з вивчення вітамінів при Раді Міністрів УРСР 9 вересня 1949 р. дійшли висновку, що для виробництва каротину, який застосовують, значною мірою, при авітамінозі, опіках і обморожуванні, найперспективнішими є пилки лілій, псевдоязичкові квітки соняшнику, вінчики чоловічих квіток гарбуза та жовтої акації [1, с. 98].

Упродовж 1953–1959 рр. С. Лебедев обіймав посаду ректора Одеського (колишнього Новоросійського) державного університету імені І. Мечникова й за сумісництвом завідувача кафедри анатомії і фізіології рослин, при якій під його керівництвом створено лабораторію радіоактивних ізотопів, де проводили дослідження фізіолого-біохімічних особливостей та мінерального живлення водоростей Чорного моря [7, с. 105]. В результаті чого ним запропоновано ефективні способи використання деяких видів родів ламінарії, фукусу, філофори та інших водоростей у різних галузях народного господарства. Паралельно вивчено агароїд філофори, якісний і кількісний склад, сезонну динаміку та розподіл фотосинтезуючих пігментів у слані цих водоростей. Виявлено коливання процесів фотосинтезу, дихання і продуктивності водоростей залежно від екологічних факторів й удосконалено наявні методи досліджень, зокрема електронної мікроскопії, що сприяло подальшому розвитку цитології та ембріології рослин.

Даючи характеристику ректорам, які очолювали Одеський державний університет (ОДУ), визначний учений, колишній ректор І. Зеленський наголошував, що з приходом С. Лебедева в університеті почалось потужне відродження науки та студентського самоуправління.

Талант ученого-педагога С. Лебедева гармонійно поєднувався зі значними організаторськими здібностями, з ініціативи якого продовжено будівництво нового університетського містечка, здано в експлуатацію новий корпус біологічного факультету Одеського державного університету імені І. Мечникова. Контингент студентів зріс за рахунок переведення їх з окремих факультетів Одеського, Ізмаїльського, Кіровоградського, Вінницького та Бердичівського педагогічних інститутів. В результаті чого суттєво укріплено матеріально-технічну базу науково-дослідних лабораторій. Наявність значної кількості висококваліфікованих кадрів дозволила проводити в університеті захисти кандидатських дисертацій з різних спеціальностей, а на біологічному, хімічному та фізико-математичному факультетах – докторських дисертацій. У 1958 р. С. Лебедев у складі першої делегації ректорів університетів СРСР відвідав з офіційним візитом США. У підсумку було налагоджено наукові контакти і запроваджено зарубіжні стажування студентів та аспірантів Одеського державного університету імені І. Мечникова. У ці ж роки під безпосереднім керівництвом С. Лебедева в Одесі організовано станцію оптичного спостереження за першим у світі супутником Землі, запущеним у космос у колишньому СРСР [1, с. 98].

Перші електронно-мікроскопічні дослідження рослинної клітини, проведені С. Лебедевим спільно з аспіранткою А. Силаєвою на початку 60-х років ХХ ст. були присвячені вивченню структурно-функціональної організації хлоропластів листків рослин кукурудзи за умов нестачі в ґрунті основних елементів мінерального живлення [8, с. 191].

У 1956 р. С. Лебедева обирають дійсним членом (академіком) Української академії сільськогосподарських наук (УАСГН), а у 1959 р. – її віце-президентом [9, с. 88].

У 1959 р. на посаді керівника навчальної частини УАСГН В. Крамарова замінив С. Лебедев. Упродовж короткого часу професорського-викладацький склад навчальної частини значно активізував науково-дослідну і педагогічну діяльність [10, с. 90]. З метою покращення науково-дослідної роботи, спрямованості вчених факультетів на вирішення актуальних проблем сільського господарства, виробництва і науки, при факультетах створюються дослідні станції і проблемні лабораторії, які обладнуються сучасними приладами та технікою [11, с. 61].

Особливо сприяв Сергій Іванович поліпшенню умов для проходження виробничої практики студентів, посилив зв'язок науки з виробництвом (закону "Про зміцнення зв'язку школи з життям та про подальший розвиток народної освіти" постановою сесії Верховної Ради УРСР від 17 квітня 1959 р.) [10, с. 90; 11, с. 60]. Покращився якісний склад вступників на факультетах академії, 80 % молоді мала стаж роботи в сільському виробництві [11 с. 62]. Саме у цей час починають діяти агростанція "Митниця" і Ворзельська науково-дослідна станція м'ясного скотарства, у яких викладачі й аспіранти успішно займаються науковими експериментами, а студенти проходили всі види навчальної та виробничої практики [10, с. 91].

Сергій Іванович був не тільки талановитим організатором, але й великим господарником. Саме за його керівництва (1959–1962 рр.) вуз збагатився трьома студентськими гуртожитками, добудованим і облаштованим третім навчальним корпусом, у навчально-дослідних господарствах побудовано низку господарських приміщень та лабораторій, які оснащувалися найновішим

обладнанням. Успішно розв'язано житлову проблему студентів. Житлова площа всіх семи гуртожитків становила 21532 м², на якій проживало 4380 осіб [10, с. 92; 13, с. 12].

Для поліпшення теоретичної і практичної підготовки студентів складено індивідуальні учбові плани, у яких передбачено викладання спеціальних теоретичних курсів з нової техніки, новітніх досягнень науки та викладання передового досвіду сільськогосподарського виробництва. Передбачається ширше залучення до читання лекцій провідних вчених академії і передовиків виробництва [11, с. 63]. Зокрема, станом на 1961 р. в Українській сільськогосподарській академії (УСГА) працювало: 17 академіків та членів-кореспондентів, 45 професорів і докторів наук, 191 доцентів та кандидатів наук, 51 старших викладачів, 112 асистентів [14, с. 8, 12, с. 18]. Окрім того, за рахунок створення нових спеціальностей, розширення набору до заочного відділення та заснування нового факультету "Захисту рослин", збільшився контингент студентів УСГА до 9973 студенти: у тому числі – 2800 стаціонарне відділення, 5507 – заочне відділення, 1565 – слухачів курсів підвищення кваліфікації [14, с. 12].

Упродовж 1963–1985 рр. учений завідував кафедрою фізіології і біохімії рослин, засновану ще у 1898 р. визначним ученим – фізіологом рослин, й ботаником, академіком АН УРСР професором Є. Вотчалом [10, с. 13]. Під керівництвом професора С. Лебедева при кафедрі у 1961 р. організується лабораторія фотосинтезу, включаючи лабораторії електронної мікроскопії, радіоактивних ізотопів та пігментів рослин [11, с. 66]. Лабораторія УАСГН стала одним з провідних центрів вивчення фотосинтезу в Україні, яку по праву можна вважати "кузнею" висококваліфікованих науковців. Саме у цей час зароджується наукова школа С. Лебедева. Студенти і аспіранти мали можливість виконувати наукові дослідження на високому професійному рівні із застосуванням таких методик, як хроматографія, електронна мікроскопія, радіоактивні ізотопи. Проводилося вимірювання фотосинтетичної радіації і її впливу на продуктивність сільськогосподарських рослин залежно від умов мінерального живлення та водозабезпечення. Лекторською майстерністю, своїми творчими ідеями і особистим прикладом С. Лебедев викликав жвавий інтерес до вивчення курсу "Фізіологія рослин" та спецкурсу "Фотосинтез", надихав молодих дослідників до нових наукових пошуків [10 с. 90].

Професор С. Лебедев був фундатором вищої наукової школи фізіологів і біохіміків рослин, під науковим керівництвом якого підготовлено 65 кандидатів наук, із них 16 – для Бангладеш, Болгарії, В'єтнаму, Єгипту, Індії, Кореї, Польщі, Сенегалу та інших країн світу [1, с.101]. У науковій діяльності школи Сергія Івановича можна виділити чотири основні напрями: 1) вивчення фізіологічних і біохімічних основ підвищення врожайності сільськогосподарських рослин; 2) підвищення фотосинтетичної активності сільськогосподарських рослин; 3) залежність швидкості процесів росту і формування продуктивності культурних рослин від стану фотосинтетичного апарату; 4) дослідження фотосинтетичних процесів і пігментної системи культурних рослин [16, с. 45].

Академіком НАН України став його аспірант К. Ситник, докторами наук – аспіранти О. Судьїна, А. Силаєва, К. Ткачук, Н. Шиян, Л. Горшкова, Л. Міщенко; кандидатами наук – аспіранти І. Алейніков, І. Арешидзе, В. Воронцов, В. Венямінов-Зернов, М. Голубцева, Н. Зайцева, І. Кириєнко, О. Киряцева, В. Кляченко, П. Комарницький, О. Ларін, Л. Литвиненко, Н. Мартиненко, Т. Мішуренко (Суйковська), Р. Нагорна, Д. Остапенко, Д. Остапенко, Я. Ромашко, Н. Савченко, Н. Сакало, О. Санникова, С. Сушко, О. Форменко, Г. Хлястіков, Г. Юхимчик, І. Ярцева, Г. Яценко та інші. Дисертаційні роботи його учнів були присвячені механізмам біосинтезу хлорофілу, фізіологічній ролі каротиноїдів і антоціанів у окисно-відновних й ростових процесах, впливу мінерального живлення на уміст фотосинтетичних пігментів та газообмін у водоростей Чорного моря, ультраструктуру хлоропластів, закономірностям взаємозв'язку поживного, а також водного режиму ґрунту з фотосинтезом, фізіолого-біохімічному значенню мікроелементів у життєдіяльності рослин тощо [1, с.101].

Основним напрямком наукової діяльності Сергія Івановича було дослідження фотосинтетичних процесів і пігментної системи культурних рослин. Доведено, що у перетворенні каротиноїдів бере участь фермент ліпоксигеназу, який найактивніший у клітинах андроцею та гінецею. Робота продовжувалася його ученицею О. Судьїною і її співробітниками В. Паршиковим, Н. Костланом та П. Лозовою вивчався стан пігментів, хлорофілу та активність ферменту хлорофілази у рослинах. Виявлено порушення функціонування нативної структури мембран хлоропластів, яке спричиняє зміну стану і активності хлорофілу, що узагальнено у монографії О. Судьїної та П. Лозової "Основи эволюционной биохимии растений", яку опубліковано в 1984 р [8, с. 191].

Істотний внесок С. Лебедев зробив у вивчення фотосинтетичної діяльності і шляхів підвищення продуктивності рослин озимої пшениці, картоплі, гречки, кукурудзи, цукрового буряка та інших сільськогосподарських культур у зв'язку з структурно-функціональними особливостями хлоропластів. У підсумку встановлено залежність швидкості процесів росту і формування

продуктивності культурних рослин від стану фотосинтетичного апарату. Дослідження з проблеми "Фотосинтез" проводили за двома основними напрямками – фотосинтетична діяльність посівів і структурна та біохімічна організація хлоропластів. З'ясовано, що висока активність фотосинтетичного апарату обумовлена розвинутою ламелярно-гранулярною структурою хлоропластів, яка залежить від умов живлення та водозабезпечення. Зокрема, хлоропласти зі слабкорозвинутою структурою за недостатнього водозабезпечення не здійснюють ефективно своїх функцій, що призводить до зменшення нагромадження рослинами органічних речовин. Дослідження цієї проблеми входило в рамки Міжнародної біологічної програми (МБП).

Професор С. Лебедев із співробітниками досліджував фотосинтетичні процеси рослин сортів озимої пшениці за різних умов мінерального живлення і водозабезпечення в умовах півдня України. Показано, що поливи в богарних посушливих умовах викликають значне зростання рівня поглинання посівами сонячної енергії. Встановлено позитивну корелятивну залежність між поглинанням енергії фотосинтетично активної радіації (ФАР) посівами і врожаєм зерна озимої пшениці. На підставі проведених досліджень складено карту надходження ФАР за вегетаційний період у південних областях України [8, с.192].

У наукових працях С. Лебедева показано тісний взаємозв'язок між умовами проростання насіння, формуванням фотосинтетичного апарату та продуктивністю рослин. Зафіксовано суттєвий вплив мінерального живлення і водного режиму на поглинання сонячної радіації посівами, продуктивність фотосинтезу та урожай зерна озимої пшениці. Так, в умовах зрошення за оптимального водозабезпечення і мінерального живлення ґрунту процеси поглинання та використання енергії сонячної радіації в декілька разів були вищі, ніж на богарі. Водночас виявлено формування хлоропластів з високою функціональною активністю, що пов'язано з їх оптимально розвинутою структурою, а також високим вмістом пігментів, білків, нуклеїнових кислот, утворенням і наявністю багатих енергією запасних речовин, які є індикаторами активності фізіологічних та біохімічних процесів в рослинах [1, с.99].

Коло наукових інтересів С. Лебедева надзвичайно різноманітне. Він зробив значний внесок у розвиток фізіології та біохімії рослин в Україні, збагатив науку працями першорядного значення, є автором і співавтором більше 200 наукових праць, серед яких монографії, брошури й підручники з фізіології рослин для студентів університетів та аграрних вузів України. Ще в Одеському державному університеті імені І. Мечникова він поряд з курсом "Фізіологія рослин" читав спецкурс "Фотосинтез", який ліг в основу монографії (1961 р.) під тією ж назвою. У 1960 р. вийшов друком його навчальний посібник "Фізіологія рослин" для студентів університетів, а у 1967 р. – сільськогосподарських вузів. У 1972 р. видано підручник "Фізіологія рослин" для студентів вищих навчальних закладів агрономічних спеціальностей, який у 1978, 1982 і 1988 рр. в переробленому та доповненому вигляді перевидавався російською мовою. Упродовж багатьох років учений постійно підтримував творчі зв'язки з академіком АН УРСР, ВАСГНІЛ і УАСГН П. Власюком, членом-кореспондентом АН УРСР А. Оканенком, професорами Л. Островською й Б. Гуляєвим, науковими співробітниками відділів фізіології й екології фотосинтезу та біохімії фотосинтезу Інституту фізіології рослин АН УРСР з якими проводив спільні дослідження з проблем фотосинтезу рослин. Перу Сергія Івановича належать науково-популярні брошури "Фотосинтез растений как фактор урожайности" (1965), "Биокатализаторы-ферменты" (1967 р.), "Унікальний процес на Землі" (1967 р.), "Радиоактивные изотопы та їх використання в агрономії" (1972 р., у співавторстві), "Біологічні основи програмування врожаїв на Україні" (1977 р., у співавторстві) тощо. На Всесоюзному конкурсі в 1968 р. на кращі роботи науково-популярної літератури його брошура "Унікальний процес на Землі" отримала Диплом I ступеня і першу премію. [8, с. 192].

Професор С. Лебедев був високоінтелектуальною, високоерудованою, доброзичливою і вимогливою людиною, причому постійно зацікавлював своїми творчими ідеями молодь та досвідчених учених, розкривав перед ними найважливіші аспекти життєдіяльності рослин. У 1962–1965 рр. він читав курс лекцій з фізіології рослин і спецкурс "Фотосинтетичні і близькі до нього процеси" студентам третього-п'ятого курсів біологічних факультетів у Тартуському (Естонія) та Латвійському державних університетах, а також Мелітопольському державному педагогічному інституті. Ґрунтовні знання німецької (в 1934 р. закінчив курси німецької мови в Москві) і англійської мови дозволили Сергію Івановичу використовувати у навчальному процесі найновітніші зарубіжні досягнення й залучати до наукової роботи найталановитішу молодь, яка цікавилася фізіологічними функціями зелених рослин. У 1972 р. вчений відвідав Інститут селекції та акліматизації рослин в Польщі, де виступив перед колективом з науковою доповіддю "Про структуру і функції хлоропластів та фотосинтетичну продуктивність сільськогосподарських рослин". Крім того, впродовж кількох років він читав курси лекцій з фізіології рослин на факультеті підвищення кваліфікації УСГА для викладачів сільськогосподарських вузів СРСР, організатором яких і був [1, с.100].

С. Лебедев – вчений зі світовим ім'ям, широким гуманістичним світоглядом і активною життєвою позицією, який належить до плеяди славетних й непересічних особистостей, чия багатолітня плідна і багатогранна науково-педагогічна діяльність отримала високу оцінку й заслужене визнання в Україні та за її межами. Його нагороджено Орденами Леніна (1961 р.) і Трудового Червоного Прапора (1971 р.), Почесною грамотою Президії Верховної Ради УРСР (1968 р.), Почесною Грамотою Президії АН СРСР (1959 р.), Дипломом Пошани ВДНГ СРСР (1979 р.) та медалями. Указом Президії Верховної Ради УРСР від 21 травня 1973 р. йому присвоєно почесне звання "Заслужений діяч науки УРСР".

Професор С. Лебедев проводив вагому науково-організаційну і громадську роботу. Він обирався членом і головою секції садівництва і виноградарства Відділення землеробства УАСГН, членом й головою секції біологічних наук Президії товариства "Знання" УРСР, членом редколегій журналів "Ботанічний журнал" та "Физиология и биохимия культурных растений", членом і почесним членом Українського ботанічного товариства й Українського товариства фізіологів рослин, головою вченої ради Одеського державного університету імені І. Мечникова і УАСГН, членом спеціалізованих вчених рад із захисту дисертацій, делегатом Міжнародного біохімічного конгресу (Токіо, 1967 р.), Міжнародного ботанічного конгресу (Ленінград, 1974 р.), Всесоюзних біохімічних з'їздів (Ташкент, 1969 р.; Ленінград, 1979 р.), депутатом Одеської обласної ради депутатів трудящих тощо. Високі державні посади не зменшували в душі вченого людяності, батьківської турботи про інших, двері у якого завжди були відчинені для всіх бажаючих, як і його велика душа. Він цінував у людях професіоналізм, порядність, прямоту, чесність, відданість інтересам Батьківщини. Головні риси Сергія Івановича – це порядність у ставленні до колег, системний підхід до справ, тонка інтуїція і вміння знаходити найоптимальніші, часто нестандартні рішення, високий професіоналізм, досвідченість, висока працездатність, щирість та невичерпний оптимізм.

С. Лебедев пішов із життя 7 жовтня 1989 р. на 88-му році життя. Похований на Байковому кладовищі у Києві. Він назавжди залишився в серцях і душах своїх рідних, близьких, учнів, друзів, колег, всіх, кому пощастило зустріти його на життєвому шляху [17, с. 214].

Таким чином, проаналізувавши архівні біографічні матеріали та науковий доробок професора, можна дійти висновку, що вони розкривають Сергія Івановича Лебедева як непересічну особистість, видатного вченого, педагога, організатора і популяризатора досліджень з фізіології і біохімії рослин в Україні.

Список використаних джерел

1. Іваниця В.О. Професор Сергій Іванович Лебедев: основні віхи науково-педагогічної діяльності / В. О. Іваниця, І. П. Григорюк, Є. М. Богач, Т. В. Бурлака // Вісник Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова, 2011. – Серія біологія. – Вип. 18 (25). – С. 96–102.
2. Особова справа С.І. Лебедева // Архів Національного університету біоресурсів та природокористування України, 103 арк.
3. Санникова О.И. Сергей Иванович Лебедев / О. И. Санникова // Видные ученые Одессы. 1992. – Вип. № 2. – С. 78–82.
4. Професор Лихвар Данило Федорович (1902–1986): Бібліогр. покажчик. / УААН, ЦНСГБ/ [Укладач: В.А. Вергунов]. – К.: Аграрна наука, 2002. – С. 146.
5. Гришко М. М. Завдання і напрями роботи Ботанічного саду Академії наук Української РСР / М. М. Гришко // Труды Ботанического сада АН УРСР. – К.: 1949. – Том 1. – С. 3–10.
6. Ситник К. М. Сергей Иванович Лебедев (К 70-летию со дня рождения) / К. М. Ситник, Л. С. Литвиненко // Физиология и биохимия культурных растений. – 1972. – Вип. 4. – С. 435–437.
7. Ситник К. М. Сергей Иванович Лебедев (До 80-річчя з дня народження) / К. М. Ситник, О. Г. Судьба, Л. Г. Литвиненко // Український ботанічний журнал. – 1982. – № 4. – С. 105.
8. Мельничук Д.О. Життєвий шлях і науково-педагогічна спадщина професора Сергія Івановича Лебедева / Д. О. Мельничук, І. П. Григорюк, М. Д. Мельничук // Біоресурси і природокористування. – 2012. – Вип. № 1–2. – С. 188–194.
9. Андріанова Т. В. Лебедев Сергій Іванович / Т. В. Андріанова, Т. В. Васильєва, С. Г. Коваленко // Професори Одеського (Новоросійського) університету. Біографічний словник. – Том 1. Ректори. Видання друге, дповнене. – 2005. – С. 86–89.
10. Діденко В. В. Нарис історії Національного аграрного університету / В. В. Діденко. – К.: Аграрна наука, 1998. – С. 90–101.
11. ЦДАВО України, ф. 4861, оп. 3, спр. 59, 156 арк.
12. Держархів м. Києва, ф. Р-1331, оп. 3, спр. 1959, 37 арк.
13. Держархів м. Києва, ф. Р-1331, оп. 3, спр. 3598, 19 арк.
14. Держархів м. Києва, ф. Р-1331, оп. 3, спр. 2477, 57 арк.
15. Держархів м. Києва, ф. Р-1331, оп. 3, спр. 3515, 17 арк.
16. Богач Є.М. Наукова школа з фізіології та біохімії рослин професора Сергія Івановича Лебедева / Є. М. Богач // Ентомологічні читання пам'яті професора М.П. Дядечка // Тези науково-практичної конференції, присвяченої 100-річчю від дня народження видатного вченого-ентомолога, доктора біологічних наук Дядечка Миколи Платоновича (21 грудня 2012 р.). – К.: Видавничий центр НУБіП України, 2012. – С. 44–45.
17. Аранчій В. І. Професор Сергій Іванович Лебедев: життєвий і творчий шлях / В. І. Аранчій, А. В. Калініченко, І. П. Григорюк, Є. М. Богач // Вісник Полтавської державної аграрної академії. – 2012. – Вип. 1. – С. 210–214.

Егор Богач**ЖИЗНЬ И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПРОФЕССОРА С. ЛЕБЕДЕВА**

На основании изучения оригинальных архивных биографических материалов описана жизнь и научную деятельность ученого-физиолога и биохимика растений, педагога, доктора биологических наук, профессора, заслуженного деятеля науки УССР, академика Украинской академии сельскохозяйственных наук Сергея Ивановича Лебедева.

Ключевые слова: С.И. Лебедев, ректор, доктор биологических наук, физиология растений, Украинская сельскохозяйственная академия.

Yegor Bogach**LIFE AND ACTIVITY PROFESSOR S. LEBEDEV**

On the basis of study original archives materials life and research activities scientist-physiologist and biochemist of plants, pedagog, associated professor in biology, professor in biology, honored scientist of USSR, academician of Ukrainian academy of agriculture sciences Sergei Ivanovich Lebedev is described.

Key words: S.I. Lebedev, Rector, associated professor in biology, physiology of plants, Ukrainian academy of agriculture sciences.

Розділ 3. ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94(477)

Іван Хома

ПЕРЕГОВОРНИЙ ПРОЦЕС ЗУНР ІЗ ДЕЛЕГАЦІЄЮ ГЕНЕРАЛА Ю. БАРТЕЛЕМІ

У статті розкрито роботу дипломатичної місії Антанти на чолі з генералом Ю.Бартелемі у лютому-березні 1919 р., позицію ЗУНР та рекомендації міжнародної делегації щодо унормування українсько-польського військового конфлікту.

Ключові слова: ЗУНР, УНР, Польща, переговорний процес, генерал Ю.Бартелемі.

Актуальність проблеми пов'язана з тим, що у новітній історії України важливе місце займає участь міжнародних делегацій у вирішенні різних за значенням та характером українських питань. Перший досвід організації офіційних міжнародних зустрічей та переговорів, а також участі в них припадає на добу Української національної революції 1917–1921 рр. Часто від результатів роботи цих делегацій і внутрішньополітичної ситуації в Україні залежав процес державотворення та результат міжнародної підтримки.

Наукова новизна полягає в тому, що в статті на основі фундаментальних праць української та польської історіографії виокремлено та узагальнено фактичний матеріал щодо переговорів між ЗУНР та делегацією Антанти генерала Ю. Бартелемі.

Об'єктом роботи є міжнародна делегація генерала Ю.Бартелемі та уповноважені від ЗУНР під час переговорів в лютому-березні 1919 р.

Предметом публікації є робота делегації генерала Ю.Бартелемі у розв'язанні українсько-польського збройного протистояння в Галичині в лютому-березні 1919 р., позиція польської та української сторін, характер та зміст переговорів.

Мета дослідження – показати вихідні позиції трьох сторін, ставлення до них один в одного та результати переговорів.

Завдання статті чітко відстежити умови та перебіг усіх етапів переговорів.

Положення статті найбільш ґрунтовно відображені у працях О.Карпенка [4], М.Литвина [1] та Л. Вишчельські [6]. Ці дослідники в рамках розв'язання проблеми українсько-польських військово-політичних змагань не оминають приїзд та роботу в Галичині делегації генерала Ю.Бартелемі.

Поразка Австро-Угорської імперії в Першій світовій війні призвела до незворотних процесів – утворення національних держав. До цього процесу долучились і українці Східної Галичини, Буковини та Закарпаття, громадсько-політичний провід яких 18–19 жовтня 1918 р. у Львові задекларував утворення Української держави в рамках етнічних кордонів. Утім спроби українських політичних сил впродовж останньої декади жовтня 1918 р. офіційно отримати від австрійського уряду право на владу виглядало досить наївно. Чи варто було очікувати справедливого поділу австрійським урядом Галичини між поляками та українцями? Очевидно, що ні. Про це більш ніж переконливо свідчить політика Австрійської імперії впродовж XIX – початку XX ст. щодо українсько-польських відносин. Адже не було закладено жодних політико-правових механізмів, які б дали змогу розв'язувати територіальні суперечки без порушення етнічних меж, а також виключити можливість вирішення цієї проблеми збройним протистоянням. Загалом все зводилось до того, що влада у Східній Галичині буде передана Польській ліквідаційній комісії (ПЛК), яка 28 жовтня почала працювати в Кракові. На 1 листопада був запланований приїзд ПЛК до столиці краю міста Львова для того, щоб перебрати владу в намісника. У результаті для українців єдиним шляхом відродити свої історичні права на незалежну державу в рамках етнічних меж стало застосування сили.

Загальновідомо, що зранку 1 листопада 1918 р. силовий сценарій захоплення українцями влади у Львові було успішно реалізовано. Листопадовий переворот, який фактично було проведено без пострілів та людських втрат переріс у масштабне українсько-польське збройне протистояння, яке в українській історіографії отримало назву "українсько-польська війна" [1], а у польській "польсько-українська" [2]. Адже широкі верстви польського населення та політичні сили не піддавали сумніву свої права на Східну Галичину з центром у Львові. Факт силового захоплення українцями влади у Львові пов'язаний з тим, що польські громадсько-політичні кола та преса проігнорували проголошення відродження засад Української держави 19 жовтня 1918 р. [2, с. 377].

У розв'язання збройного конфлікту втрутились країни Антанти, які взяли на себе повноваження стабілізувати повоєнну ситуацію та побудувати нову геополітичну карту Європи. Якщо у ставленні до незалежності Польщі між ними панувала повна єдність, то стосовно ЗУНР, зокрема у Англії, була окрема думка. Ця думка ще у листопаді 1918 р. була оформлена у меморандум закордонного

відомства Англії, який рекомендував Антанті вплинути на Варшаву задля припинення бойових дій і розглянути можливість визнати незалежність ЗУНР або об'єднання Галичини з Наддніпрянщиною [3, с. 63].

Загалом упродовж листопада 1918 р. – першої половини січня 1919 р. робота різних дипломатичних місій у Польщі та Східній Галичині зводилася до вивчення ситуації та пошуку механізмів примирення ЗУНР з Польщею. Дипломатичні представництва ЗУНР та Польщі активно намагалися роз'яснити зміст та суть конфлікту, свої права, схилити на свою сторону міжнародних посередників та показати межі компромісу.

У середині січня 1919 р. виникла потреба сформувати військово-дипломатичну делегацію Антанти для проведення ефективних переговорів. У результаті сформували чисельну комісію на чолі з французьким генералом Ю. Бартелемі. Комісія 24 січня 1919 р. прибула до Львова. До її складу входили: від Франції – майор де Летоїле, майор Вікер і капітан Ламарк; від США – професор Р. Лорд, поручник Фостер і капітан Д. Басс; від Англії – генерал Картон де Віарт, полковник Сміт і капітан Моуль; від Італії – майор Стабіле і поручник Порголессі. Разом з ним ще прибуло 67 офіцерів і солдатів. Делегацію супроводжували польський міністр Валькович, професор Домбровський та інші [4, с. 276].

Ця делегація отримала завдання досконало вивчити політичне, економічне і військове становище, національно-культурні відносини у регіоні та підготувати змістовний і вичерпний звіт Паризькій конференції. Водночас розглянути на місці перебіг і перспективи українсько-польської війни, зокрема, чи її варто продовжувати чи домогтися порозуміння між поляками і українцями [1, с. 262].

Утім перед приїздом до Львова, делегація побувала у Кракові, Варшаві, Перемишлі, де мала зустріч з першими особами Польщі. Жодної попередньої зустрічі з українськими дипломатичними колами та першими особами ЗУНР не було проведено. Очевидно, що навіть без показових прийомів і зустрічей, потужного інформаційного супроводу в пресі, делегація Ю. Бартелемі була відверто на стороні Польщі.

2 лютого 1919 р. відбулася перша зустріч Ю. Бартелемі з українською делегацією, очолюваного полковником Іваном Омеляновичем-Павленком. Згідно з дорученням уряду ЗУНР та начальної команди Галицької армії, українські представники заявили, що готові укласти перемир'я по демаркаційній лінії – р. Сян. Ю. Бартелемі не висловив жодних пропозицій. Адже відомо, що на той час Польща готова була йти на компроміс, якщо демаркаційна лінія буде проведена по річках Буг та Дністер. Через декілька днів Ю. Бартелемі виїхав до Варшави, де 12 лютого 1919 р. зустрівся з прем'єр-міністром і міністром закордонних справ І. Падеревським та Ю. Пілсудським. Предметом розмови стало проведення демаркаційної лінії по Бугу та Дністру. Ю. Пілсудський погодився передати українцям ще й колію Стрий-Лавочне [1, с. 263].

15 лютого поточного року на засіданні місії у Варшаві Ю. Бартелемі міркував над тим, якими засобами можна змусити українців прийняти умови Антанти. Не придумавши переконливих аргументів, звів свою доповідь до відвертого фальсифікування стану справ та намагався переконати присутніх у неспроможності українців до державного будівництва [5, с. 123].

Після цього Ю. Бартелемі розпорядився розпочати другий раунд переговорів з командуванням Галицької армії. Це співпало з початком 16 лютого 1919 р. масштабної наступальної операції Галицької армії зі стратегічною метою – здобути Львів. Польські сили були не готові до такого раптового наступу [6, с. 31].

Неочікуваним наступ став і для делегації Антанти. 18 лютого 1919 р. Ю. Бартелемі надіслав командувачу Галицької армії М. Омеляновичу-Павленку телеграму, в якій вимагав негайно припинити бойові дії для переїзду делегації з Перемишля до Львова. М. Омелянович-Павленко відмовився припинити бої [7, с. 154]. Утім виконав наказ Президента ЗУНР Є. Петрушевича пропустити місію Ю. Бартелемі до Львова [5, с. 122]. Штаб Галицької армії розташовувався у містечку Ходорів, що приблизно у 60 км на південь від Львова.

20 лютого 1919 р. Ю. Бартелемі зі Львова надіслав М. Омеляновичу-Павленку чергову телеграму з вимогою припинити бої і забезпечити проїзд делегації до Ходорова. Командувач української армії забезпечив проїзд, але бої на фронті не зупинив. У своїх спогадах ці події М. Омелянович-Павленко оцінив так: "Не треба доводити, що самий факт можливості переговорів дуже шкідливо відбивався на наших замірах. Уряд не знайшов можливості відмовити відпоручникам держав-переможців" [7, с. 155].

22 лютого 1919 р. делегація Антанти у складі генералів Ю. Бартелемі та Картона де Віара, професора Лорда, полковників Моля та Сміла, майорів Вікера та Стабіле і супроводжуваних осіб приїхала до Ходорова. Делегацію зустріли командувач Галицької армії М. Омелянович-Павленко та начальник штабу В. Курманович. Оскільки, зі слів М. Омеляновича-Павленка, "ген. Бартелемі вже

мав між нашим вояцтвом вироблену славу нашого гострого противника, ... я попросив полк. Курмановича довести до відома комісії, що для кращого перебігу наради бажано, щоби головував ген. Картон де Віяр" [7, с. 155]. Пропозицію було прийнято і у приміщенні штабу розпочалось перше засідання. Бої на фронті не припинялися.

Переговори розпочалися із заяви Картона де Віяра: "18-го ц.м. ми звернулись до Вас з вимогою завішення зброї в цілі прибуття нашої місії з Перемишля до Львова. Натомість Ви відповіли генеральною битвою на всьому фронті. Ми питаємо Вас: це є визов супроти держав Антанти? Коли ні, то ми ставимо Вам негайне домагання припинити розпочату Вами генеральну битву. На відповідь даємо Вам 5 хвилин". М. Омелянович-Павленко відповів, що оперативні обставини не давали змоги зупинити відразу бої, а щодо припинення боїв взагалі, то це є повноваженням уряду ЗУНР. Відповідь командувача Галицької армії задовольнила делегатів Антанти. Картон де Віяр запитав скільки потрібно часу, щоб припинити бої? Порадившись з В. Курмановичем, М. Омелянович-Павленко заявив, що відповідь від уряду буде до третьої години дня. Делегати погодилися чекати. Після цього Ю. Бартелемі представив командуванню Галицької армії проект мирної угоди [7, с. 155–156].

У проекті йшлося про встановлення демаркаційної лінії, яка мала б проходити вздовж Бугу, кордонів Жовківського і Кам'янецького, Львівського і Кам'янецького, Львівського і Перемишлянського повітів, повертати на південний схід від Бібрки і Вибранівки, а потім східною межею Дрогобицького та Турківського повітів. За поляками мав опинитися Дрогобицько-Бориславський нафтовий басейн [5, с. 125; 8. с. 166].

Безумовно, такі умови були неприйнятні для української сторони, зважаючи на успішний розвиток Вовчухівської наступальної операції, блокування Львова й цілковиту стабільність фронту на інших ділянках [1, с. 266]. Приблизно о 14.30 год. прийшла відповідь зі Станіслава, у якій зазначалося, що Державний Секретаріат ЗУНР зможе прийняти рішення тільки зранку 23 лютого. Антантівська делегація, не сперечаючись, виїхала до Львова. При тому було досягнуто домовленостей продовжити переговори у Львові. М. Омелянович-Павленко розуміючи, що делегація Ю. Бартелемі підтримує Польщу, її приїзд до Ходорова оцінив досить позитивно. Адже це була нагода "правильного інформування держав Антанти про Українську Галицьку Армію. Ці й інші відвідини комісії та витривалість нашого війська в боротьбі з сильнішим противником спричинилися до того, що в 1919 р. наша армія мала славу найкращої військової групи на Сході Європи" [7, с. 157].

Увечері 23 лютого 1919 р. до Львова прибула українська делегація на чолі з віце-президентом Української Національної Ради Л. Бачинським. До складу делегації входили полковник М. Тарнавський, отець Ф. Бонн, який був перекладачем. Польську сторону представляли полковник М. Кульнський, майори Я. Гемпель та Я. Маріанський. Обговорювали питання про перемир'я. 24 лютого учасники підписали договір про припинення бойових дій з 25 лютого [5, с. 124].

Зранку 25 лютого 1919 р. переговори продовжились. Для їх проведення до Львова прибула українська делегація у складі В. Охримовича, О. Бурачинського, С. Витвицького, М. Лозинського, В. Охримовича, В. Темницького, Ф. Бонна, полковників К. Гужковського та К. Слюсарчука, підполковника В. Фідлера та отамана Т. Рожанковського. Польське представництво очолив А. Скарбек. Основна дискусія знову розгорнулася навколо демаркаційної "лінії Бартелемі". Українська делегація обстоювала кордон по річці Сян, у той час коли польська сторона – лінію Берестечко-Рогатин-Галич-Калуш. Більш за все ця лінія, була заявлена, щоб пізніше показати, що поляки готові йти на компроміс.

Зрозуміло було, що жодна сторона не готова шукати компромісу. Адже із самого початку роботи делегація Антанти не зайняла позицію пошуку компромісу з самодостатнім суб'єктом переговорів – ЗУНР. У результаті перші тристоронні переговори у Львові виявились безрезультативними. Ю. Бартелемі запропонував провести ще одну зустріч з галичанами 27 лютого 1919 р. в Ходорові, учасником якої мав стати Головний отаман УНР С. Петлюра [1, с. 266].

Між іншим політичні та військові сили Польщі запевняли, що йдуть на компроміс, адже законним для них було вимагати проведення демаркаційної лінії по р. Збруч [5, с. 126].

Запланований на 27 лютого 1919 р. черговий раунд переговорів розпочався вчасно. Цього разу, як пише М. Омелянович-Павленко: "партія розігривалась між С. Петлюрою та Ю. Бартелемі. Небіжчикові (С. Петлюрі – авт.) дуже шкодило незнання чужих мов, але не дивлячись на це, він був гідним заступником української справи" [7, с. 161]. Зокрема, С. Петлюра домагався від місії Антанти визнання самостійності УНР і ЗУНР, фінансової та військової допомоги для продовження війни проти більшовицьких військ в Україні. У відповідь місія Антанти, яка робила останні спроби утвердити "лінію Бартелемі", вимагала від С. Петлюри тільки поступок, не даючи ніяких конкретних гарантій про допомогу [4, с. 280]. На переговорах стало зрозуміло, ще мета місії Антанти,

стабілізувавши українсько-польські відносини, переорієнтувати Галицьку армію на більшовицький фронт. Очевидно, що це також було певною ціллю і С. Петлюри, який приїхав до Ходорова не тільки на переговори з Антантою, але і просити військову допомогу для ЗУНР [7, с. 160]. Адже після того, як 4–5 лютого 1919 р. війська армії УНР покинули Київ та почали відступати на захід, більшовицький фронт втримувати ставало усе важче [8, с. 69].

27 лютого 1919 р. жодних домовленостей не було досягнуто. На наступний день делегації ЗУНР та Польщі отримали від місії Ю.Бартелемі проект договору про перемир'я. Документ складався з двох пояснювальних записок, договору і карти розмежування. Його суть зводилася до припинення бойових дій з моменту підписання перемир'я, відступу військ за вказану лінію (стосувалось тільки українців), звільнення полонених та інтернованих. У соціальному додатку зазначалося, що половину видобутку нафтового басейну поляки мусять продавати Українській державі. У спеціальному меморіалі до української і польської сторін генерал попереджав про те, що до його компетенції належить припинення воєнних дій і встановлення тимчасового перемир'я, а далі проблеми вирішуватиме Паризька конференція. Він попередив, що чекатимуть уповноважених для підписання перемир'я на їх умовах у Львові до 8 год. 5 березня 1919 р. [1, с. 268].

Вручаючи проект делегатам ЗУНР О. Бурачинському, С. Витвицькому та М. Лозинському, Ю. Бартелемі попередив їх, що хоча становище на фронті у даний момент склалося на користь ЗУНР, Польща може незабаром розпочати наступ, маючи допомогу армії Ю. Галлера [10, с. 161].

Незважаючи на тиск місії Ю. Бартелемі і бажання галицького керівництва зберегти добрі відносини з Антантою, зазначені умови Державний Секретаріат відкинув. Делегація ЗУНР, їдучи зі Львова через Ходорів, доручила начальній команді Галицької армії відновити бойові дії на фронті. 1 березня 1919 р. М. Омелянович-Павленко видав відповідний наказ, який завершувався словами: "До зброї, товариші коменданти, старшини, стрільці і козаки! Хай нас розсудить залізо і кров!" [7, с. 161–162].

У зв'язку з відновленням бойових дій 1 березня 1919 р. Ю. Бартелемі, який чекав до визначеного терміну у Львові, надіслав М. Омеляновичу-Павленку телеграму, в якій ультимативно заявив: якщо українська сторона не припинить вогонь, вона бере на себе відповідальність за зрив перемир'я, а місія 2 березня покине Львів. Голова уряду ЗУНР С. Голубович радіограмою зазначав, що місія Ю. Бартелемі у своїй діяльності і пропозиціях враховувала лише інтереси польської сторони, мала намір віддати половину території ЗУНР Польщі. Незважаючи на щире бажання жити у мирі з сусідами, українці мусять захищатися. С. Голубович пропонував надіслати у Галичину іншу, незалежну місію [1, с. 269].

Делегація Антанти 3 березня 1919 р. виїхала до Варшави [4, с. 282]. Ю. Бартелемі прозвітував представнику Антанти у Польщі Ж. Нулансу про невдачу, спричинену українцями. До речі, Ж. Нуланс, висловлюючи обурення з цього приводу, здебільшого звинувачував С. Петлюру. Делегація Ю. Бартелемі склала відверто антиукраїнський звіт особисто Ллойд Джорджу, В. Вільсону та Ж. Клемансо й рекомендувала, посилаючись на загрозу падіння Львова і воєнні успіхи Галицької армії, якнайшвидше вислати до Польщі армію генерала Ю. Галлера та значну кількість зброї [3, с. 64].

Упродовж квітня-травня 1919 р. Антанта надала Польщі значну військову допомогу, яка і визначила долю українсько-польської війни у липні 1919 р. Оцінюючи ситуацію з сьогодення, стає очевидним, що події лютого – початку березня 1919 р. були далекі від послаблення конфронтації між двом націями, а тільки започаткували складну дискусію українсько-польського порозуміння, яка розтягнулася на багато десятиліть.

Список використаних джерел

1. Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919 / М.Литвин. – Львів, 1998. – 488 с. 2. Klimecki M. Polsko-ukraińska wojna o Wschodnią Galicję 1918–1919: polskie spojrzenie / M.Klimecki // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 18.: Західно-Українська Народна Республіка: до 90-річчя утворення / НАН України, Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича. – Львів, 2009. – С. 373–384. 3. Красівський О. Антанта і відродження української й польської державності в 1918–1921 рр. / О.Красівський // Польща та Україна в боротьбі за незалежність 1918–1920, Варшава, 2010. – С. 53–69. 4. Карпенко О. З історії Західно-Української Народної Республіки (До 85-річчя з дня народження професора О.Ю.Карпенка) / [За заг. ред. М.Кугутяка]. – Івано-Франківськ, 2006. – 494 с. 5. Макарчук С. Українська Республіка галичан / С.Макарчук. – Львів, 1997. – С. 192. 6. Wyszczelski L. Wojna o kresy wschodnie / L.Wyszczelski. – Warszawa, 2011. – 490 s. 7. Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917–1920): Документально-художнє видання / [Упоряд.: М.Ковальчук]. – Київ, 2007. – 608 с. 8. Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР. – Львів, 1995. – 368 с. 9. Хома І. Січові Стрільці. Створення, військово-політична діяльність та збройна боротьба Січових Стрільців у 1917–1919 рр. / І. Хома. – Київ, 2011. – 104 с. 10. Західно-українська народна республіка. 1918–1923. Уряди. Постаті / [Гол. ред. Ярослав Ісаєвич; упоряд.: Микола Литвин, Іван Патер, Ігор Соляр]. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2009. – С. 161.

Иван Хома

ПЕРЕГОВОРНЫЙ ПРОЦЕСС ЗУНР С ДЕЛЕГАЦИЕЙ ГЕНЕРАЛА Ю. БАРТЕЛЕМИ

В статье раскрыто работу дипломатической миссии Антанты во главе с генералом Ю.Бартеlemi в феврале-марте 1919 г., позицию ЗУНР та рекомендации международной делегации относительно нормирования украинско-польского военного конфликта.

Ключевые слова: ЗУНР, УНР, Польша, переговорный процесс, генерала Ю.Бартеlemi.

Ivan Khoma

NEGOTIATION PROCESS WITH THE DELEGATION ZUNR GENERAL J. BARTHELEMY

Analyzed the work of the diplomatic mission of Antanta headed by General J. Barthelemy in february-march 1919, position ZUNR and recommendations of international delegation to end the Ukrainian-Poland military confrontation.

Key words: ZUNR, UNR, Poland, Negotiation process of General J.Barthelemy.

УДК 325.86 (594)

Антон Галушка-Адайкін

“РУХ 30 ВЕРЕСНЯ” ТА ПАДІННЯ “КЕРОВАНОЇ ДЕМОКРАТІЇ” В РЕСПУБЛІЦІ ІНДОНЕЗІЯ

Стаття присвячена невдалій спробі державного перевороту, що відбувся у 1965 році в Індонезії. У статті розглянуто перебіг подій, що передували спробі перевороту. Значна увага приділяється політиці, яку впроваджували Сукарно та Компартія Індонезії, висвітлюються індонезійсько-китайські відносини напередодні спроби перевороту.

Ключові слова: компартія, переворот, Сукарно, Сухарто, Халім.

Актуальність проблематики обумовлена тим, що події, які відбулися упродовж кінця вересня – початку жовтня 1965 року в Республіці Індонезія стали визначальними в історії цієї держави. Невдала спроба державного перевороту стала кінцем для ідеологічної системи “керованої демократії”, створеної “батьком” індонезійської революції Сукарно, першим президентом країни, й відповідно початком нової ери в історії Індонезії, що асоціюється із постаттю Сухарто.

Наукова новизна полягає у тому, що упродовж тривалого часу еволюція Республіки Індонезія залишалася поза увагою радянської та вітчизняної наукової думки. Це дослідження є одним із перших, у якому на основі аналізу широкого кола матеріалів, що вперше уводяться до українського наукового обігу, висвітлюється генеза індонезійського суспільства у період, що досліджується.

Об'єктом дослідження є суспільно-політичний розвиток Республіки Індонезія у 1964–1965 рр. та події, пов'язані зі спробою державного перевороту в країні у вересні-жовтні 1965 року.

Предметом дослідження є діяльність державних установ Індонезії, армії, політичних партій та об'єднань, особистостей упродовж періоду, що досліджується.

Метою цієї статті є всебічний аналіз подій, пов'язаних зі спробою перевороту в Республіці Індонезія у вересні-жовтні 1965 року.

Основними завданнями дослідження є послідовне та хронологічне висвітлення подій у Республіці Індонезії напередодні та під час спроби державного перевороту, аналіз діяльності Компартії Індонезії, висвітлення політичної боротьби у країні, що призвела до кривавих подій у вересні-жовтні 1965 року.

Серед праць, присвячених генезі Республіки Індонезія у середині 60-х років ХХ ст., слід виділити роботи В. Андерсона [2], Бурхана та Субекті [4], які висвітлили не тільки перебіг подій під час спроби перевороту, а також надали широкий фактичний матеріал щодо передумов зазначених подій. А. Брекмена [5–6], який зосередив увагу на катастрофі, що спіткала Компартію після невдалої спроби перевороту. Ю. Сундхауссен [14] всебічно висвітлив роль військових у перебігу подій, що досліджуються, а також біографію другого президента Індонезії Сухарто, написану Р. Елсоном [7].

Антиамериканські настрої у суспільстві, що “підігрівалися” новинами з В'єтнаму, усунення від влади М. Хрущова в СРСР, зробили можливим подальше зближення Індонезії та Китаю, у якому 16 жовтня 1964 року проведено перше випробування ядерної зброї. На початку листопада президент Індонезії Сукарно зустрічається з Чжоу Енлаєм у Шанхаї, де вони проводять таємні переговори.

Вже в середині місяця прес-служба сухопутних сил армії Індонезії заявила щодо можливості приєднання Індонезії до "ядерного клубу". Наприкінці листопада під час свого візиту до Джакарти міністр закордонних справ Китайської Народної Республіки (КНР) Чен Ї зробив заяву щодо плідності співпраці КНР та Республіки Індонезія у зовнішній політиці та у розробці ядерної зброї [11, с. 192]. У листопаді 1964 року уряд Китаю передав індонезійському уряду усі активи банку Китаю в Індонезії. Цей банк був основним донором Компартії Індонезії. Таким чином, КНР хотіло досягти одразу двох цілей: перша, звісно, полягала у тому, що дві країни ще більше зближаться, друга ж причина була у тому, що лідери Компартії Китаю були занепокоєні політикою, що впроваджувалася індонезійськими комуністами на селі. Комуністи Китаю усі заходи з боку індонезійських комуністів вважали авантюрними та не відповідними сучасним реаліям. Таким чином, з передачею банку Китаю з'явилась би можливість контролювати Компартію Індонезії на рівні дружнього Китаю індонезійського уряду.

Наприкінці 1964 року лідери комуністів зрозуміли, що потрібно переглянути власну політику та стратегію ведення боротьби за владу. Основною причиною подібного перегляду стало те, що навіть Політбюро часто-густо було не в змозі контролювати дії членів партії на місцях, які вдавалися до насильства проти супротивників. Керівники партії також змінили акценти у своїй політичній програмі: вони вирішили звернути більше уваги на політичну боротьбу в столиці та інших великих містах, аніж у сільській місцевості.

Союз між Пекіном та Джакартою офіційно сформувався у січні 1965 року після виходу Індонезії зі складу Організації Об'єднаних Націй (ООН) у зв'язку із обранням Малайзії непостійним членом Ради Безпеки ООН. Субандріо відправився до Пекіну, щоб ще більше зміцнити зв'язки між двома країнами. Декілька років потому Субандріо під час судового слідства над ним розповідатиме, що Чжоу Енлай запропонував Індонезії зброю та інше обладнання для створення народної міліції, що б керувалася лише Компартією [13, с. 101]. У той же час Аїдіт умовляв Сукарно створити "п'ятий вид збройних сил країни", до якого б входили представники робітничого класу та селянства. Зрозуміло, що створення подібних збройних сил загрожувало, передусім, позиціям сухопутних сил країни. Тим більш, що Субандріо почав відкрито висловлюватися, стосовно поширення контрреволюційних настроїв серед його колишніх товаришів по боротьбі за незалежність Індонезії та проти залишків колоніалізму.

У січні 1965 року Сукарно забороняє партію Мурба, що запевняє багатьох у тому, що Сукарно дійсно бажає зробити Компартію Індонезії єдиною силою на політичній арені країни [3, с. 376]. Мурба вже давно була суперницею Компартії за лідерство у лівому крилі політичного життя в Індонезії. Ця партія вочевидь отримувала підтримку з боку СРСР. Після заборони партії, її лідер Адам Малік та Шайрул Салех, якого вважали, незважаючи на безпартійний статус, одним із лідерів партії, хоч і залишилися у складі уряду, але втратили значну частину власних повноважень.

Наприкінці лютого 1965 року 21 періодичне видання у Джакарті та Медані, що агітували проти Компартії або навіть просто не підтримували її, були заборонені до друку [3, с. 380]. Республіканські сухопутні війська відразу ж відреагували на цю подію й почали друк власної газети. У той же час на хвилі загального обурення зовнішньою політикою США, пов'язаного із бомбуванням Північного В'єтнаму, робітничі підрозділи Компартії та інші "ліві" угруповання розпочали конфіскацію американського майна та захоплення підприємств, що належали американському капіталу на території Індонезії. Захоплення іноземного капіталу нагадав події, що відбувались більш ніж 10 років тому, знов таки постраждали "Stanvac", "Caltex", "Shell". Ці експропріації тільки погіршили економічну ситуацію в країні, тому що навіть на піку антизахідних настроїв в Індонезії, саме США, Японія та Західна Німеччина залишалися основними партнерами Індонезії в експортно-імпортних відносинах.

У квітні 1965 року до Індонезії прибув Чжоу Енлай. Він ще раз наголосив на тому, що китайська сторона задоволена зі створення "п'ятого роду військ" в Індонезії. Однак сам Сукарно не віддавав наказу щодо формування збройних угруповань, які б складалися з представників робітничого класу та селянства. Багато хто вважав, що Сукарно не бажає, щоб Компартія стала єдиною реальною силою в країні, а, насправді, бажає контролювати на верхівку сухопутних військ країни, щоб уникнути анархії та можливої громадянської війни.

Напруження в країні досягло загальнонаціонального масштабу після незначної події, що відбулась у травні 1965 року. Загальновідомим став зміст телеграми британського посла у Республіці Індонезія, надісланої до Лондона. Ця телеграма увійшла до історії як "лист Гілкріста". Зміст цієї телеграми ще більше зміцнив упевненість Сукарно в існуванні не тільки зговору проти нього між британськими правлячими колами та офіцерським складом сухопутних збройних сил Республіки Індонезія, а й в існуванні реального плану щодо усунення його, тобто Сукарно, від влади.

Сукарно не полишав ідеї, запропонованої йому китайським колегою, щодо створення п'ятого виду збройних сил в країні, а саме озброєнні індонезійського населення. 31 травня 1965 року він зібрав нараду, на якій були присутні представники вищого офіцерського складу усіх видів збройних сил країни [9, с. 89]. Сукарно чітко окреслив те, що створення народної міліції є лише питанням часу, але в цьому йому потрібна повна підтримка з боку військових. Яні та Насутіон намагалися затягувати час, увесь час акцентуючи на тому, що озброювати потрібно не тільки селянство та робітничий клас, а взагалі усі верстви населення. Генералітет сухопутних військ одностайно був проти цієї ідеї. Зовсім по-іншому до цього віднеслися представники морських сил, які цілком позитивно ставилися до цієї ідеї. У лавах поліції намітився розкол: представники поліції Центральної та Східної Яви, які відкрито підтримували Компартію, звісно ж позитивно ставилися до подібних реформ, поліцейські інших регіонів відверто негативно сприйняли цю ідею. Військово-повітряні сили Індонезії від командування Омара Дані 5 липня розпочали проводити курси з військової підготовки цивільного населення. Вже до січня 1965 року приблизно дві тисячі осіб пройшло таку підготовку.

Політична міць Компартії Індонезії у Джакарті зростала невпинно. У серпні 1965 року під тиском з боку Сукарно, зі свої посад усунуто членів Національної партії Індонезії, які знаходилися в опозиції до Компартії, не хотіли співпрацювати із нею або ж мали друзів чи родичів серед офіцерського складу сухопутних сил країни. Приблизно 150 осіб, серед яких були Харді, Хадісубено Сосровердоджо, стали жертвами політичних репресій [3, с. 404]. Це призвело до того, що лише Алі Состроаміджожо та його прихильники, які були не проти "насакомізації", залишилися у лавах Національної партії Індонезії.

У серпні 1965 року Компартія оголосила про кількість членів у своїх лавах. Згідно з даними, наданими партійною верхівкою, виходило, що на той час вже 27 млн індонезійців офіційно вважалися комуністами [6, с. 113]. Скоріше за все ця кількість членів була штучно завищеною. Виходячи з підрахунків тих, хто загинув пізніше під час антикомуністичних заворушень, перебував в ув'язненні, позбавлений права голосу на виборах 1971 року тощо, можна навести приблизну кількість у 20 млн членів.

Взагалі політичний світ Індонезії вже не уявлявся без постаті Сукарно ані пересічними мешканцями країни, ані його соратниками, ані навіть опозицією. У 1965 році питання, хто ж може стати наступником Сукарно почало частіше обговорюватися на різних рівнях індонезійського суспільства. Однією з основних причин таких дискусій стало різке погіршення здоров'я президента: у нього було діагностовано хворобу нирок. Чутки змусили багатьох політиків діяти більш активно. Аїдіт перериває свій вояж до КНР, щоб провести переговори із "прогресивними" військовими з сухопутних сил Індонезії із метою залучення їх до своєї політичної боротьби як проти військової верхівки, так і з метою обрання на пост президента країни [1, с. 163]. Антикомуністичні сили також не чекали, а розпочали активну підготовку до можливих змін.

У серпні 1965 року Сукарно остаточно розірвав усі відносини із капіталістичним світом. Індонезія вийшла із МВФ, Світового банку, розірвала відносини із Інтерполом. У своїй промові на День незалежності він наголосив на міцності союзу Джакарта-Пномпень-Ханой-Пекін-Пхеньян, що народ повинен бути озброєний і, що саме генералітет заважає цьому процесу, але він (тобто Сукарно) негайно прийме усі заходи, щоб остаточно вирішити це питання [13, с. 138].

Упродовж 16–19 вересня 1963 р. Омар Дані за наказом Сукарно здійснює таємний візит до Китаю з метою обговорення пропозиції щодо поставок зброї до Індонезії, без відома Насутіона, міністра оборони країни [14, с. 381]. На цьому етапі вже не обговорювалося питання ядерної зброї. Скоріше за все, китайські лідери зрозуміли, що занадто неувважливе ставлення до розповсюдження ядерної зброї з їх боку може призвести до нападу на Китай з боку США або СРСР. Однак бажання Китаю допомогти Індонезії у питанні озброєння населення все ще було актуальним.

На тлі політичної кризи серйозно занепала економіка країни. Інфляція набрала настільки швидких темпів, що ціна на товари у цілому виросла приблизно на 500 % за цей рік. Зокрема, ціна на рис зросла у дев'ять разів. Курс індонезійської рупії до американського долара на "чорному ринку" змінився з 5100 рупій за долар на початку року на 17500 у третьому кварталі, та на 50000 у четвертому кварталі [9, с. 113].

Наприкінці вересня десятки тисяч солдат почали збиратися у Джакарті з нагоди святкування 5 жовтня Дня збройних сил Індонезії. Значна кількість військових у столиці тільки зміцнила думку цивільного населення щодо можливості перевороту в країні. 27 вересня Яні виступив із промовою, у якій він звинуватив сухопутні сили країни у саботажі насакомізації армії та створення "п'ятого виду" збройних сил в країні [4, с. 18].

У ніч з 30 вересня на 1 жовтня відбулася спроба перевороту, невдало спланованого. У цю ніч батальйон охорони палацу на чолі із полковником Унтунгом, батальйон дивізії Діпонегоро,

батальйон дивізії Бравіджайя та цивільні, більшість яких належала до Народної молоді Компартії країни, вийшли з аеродрому Халім. Їх метою було викрадення Насутіона, Яні, Пармана та чотирьох інших генералів з їх домівок у Джакарті. Серед ватажків цього заклоту були бригадний генерал Супарджо з дивізії Сілівангі та керівник розвідки дивізії Діпонегоро [10, с. 77].

Полковник Унгунг, який повів війська на Джакарту, виявився маріонеткою, хоча насправді й досі не зовсім зрозуміло, хто ж насправді стояв за спробою перевороту в країні. Заклотники отримали допомогу з боку Омара Дані, який надав їм аеродром Халім у якості штаб-квартири та місця збору. Омар Дані прибув на аеродром ще до того, як війська пішли на столицю. Заклотники також підтримували зв'язки з деякими членами Політбюро Компартії Індонезії, однак тільки Аїдіт був на аеродромі. Інші лідери Компартії, а саме Нджото, Лукман, Субандріо, Шайруль Салех, Алі Састроаміджоджо були навіть поза межами Джакарти, коли відбулися ці події [5, с. 7].

З самого початку ця спроба перевороту розвивалася не за спланованим сценарієм. Яні та ще двоє генералів, що чинили спротив заколотникам, були вбиті у своїх домівках. Насутіон зумів втекти, але його 6-річна донька була поранена, а згодом, 6 жовтня вона померла. Заклотники схопили ад'ютанта Насутіона, якого і з іншими генералами, які не встигли втекти, було жорстоко вбито [12, с. 33]. У той же час приблизно 2 тис. військових-заклотників зайняли площу Незалежності, саме там розташовувався палац президента, радіостанція, центри комунікацій. Вони не зайняли східну частину площі, на якій розташовувалося командування сухопутними військами.

Сухарто знаходився у центрі командування сухопутними військами й спостерігав за пересуванням солдатів на площі Незалежності. Сухарто перебрав командування збройними силами країни, він наказав усім вірним йому військам залишатися на своїх місцях до тих пір, доки вони не отримають наказу лише особисто від нього. Сухарто зрозумів, що спроба перевороту може стати відправною точкою для майбутньої перемоги у боротьбі проти Компартії.

У сьомій ранку заколотники передали промову по радіо. Вони проголосили, що "Рух 30 вересня" (самоназва) – це група військових, основною метою яких є захист Сукарно від групи заколотників, до якої увійшла військова верхівка, корумпована та повністю підпорядковувана Центральному розвідувальному управлінню США. Дві години потому Сукарно, що прямував до президентського палацу, різко змінює напрям руху свого кортежу та їде прямо на аеродром Халім, щоб якомога ближче знаходитися до президентського літака, на випадок, термінового залишення країни [9, с. 234].

На аеродромі він зустрівся із Омаром Дані та іншими заколотниками, запропонувавши командувачам морськими збройними силами та поліції прибути до Халіму на переговори. Однак, слід зазначити, що сам Сукарно не висловив підтримки заколотникам. Напевно, він вже знав, що шістьох генералів убито, але Насутіону вдалося втекти, що зменшувало шанси вдалого закінчення спроби державного перевороту.

У той же час солдати на площі Незалежності почали висловлювати своє невдоволення: вони не були забезпечені провізією та питною водою у достатній кількості, дуже спекотлива погода також вплинула на їх бойовий дух. Сухарто скористався нагодою і зумів о 16 годині вмовити дивізію Бравіджайя передислокуватися на територію командування сухопутними військами. Дві години потому ця дивізія повернулася на аеродром Халім [7, с. 69]. Таким чином, Сухарто зумів повернути під контроль центр Джакарти без єдиного пострілу. У той же час Насутіон вибрався зі свого укриття й дібрався до командування сухопутними військами. О 16-ій годині Сукарно надіслав телефонограму про те, що він бере командування збройними силами на себе [8, с. 55].

О 21 год. Сухарто звернувся з промовою, у якій заявив про викрадення генералів й те, що саме зараз він командує армією, а також те, що його основним завдання є придушення "Руху 30 вересня" й охорона життя президента країни. Наступним його кроком був ультиматум, надісланий заколотникам у Халімі. Приблизно о 22 год. Сукарно покинув Халім та прямував до президентського палацу у Богорі [7, с. 33]. Заклотники також почали терміново залишати аеродром, побоюючись, й не безпідставно, нападу з боку просухартівських сил: Аїдіт на літаку відбув до Джокарти, Омар Дані до Мадіуну. На світанку, 2 жовтня 1963 р. загони сухопутних військ увійшли до локації Халіму. Після того сталось декілька невеликих зіткнень між військами заколотників та просухартівськими силами, командувач повітряними силами Халіму дав наказ про припинення опору. Так завершилася невдала спроба перевороту.

2 жовтня 1963 р., після остаточного провалу перевороту, Компартія провела мітинг у Джожджакарті з приводу підтримки "Руху 30 вересня". У щоденній газеті Компартії "Hariian rakyat" був надрукований матеріал відносно правильності ідей та цілей, що висувались провідниками "Руху 30 вересня" [6, с. 190]. Усе це, а також участь Народної молоді у вбивствах у Халімі, надали супротивникам Компартії підставу не тільки обмежити вплив Компартії на спільноту, але й повністю

її знищити. План щодо знищення комуністів в країні був радо сприйнятий антикомуністичною частиною суспільства країни, особливо прибічниками традиційного ісламу.

Таким чином, події, що відбувались упродовж усього лише декількох днів, завершити експеримент під назвою "керована демократія". Війна Сукарно з командуванням сухопутними силами країни закінчилася повною та остаточною перемогою останніх. Багато чому Сукарно програв, тому що дуже багато він дозволяв лояльним до нього політичним та військовим діячам, що вдарило по авторитетові "батька" індонезійської революції серед індонезійського народу, який бажав втілення у життя післяреволюційних обіцянок.

Список використаних джерел

1. Aidit M. Aidit Sang Legenda / M. Aidit – Jakarta: Samaitra Media Utama, 2005. – 264 h.
2. Anderson B. A Preliminary Analysis of the October 1, 1965, Coup in Indonesia / B. Anderson. – Ithaca: Cornell University Southeast Asia Program Publications, 1971. – 162 p.
3. Anwar H. Sebelum Prahara: Pergolakan Politik Indonesia, 1961–1965 / H. Anwar. – Jakarta: Sinar Harapan, 1984. – 556 h.
4. Boerhan Soebekti. Fakta dan Latarbelakang G'30'S / Boerhan Soebekti. – Jakarta: Kosgoro, 1966. – 115 h.
5. Brackman A. Indonesia: the Gestapu Affair / A. Brackman. – New York: AAEE, 1969. – 46 p.
6. Brackman A. The Communist Collapse in Indonesia / A. Brackman. – New York: Norton, 1969. – 264 p.
7. Elson R. Suharto: a Political Biography / R. Elson. – Cambridge: Cambridge University Press, 2002. – 389 p.
8. Fic V.M. Kudeta 1 Oktober 1965: Sebuah Studi Tentang Konspirasi / V.M. Fic. – Jakarta: Yayasan Obor Indonesia, 2005. – 74 h.
9. Hughes J. The End of Sukarno: A Coup That Misfired: A Purge That Ran Wild / Hughes J. – Singapore: Archipelago Press, 2002. – 312 p.
10. Karni R. The Devious Dalang: Sukarno and the So-Called Untung Coup / R. Karni. – Den Hague, Interdoc, 1974. – 211 p.
11. Mozingo D. Chinese policy towards Indonesia, 1949–1967 / D. Mozingo. – Ithaca: Cornell University Press, 1976. – 304 p.
12. Rossa J. Tahun yang Tak Pernah Berakhir: Memaham Pengalaman Korban 1965 / Rossa J., H. Farid, A. Ratih. – Jakarta: Elsam, 2004. – 187 h.
13. Simon S.W. The Broken Triangle: Peking, Djakarta and the PKI / S.W. Simon. – Baltimore. – John Hopkins Press, 1969. – 210 p.
14. Sundhaussen U. Politik Militer Indonesia 1945-1967: menuju dwi fungsi ABRI / U. Sundhaussen. – Jakarta: LP3ES, 1988. – 503 h.

Антон Галушка-Адайкин

“ДВИЖЕНИЕ 30 СЕНТЯБРЯ” И ПАДЕНИЕ “УПРАВЛЯЕМОЙ ДЕМОКРАТИИ” В РЕСПУБЛИКЕ ИНДОНЕЗИЯ

Данная статья посвящена неудачной попытке государственного переворота, который состоялся в 1965 году в Индонезии. В статье рассматривается ход событий, который предшествовали попытке переворота. Большое внимание уделяется политике, которую проводили Сукарно и Компартия Индонезии, освещаются индонезийско-китайские отношения накануне попытки переворота.

Ключевые слова: Компартия, переворот, Сукарно, Сухарто, Халим.

Anton Galushka-Adaykin

“SEPTEMBER’30 MOVEMENT” AND THE FALL OF THE “DEMOKRASI TERPIMPIN” IN THE REPUBLIC OF INDONESIA

This article is devoted to an unsuccessful coup attempt, which took place in 1965 in Indonesia. The article reviews the events that preceded the coup attempt. A lot of attention is paid to the policy pursued by Sukarno and the Communist Party of Indonesia; Indonesian-Chinese relations on the eve of the coup attempt are highlighted although.

Key words: Communist Party, coup, Sukarno, Suharto, Halim.

УДК 94(477)

Любов Довгаль

ОРГАНІЗАЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ "СОЮЗУ УКРАЇНОК АМЕРИКИ"

У статті проаналізовано роль "Союзу українок Америки" у збереженні національної ідентичності. Акцентовано увагу на основних тенденціях, напрямках його діяльності, що слугували моральною та матеріальною підтримкою для української культури, набуття досвіду організації громадянського суспільства.

Ключові слова: "Союз українок Америки", українська діаспора США, національний і культурний розвиток, українська ідентичність, культурна спадщина, СФУЖО.

Сучасний глобалізований світ характеризується активними міграційними процесами, у яких беруть участь українці. Зростаюча мобільність населення і як наслідок – інтенсифікація міграційних процесів через потужну інфраструктуру зв'язку й транспорту надала масового характеру міграції та значно інтенсифікувала міграційні потоки. Загалом у світі, згідно з офіційними даними ООН, сьогодні нараховується близько 200 млн зовнішніх мігрантів, що становить 3 % від загальної чисельності населення, а внутрішніх – понад 1 млрд осіб (майже кожен шостий житель планети) [28, р. 1]. Участь українців у глобальних світових міграційних процесах вражаюча: понад 45 % наших земляків проживає поза межами України, а частка українських емігрантів і трудових мігрантів щодо загальної чисельності українського соціуму найвища у світі [12]. Отже, чимала частина українців є громадянами інших держав і глибоко інтегрована в їхні суспільства. Як відомо, цей процес розпочався ще в другій половині XIX ст., а в першій половині XX ст. українська еміграція була пришвидшена такими подіями, як Перша світова війна (1914–1918 рр.), Друга світова війна (1939– 1945 рр.), встановлення тоталітарного комуністичного режиму в Україні та колишньому СРСР. У цей період до трудової еміграції додається ще й політична. Процес інтегрування українців у чужомовний світ був складним, про що свідчить історія української еміграції, яка є складовою історії України та країн перебування українських емігрантів.

Включеність у процеси інтеграції і глобалізації світу не передбачає відмови від власної самобутності, тому важливим є розуміння того, у який спосіб розвивається українська ідентичність у США, які чинники сприяють її збереженню. У цьому контексті актуальності набувають діаспорознавчі студії. Поліетнічність населення, яке переважно спілкується англійською мовою, специфічний спосіб американського життя, до якого пристосуватись відразу складно, зумовлюють необхідність збереження власної ідентичності та входження у громадсько-політичне й культурне середовище США, а це пришвидшує процес асиміляції. Вирішити ці проблеми українці змогли з допомогою створених організацій.

Актуальність тематики зумовлена об'єктивною необхідністю дослідження діяльності "Союзу українок Америки" (СУА), його ролі у збереженні ідентичності, визначення внеску в культурний і національний розвиток нашої держави. Окрім цього, на сучасному етапі розвитку Української держави першочерговим завданням є розробка ефективної моделі діяльності громадських організацій, оскільки саме вони мають усі можливості щодо забезпечення належного рівня функціонування державно-управлінської системи, розв'язання нагальних суспільно-економічних та глобалізаційно-інтеграційних проблем державотворення [21–22].

Варто констатувати, що означена проблема є недостатньо дослідженою українською історіографією. Серед існуючих праць слід зазначити роботи В.Маркуся [16–17], а також представниць української діаспори США, що висвітлюють діяльність жіночих організацій цієї країни. Це, насамперед, статті А. Кміт, Д. Рак, П. Різник [29–31]. Вагомим внеском у розроблення теоретико-методологічних проблем діаспорознавства слугують праці таких українських науковців, як В. Євтуха, В. Трощинського, С. Віднянського, С. Лазебника, Б.Лановика та ін. [4; 6; 11; 15; 23; 26].

Об'єктом дослідження виступає українська діаспора США.

Предметом дослідження є з'ясування внеску СУА у збереження національної ідентичності українства.

Метою статті є дослідити роль СУА у збереженні національної ідентичності українців.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період від часу заснування СУА – до початку XXI ст.

Територіальні рамки дослідження охоплюють незалежну Українську державу, як центр світового українства та США як країну, в якій здійснюється основна діяльність організації.

Насамперед, з'ясуємо, що впливає на збереження ідентичності українців США? Безперечно, вагомим чинником збереження ідентичності виступають засоби масової інформації української діаспори, які не лише інформують свою етнічну спільноту про проблеми та події як у світі, так і в

Україні, але й підтримують на заокеанських землях рідну мову, національну свідомість, культурні цінності українського народу і цим, значною мірою, протидіють процесам асиміляції. Сприяють збереженню етнокультурної ідентичності місцевого українства, окрім україномовного інформаційного простору, – церква, освітні інституції за допомогою яких українці США долучаються до культурних цінностей минулого й сучасного, знайомляться з подіями сьогодення, створюють умови для того, щоб національні цінності не зникли в оточенні чужих культур і не згубили свого кореня, слугують позитивними чинниками налагодження співпраці з історичною Батьківщиною.

Українська громада є не лише осередком формування української національної ідентичності, а й джерелом знань про Україну, чинником культурного, інформаційного та політичного впливу. Сучасна політика Української держави скерована на створення необхідних умов для відродження етнічної, мовної і культурної самобутності українців за межами материкової України. Для всебічного вирішення цього завдання вона здійснює кроки зі встановлення всебічних контактів з українською діаспорою. Такі контакти здійснюються за допомогою широкого співробітництва в усіх галузях життя, у тому числі й культурному. Українці, з розумінням і повагою ставляться до державотворчих процесів, що відбуваються в українському суспільстві, всебічно прагнуть допомогти йому в утвердженні незалежності, набутті міжнародного авторитету [27, с. 14]. Діаспора є дієвим чинником популяризації здобутків української культури за кордоном, що створює додаткові можливості присутності українства у світі.

Зі здобуттям Україною незалежності питання задоволення потреб представників української діаспори, налагодження взаємодії Української держави з діаспорою посіли важливе місце в розбудові основних засад державної політики [3, с. 20]. У затверджених у 1993 р. Верховною Радою України "Основних напрямках зовнішньої політики України" одним із основних завдань зовнішньої політики України проголошено створення умов для підтримання контактів із зарубіжними українцями і вихідцями з України, надання їм допомоги, згідно з міжнародним правом. У прийнятій у 1996 р. Конституції України на найвищому рівні закріплені державні гарантії українським діаспорним громадам щодо задоволення національно-культурних і мовних потреб. З огляду на це, для виконання поставленого завдання виникла необхідність розробки відповідних політико-управлінських засад взаємодії України з власною діаспорою. Національні інтереси України вимагали налагодження ефективної співпраці органів державної влади, українського суспільства з діаспорою, зміцнення потенціалу діаспори й залучення її до реалізації завдань національного розвитку Української держави [14].

Причетними до співпраці з діаспорою є Міністерство закордонних справ, комітет у Верховній Раді України, Міжвідомча координаційна рада, національна комісія з питань закордонних українців при Кабміні, Міністерства освіти, Міністерства культури, Держкомітет з питань нацменшин, релігії та ще багато установ. Є і законодавство України, яке регулює співпрацю із закордонним українством. Це, насамперед, Закон "Про правовий статус закордонних українців", указ Президента "Про національну концепцію співпраці із закордонними українцями", програма Кабміну щодо облаштування закордонних українців, що повертаються в Україну та інші [24, с. 8].

Отже, збереження національної ідентичності українців США є двостороннім процесом, який залежить як від взаємодії з Українською державою, так і зусиль самої діаспори. Розвиток української діаспори підтверджує, що суспільство стає громадянським шляхом самоорганізації кожної особистості щодо розвитку демократії в країні, реалізації прав і свобод людини як громадянина, виконання нею політичних, громадянських обов'язків. Кожен член української громади усвідомлює себе носієм суверенітету, джерелом влади, свідомим суб'єктом політичної діяльності, людиною, яка відповідає за свої дії, за майбутнє своєї країни і світової спільноти загалом. На наш погляд, слід враховувати у розбудові Української держави набутий досвід, особливо в організації громадянського суспільства, українцями США.

Першими організаціями, які спонукали емігрантів в Америці до активної діяльності, були церковні греко-католицькі або православні громади. Як кожен великий почин, СУА не виник випадково. Його безпосереднє постання попередило багато років підготовчої організаційної праці ідейних одиниць і груп серед українського жіноцтва в США. СУА заснований у 1925 р. шляхом об'єднання п'ятох жіночих товариств Нью-Йорку й околиць з метою "плекання української свідомості, організації освітньої та виховної праці, участі в жіночому русі та допомоги рідному краю". Союз докладає всіх зусиль, щоб повідомляти американський народ про українську культуру і спонукати його познайомитися з української літературою, мистецтвом, соціальними і національними ідеалами та прагненнями" [5, с. 2987].

Як засвідчує аналіз статутних матеріалів СУА, його метою є об'єднання жінок українського походження для: 1) збереження української ідентичності і культурної спадщини; 2) ініціювання починів, що мали б на меті інформувати американське громадянство про українську культуру та

заохочувати його познайомитись з українською літературою, мистецтвом, соціальними та національними ідеалами; 3) матеріальної допомоги українцям на терені США і поза їх межами, зокрема у наукових студіях і дослідженнях української історії і культури; 4) нав'язування і підтримки зв'язків з іншими українськими і американськими та міжнародними науковими організаціями, зокрема жіночими; 5) підтримки Українського Музею в Нью-Йорку; 6) організованої участі в українському, американському та міжнародному жіночому русі [32]. У своїй діяльності СУА керується засадами християнської етики, релігійного розуміння та підтримує принципи захисту прав людини.

Початкову організаційну працю утруднювали інтриги польського та радянського урядів, які вели пропаганду проти СУА, гальмували його діяльність, намагалися дестабілізувати його роботу. У перші роки функціонування СУА передбачало кількісне розширення за рахунок нових членів, розбудову мережі відділів, матеріальної підтримки, ведення культурно-освітньої праці, підшукування домівок.

Із самого початку своєї діяльності Союз виступив координатором жіночого руху в США, до чого відносимо скликання жіночих конгресів. У них брали участь представниці сестрицтв, окремих українських жіночих організацій і товариств, українські канадські жіночі організації, представниці американського жіночого руху й видатні американські діячки. Ці конгреси стали справді історичною подією для СУА і для всього українського жіноцтва в США.

Ще однією історичною подією у розвитку СУА був скликаний ним Світовий жіночий конгрес у Філадельфії з участю представниць жіночих організацій США, Канади й Європи. Під час конгресу відбулося об'єднання українського жіноцтва в формі світової федерації українських жіночих організацій (СФУЖО). До організації почали вступати молоді члени, народжені вже у США, і завданням СУА полягало в об'єднанні українських культурних надбань й ідеалів з ментальністю молодшої генерації [2, с. 171–172].

Крім ініціювання й покликання до життя СФУЖО СУА підтримував зв'язки з "Союзом українок" у Львові та з аналогічними організаціями в Європі, брав участь у Світовому жіночому конгресі в Івано-Франківську. Союз є членом Всесвітнього союзу українок, мав зв'язки з видатними українськими жіночими постатями й передовими діячами українського жіночого руху, які служили йому прикладом, ділилися з ним досвідом, давали поради й інформації.

Як і інші громадські організації українців США, СУА має чітку й розгалужену структуру. Зокрема, це триступенева організаційна структура – відділи, головна та окружні управи, 9 округів, об'єднані у відділи на певній території. Зв'язкові віддалених відділів координували діяльність 12-ти відділів, розташованих у різних штатах США. Щороку в округах проводили з'їзди, на яких члени окружних управ звітували про проведену роботу та перевибирали діючу управу. На щорічних з'їздах округи, крім членів окружної управи, звітували переважно голови відділів [9]. Кожних три роки організовувалися конвенції СУА, під час яких відбувалися різноманітні конференції, семінари тощо.

Надзвичайно важливим досягненням СУА було заснування українського музею у 1976 році, який завдячує своєю появою керівництву та тогочасному голові СУА Іванні Рожанковській. Ця ухвала прийнята на 17-ій конвенції СУА і будинок на 203 Другій Авеню у Нью-Йорку став виставковим залом для колекції народного мистецтва, викупленої СУА у 1933 році. Це стало основою заснування музею, який до сьогодні збагачує українську діаспору надбаннями української культури [7, с. 102].

Його місія полягала у тому, щоб популяризувати і зберегти українську культуру та мистецтво. Члени СУА присвятили роботі музею багато часу, пожертвували свої власні мистецькі вироби, власноручно виготовляють сувеніри для крамнички, і, звичайно ж, – жертвуючи щедрі фінансові внески на його розвиток [25, с. 83].

Окрім музею, роль осередка збереження ідентичності української діаспори СУА видає "Наше життя", на шпальтах якого відображено життя українського жіноцтва у США [16, с. 124]. Двомовний журнал "Наше життя" ("Our life") є щомісячником з 1944 р. З часом видання розширило тематику, збільшило кількість англійських сторінок, подбало про його мистецьке оформлення і технічне покращення [2, с. 172].

Яскраво виражене жіноче начало в українській ментальності проявилось й у діяльності діаспори у США. Передусім в журналі висвітлювалася багатогранна діяльність усіх структур СУА: головної управи, округ та окремих відділів. Матеріали добиралися за проблемно-хронологічним принципом і не ділили журнал на україномовну і англійськомовну частини. Індикаторами життєдіяльності українства діаспори у сфері національної культури стали періодичні презентації відповідного доробку. На обкладинці подаються мистецькі твори сучасних мисткинь українського походження, які проживають у США. Журнал знайомить читачів з відомими жінками-українками у рубриці "Жіночі портрети української історії", висвітлює знакові дати історії України, друкує цікаві мистецькі твори,

рецензії на нові книжки, інтерв'ю, поезії, гумор, подає новини з життя української діаспори США, а також знайомить читачів з організованим рухом українського жіноцтва в Україні та світі. Приділяється увага кожній еміграційній хвилі у рубриці "Наша сучасниця". Незмінною є дитяча сторінка для малят [15, с. 124], очевидно, це зроблено цілком свідомо, бо саме вагомим чинником збереження ідентичності є національно-патріотичне виховання молодого покоління.

СУА був ініціатором і співзасновником Українського конгресового комітету Америки (УККА) та злученого українсько-американського допомогового комітету (ЗУАДК). Співпрацював із ним та з католицьким переселенським комітетом в акції допомоги й переселення українців. Відділи СУА підтримують взаємини з різними українськими світськими та церковно-релігійними структурами [2, с. 173].

Хоч СУА – це позаполітична й апартійна організація в тому розумінні та його політична діяльність проявляється тоді, коли актуалізуються основні життєві українські інтереси й коли цього вимагає українська нація, коли "нація в потребі" [29, с. 519 – 522]. У 2006 р. деякі представники організації були членами комісії на виборах до Верховної Ради України в консульстві України в Нью-Йорку [18, с. 24].

За останнє десятиліття своєї діяльності СУА не оминув своєю увагою і трагедію, яка сталася 1986 році у Чорнобилі. Він продовжує поширювати інформацію про цю трагедію і на сьогоднішній час, беручи участь у конференціях. Останньою з яких була 20-а Міжнародна конференція з питань охорони здоров'я та навколишнього середовища, що відбулася у штаб-квартирі ООН в Нью-Йорку 26 – 27 квітня 2011 р., коли відзначалося 25-річчя аварії.

Історична пам'ять є вагомим підґрунтям визначення власної ідентичності, а особливо тих її сторінок, що стали доленосними в історії народу. Залишається пріоритетом для СУА поширення трагічної інформації про Голодомор 1932–1933 рр. У жовтні 2010 року, з нагоди 85-річчя СУА, відбулася презентація англійського перекладу книги професора В. Борисенко "Candle in Remembrance" ("Свіча пам'яті"). Фінансування цього проекту стало можливим завдяки членові СУА, яка спонсорувала переклад книги в пам'ять своєї матері. Основною метою цього перекладу було поділитися зі світом своїми знаннями про цю маловідому українську трагедію 1932 – 1933 рр. В. Борисенко наголошує на тому, що повернення до подій 1932–1933 рр. нагадує людству про страшний злочин комуністичної банди, спрямований проти українського народу. В Україні за радянських часів не можна було навіть згадувати про Голодомор, не те, щоб вивчати і висвітлювати події в історичному аспекті [19, с. 19]. Ця книга надсилалася зі супровідним листом до 85 університетських бібліотек та інших навчальних закладів у США, Канаді, Англії, Австралії та Україні. Крім того, деякі відділи СУА дарували книгу місцевим бібліотекам. Ця книга мала уособлювати нагадування про трагічний період в українській історії, який ми ніколи не повинні забути. Крім того, СУА є активним членом американського комітету для обізнаності про український Голодомор – геноцид 1932–1933 рр. і бере активну участь у плануванні майбутнього 80-річчя відзначення Голодомору.

У сучасних умовах на кошти СУА доставлено значну кількість різноманітної літератури в Україну, яка значно ширше і глибше допоможе пізнати маловідомі сторінки з історії та культури українського народу, які у різні часи у силу певних причин об'єктивно не висвітлювалися [13, с. 15], що слугуватиме збереженню національної ідентичності молодого покоління незалежної України.

СУА не обмежує свою діяльність лише українськими проблемами, а бере активну участь у американських та міжнародних жіночих організаціях. Особливої уваги заслуговує його праця ще й тим, що він є членом Національної ради жінок Америки. Кожен голова СУА був членом її управи, а інші його представниці брали участь у її діяльності. Це давало змогу СУА бути учасниками міжнародних конгресів та контактувати з місцевими американськими жіночими організаціями. СУА взяв участь у Міжнародній жіночій конференції у Мехіко з нагоди року жінки. Делегація СУА налагодила тут контакти з жіноцтвом різних країн і виступила на терені "Трибуни" в обороні прав українського народу. Учасницям конференції й "Трибуни" роздано інформаційну літературу, внаслідок акції делегатів у чужомовній пресі появилось декілька статей на цю тему. Були теж радіомовні інформації [13, с. 25]. СУА, як член Національної ради жінок (США), підтримує сесії ООН, що дозволяє популяризувати українські проблеми серед світової спільноти. Зокрема, 1 березня 2012 р. голова СУА була модератором сесії щодо становища сільського жіноцтва у різних сферах [8, с. 236–240].

Варто зауважити, що програму праці СУА визначає не лише статут, ухвали й постанови конвенцій, але життя, що висуває усе нові проблеми. СУА включився у громадські акції, допомагаючи їм працею, людськими силами й матеріально. Організація брала участь в спорудженні й посвяченні пам'ятника Т. Шевченкові у Вашингтоні, підтримує фонд "Церква в потребі", фонд кафедри українознавства в Гарварді, видання "Енциклопедії українознавства",

Український вільний університет в Мюнхені, стипендійні акції у Бразилії, проводить жіночі образотворчі виставки, покази дитячої самодіяльності, лялькових театрів, книжкових видань та видавничої діяльності [8, с. 174–175].

Національно свідома частина української діаспори складається здебільшого з осіб середнього та старшого віку. Ця група осіб активізує національний громадський рух, співпрацюючи з дипломатичними установами України у відстоюванні національних інтересів держави за кордоном. Американці українського походження середнього та молодшого віку часто доволі пасивно ставляться до подібних ініціатив. Представники "четвертої хвилі" еміграції не завжди відгукуються на громадські ініціативи діаспори США, породжуючи певні непорозуміння у спілкуванні між "старою" та "ною" еміграцією. США поєднує генерації і хвилі імміграції, а "наші жінки знаходять тут спільну мову, спільну любов до України, шану одна до одної" [10, с. 103], що увиразнює його якісний склад серед інших громадських організацій.

У 2012 році при відзначенні 87-ліття своєї діяльності, США звітував про успішне об'єднання жінок українського походження у США, численні культурні, освітні та благодійні проекти в українських громадах. Як найбільша і найстаріша незалежна організація українських жінок у США, США завжди підходив до завдань і цілей переконливо і наполегливо. Сьогодні він активно поширює ідею про те, що духовність і християнська етика мають відродитися, і що члени організації можуть допомогти виховати національно свідоме громадянство незалежної України.

Не втрачаючи національно-громадського аспекту та не занедбуючи діяльності у тих сферах, у яких вона велася упродовж багатьох років, США на новому етапі звернув увагу на організаційну розбудову з метою згуртування у своїх лавах жіночого потенціалу, який стоїть осторонь організованого жіночого життя. З цією метою у ювілейному році проведено посилену кампанію приєднання членів [2, с. 176].

Отже, однією з найбільших жіночих організацій США є США, заснований у 1925 р. і який на сьогоднішній день має більше 100 відділень у різних містах країни. З самого початку свого існування США опікувався не лише матеріальними та фінансовими потребами українства, а й розгорнув національно-культурну, виховну, соціальну та благодійну діяльність, будучи осередком збереження національної ідентичності. Він допомагав і допомагає українським громадам будувати церкви, школи, народні будинки, заснував часопис "Наше життя", в якому поширює інформацію про українство. Також США бере участь у різноманітних міжнародних організаціях, відстоює інтереси українства, популяризує здобутки національної культури.

Список використаних джерел

1. Атаманенко А. Проблеми і напрями дослідження української діаспори / А. Атаманенко // Україна в нас: Матеріали засідань наукових секцій IV Всесвітнього форуму українців, 18–20 серпня 2006 р., м. Київ / [Укл. Д.В. Павличко, В.М. Зуєв, Л. М. Кононко]. – К.: Екопаксервіс, 2006. – С. 220–223.
2. Балагура М. Початки й розвоєві фази Українського жіночого руху в ЗСА (Минуле, сучасне й майбутнє США) / М. Балагура // Альманах Українського Народного Союзу. – Вид-во "Свобода". – Джерзі Сіті – Нью-Йорк, 1992.
3. Вдовенко С. М. Закордонне українство в національному державотворчому процесі: ідентифікація, організація, взаємовідносини / С. М. Вдовенко. – Чернігів: ЧДТУ, 2004. – 209 с.
4. Віднянський С. В. Культурно-освітня і наукова діяльність української еміграції в Чехо-Словаччині: Український вільний університет (1921 – 1945 рр.) / С. В. Віднянський. – К.: [б.в.], 1994. – 82 с.
5. Енциклопедія українознавства. Том 8. – Львів, 2012.
6. Євтух В. Б. Закордонне українство: навч. посіб. / В. Б. Євтух [та ін.]. – К.: ВІК, 2005. – 308 с.
7. Заєць М. Звіт Союзу українок Америки 2007 – 2012 рр. / М. Заєць // Десятий конгрес Світової Федерації Українських жіночих організацій. – Торонто, Канада, 2012.
8. Заєць М. Звіт Союзу українок Америки / М. Заєць // Річні загальні збори світового конгресу українців. – Торонто, Онтаріо. – 2012.
9. Заєць М. Звіт Союзу Українок Америки / М. Заєць // 45-ліття СКУ. Збірник звітів. 7–9 вересня 2012 р. Греція. – Режим доступу: http://www.ukrainianworldcongress.org/repository/Annual_meetings/2012/Book.pdf. 236.
10. Закордонне українство 2011: інформ. кат. / Ін-т дослідж. діаспори; [упоряд. І. Винниченко]. – Д.: [б. в.], 2011. – 119 с.
11. Історія української еміграції: навч. посібник для студ. вищ. навч. закладів освіти / Б. Д. Лановик [та ін.]; ред. Б. Д. Лановик. – К.: Вища школа, 1997. – 520 с.
12. Козловець М. А. Феномен національної ідентичності: виклики глобалізації: Монографія. / М. А. Козловець. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. – 558 с.
13. Куровська І. Звіт Союзу українок Америки від серпня 2006 р. до червня 2007 р. / І. Куровська // Річні загальні збори Ради директорів світового конгресу українців. – Д., Україна, 2007. – 188 с.
14. Лагутов Ю. Політико-управлінські засади взаємодії України з українською діаспорою в державах Європейського Союзу: автореф. дис. на здобуття ступеня канд. наук державного управління: 25.00.01 / Ю. Лагутов – К., 2008.
15. Лазебник С. Ю. Зарубіжні українці. Довідник / С. Ю. Лазебник, Л. О. Лещенко, Ю. І. Макар та ін. – К.: Україна, 1991. – 252 с.
16. Маркус В. Чому діаспора: спроба ідентифікації поняття / Василь Маркус // Українська діаспора. – 1992. – Ч. 1. – С. 14–21.
17. Маркус В. Українська західна діаспора на порозі XXI століття / В. Маркус // Українська діаспора. – 1993. – Ч. 3. – С. 21–31.
18. Медін В. Союзники 127-го відділу США / В. Медін // Наше життя. – № 11. – 2006. – 38 с.
19. Пилипенко Н. Свіча пам'яті / Н. Пилипенко // Наше життя. – № 5. – 2012.
20. Попок А. А.

Закордонне українство як об'єкт державної політики / А. А. Попок; Національна академія держ. управління при Президентові України, Центр сучасного суспільствознавства. – К.: Альтерпрес, 2007. – 227 с. 21. Потульницький В. А. Історія української політології (Концепції державності в українській зарубіжній історико-політичній науці) / В.А.Потульницький. – Київ: Либідь, 1992. – 232 с. 22. Потульницький В. А. Теорія української політології: курс лекцій / В.А. Потульницький. – Київ: Либідь, 1993. – 192 с. 23. Роль та місце української діаспори в становленні незалежної Української держави / Б. Д. Лановик та ін. За редакцією професора Б. Д. Лановика. – Тернопіль: Економічна думка, 2001. – 292 с. 24. Сидоренко Ю. Проблеми української діаспори / Ю. Сидоренко // Українська правда. – № 3. – 2011. 25. Томоруг М. Союз українок Америки / М. Томоруг // Шостий конгрес Світової Федерації Українських жіночих організацій. – Торонто, Онтаріо, Канада. – 1992. 26. Трошинський В. П. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище / В.П. Трошинський. – К.: Інтел, 1994. – 260 с. 27. Українці в зарубіжному світі / А. М. Шлепаков [та ін.]; АН України, Інститут соціальних і економічних проблем зарубіжних країн. – К.: Наукова думка, 1991. – 140 с. 28. International migration 2006. – New York, United Nations, 2006. – P. 1. 29. Kmit A. A. Tribute to Ukrainian American Women / A. A. Kmit // The Ukrainian Heritage in America. – New York, 1991. – P. 519 – 522. 30. Rak D. Ukrainian Women`s Movement in the United States / D. Rak // The Ukrainian Heritage in America. – New York, 1991. – P. 523 – 532. 31. Riznyk P. The Ukrainian Gold Gross / P. Riznyk // The Ukrainian Heritage in America. – New York, 1991. – P. 541 – 545. 32. Режим доступу: <http://www.unwla.org/ukrainian.html>

Любовь Довгаль

ОРГАНИЗАЦИОННАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ “СОЮЗА УКРАИНОК АМЕРИКИ”

В статье проанализирована роль “Союза украинок Америки” в сохранении национальной идентичности. Акцентировано внимание на основных тенденциях, направлениях его деятельности, которые служили моральной и материальной поддержкой для украинской культуры, приобретения опыта организации гражданского общества, восстановлению традиций меценатства.

Ключевые слова: СУА, украинская диаспора США, национальное и культурное развитие, украинская идентичность, культурное наследие, СФУЖО.

Liubov Dovhal

ORGANIZATIONAL ACTIVITY “LEAGUE OF AMERICA”

The article analyzes the role of Ukrainian National Women`s League of America in the preservation of national identity, described his relationship with Ukrainian society. Attention is focused on the major trends and directions of UNWLA, which served as the moral and material support for Ukrainian culture, Ukrainian, gaining experience in civil society organizations, the restoration of traditional philanthropy.

Key words: UNWLA, the Ukrainian diaspora in the USA, national and cultural development, Ukrainian identity, cultural heritage, WFUWO.

УДК 94(438)

Dominika Staszczuk

TRANSFORMATIONS OF THE IDENTITIES OF LOCAL COMMUNITIES IN POLAND AFTER THE TRANSITION FROM COMMUNISM TO DEMOCRACY

The urge to "write Poland anew" and the related discursive battles for the redefinition of collective identity have left their mark on the cultural landscape of Polish towns and cities. One of the dimensions of this recent process is the continued conscious act of regaining and recovering the uniqueness of regional and local identity with regard to historical experience. Diverse visions of collective identities are negotiated bottom-up, antithetical to the state-centric identity that was the order of the day before 1989. The equivalent of the post-communist "rebellion of the provinces" is the focus on the components of the heritage that are regarded by local communities as indispensable and worthy of re-evaluation and revalorisation. So far all the attempts to de-ideologise cultural capital in Poland have led to the dismantling of the anchor that steadfastly secured the sphere of the collective and symbolic imagination. These attempts have been accompanied by vibrant change and a blurred horizon of expectations. The aim of the paper is to illustrate this phenomenon.

Key words: Poland, person, place, deidealization, events after 1989.

Once assigned, "belonging and identity are not assigned for ever" [1–2], writes Zygmunt Bauman [3]. They are dynamic, constantly-changing concepts; therefore a search for or a description of identity can be undertaken in almost any time frame.

This article belongs within an ongoing critical reflection over the potential of a post-dependency-oriented cultural approach to analysing identity in Central and Eastern European societies. The identities of societies entangled in dependencies remain in a state of transition [4].

The study of post-dependency discourses does not follow a complete research paradigm, but is an interesting epistemological area for an analyst of psychological, psychosocial, ideological and political phenomena designated by the "post-" prefix.

Reparation strategies can now be successfully analysed "bottom-up". The 1990s modernisation has led to a situation where the boundaries of the public sphere are defined by the formula of "civic participation" [5, p. 15–24], a notion whose key conceptual elements derive from the contemporary city. The democratisation of cities and the dissemination of urban culture as dominant has "in turn transformed the meaning and practices of national identification" [5, p. 21]. A classic region – nation [6, p. 52–61] type of identification is countered by a wider one, region – supranational (civilisational or cultural) community, and a narrower one, a signum loci identification (local identity, identity of a locality) [6, p. 61]. Dysfunctional [7] and stripped of a social and historical identity, individuals have been presented with a bundle of innumerable offers, which in various ways coexist with the multitude of identity strategies. Wojciech Burszta notes and highlights this problem, basing his conclusions on empirical surveys [8].

Burszta distinguishes at least two current types of identification: a form of traditional identity ("diffuse") and a complex ("situational") identity, based on individual choices and an individual evaluation of the contents of culture. In both cases, identification is based on recognising which contents of culture I identify with. Burszta believes that "behind every choice that is made, that is behind every evaluation, there is a certain potential of culture" [8]. Culture here appears as chaos [9, p. 84], an array of diverse contents, a product of multiple policies and subjects of culture; this favours development towards perfection, at the same time being conducive to distortions, to putting on and casting off masks [33].

This paper aims to illustrate the problem which has been theoretically outlined in the introduction. The narrative order is organised by narrations resonating Poland's dependent Communist past [10, p. 167] and by those constructed from the perspective of freedom [11, p. 45]. After a period of removing historical whitewash and deconstructing the myths of communism, numerous counter-theories and values are coming to the fore – "civilized values, secular-humanist values, modern values" [12]. In the light of current discourses these evince a new type of dependency.

"What sets the cities of Eastern and Central Europe apart from others, as Michał Murawski notes in his article, are combinations of material and non-material post-totalitarian traumas" [13, p. 85]. An analysis of this particular text against the background of Poland's reality enables a reading of the historical drama symbolically inscribed in it.

After the watershed of 1989, anything associated with the legacy of recent generation was deemed "post-communist" in popular understanding. Reclaiming this space was expressed through a negation and rejection of this legacy. Communism had been founded upon a one-sided vision of the nation's past; therefore, after the regime fell, there was a revival of the memory of the colonised: "the memory of people,

organisations and events that could not be commemorated before" [14, p. 134]. Rafał Stobiecki finds that "the re-valuing and re-interpreting of Polish patriotism consisted in a simple re-shuffling of signs" [15, p. 340–341]. In many cities they map out a post-dependency landscape, a claim borne out by Elżbieta Hałas's research on the changes of street names in 1988-1998 in 254 towns. She concludes that the Poles seek their identity in the exploits of the Polish Legions, in the Polish Underground State of the Second World War, the Warsaw Uprising, the myth of "Solidarity", finding "a clear nostalgic reference to the Second Republic" [16, p. 160]. There appears to be, therefore, a redistribution of contents within contents, a recourse to the imaginarium of a community at the point of being constituted. Poles have chosen the tradition symbolised by values standing in stark contrast with the ideology of the fallen regime: "[...] the colonial subject has returned as the post-colonial subject [...]. It evinces a wish, typical and widely-described by post-colonial scholars, to return to an "authentic self", or the self from before colonisation" [10, p. 85].

Once the meanings of the carriers of historical memory have been objectivised, a resistance is created; this process occurs from the moment when reparation processes release the resources of social and individual – "sensitive" – memory. An interesting example infused with diverse meanings is Stawki Street in Warsaw's Muranów district with its monuments and sites of remembrance: "Stawki Street, writes Elżbieta Janicka, was adjacent to Umschlagplatz, where in 1942 and 1943 Nazis gathered Jews for deportation [...] A monument-tombstone of Jewish Warsaw was placed there in 1988. The relation between the sign of historical memory and its site is direct and simple here. [...] in 1995 another monument was erected nearby – a memorial to Those who Died and were Murdered in the East [...] the installation commemorates events bearing no relation to the site, street, district, city. [...] The memorial is, however, described – and popularly known as, the carriage of crosses – a Golgotha of the East" [17].

The association of Muranów's "Golgotha of the East" with the monument-tombstone of Jewish Warsaw may appear an example of external attribution, a sign of a post-1989 reorientation of the Polish memory of World War II, where Katyń would be the focal point of a "living" martyrological memory". This claim, however, is undermined by the local interpretation of the symbolism of the site: "Before the Nazis decided to enter the Warsaw Ghetto (19 April 1943), [...] on 13 April 1943 the press and radio announced news of the Katyń massacre. As the Jews of the Warsaw Ghetto died lonely deaths in the fire, the press and radio bulletins listed witnesses who allegedly spoke of a "Jewish" appearance or behaviour of the executioners. [...] A poster with the word "Katyń" splashed on it appeared in the towns and hamlets of the General Governorate. [...] And so, at Easter 1943, the myths of "Jew the God Killer", "Jew the Ritual Killer" and "the Yid-Commie" converged" [17].

At present, as noted by Elżbieta Janicka in her discussion of the case, the central axis of Muranów's system historical signs is drawn by the conflict of memory over the scale of suffering. A number of celebrations held by veterans, "with a slight or less slight tinge of antisemitism, as well as a reconstruction of the Katyń execution, were held at the memorial. These took place on 19 April 2009, an anniversary of the outbreak of the Warsaw Ghetto Uprising" [17].

As evident from this example, the democratisation of memory both revives and alters memory, intensifying social tensions related to this process. Memory becomes a playing field where culture games are played; a battlefield for "negotiations of meanings, symbols and discourses used by various groups or institutions, often in conflict with each other" [18, p. 39–40]. Here is another example: "The day before 11 November, Independence Day, the memorial to the glory of the Red Army in Nowy Sącz was splattered with red paint. [...] The memorial, regularly picketed by local veterans and patriotic associations, is vociferously defended against removal or transfer to the cemetery by the mayor" [19].

Local conflicts and animosities become more pronounced wherever resources of memory have been thawed and released, where "convictions differentiating and accepting cultural dominance" [20, p. 20] are accepted and preserved. This is despite history's contemporary idiom and methodology being more accepting of heterogeneity, of "a difference which constitutes the discourse of unity and not of exclusion or stigmatisation [...]" [21]. These processes are at the same time accompanied by regions and local communities regaining an awareness of their separate and unique historical experience and seeking to de-ideologise and revitalise their cultural capital, as a reaction to the state-centric identity politics of the communist People's Republic of Poland. An openness to a dialogue with others is evident. Further, new subjects of culture, representing the civil society, join the negotiations over the identity of cities. A new type of community is thus constituted – a communicative community.

This conclusion can be illustrated with an example of post-dependency game-playing over the "new" identity of Warmia and Masuria. Since 1990, the "Borussia" association has been attempting to rationalise the post-German legacy of the region. In the words of the founding members of the association, "Borussia" was formed in order to "search for answers to questions asked by first-generation Poles born in Regained Territories: where are we living? and who are we?" [22, p. 24]. After World War II, as Robert

Traba notes, the symbols and archetypes of the Warmian-Masurian landscape of the former Prussia were "dead", "mute", "Prussian-Teutonic" elements of history. They symbolised "evil, which culminated in a murderous war" [23, p. 212]. Several initiatives have proved invaluable in altering this: Polish-German dialogue, a number of joint publications [24, p. 32–44] and the non-heroic slogan promoted by Borussians – "a Borussian is not only a resident of Warmia and Masuria, but of other regions of Poland, and even of Russia or Germany" [who – D.S.] "is aware of where he or she comes from [and – D.S.] makes an effort to get to know the place where he or she lives" [24, p. 37].

An analysis of the ongoing transformations must take note of the influence of external phenomena. Since historians and those wielding political power attempted an assessment of the collapsed regime, a debate over the past has intensified; this has been paralleled by an intensification of emotions in local communities. One example concerns a memorial in Poznań: The memorial to General Świerczewski has been in Poznań for 30 years. Its less glorious elements have been obscured by greenery, with the important message exposed – an inscription about the fight for the Homeland [25].

Changes in attitudes towards acts of commemoration also shed light on the aspirations to build a new model of community. Official celebrations with their de rigueur wreath-laying and military parades are increasingly being supplemented with spontaneous events: Several races – from the Baltic to the Tatras – took place on 11 November to celebrate Independence Day. The Independence Run, a marathon, is a "new" urban tradition" [26].

A peculiar feature of this kind of forms and practices of participation in culture is the need to speak of how communitarian values could be implemented "again" [27]. It has to be noted here that the acknowledgment of a right to a certain liberty with regard to history can be treated as a guarantee of a commitment: "In the listed building of a historical brewery in Gdańsk-Wrzeszcz, a group of aficionados from the "Kultura Miejska" association has been recreating the histories of nearby buildings and open urban spaces which disappear as developers make new investments" [28].

Onomastic research into the "language" of cities against the backdrop of last decade's transformations points to the weakening after 1989 of symbolic nationalism [16, p. 149–150]. The waning of this phenomenon, as noted by Hałas, is to some extent evident also at the level of social life, increasingly influenced by local elements: In the small town of Kościan in Wielkopolskie there is "(a nameless bridge) behind Łazienki [which] already has the folk name "swine bridge", probably because swine used to be driven there on their way from the farm belonging to the former starosta's castle. The name stuck. [...] The renovated bridge in Piłsudskiego Street – Nowak Bridge, because that was the way Second Lieutenant Nowak always took to work; the bridge in Wrocławska Street – Iglowicz Bridge, because Professor Iglowicz always took this route home from school [...] [29].

It appears that, along with generational change, there is a waning of post-dependency symptoms of repossession which mandated a rejection and negation of anything and everything that could resurrect the memory of the past: "Save the remaining relics of PRL (the People's Republic of Poland). Saving something from the legacy of PRL is the mission of the Białystok social action "Flowers in concrete". [...] The grey, concrete reality of PRL did not destroy people's need for beauty" [30].

In conclusion, the diversity and dynamics of psychological transformations in local communities has to be emphasised. An interrogation of the relations between contemporary identity narrations and "the locality", as well as the relation between identity and post-dependence inscribed in these narrations, reveals the existence of a liminal sphere between the traditional historian's ground and the sphere of participant observation, typical for cultural studies [31]. One aim of this paper has been to note this problem. The multitude of the signs of time and events recalled corresponds to the plurality of interpretation. The argument traced above legitimates the conclusion that there is a growing "bottom-up" tendency to form post-dependency communitarian bonds; to re-claim living space and the sites constituting identity; it outlines the relations between the signs of identity and the time stimulating this inter-relation.

The above-mentioned conclusive statements have been aptly illustrated by Jerzy Świąch: "At the very end of his agony, an outcast, as observed by J. Świąch, took full control of the imagination that, during his misanthropic phase, he was unable to come to grips with, and which, once it became his remit, started to play the role of his cornerstone conceptual tool, his worldview lens. Admittedly, this worldview pivots upon the village or county of his childhood but the said village or county expands, propelled by the sheer force of imagination, spilling onto the entire world; it is capable of teleporting itself to any chosen place on the planet (...) this is the ultimate destination that the outcast identifies himself with" [32, p. 15].

Literatura

1. Bauman Z. Wśród nas, nieznajomych – czyli o obcych w (po)nowoczesnym mieście / Z. Bauman // Pisanie miasta. Czytanie miasta / [ed. A. Zeidler-Janiszewska] // Studia Kulturoznawcze. – Vol. 9. – Poznań, 1997. – P. 149–157.
2. Bauman Z. Globalizacja. I co z tego dla ludzi wynika / Z. Bauman. – Warsaw, 2000. – P. 5.
3. Bauman Z. Postmodernity and its Discontents, Cambridge 1997; Bauman Z. Liquid Modernity / Z. Bauman. – Cambridge, 2000;

Culture in a Liquid Modern World, Bauman Z. Cambridge 2011. 4. Nowe dwudziestolecie (1989–2009). Rozpoznania. Hierarchie. Perspektywy / [ed. H. Gosk]. – Warsaw, 2010. – 530 s.; Kultura po przejściach, osoby z przeszłością: polski dyskurs postzależnościowy – konteksty i perspektywy / [ed. R. Nycz]. – Kraków, 2011. 5. Holston J. Obywatelstwo zbuntowanych / J. Holston // "Res Publica Nowa". – 2010. – № 11–12. – P. 15–24. 6. Szpociński A., Kwiatkowski P. T. Przeszłość jako przedmiot przekazu / A. Szpociński, Kwiatkowski P. T. – Warsaw, 2006. – P. 52–61. 7. Mazur M. O człowieku tendencyjnym. Obraz nowego człowieka w propagandzie komunistycznej w okresie Polski Ludowej i PRL 1944–1956, / M. Mazur. – Lublin, 2009. – 672 s. 8. Burszta W. Tożsamość kulturowa / W. Burszta // Raport o stanie i zróżnicowaniu kultury miejskiej na zlecenie Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego, jako jeden z Raportów o Stanie Kultury [<http://www.kongreskultury.pl/title,pid,357.html>]. Accessed 03.03.2013. 9. Komorowska M. O ruinach naszych miast i pokusie uczestnictwa / M. Komorowska // "Res Publica Nowa". – 2010. – № 11–12. – P. 82–88. 10. Domańska E. Obraz PRL w perspektywie postkolonialnej. Studium przypadku, E. Domańska // Obrazy PRL. Konceptualizacja realnego socjalizmu w Polsce. / [ed. K. Brzechczyńska]. – Poznań, 2008. – P. 167–186. 11. Czapliński P. Języki niezależności. Jak jest artykułowana w literaturze niepodległość odzyskana przez Polskę w roku 1989? / P. Czapliński // Kultura po przejściach, osoby z przeszłością: polski dyskurs postzależnościowy – konteksty i perspektywy / [ed. R. Nycz]. – Kraków, 2011. – P. 39–64, 45. 12. Wallerstein I, Eurocentrism and its Avatars. The Dilemmas of Social Science / I. Wallerstein. // [<http://www2.binghamton.edu/fbc/archive/iweuroc.htm>]. Accessed 11.05.2013. 13. Murawski M. O ruinach naszych miast i pokusie uczestnictwa, / M. Murawski // "Res Publica Nowa". – 2010. – № 11–12. – P. 82–88. 14. Kula M. Nawroty o pamięci o minionych zdarzeniach / M. Kula // Między przeszłością a przyszłością. O pamięci, zapomnianiu i przewidywaniu. – Poznań, 2004. – P. 132–162. 15. Stobiecki R. Historiografia PRL. Ani dobra, ani mądra, ani piękna... ale skomplikowana. Studia i szkice / R. Stobiecki. – Warsaw, 2007. – P. 340–341. 16. Hałas E. Polityka symboliczna i pamięć zbiorowa. Zmiany nazw ulic po komunizmie / E. Hałas // Zmiana czy stagnacja. Społeczeństwo polskie po czterdziestu latach transformacji. / [ed. M. Marody]. – Warszawa, 2004. – P. 131–150. 17. Janicka: eksplodujące mity. Z Elżbietą Janicką rozmawia Arek Gruszczyński, "Krytyka Polityczna". [<http://www.krytykapolityczna.pl/Wywiady/JanickaEksplodujacemity/menuid-77.html>]. Accessed 02.05.2013. 18. Kaprański, Pamięć, przestrzeń, tożsamość. Próba refleksji teoretycznej, / S. Kaprański // Pamięć, przestrzeń, tożsamość. – Warsaw, 2010. – P. 39–40. 19. uoted after salon24.pl from 11.11.2011 [http://bukojer.salon24.pl/362654_zamalowany-pomnik-armii-czerwonej]. 20. Bakuła B. Kolonialne i postkolonialne aspekty polskiego dyskursu kresoznawczego (zarys problematyki), / B. Bakuła // Teksty Drugie. – 2006. – Vol 6. – P. 20. 21. Dąbrowski M. Ponowoczesna melancholia. Modelowanie rozumienia / M. Dąbrowski // Anthropos? – 2007. Vol 8–7. // Available at [<http://www.anthropos.us.edu.pl/anthropos5/texty/dabrowski.htm>]. 22. R. Mikułowski R., ARS PRO ECOLOGIA / R. Mikułowski // Obywatelska inicjatywa 20-lecie, "Borussia". – 2011. – Vol. 49. – P. 24–27. 23. Traba R. Spór o pamięć, / R. Traba // Kraina tysiąca granic. Szkice o historii i pamięci. – Olsztyn, 2003. – P. 210–219. 24. Knyżewski I. "Borussia". Środowisko i pola aktywności publicznej / Knyżewski I // Obywatelska inicjatywa 20-lecie, "Borussia" – 2011. – Vol. 49. – Pp. 32–44. 25. e-poznań.pl. 14.01.2009 [http://epoznan.pl/news-news-12182-Zniknie_pomnik_generala_Swierczewskiego]. 26. <http://kulturamiejska.pl>. 12.11.2012. 27. Skórzyńska I. Widowiska przeszłości. Alternatywne polityki pamięci 1989–2000, / I. Skórzyńska. – Poznań, 2010. 28. <http://kulturamiejska.pl> (Association Kultura Miejska.pl). 29. Nazwać mosty bezimienne, "Gazeta Kościańska", 2009, issue 31. [http://www.koscian.net/Nazwac_mosty_bezimienne_3052.html]. Accessed 08.08. 2009. 30. Wator J. Ocalić coś z PRL- u. Akcja "Kwiatki w betonie" / J. Wator // "Gazeta Wyborcza" z dn. 09.03.2013 [http://kielce.gazeta.pl/kielce/1,47262,11317291,Ocalic_cos_z_PRL_u_Akcja_Kwiatki_w_betonie_ZDJECIA.html]. Stan. z dn. 09.04. 2013. 31. Obserwacja uczestnicząca w badaniach historycznych / [ed. B. Wagner, T. Wiślicz]. – Zabrze, 2008. 32. Święch I. Wyganie. Prolegomena do tematu / I. Święch // Narracja i tożsamość (II). Antropologiczne problemy literatury / [ed. A. Bolecki, R. Nycz]. Warsaw, 2004. – P. 15. 33. Ponowoczesne wzory osobowe (Postmodern personality models), Z. Bauman finds four such types: flaneurs, vagrants, tourists and gamers. Id., Ponowoczesne... // Dwa szkice o moralności ponowoczesnej. – Warsaw, 1994. – P. 7–39.

Домініка Сташик

САМОІДЕНТИФІКАЦІЯ МІСЦЕВИХ ГРОМАД В ПОЛЬЩІ ПІСЛЯ ПЕРЕХОДУ ВІД КОМУНІЗМУ ДО ДЕМОКРАТІЇ

Прагнення "писати заново Польща" та у відповідних дискурсивних боях за перевизначення колективної ідентичності, залишили свій слід в культурному ландшафті польських міст. Одне з вимірювань цього недавнього процесу є продовження свідомого акту відновлення унікальності регіональної та місцевої ідентичності у зв'язку з історичним досвідом. Різні бачення колективних ідентичностей обговорюються, суперечать державній ідентичності, орієнтованій до початку 1989 року.

Еквівалент посткомуністичного "повстання з провінцій" знаходиться в центрі уваги дослідників, які розглядають місцеві громади в якості необхідних для переорієнтації. До цих пір спроби деідеологізації культурни в Польщі призвели до їх демонтажу, що супроводжується яскравими змінами та складними перерахунками у їх реалізації. Метою статті є пояснення цього явища.

Ключові слова: Польща, особистість, населений пункт, деідеологізація, події після 1989 року.

Доминика Стащик

САМОИДЕНТИФИКАЦІЯ МЕСТНЫХ ОБЩЕСТВ В ПОЛЬШЕ ПОСЛЕ ПЕРЕХОДА ОТ КОММУНИЗМА К ДЕМОКРАТИИ

Стремление "писать заново Польша" и в дискурсивных боях за переопределения коллективной идентичности, оставили свой след в культурном ландшафте польских городов. Одно из измерений этого недавнего процесса является продолжение сознательного акта восстановления уникальности региональной и местной идентичности в связи с историческим опытом. Различные видение коллективных идентичностей обсуждаются, противоречат государственной идентичности, ориентированной в начале 1989 года.

Эквивалент посткоммунистического "восстание из провинций" находится в центре внимания исследователей, которые рассматривают местные общины в качестве необходимых для пиереоцинки. До сих пор попытки деидологизации Культурном в Польше привели к их демонтажа, что сопровождается яркими изменениями и сложными перспеткивами в их реализации. Целью статьи является объяснение этого явления.

Ключевые слова: Польша, личность, населенный пункт, деидологизация, события после 1989 года.

РОЗДІЛ 4. ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ

УДК 94:329=161.2"18"

Ганна Сіромська

МОВНЕ ПИТАННЯ У СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ДИСКУРСІ ГАЛИЧИНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ: ПОЗИЦІЯ РУСОФІЛІВ

У статті проаналізовано позицію галицьких русофілів стосовно мовного питання у Галичині у другій половині ХІХ ст. Особливу увагу звернено на русофільські ініціативи у сфері правопису, погляди стосовно історичного походження і розвитку української (руської) мови, суспільно-політичну дискусію навколо цієї проблеми.

Ключові слова: мова, русофіли, народовці, язичіє, правопис.

На організаційне оформлення національного руху галицьких українців безпосередній вплив мали революційні події 1848–1849 рр. ("весна народів"). Поступове надання йому політичного забарвлення активізувало серед місцевої інтелігенції роздуми про власну національну сутність, як влучно підмітив Іван Лисяк-Рудницький, – "визначення змісту своєї недавно віднайдені руської (в розумінні – української)* індивідуальності" [1, с. 427]. Важливою складовою пошуку окремішньої "індивідуальності" була мовна дискусія. Цей процес ускладнювався тим, що в Галичині існувало відразу декілька аморфних національно-політичних орієнтацій, які перебували у постійній взаємодії: українська, австро-українська, польсько-українська та російсько-українська.

Мета статті – проаналізувати позицію галицьких русофілів у дискусії навколо мовного питання у Галичині в другій половині ХІХ ст.

Об'єкт дослідження – мовне питання у Галичині другої половини ХІХ ст.; предмет – ставлення галицьких русофілів до проблеми мови і правопису.

Основа джерельної бази статті складають матеріали Центрального державного історичного архіву України в м. Львові (ЦДАЛ України), періодичні видання того часу ("Слово", "Правда"), праці учасників мовної дискусії (Б. Дідицький, Д. Вінцковський, О. Мончаловський, Ф. Свистун).

Порушену у дослідженні проблему частково уже торкалися у своїх працях українські історики, втім здебільшого у контексті розгортання русофільського руху як такого. Так, Б. Гіжовський одним із перших переконував у прагненні діячів русофільства будь-яким способом прищепити російську мову на терени галицького краю [2]. Подібної думки дотримувався і М. Павлик, котрий стверджував, що галицькі русофільські діячі займалися виключно "літературним москвофільством", тобто пропагандою російської мови [3]. У пізніший час мовне питання у Галичині ХІХ ст. стало предметом опосередкованого розгляду І.-П. Химки [4–5]. Львівські дослідники О. Аркуша та М. Мудрий твердять, що галицьке русофільство – етап відособлення від чужої польської спільноти і становлення окремої національної свідомості [6–7]. Та якщо у новітній українській історіографії можна зустріти певний плюралізм думок, то у російській історіографії ситуація виглядає дещо інакше. Свідченням цього є дослідження Н. Пашаєвої, у яких русофільський рух у Галичині розглядається у контексті історії російської культури і громадської думки. Авторка змальовує русофільський рух як протипагу українському націоналізму і невиправдано твердить, що усі русофільські діячі Галичини вважали себе частиною "єдиного російського народу" [8].

Наукова новизна цього дослідження полягає у тому, що попри певні напрацювання дослідників, поза увагою залишилось чимало важливих моментів, що можуть пролити світло на важливу проблему української історії ХІХ ст.

Поразка революції 1848–1849 рр. та відновлення союзу австрійського уряду з польською та угорською політичними верхівками за рахунок обмеження національних прав інших народів імперії (в тому числі галицьких українців), спонукали до переорієнтації значної частини галицької інтелігенції на Росію. Русофіли (москвофіли), як стали називати тих, хто орієнтувався на Російську імперію, стали шукати у російських панславистських колах союзника у боротьбі проти поляків, звинувачуючи тих в усіх своїх бідах. Наприклад, чільний діяч русофільського табору Богдан Дідицький вважав, що польське панування у Галичині спричинилося до ліквідації руської інтелігенції, внаслідок чого "[...] остался только попъ и хлопь" (тут і далі цитати подано мовою оригіналу – Г. С.) [9, с. 2].

* Тут і далі поняття "руський" не тотожне з терміном "русский".

Таким чином, у середині XIX ст. закладено підвалини для домінування русофільської течії у національному русі Галичини, що стало можливим передусім через національну несформованість галицько-русинської інтелігенції [10, с. 118]. За обставин, що склалися, русофільські настрої старої генерації галицької інтелігенції вочевидь слід розглядати також, як протиставлення "польськості" [11, с. 20] і черговим етапом становлення національної ідентичності. Таке виправдання наштотує на думку, що проросійські настрої частини галицької еліти були, принаймні на початку, своєрідним способом компенсувати комплекс неповноцінності відносно "державної" польської нації [12, с. 10]. Зараховуючи себе до "общерусского народа", галицькі русофіли прагнули протиставити полякам культурну спадщину попередніх історичних епох, трактуючи себе їх законними спадкоємцями: "[...] Признаемъ своими плоды тысячелетней культурной работы всего русского народа" [13, с. 9]. Важливими чинниками переорієнтації на Росію були також: політична вагомість Російської імперії на міжнародній арені, кількість населення і територія, які суттєво переважали набутки поляків та спільність історичного етноніма "руський" [14, с. 30]. Загалом, серед основних питань, що найбільше хвилювали галицьких русофілів були: належність/неналежність до "общерусского народа", мова, література, церква (радіше церковний обряд), лояльність до Відня і, зрозуміло, історія.

У середині XIX ст. у русофільському середовищі поширеним стало переконання, що важливою причиною духовного та культурного занепаду Галицької Русі стало те, що "літературний язык галичанъ не пользовался необходимою для его развитія свободою и сдѣлался лишь предметомъ политическихъ розчетовъ, въ чемъ главная вина падаютъ на гр. Агенора Голуховского" [15, с. 129]. Русофіли надали мовному питанню надзвичайно великої ваги, про що, з-поміж іншого, свідчать слова Дмитра Вінцьковського: "[...] то есть вопросъ так само народный, якъ и наш обрядъ, и наш календарь [...]" [16, с. 22].

Уже з кінця 1850-х рр. представники галицького русофільства стали пропагувати ідею розширення прав і сфер вжитку руської мови. Ці ідеї були співзвучними із загальними тенденціями у національному русі галицьких українців, що були втягнуті у так звану "азбучну війну" і виступали проти намірів Міністерства освіти застосувати до української мови чеський правопис (проект Й. Іречека) чи взагалі латинізувати існуючий правопис (проект графа Агенора Голуховського) [17, с. 36–37]. Розглядаючи ці проекти, Б. Дідицький переконував, що у цьому складному питанні все ж переможуть русини, позаяк "розвитие же всего духовного житья полагаетъ въ свободномъ, постепенномъ движеніи къ лучшему и высокому, а не въ принагленомъ насильственномъ [...]" [18, с. 56]. До того ж, "втручання А. Голуховського у сферу чужих національних символів, одним з яких була кирилиця, тільки загострило в українського громадянства відчуття відмінності від поляків" [19, с. 92].

Відкидаючи абсолютно неприйнятні, на думку русофілів, пропозиції як Й. Іречека, так і А. Голуховського, із заявою до крайового віділу звернувся громадсько-політичний діяч Іван Наумович, котрий висловив прохання дозволити руським/українським депутатам до австрійського парламенту у діловодстві користуватися своєю рідною мовою [20]. Його позицію у цьому питанні засвідчила стаття у газеті "Слово", у якій автор переконував, що руська мова у сеймі, школі, уряді має бути не "ласкою, но конечною потребою и условіемъ супокою въ нашому краю" [21]. В одному зі своїх сеймових виступів І. Наумович зазначав: "Що скаже на тоє Європа, если довѣдается, що есть народъ въ самой серединѣ, который має претенсіи быти цивилизованнымъ народомъ, а который еще не має скорописи! Истинно, народъ европейській въ XIX вѣцѣ безъ скорописи, то славное curiosum!" [22, арк. 1].

Зважаючи на актуальність мовного питання, галицькі русофіли запропонували свій варіант виходу із ситуації, закликаючи до утвердження того, що вони називали "княжим языком" чи "языкомъ вышого слога" – язичія [23, с. 13]. Язичіє було, по суті, штучною сумішшю церковнослов'янської, української, польської та російської мов, за що Омелян Терлецький назвав його "найчудеснішою мозаїкою всіх живих, мертвих і ще ненароджених слов'янських язиків" [24, с. 72]. Загальноприйнятих норм язичія не існувало і кожен творив його як вважав за потрібне. Особливістю цього мовного витвору стало використання твердого "ы", твердого знака "ъ" та літери "ѣ" (ять). Саме це мало підкреслювати зв'язок зі "старою Руссю" та неухильну відданість традиціям [25, с. 115]. Водночас русофіл Михайло Малиновський писав: "Уживати маємъ нашего питомого галицько-русского (малорусского) языка, якъ онъ въ устахъ народа нашего жіе, и якъ его писатели наши [...] въ граматикальни правила дали [...] абы не затирати его самостоятельной рожницы отъ польского, російского (великорусского) и иныхъ славянскихъ языковъ" [26, с. 1].

Питання про захист прав руської мови та узгодження правописних норм набрали політичного забарвлення, остаточно розмежувавши русофілів і українофілів. Причина у тім, що русофільське язичіє за своєю етимологією, а певною мірою і лексикою, надто нагадувало російську мову, що не могло не турбувати українофілів. Вони наголошували: "[...] Головна ріжниця між нами и вами залежить в теоріи: ви визнаете единство руской народности, мови и літератури з російскою, ми

заявляємо твердо окремішність рущини від російщини. В практиці ж найбільше ріжнимось тим, що ми стараємось писати чистою (малоруською) мовою, а ви пишете якоюсь мішаниною малорущини з церковною и з російщиною [...] [27].

Позиція галицьких русофілів значною мірою корелювалася із російською громадською думкою щодо єдиної "общерусскої" мови, а відтак і літератури. Російські публіцисти переконували, що говорити про "окремі" літератури – це означає "дробити" розумові сили російського народу, а якщо українці навіть утворять свою власну українську літературу, то все одно не зможуть дорівнятися до того, що створила "загальноруська література" [28, с. 228]. Не виключено, що галицькі русофіли вагалися, чи треба розвивати усну мову українців як органічну мову літератури й науки. Замість цього вони спершу орієнтувалися на літературну мову освіченого прошарку, засновану на церковнослов'янських текстах, а відтак почали виступати за переймання російської як "уже готової" літературної мови не тільки для галицьких українців, але й для усіх східних слов'ян на загал [29].

Проте, заради справедливості, відзначимо, що аж до 1880-х рр. про перехід на російську мову серед галицьких русофілів взагалі не йшлося. А. Камінський з цього приводу зазначав: "[...] Галич есть русская Украина; дѣятельность для русского народа, а не для русского правительства; любовь всей русской культуры; не противопоставление одних частей другим; рациональное, а не априорное стремление к одному языку; русский язык имѣет свое мѣсто, украинский свое [...] ; одно и другое полноправное" [30, с. 20]. Думку про те, що українська мова не була літературною, опоненти русофіліства спростовували твердженням про літературний характер будь-якої мови, на якій написані хоча б якісь твори [31, с. 9].

Русофіли твердили, що галицькі діячі, ставши на історичне підґрунтя розвитку руської/української мови повинні прагнути до зближення галицько-руської літературної мови з "общерусским" і це рано чи пізно мало трапитись. Для цього були вагомими причини і, не в останню чергу, вплив зовнішніх чинників. "Дѣло, не въ одномъ языкѣ, а въ національной идеѣ – писав О. Мончаловський, на переконання якого справа зближення "галицько-руського книжного языка до общерусского" пішла б зовсім інакше, якщо б русофіли не зустрічали у цьому відношенні перешкод спочатку з боку уряду й поляків, а потім і з боку українофілів" [32, с. 59].

Значно далі у спростуваннях зайшов Микола Устиянович, котрий зауважив: "Не ми от Россіян берем, а тільки Россіяне от нас взяли, а если ми то, що наше, отбираем і то без процентов, кто ж нам то може взяти за зле?" [33]. Натомість Б. Дідицький, приймаючи концепцію однієї руської мови, наголошував на відмінних вимогах: "На Руси одинъ русский языкъ, а на этомъ языкѣ два выговора: малорусский и великорусский. Малорусь, узнавшій отличительныя примѣты великорусского выговора, станеть сей же часъ говорить по русски произношеніемъ великорусскимъ" [34, с. 3].

Саме за таку позицію, що сприяла "привичаєнню галицьких Русинів до москвощини", йому дорікав Олександр Барвінський [35, с. 15]. Кирило Студинський, аналізуючи працю Б. Дідицького "Въ одинъ часъ", розцінював її як політичний засіб зросійщення галицької інтелігенції, що вносив хаос у літературній мові, спиняючи її розвиток [36, с. 4]. Проте представники русофіліського руху переважно сходились на думці, що "літературнымъ языкомъ галичанъ можетъ быти лишь общерусский съ соблюденіемъ малорусского произношенія" [15, с. 118].

Ведучи мову про правописні суперечки, не можна оминати дискусій навколо написання слова "руській/русскій" – з однією чи двома літерами "с". Щодо цього принципового питання, М. Малиновський зауважував: "Понеже писанье слова рускій двома "сс", или съ буквою "ь" (русскій, руській) сталось каменемъ претковенія, то як оно и давно писалосья, так и нынѣ най пишесья однимъ "с" [37, с. 1]. У меморіалі "Мысли для согласного поступованя галицкихъ Русиновъ въ дѣлахъ своихъ народныхъ" (1870 р.) авторства митрополита Йосифа Сембратовича, зазначалося, що різнописання слова "руській/русскій" загострило конфлікт між русофілами та народовцями [38, арк. 2].

Як зазначають львівські історики О. Аркуша та М. Мудрий, терміни "русскій" (з двома сс) і "русин", "руській" (з одним "с") відображали тогочасні уявлення про два рівні, відповідно – вищий, державницький і нижчий, локальний, позадержавний, – будови національного організму. Так, для означення народу, як національно-політичної спільноти, чи його представницьких органів використовувався термін "русскій", а для означення народу як населення – термін "русини" (зник зі сторінок русофіліських видань до кінця XIX ст.) [39, с. 258].

Захищаючи етимологічний правопис, русофіли апелювали до успішного досвіду інших народів, зокрема поляків, чехів, німців і французів [40, с. 11]. Етимологічний правопис русофілів містив інформацію про історію мови, підкреслював східнослов'янську спільність. Натомість, фонетичний правопис (принцип – "пиши, як чуєш"), за який виступали українофіли, полегшував учням навчання у школі, але при цьому обмежував зв'язки між українською та російською орфографіями. На думку народовців, свою літературну мову треба було творити на основі "живого, народного слова". Однак розпочинати цей процес з чистого аркуша не було потреби, адже за російсько-австрійським

кордоном уже були створені класичні твори української літератури. Тому більшість народовців вважала, що "[...] понеже у нас в Галичині нема ще виробленого літературного стиля, і без уйми вспільному малоруському слову такий стиль у нас окремішно вироблятися не може, то слідує нам безусловно приймати наш письменний язик з України" [41].

Народовці різко негативно виступали проти мовних ініціатив галицьких русофілів, котрих називали здебільшого "москвофілами". "[...] Москвофіли ділять наш нарід на таких, що говорять по хлопськи, "мовою пастухів і свинопасів" – писав відомий публіцист М. Лозинський, – Сьмішні вони з тим своїм діленем – так само, як той урльопник, що прийшовши з війська не хоче говорити своєю рідною мовою, тільки закидає по-польськи, то по-німецьки, гадаючи, що так буде більше по панськи" [42, с. 11]. Подібні думки висловлював і Б. Гіжовський, наголошуючи на неприпустимості гордувати "рідною, хлопською мовою", якою розмовляють мільйони простолюду, тому "та жменя (русофіли – Г.С.) повинна піти за міліонами, а не навідворот" [2, с. 36].

Наміри народовців викликали обурення у представників русофільського табору, які вкрай негативно ставилися до українського правопису авторства П. Куліша ("кулішівка"). На їх думку, він "испортил русскую правопись до нерозпознання, привель до великого баламутства" [40, с. 27]. 14 травня 1887 р. під час слухань в австрійському парламенті Василь Ковальський виступив на захист руських шкіл й етимологічного правопису, вказуючи на те, що "Мы посьдаемо вправдѣ и руски школы народни, т.е. школы, въ которыхъ языкъ рускій въ правилѣ есть викладовім, але правило се лишаєсь на паперѣ и школі ти суть только за имени руски, але не на дѣлѣ" [43]. Однак австрійська влада, у рамках австро-польського-українського порозуміння, на початку 1890-х рр. пристали на правописні пропозиції українофілів (фонетичний правопис), що стало поразкою для русофілів, які таким чином втратили вплив на школу, а відповідно на громадськість Галичини.

12 лютого 1892 р. "Русская Рада" – русофільська організація, заснована у 1870 р. з метою продовження традицій Головної Руської Ради, скерувала лист-протест у Міністерство освіти, у якому підкреслювалося: "[...] Уважаючи введенє фонетики в нашихъ школахъ вреднымъ и погубнымъ для нашей народности и св. церкви" [44, арк. 1]. Ініціативу з опротестуванням офіційного визнання фонетичного принципу побудови правопису галицьких українців підхопив і русько-народний інститут Народний Дім у Львові – культурно-просвітницька установа, що початково була покликана згуртувати навколо себе українську спільноту Галичини і слугувати консолідуючим чинником збереження національної ідентичності, проте майже з самого початку опинилась в руках русофілів. Від інституції на адресу Міністерства освіти надійшов колективний протест [40, с. 35]. Але ці домагання русофілів не мали успіху, натомість І. Франко рекомендував їм "скинути пиху з серця і працювати для того народа, користуючися його мовою" [45, с. 112].

Мовне питання, з-поміж іншого, спричинилось і до розколу русофілів на зламі XIX–XX ст. на "нових" (В. Дудикевич, Д. Марков, М. Глушкевич, І. Гринивецький), яких по праву можна називати "москвофілами" і "старих" (М. Король, О. Давидяк, Н. Глібовицький, І. Костецький). "Нові" русофіли ("новокурсники", москвофіли) вимагали беззастережного переходу на російську мову (з 1907 р. намагались виголошувати нею свої промови у віденському парламенті), ототожнюючи обидва народи за мовно-культурним критерієм [46]. Проте із досконалим володінням російською мовою у москвофілів виникали певні труднощі, для пояснення яких винаходили найрізноманітніші причини. Так, Ф. Свистун писав: "[...] Молодорусины лучше знают по великорусски, однако не пишут на семь языцѣ, ибо оно принесло бы лишь вредъ австрійской Руси – по политическимъ причинамъ" [15, с. 124].

Отже, аналізуючи позицію галицьких русофілів у мовному питанні в другій половині XIX ст., можна констатувати, що вона, з одного боку, була спрямована на пошуки національного "Я" – у напрямку становлення окремішньої національно-культурної свідомості (мова як її основа); з другого боку, світоглядна фрагментація у поєднанні з проросійською орієнтацією не дозволили їм витворити цілісної мовної концепції і заручитися підтримкою широкої громадськості. Відтак, ідеї пов'язання руської/української мови з "общеруским языком" і використання етимологічного правопису не лише не знайшли підтримки в Галичині, але й призвели до розколу в середовищі самого русофільського руху.

Список використаних джерел

1. Російська та українська ідея в Галичині // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. Т.1. / [Відп. ред. Ф. Сисин; упоряд. Я. Грицак]. – Київ, 1994. – 530 с.
2. Гіжовський Б. Звідки взяли ся москвофіли / Б. Гіжовський. – Львів: Накладом "Народної Ради", 1907. – 52 с.
3. Павлик М. Москвофільство та українофільство серед Австро-руського народу / М. Павлик. – Львів: 3 Загальної друкарні, 1906. – 82 с.
4. Химка І.-П. Український національний рух в Галичині в світлі нових теоретичних праць про націоналізм і національні рухи / І.-П.Химка // Другий міжнародний конгрес українців (Львів, 22–28 серпня 1994 р.). – Львів, 1994. – Ч.1. – С. 215–220.
5. Himka J.-P. Religion and Nationality in Western Ukraine: The Greek Catholic Church and the Ruthenian National Movement in Galicia, 1867–1900 / J.-P.Himka. – Montreal: McGill-Queens University Press, 1999. – 236 p.
- 6.

Аркуша О. Русофілство в Галичині в середині XIX – на початку XX ст.: генеза, етапи розвитку, світогляд / О. Аркуша, М. Мудрий // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Вип. 34. Львів: ЛНУ, 1999. – С. 231–268. 7. Мудрий М. Австрорусинство в Галичині: спроба окреслення проблеми / М. Мудрий // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2000. – Вип. 35–36. – С. 571–603. 8. Пашаева Н. Очерки истории русского движения в Галичине XIX–XX вв. / Н. Пашаева. – Москва, 2001. – 201 с. 9. Дьдицкий Б. Открываючи нынѣшне зъ ряду XIV генеральное Собрание нашего Общества в городѣ Бродахъ / Б. Дьдицкий. – Львов: Изъ типографіи Ставропигійского Института, 1886. – 2 с. 10. Тишинська Є. Погодін і Зубрицький (Вирізка з Записок НТШ, Т. 110). / Є. Тишинська. – Львів, 1912. – С. 101–122. 11. Будзиновський В. Москвофілство його причини і теорії / В. Будзиновський. – Львів: З друкарні "Діла", Б.р.в. – 23 с. 12. Мудрий М. Галицьке русофілство в сучасній українській історіографії: стан і перспективи дослідження / М. Мудрий // Акценти, матеріали круглого стола / [Сост. А. Труханенко]. – Львов: Ахилл, 2002. – С. 7–16. 13. Мончаловській О. Главныя основы русской народности / О. Мончаловській. – Львов: Типографія Ставропигійського Інститута, 1904. – 22 с. 14. Макарчук С. Витоки та еволюція москвофілської ідеї в Галичині (середина XIX ст. – 1914 р.) // Акценти, матеріали круглого стола / [Сост. А. Труханенко]. – Львов: Ахилл, 2002. – С. 28–33. 15. Свистунь Ф. Гр. Агеоноръ Голуховскій и Галицкая Русь въ 1849–1859 гг. / Ф. Свистунь. – Львов: Изъ типографіи Ставропигійского Института, 1901. – 162 с. 16. Вьнцковскій О. Правописаня справа / О. Вьнцковскій. – Львов: Изъ Типографи Ставропигійского Института, 1892. – 56 с. 17. Киричук О. Світоглядні засади галицького русофілства / О. Киричук // Акценти, матеріали круглого стола / [Сост. А. Труханенко]. – Львов: Ахилл, 2002. – С. 34–53. 18. Дьдицкий Б. Споръ о рускую азбуку / Б. Дьдицкий Б. – Львов: Типомъ Института Ставропигіанского, 1859. – 56 с. 19. Мудрий М. Ідея польсько-української унії та "русини польської нації" в етнополітичному дискурсі Галичини 1859–1869 років / М. Мудрий // Вісник Львівського університету. Серія історична. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2005. Вип. 39–40. С. 83–148. 20. Слово. – Львовь. – 14 (26) октобрія 1861. 21. Слово. – Львовь. – 28 юнія (10 юлія) 1861. 22. ЦДІАЛ України, ф. 196, оп. 1, спр. 114, арк. 1. 23. Андрусак М. Нариси історії галицького москвофілства / М. Андрусак. – Львів: видання Товариства "Просвіта", 1935. – 79 с. 24. Терлецький О. Москвофіли і народовці в 70-х рр. / О. Терлецький. – Львів: З друкарні Наукового Товариства ім. Шевченка, 1902. – 61 с. 25. Серета О. Питання української національної ідентичності у громадсько-політичному житті Галичини в 1860–1867 роках / О. Серета // III Міжнародний конгрес українців. Харків, 26–29 серпня 1996. Історія. Ч. 1. – Харків, 1996. – С. 112–116. 26. Малиновскій М. Святыи Юрь и "Dziennik Polski". Отпечатка изъ часописи "Рускій Сіонь". М. Малиновскій. – Львовь, 1876. – 1 с. 27. Правда. – Львовь. – Січень 1873. 28. Полещук Т. Російська громадська думка та український культурно-національний рух (1863–1876) / Т. Полещук // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Вип. 34. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 1999. С. 215–230. 29. Вендланд А.В. Русофілство: ще один український проект? Зауваги про невітлене прагнення / А. В. Вендланд. – Режим доступу: <http://www.ukrhistory.narod.ru/texts/vendland-1.htm>. 3.02.2013. 30. Каменскій А. Народники и общеруссы (ихъ историческая стоимость) / А. Каменскій. – Львов: Издательство "Слова", 1930. – 36 с. 31. Камінський А. Синтеза українства і руськості / А. Камінський. – Львів: Накладом автора, 1937. – 36 с. 32. Мончаловскій О. Литературное и политическое украинофильство (Отпечатка изъ "Галичанина") / О. Мончаловскій. – Львов: Типографія Ставропигійського Інститута, 1898. – 190 с. 33. Слово. – Львовь. – 11 лютого 1861. 34. Дьдицкий Б. Въ одинъ часъ научитьсѣ Малорусину по великоруски / Б. Дьдицкий. – Львов: Въ типографіи Института Ставропигійского, 1866. – 31 с. 35. Барвінскій О. З останніх десятиліть XIX віку. / О. Барвінскій. – Львів: Накладом редакції "Руслана", 1900. – 40 с. 36. Студинський К. "В адін час". Російська мова серед москвофілів у Галичині / К. Студинський. – Львів: Б.М.В., 1936. – 15 с. 37. Малиновскій М. Святыи Юрь и "Dziennik Polski". Отпечатка изъ часописи "Рускій Сіонь". / М. Малиновскій. – Львовь, 1876. – 2 с. 38. ЦДІАЛ України, ф. 196, оп. 1, спр. 18. 39. Аркуша О., Мудрий М. Русофілство в Галичині в середині XIX – на початку XX ст.: генеза, етапи розвитку, світогляд / О. Аркуша, М. Мудрий // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Вип. 34. Львів: ЛНУ, 1999. С. 231–268. 40. Вьнцковскій О. Правописаня справа / О. Вьнцковскій. – Львов: Изъ Типографи Ставропигійского Института, 1892. – 56 с. 41. Вечерниці. – Львовь. – 22 марта 1862. 42. Лозинський М. Українство і москвофілство серед україно-руського народу в Галичині / Репринтне видання. / М. Лозинський. – Стрий: МП Опришки, 1994. – 93 с. 43. Діло. – 9 (21) мая 1887. 44. ЦДІАЛ України, ф. 196, оп. 1, спр. 114. 45. Франко І. Щирість тону і переконання / І. Франко // Літературно-науковий вісник. – Львів: НТШ, 1905. Том XXX. – С. 101–112. 46. Руслан. 29 (16) вересня 1911.

Анна Сиромска

ЯЗЫКОВОЙ ВОПРОС В ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОМ ДИСКУРСЕ ГАЛИЦИИ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XIX ВЕКА: ПОЗИЦИЯ РУСОФИЛОВ

В статтє проанализирована позиція галицьких русофілов относительно языкового вопроса на украинских землях во второй половине XIX в. Особое внимание обращено на русофильские инициативы в сфере правописания, взгляды относительно исторического происхождения и развития украинского (руського) языка, общественно-политическую дискуссию вокруг этой проблемы.

Ключевые слова: язык, русофилы, народники, язычие, правописание

Hanna Siromska

LANGUAGE ISSUE IN PUBLIC DISCOURSE OF GALICIA IN SECOND HALF OF THE XIX CENTURY: RUSSOPHILE'S POSITION

The Galician Russophile's stance regarding language issue in the Ukrainian lands in the second half of the XIX century is analyzed. Special attention is paid to the Russophile initiatives in the areas of spelling, views concerning the historical origins and development of Ukrainian (Rus'ka) language, socio-political discussion around this problem.

Key words: language, Russophiles, Narodovtsi, jazychie, spelling.

УДК 94(477)

Оксана Гомотюк

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ В ОСВІТНЬО-НАУКОВОМУ ПРОСТОРІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.

У статті проаналізовано становлення наукових історичних знань про український народ наприкінці XIX – початку XX ст. Автором виокремлено основні етапи цього процесу, визначено характерні риси та ключові постаті університетських центрів, наукових товариств, які відіграли головну роль у позиціонуванні історії України у науково-освітньому просторі.

Ключові слова: Україна, історія України, український народ, освітньо-науковий простір, університетські центри.

Нормативній навчальній дисципліні "Історія України" сьогодні належить помітне місце в системі освіти, оскільки інтелектуальний потенціал людини визначається не лише глибокими знаннями, але й громадянськими та національно-патріотичними якостями. В умовах проголошення незалежності змінилися концептуальні підходи до викладання "Історії України", адже це основа національної свідомості, складова культури людини та суспільства, показник державотворчого мислення. Утвердження демократичної незалежної держави, її інтеграції у світове співтовариство, відновлення національних традицій, повернення замовчуваних імен духовних світочів українського народу, слугує розвитку національної історичної науки.

Здається, відійшов у далеке минуле час, коли дисципліна "Історія України" "стартувала" у хронологічному вимірі із ХУІІ ст. На наш погляд, цікавим є осмислення процесу становлення наукових засад української історичної думки, з'ясуванні її витоків, провідних тенденцій, визначення внеску окремих інституцій та постатей з метою розуміння сучасних векторів розвитку та окреслення перспектив. Тривогу викликає гуманітарний розвиток України, що потребує кардинальних змін, оскільки його сучасний стан не відповідає викликам сьогодення. Безперечно, одну із ключових ролей має відігравати "Історія України" як навчальний курс та наука. Саме це актуалізує обрану проблематику.

Мета дослідження полягає в з'ясуванні процесу становлення наукових знань про історію українського народу в період другої половини XIX – початку XX ст., в аналізі з цієї точки зору діяльності наукових осередків і провідних науковців, ролі їхніх інтелектуальних надбань у позиціонування "Історії України".

Об'єктом розвідки є діяльність наукових осередків і провідних учених означеного періоду, наукові та науково-популярні праці з історії українського народу.

Предметом дослідження є процес визрівання, становлення наукових знань про Україну та українців у другій половині XIX – початку XX ст.

Вивчення історії України, перетворення історичних знань у науку почалося у XIX ст. Проблеми культурного розвитку українців були достатньо актуальними у цьому столітті, бо не маючи власної держави, культурне будівництво, розвиток науки, науково-освітньої інфраструктури слугували позиціонуванню політичних питань. Науку на рідній мові М.Грушевський вважав запорукою існування нації. У свій час І. Франко наголошував, що "ми мусимо навчитися чути себе українцями, ... поперед усього пізнати ту свою Україну, ... щоб ми розуміли всі прояви її життя..." [1, с. 443]. Для розвитку наукової історії України в цей час найбільше зробили М. Костомаров, В. Антонович, М. Грушевський. У перші десятиліття XX ст. вивчення історії України продовжили М. Грушевський, Д. Багалій, М. Слабченко, Д. Яворницький, Д. Дорошенко, І. Крип'якевич та інші.

Постання науково-освітніх інституцій, зокрема університетів, нехай і в умовах імперського тиску Росії чи Австрії, із завданнями далеко не на користь українцям, було вагомим кроком для розвитку

історії українського народу. Цьому сприяли також численні наукові товариства, які виникли упродовж 70–90-х років: історико-філологічні при Харківському, Київському та Одеському університетах, історичне товариство Нестора Літописця, Наукове товариство ім. Т. Г. Шевченка у Львові та ін.

Розвиток історичної науки в Україні був пов'язаний з університетами, тут з'явилися перші українські наукові школи. Університетським вченим доводилось утримувати баланс між тиском іззовні та власними внутрішніми академічними цінностями й ідеалами. Попри все, як свідчать історія розвитку університетської спільноти, тут завжди плекалася сила розкріпачення від страху перед будь-якою владою, авторитаризмом, бюрократизмом, по мірі можливості університет формував духовну свободу людини з творчим мисленням і широким світоглядом. Так було і в Київському університеті, і Харківському та ін. Завдяки праці університетських учених М. Максимовича, М. Костомарова, В. Іконникова, В. Антоновича та інших українська історична думка отримувала наукове підґрунтя.

Друга половина XIX ст. дала змогу наростити потенціал у розвитку наукових досліджень, розширити тематику, опублікувати і використати нові історичні джерела. Про зростання університетської активності у Києві свідчило видання з вересня 1861 р. щомісячника "Университетских известий", де поміщались наукові праці викладачів. Понад 40 років головним редактором "Университетских известий" був В. Іконников [2]. У другій половині XIX ст. з'являються такі праці М. Дашкевича (1852–1908 рр.): "Князювання Данила Галицького по руських та іноземних джерелах" (1873 р.), "Переговори пап з Данилом Галицьким про унію Південно-Західної Русі з католицтвом" (1884 р.), "Боротьба культур і народностей в литовсько-руській державі в період династичної унії Литви з Польщею" (1884 р.). Науковий періодичний орган "Записки Харьковского Императорского университета" почали друкувати у Харківському університеті в 1874 р. Заснування наукових записок впливали на сферу наукової комунікації.

У той період, коли Харківський і Київський університети завоювали популярність в Україні, у травні 1865 р. відбулося відкриття Новоросійського університету в Одесі. Спочатку були утворені історико-філологічний, фізико-математичний і правничий факультети [3]. Жорстка урядова регламентація стала перешкодою для впровадження українознавчих курсів і студій, в університеті не було кафедр історії України, проте за сприятливих обставин професорському складу вдалось досягти в історичній науці певних результатів. Поряд з іншими гуманітарними курсами розвинулася історія України, правда як частина загальноросійської. Першим завідувачем кафедри російської історії був М. Смирнов, який вважався фахівцем з історії Галичини та литовського періоду. В 1868 р. він здобув ступінь доктора наук за дослідження "Ягайло Яков Владислав и первое соединение Литвы с Польшей". Одним із перших учених Новоросійського університету, котрі досліджували проблеми вітчизняної науки, був О. Маркевич (1847–1903). Учений розпочав (поряд з В. Антоновичем) викладання курсу з історії України, що складався зі щорічних спецкурсів, які тривали протягом 15 років [4].

Очевидно, про глибину розкриття національно-орієнтованої проблематики важко говорити та позиціонування таких курсів сприяло загальному поступу історичних знань. Працював учений і в жанрі історичної біографії [5, с. 121]. За підрахунками М. Грушевського, він був автором 13 розвідок і рецензій на сторінках "Записок НТШ" [6, с. 10]. О. Маркевич – активний дописувач "Записок одеського товариства історії і старожитностей". Саме він опублікував документ "Список подячого Василя Айтемирова", що давав змогу об'єктивно охарактеризувати російсько-українські відносини кінця XVII ст., період внутрішньої боротьби українського суспільства за І. Мазепи. Цю інформацію лише частково використав М. Костомаров при написанні дослідження "Мазепа" [7, с. 118–123].

Після О. Маркевича кафедру російської історії очолював І. Линниченко (1889–1919 рр.). Кілька сотень його наукових праць хронологічно охоплюють період від Київської Русі до XIX–XX ст. Особливу увагу вчений приділяв суспільно-політичному життю середньовічної доби в історії України. Цій тематиці присвячено такі праці: "Вече в Киевской области" (1891 р.), "Отношения Руси и Польши к середине XIV в. Ч. 1. Русь и Польша под конец XII в." (1894 р.), "Разрывы брака в древней Польше и Юго-Западной Руси" (1890 р.), "Малорусский вопрос и автономия Малороссии" (1917 р.) та ін. Дослідження "Черты из истории сословий в Юго-Западной (Галицкой Руси) XIV и XV в." (1894 р.) стало першою спробою аналізу трьох станів українського суспільства: шляхетського, селянського, міщанського у контексті змін на початку польського панування [8, с. 6–20]. Попри присутність описового методу на шкоду порівняльному, що дедалі утверджувався у науці, рецензенти вказували на широту джерельної бази, загалом позитивно оцінюючи цю наукову роботу. Варто відзначити, що І. Линниченко дотримувався переконання про належність українців, росіян, білорусів до єдиної слов'янської нації та був у науковій опозиції концепціям М. Грушевського [9]. Серед науковців Новоросійського університету слід назвати П. Бруна (1804–1880 рр.), котрий

ґрунтовно досліджував історію Північного Причорномор'я. В 1879 р. професор видав перший том збірника "Чорномор'є", відзначений Академією наук премією [10].

Якщо університети у Києві, Харкові, Одесі давали освіту російською мовою, то Львівський університет – польською мовою, Чернівецький – німецькою. У закарпатських школах проводилася політика мадяризації. Та все ж таки у становленні історичних наукових знань брали участь як Львівський, так і Чернівецький університет (1875 р.). Окремого історичного факультету у Чернівцях не було, але на філософському факультеті поряд із філософією вивчали філологію, історію, науково-природничі дисципліни; історію України викладали німецькою мовою, не виокремлюючи з історії Східної Європи. Українознавчі студії були в полі зору австрійського історика та етнографа Р. Кайндля, який визначив своїм завданням ознайомити Європу з українцями [11], ставши найвідомішим істориком Буковини початку ХХ ст. Мислитель оприлюднив дискурси "Історія міста Чернівці" (1908 р.), тритомну "Історію Буковини" (1888–1893 рр.), "Рутени на Буковині" (1907–1911 рр.). Так, важливі регіональні краєзнавчі дослідження вперше науково аргументували автохтонність населення цього регіону України. Оригінальністю вирізнялася розвідка "Гуцули" (1894 р.), яка стала першою працею, де проаналізовано походження назви, побут, громадське життя цієї групи українців [12, с. 25]. Незважаючи на українознавчий характер праць Р. Кайндля, його попередника Ф. Ціглауера та інших, у їхніх дослідженнях простежуємо ідеалізацію політики Австрії.

Отже першими центрами, у яких розпочалися наукові виклади з історії України були Харківський, Київський, Одеський, Львівський, Чернівецький університети. Новітня концепція окремішності українців з їхньою багатовіковою історією з'явилась уперше в середовищі науковців Харкова та Києва. Історична наука збагатилася творами М. Костомарова, присвяченими українським гетьманам періоду Руїни; свої дослідження історії Лівобережної України видав О. Лазаревський. Численні праці з історії, археології, етнографії написав В. Антонович, зокрема "Дослідження про гайдамацтво за актами 1700–1768 рр.", "Археологічні знахідки та розкопки в Києві та Київській губернії". Історико-етнографічні дослідження проводив Ф. Вовк, сенсаційні археологічні розкопки в Трипіллі та Зарубинцях здійснив В. Хвойко.

Слід наголосити, що діячі академічної науки водночас були й членами наукових товариств, які перетворилися у потужні осередки розгортання колективних досліджень з різних сфер життєдіяльності українського народу. Проводячи екскурс у недалеке минуле, можна стверджувати, що серед піонерів цієї справи був перший ректор Університету св. Володимира в Києві М. Максимович. Незважаючи на зволікання офіційної влади, в 1843 р. з метою довести "російськість" Південно-Західного краю шляхом опублікування архівних матеріалів та історичних пам'яток було вирішено створити Тимчасову комісію до розбору давніх актів при Київському військовому, Подільському і Волинському генерал-губернаторстві. До роботи у ній залучалися високоосвічені науковці, зокрема, такі відомі вчені та громадські діячі, як В. Домбровський, В. Іванішев, П. Куліш, Т. Шевченко, В. Антонович, М. Грушевський. Вони визначали не лише наукову, а й національну суть Археографічної комісії, адже кожен своєю діяльністю сприяв поступу українознавства загалом [13, с. 159–160].

У цьому інтелектуальному середовищі дедалі ширше утверджувалась думка, що факти – конкретні, стабільні, незмінні, об'єктивні – містяться на поверхні першоджерела [14, с. 6].

Проте їх достовірність треба підтвердити науковими методами. Обстоюючи цю думку, М. Максимович висловився за критичний підхід до писемних пам'яток та літератури. Як зауважив І. Крип'якевич, "...до своєї праці Максимович приступає як філолог, з філологічними методами едіція, інтерпретація і критика..." [15, с. 9].

Активну участь у діяльності комісії, як збирач та дослідник актових книг, що відображали правові норми тогочасного суспільства та їх реалізацію, вніс В. Домбровський. Цей напрямок продовжив М. Іванішев – дослідник джерел юридичних норм, автор ґрунтовних праць з історії права в Україні. Саме він опрацював проект створення архіву давніх актів у Києві (1852 р.), який заклав основи архівної справи в Україні. Науковим наставником архіву і головним редактором комісії впродовж 20 років був В. Антонович. "Архів Юго-Западной России", крім наявності значного масиву матеріалів, сприяв створенню значної кількості важливих монографічних досліджень з історії козацтва, юридичних та економічних відносин, історії церкви та культурного буття. Нагромадження значної кількості матеріалу, зумовило в 1911 р. появу нової форми археографічних публікацій за назвою "Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России". Дослідницька діяльність у комісії була своєрідною лабораторією для вчених-українознавців, а колективна праця у ній формувала якісно нове покоління дослідників.

Заслугою комісії в галузі українознавства було виокремлення тих документальних джерел, які відображали насамперед українську історію, створювали можливість правової реконструкції українського історичного процесу. Комісія опублікувала багато невідомих українських літописів.

Зокрема, вирізнялися видання цієї джерельної продукції В. Антоновича, О. Левицького. М. Костомаров підготував до друку "Літопис Величка" [16, с. 74]. Видавнича діяльність комісії стимулювала археологічні розкопки, сприяла розвитку спеціальних історичних дисциплін: палеографії, генеалогії, картографії, топоніміки. Таким чином, була започаткована та науково організована широкомасштабна публікація джерельної бази з історії і культури України, що дало поштовх до створення нових українознавчих осередків.

До них насамперед належить Історичне товариство ім. Нестора Літописця (ІТНЛ), засноване в Києві у 1873 р. з ініціативи М. Максимовича. Спочатку воно діяло в Київському університеті, а з 1920 р. – при Української Академії Наук (УАН). Тривалий період головами цього товариства були В. Іконников (засновник і перший голова), В. Антонович. Активну участь у його діяльності брали М. Владимирський-Буданов, М. Василенко, М. Дашкевич, О. Кістяківський, І. Каманін, І. Срезневський, М. Костомаров, Д. Багалій, М. Грушевський та ін. Саме методологічні та історіософські підходи цих науковців визначили характер діяльності історичного товариства, яка базувалася не лише на пошуку та опрацюванні масиву документів про українське буття, а й на їхньому творчому осмисленні.

Популяризації знань з історії України сприяв збірник "Чтения в историческом обществе Нестора Летописца", проте через матеріальні труднощі цей науковий орган не став періодичним. Найважливішим подіям у житті українського народу присвячено окремі томи. Зокрема, у другому томі відображено події прийняття християнства; у шістнадцятому – виокремлено значення для українства творчості М. Гоголя. Виявом пошани до письменника у 50 річницю з дня його смерті були три випуски "Чтений...", присвячені його творчості. До видання готували також збірки на вшанування пам'яті Нестора Літописця, але вони не були завершені у повному обсязі [17, с. 28]. За підрахунками М. Колесника, товариство провело понад 700 засідань, на яких було виголошено 1400 наукових доповідей [17, с. 30].

Аналіз видань ІТНЛ засвідчує, що українознавчу діяльність здійснювали у таких напрямках: археографія, історія, археологія, філологія, культура [18]. Зазначимо, що увага зосереджувалася на теорії та методиці вивчення і класифікації історичних джерел, дослідженні літописів, актових книг, універсалів, хронографів, житія святих. Так, житія святих уперше використовують як джерело у монографічних дослідженнях другої половини XIX ст., зокрема у публікаціях ІТНЛ [19, с. 92–94]. З 1890 р. видання у кожному збірнику документального матеріалу у спеціальній рубриці "Матеріали" було одним із принципів товариства. Дописувачі до "Чтений..." паралельно із розвідками публікували археографічний додаток. І. Каманін, М. Довнар-Запольський, О. Левицький, О. Лазаревський та інші науковці дослідили новий для українознавства пласт археографічної й археологічної інформації [20, с. 289–344].

Значну увагу товариство приділяло популяризації знань про Україну та українців. В. Антонович, М. Дашкевич, І. Лучицький, А. Степович, Т. Флоринський проводили публічні лекції у вигляді систематичних курсів з українознавства, які започаткував О. Лазаревський у 1895 р., аж до заборони у 1904 р. Члени товариства брали участь у закордонних форумах у Лісабоні, Гамбурзі, Каїрі, Афінах. Протоколи засідань свідчать про обговорення результатів цих з'їздів та їхню роль для українства [21, с.187].

Варто виокремити внесок Південно-Західного відділу Імператорського російського географічного товариства, що розпочало діяльність 25 лютого 1873 р., у розвиток історичних знань. Передумовою до його виникнення була поява праці П. Чубинського і його співробітників "Труды этнографическо-статистической экспедиции в западнорусский край, снаряженной Русским географическим обществом. Юго-Западный отдел" (1872–1877 рр.), які становили VII томів у 9-ти книгах. Незважаючи на російську "оболонку", цей Відділ, як зазначав М. Грушевський, зібрав і згуртував усе, "...що було живим і допитливим у тодішньому українському суспільстві, і обіцяв багато чого" [22, с.33]. Першим його головою став відомий український громадський діяч, меценат національної культури Г. Галаган, а діловим керівником – П. Чубинський. За редагування П. Чубинського вийшло сім томів досліджень народних вірувань, забобонів, приказок, загадок, чарів; народних казок і анекдотів; народного календаря, веснянок, обжинків, колядок; обрядів родин, хрестин, весілля, похоронів; народних пісень; правових аспектів українських звичаїв; відомостей про інші народності, котрі населяли Україну. Відділ упродовж своєї трирічної діяльності видав два томи "Записок..." (1874–1875 рр.), розпочавши, як зазначав І. Огієнко, "...велику працю з вивчення життя нашого народу" [23]. Відділ був ініціатором підготовки III Археологічного з'їзду, що відбувся у Києві в 1874 р. Розуміючи важливість старожитностей для українознавства, М. Левченко звернувся до російського уряду з проханням про підтримку в організації заходів щодо охорони пам'яток давнини від варварського знищення, впорядкуванні правил про їхнє збереження та залученні вчених до цієї справи [24, с. 65–67].

Визначальним у діяльності відділу була поява нових тем наукових студій. Квінтесенцією етнографічно-статистичної експедиції, яку здійснив М. Чубинський, була стаття “Коротка характеристика українців”, що підтверджувала самобутність українського народу. Відділ згуртував істориків В. Антоновича, М. Драгоманова, мовознавців К. Михальчука і П. Житецького, статиста і соціолога О. Русова, етнографів М. Лисенка, І. Рудченка та ін. Праці цих учених за величиною і ґрунтовністю досліджень були позитивно оцінені в колах тодішніх європейських науковців [25]. До того ж Відділ залучав до співпраці вчених Галичини і Буковини, що заклало основи соборності української науки. Про розмах наукової діяльності установи засвідчує той факт, що доволі швидко М. Юзефович дав відповідь у “Киевлянині” і “Московских ведомостях” щодо питань українофільства та неблагонадійності Відділу. Згідно з указом у 1876 р. заборонявся розвиток української науки [26], зокрема “тимчасово” ліквідовано вогнище українознавства.

Вагомий внесок у розвиток історичної науки належить також Одеському товариству історії та старожитностей (ОТІС), заснованому в квітні 1839 р. [27, с. 270]. Першим його президентом обрано тодішнього куратора Одеської шкільної округи, письменника Д. Княжевича [28, с. 2]. Почесними членами були митрополити, міністри, генерал-губернатори, адмірالی і навіть імператор Бразилії. Багато вчених і видатних осіб із Росії, України, закордону брали активну участь у діяльності товариства [29, с. 30], збагативши своїми розвідками знання про Південну Україну та Крим. Присутність представників урядових структур в ОТІС спричиняла певну заангажованість наукових досліджень, зумовлюючи виконання справжнього “завдання” – науково довести споконвічну належність південноукраїнських земель і Криму Російській імперії, обґрунтувати правомірність ліквідації Запорізької Січі та козацьких вольностей.

Ще на урочистому засіданні товариства, що відбулося 4 лютого 1840 р, виступами Д. Княжевича “О способах к достижению цели, предложенной уставом Общества” та М. Надеждіна “О важности исторических и археологических исследований Новороссийского края, преимущественно в отношении к истории и древностям русским” було конкретизовано його методологічні та методичні завдання [30, с. 5–16]. Важливо, що М. Надеждін, будучи противником норманської теорії і маючи певні імперські амбіції, вказував проте на концептуальні питання щодо походження Давньоруської держави, історичного розвитку руського народу. Основні віхи руської історії, попри утворення держави, він вбачав у галицькому періоді, литовсько-руській державності, козацькій добі [31, с. 40–58]. Зауважимо, що В. Юргевич у “Кратком очерке деятельности Императорского Одесского Общества истории и древностей” (1886) визначив мету товариства – поширення історичних і археологічних даних про Південну Україну. Головними завданнями науковець вважав такі: збирати, описувати, зберігати старожитності Південної України або пов’язаних з нею територій; відшукувати, вивчати і пояснювати документи; критично аналізувати дослідження стародавніх учених; вивчати іноземні історичні джерела та оцінювати їх; здійснювати видавничу діяльність за результатами праці [32, с. 52–58]. Способами реалізації цих завдань були, як правило, спорадичні експедиції, археологічні розкопки силами місцевих науковців.

Головним репрезентантом українознавчого матеріалу був друкований орган товариства, що почав виходити в 1844 р. за назвою “Записки Императорского Одесского общества истории и древностей”. У кожному із збірників було згруповано матеріали за відділами: перший “Исследования и рассуждения” містив філологічні, історичні, статистичні, географічні дискурси; другий – збірки матеріалів про: речові пам’ятки – написи, монети, статуї, могильники тощо; офіційні і неофіційні документи; пам’ятки усної народної творчості; а також бібліографічний бюлетень видань; третій відділ охоплював питання хронології, містив персоналії, протоколи засідань, кореспонденцію товариства [33, с.194–201]. “Записки...” сприяли комплексному вивченню Півдня України та Криму, збагачуючи документальний матеріал про складний і динамічний процес формування українського етносу, його відносини з зовнішнім світом. Загалом товариство розширило обсяг українознавчих досліджень, оприлюднивши археографічний матеріал про Південну Україну та зберігши для національної науки цінну інформацію про життя українців Степу; об’єднало науковців Москви, Петербурга, Києва, Львова, Одеси. Хоч авторські версії членів товариства окремих проблем українського буття не витримали перевірки часом, проте безцінними є нововідкриті архівні, археографічні документи, переклади джерел з німецької, латинської, турецької мов. Наукові дослідження, пов’язані з прийняттям християнства, козацькою добою, сприяли постулюванню української науки як єдиної в усіх її етнографічних межах.

Якщо Одеське товариство зосереджувало увагу переважно на проблемах Півдня України та Криму, то Харківське історико-філологічне товариство (ХІФТ), засноване в 1877 р. при історико-філологічному факультеті університету, мало за мету розвивати та популяризувати історичні, етнографічні, філологічні та інші знання як про Слобожанщину, Лівобережжя, так і всю Україну загалом. У товаристві працювали такі визначні науковці, як М. Сумцов, О. Потєбня, Д. Багалій,

П. Єфименко, О. Єфименко, В. Добротворський, А. Стоянов, Л. Деленг, О. Павловський, А. Лебедев, П. Лук'янова, В. Спаський, С. Любецький, І. Мало, М. Лідна, М. Халанський, О. Кірпічников, Д. Яворницький та ін. [34–35]. У різні періоди кількість членів досягала 300 осіб. Звіти про діяльність товариства, протоколи засідань, основні напрямки організаційної роботи відображають його наукове спрямування. Активною щодо цих питань була діяльність П. Єфименка, М. Сумцова, Д. Багалія, О. Єфименко [36]. Матеріали засідань друкували у "Київській старовині", "Харківському календарі", "Харківських відомостях", "Російському філологічному віснику", а з 1886 р. основним періодичним органом товариства став "Сборник харьковского историко-филологического общества". На фаховий рівень збірника позитивно вплинуло редагування з 1887 р. О. Єфименко (1848–1918 рр.). Зазначимо, що в діяльності ХІФТ брав активну участь Д. Багалій (1857–1932 рр.), відомий учень В. Антоновича, українознавець, автор численних публікацій з археології, географії, етнографії, історії, архівознавства, археографії, який більшу частину наукового життя присвятив дослідженню історії Слобідської України. Наукову діяльність Д. Багалій розпочав у 80-х роках ХІХ ст., написавши дослідження про Сіверщину ("История Северной земли до половины XIV в."), а також праці "Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства", "Колонизация Новороссийского края и его первые шаги по пути культуры", "Магдебургское право в Левобережной Малороссии", "Украинская старина", "Займанщина на Левобережной Украине" тощо (їхня загальна кількість становить понад 200). Новизною історичних студій Д. Багалія було детальне вивчення колонізаційних процесів, їхніх форм (урядова, народна) та шляхів упровадження. У дослідженні "Займанщина на Левобережной Украине" відображено проблеми колонізації Лівобережної частини України, подано авторське бачення земельно-вічового устрою Київської Русі, відмінного від російської общини. Д. Багалій не погоджувався із думкою І. Луцицького про ідентичність функцій української громади та великоросійської общини [37, с. 29].

У статті "Магдебургское право в Левобережной Малороссии" проаналізовано шляхи реального та фактичного становлення магдебурзького права в Лівобережній Україні. Ця тема була не дослідженою, на відміну від Правобережжя, де висновки щодо цього зробили В. Антонович, М. Владимирський-Буданов. За задумом Д. Багалія, невелика публікація мала започаткувати монографічне студіювання, котре дало б змогу висвітлити процес становлення німецького права в період польського та московського володінь, урахувавши конкретні історичні умови української території. Так, досліджуючи українське буття, науковець поступово здійснював перехід від офіційної російської історіографії до визнання окремішності та самобутності українського народу. Варто вказати на прихильність ученого до позитивізму, при цьому він не заперечував значення соціологічного та психологічного підходів при аналізі явищ, акцентуючи увагу на важливій ролі економічних умов у житті людства. Закономірно, що з іменем Д. Багалія пов'язують заснування соціально-економічного напрямку в історичній науці.

Особливістю всіх дискурсів є уважне вивчення першоджерел, архівного матеріалу, записок сучасників і очевидців подій, фольклорних пам'яток, вміння розмежовувати історичні джерела і компіляції. Саме на цьому підході базується діяльність науковця. Це підтверджує рецензія Д. Багалія "Новый историк старой Малороссии" на публікацію О. Лазаревського "Описание старой Малороссии". Проаналізувавши науковий апарат "Описания...", учений звернув увагу на недостатню документальну базу дослідження, пріоритетність лише офіційної інформації, відсутність використання мемуарної літератури, епістолярію української старшини, що дало б змогу достовірніше охарактеризувати життя українського дворянства в період ХVІІ–ХVІІІ ст.

Грунтовне вивчення археографічного матеріалу Слобідської України дало змогу Д. Багалію опублікувати історію міста Харкова та Харківського університету. Перший том було оприлюднено в 1905 р., а другий – у 1912 р. Дослідження містило інформацію про топографію, етнографію, історію процесу колонізації краю та міського самоврядування, дані про промисловість, сільське господарство, торгівлю, побут, звичаї. Важливе місце в ньому відведено розвитку освіти, театру, літератури, становленню журналістики. Науковець уперше написав синтетичну історію міста на основі детального відстеження історичних подій за 250 років, подавши в додатках іменний перелік мешканців за результатами перепису, здійсненого в 1655 та 1732 рр. Історію Харківського університету – першого вищого закладу освіти Східної України – Д. Багалій підготував у співавторстві з Д. Міллером, який був його учнем. Учені репрезентували найвизначніші моменти студентського, професорсько-викладацького життя. Крім цього, окремі рубрики були присвячені з'ясуванню ролі університету в розвитку освіти в Україні, його впливу на громадськість. Перший випуск першого тому побачив світ у 1894 р. і отримав позитивні відгуки, оскільки ілюстрував "...вельми цікаву подію ... взагалі інтересної епохи" [38, с.37].

Історико-філологічне товариство продовжило традиції археології та етнографії, розпочаті в цьому краї В. Каразіним, І. Рижським, М. Морозовим, знаменитим лінгвістом та етнографом

О. Потебнею. Поштовхом до активної діяльності у цьому напрямку була підготовка до роботи XII Археологічного з'їзду, створення місцевого відділу Попереднього комітету з організації з'їзду, який очолив Д. Багалій, установлення контактів із тисячею кореспондентів, у тому числі комітетами, комісіями інших міст, проведення екскурсій, розкопок з метою дослідження речових і писемних пам'яток періоду первіснообщинного ладу. З'їзд відбувся 15–27 серпня 1902 р. у Харківському університеті, ставши "...найвизначнішим явищем в історично-філологічній науці" [39, с. 3]. На ньому прозвучала велика кількість доповідей з історії, археології та етнографії краю. Набутки вчених було заманіфестовано у каталогах виставок, окремому XIII томі "Сборника...", а також у двох випусках "Южнорусского орнамента", які підготувала Литвинова [39, с. 99–103].

Поряд із Харківським, Київським історико-філологічними товариствами до наукових досліджень долучилося Історико-філологічне товариство при Новоросійському університеті, організоване в 1889 р. З початку створення під керівництвом Ф. Успенського це товариство розгорнуло наукову і видавничу діяльність, в якій взяли активну участь літературознавець О. Кірпічников, славіст О. Кочубинський, історик О. Маркевич [40, с. 317–319]. Головним періодичним органом товариства були "Летописи", у 25 томах яких було висвітлено проблеми стародавньої, середньовічної історії та філології, археології, етнографії, що давало змогу визначити місце українства у слов'янському світі. Наприкінці XIX ст. товариство розпочало комплексне дослідження українства, на його засіданнях аналізували проблемні аспекти історичних, етнографічних, археологічних сфер буття українського народу. Найбільшу популярність з історії Новоросійського краю мали виступи О. Маркевича та І. Линниченка [41, с.25].

У другій половині XIX ст. розширюється географія історичних досліджень. Поряд із Харковом, Києвом, Одесою наукові студії поширилися на Лівобережну Україну. Серед першовідкривачів був О. Лазаревський (1834–1902 рр.) – виходець із Конотопщини з давнього козацько-дворянського роду, вихованець історико-філологічного факультету Петербурзького університету, автор понад 400 розвідок. Учений здобув славу єдиного знавця малоруських архівів та внутрішньої історії України [42]. Першим його фундаментальним дослідженням на основі знайдених документів була монографія "Малороссийские посполитые крестьяне. 1648–1788" (1866 р.), а також "Обозрение Румянцевской описи Малороссии". Всього було опрацьовано 142 томи цього опису. Дослідження про внутрішню історію Гетьманщини, історію землеволодіння, заселення Лівобережної України, історію родів учений окреслював у дискурсах "Из истории сел и селян левобережной Малороссии" (1891 р.), "Исторические очерки полтавской Лубенщины XVII–XVIII в." (1896 р.), "Павел Полуботок" (1880 р.), "Заметки о Мазепе" (1898 р.) та ін. Більшість розвідок О. Лазаревського присвячена Гетьманщині. М. Грушевський наголошував на унікальній обізнаності мислителя з цією епохою, звертаючи особливу увагу на трагічний період в її історії – занепаді козацько-гетьманської держави, втраті державницької демократії. Винуватцем цього була козацька старшина, що не витримала випробування владою, стала причиною закріпачення вільного українського населення, перетворившись у нову привілейовану верству [43, с. 37].

Значну цінність має тритомник праць О. Лазаревського "Описание Старой Малороссии" (1882–1902 рр.), який містить унікальні історико-статистичні дані про Лівобережну Україну, що збагачували документальну базу українознавства. Хоча багато праць науковця мали описовий характер і були дещо однобічними, але вони дали поштовх для майбутніх студій як безцінні історичні джерела. Цей "твердокам'яний документаліст", як зазначав М. Грушевський, став зачинателем напрямку лівобережної історіографії [43, II].

Так, діяльність вищезгаданих наукових товариств, а також тих, що діяли в інших містах, налагодження творчих контактів між їхніми членами сприяли зближенню поглядів учених Наддніпрянської та Західної України, Півдня та Слобожанщини щодо українського історичного процесу, перспектив українського руху. У цьому аспекті показовою була діяльність уродженця Тернопільщини, вченого-історика О. Барвінського, який з 1886 р. після консультацій з В. Антоновичем розпочав видання "Руської історичної бібліотеки" в 24 томах, що містила послідовний виклад української історії від найдавнішого періоду і охоплювала всі етнічні території України. Історичним дослідженням певною мірою сприяло Історичне товариство у Львові, засноване польським істориком К. Ліске у 1888 р.

На сторінках друкованого органу "Історичний щоквартальник" ("Kwartalnik historyczny"), що почав виходити з 1897 р., публікували розвідки українські та польські історики, подавалися документальні матеріали. Окремі дискурси давали змогу висвітлити історію Галичини і Волині. Зокрема, це дослідження О. Яблоновського "Колонізація України за останніх Ягеллонів". Розкриваючи дещо тенденційно означену проблему автор взяв за основу публікації М. Владимирського-Буданова [44, V–VI]. Цікавими для історії Галичини були записки графа Пергена австрійському цісареві про стан краю наприкінці XVIII ст. [44]. За редакцією К. Ліске опубліковано

фундаментальне видання "Акти гродські і земські з часів Речі Посполитої Польської" (1870–1891). Документи дослідження стосуються переважно історії Західної України середньовічного періоду. Незважаючи на ідеологічну заангажованість, ностальгічні настрої повернення Польщі в її "історичних" кордонах, польські історики здійснили чимало фундаментальних описів міст і сіл Правобережної та Західної України. Як засвідчують публікації рубрик "Бібліографія" та "Наукова хроніка" у "Записках НТШ", розвідки, здебільшого джерельні матеріали були предметом найпильнішої уваги членів НТШ, оскільки рецензійний відділ належним чином інформував про "...рух історіографічний у межах давньої Польщі" [45].

Таким чином, становлення наукової історії України відбувалося передусім завдяки дослідженням університетських центрів, де вивчали етногенез українства, обґрунтовуючи самобутність українського народу. Заслугою перших університетів була організація експедицій, музеїв, бібліотек. Наукові підходи у пошуку, опрацюванні та публікації джерел, оволодіння новими способами і методами пізнання характеризували діяльність перших наукових товариств, заснуванню яких сприяли переважно науковці університетів. Цікаво, що у статті М. Грушевського, присвяченій 100-річчю "Енеїди" І. Котляревського (1893 р.), у контексті порад щодо збору матеріалів, які відображали би побут того періоду, пропозиції опублікувати науковий життєпис І. Котляревського і нове ілюстроване видання його творів, М. Грушевський наголошував, що "...ту справу має виконати не один чоловік; для сего треба праці цілого гурту людей, що поділили б межі собою роботу згідно з своїми спеціальностями. Така збірна робота могла б краще від усього показати культурні сили української громади. Істориків України взагалі й ближче Гетьманщини (курсив автора – О.Г.), істориків українського письменства, філологів у нас не бракує, й вони таки со піунста змогли б добре виконати таку роботу; єсть і артистичні сили; знайшлись би, мабуть, при охоті матеріальні засоби для видання" [46, с11].

Звісно, за умов імперської Росії науковий доробок у галузі історії України не давав змоги інституціоналізувати її як навчальну дисципліну в університетах, що сприяло б концептуальному вдосконаленню, розвитку теоретико-методологічних засад. С. Єфремов, звертаючи увагу на потребу в українознавстві, наголошував, що "... університети в Україні просто гребували наукою про рідний край, ставлячи ту саму місію, якій все слугувало в централізованій Росії" [47, с. 4]. Українознавчий зміст лекцій О. Потебні, М. Халанського, М. Грушевського, Д. Багалія, В. Антоновича, Д. Яворницького, М. Костомарова, В. Іконникова, М. Сумцова, В. Перетца та інших був винятком із загальноросійського правила. Наголосимо, що В. Антонович протягом 1895–1896 рр. приватно читав лекції на козацьку тематику українською мовою, бо в Київському університеті дозволено лише російською мовою викладати свої погляди.

Лише в Галичині з 1894 р. завдяки зусиллям М. Грушевського викладали окремий курс української історії загальнослов'янського спрямування, а в системі НТШ було організовано підготовку кадрів науковців. У листі до І. Линниченка М. Грушевський зауважував, що він працював зі студентами 5 годин на тиждень: у зимовому семестрі 1894 р. читав "Історію Руси" – 3 год., "Джерела руської історії стародавнього періоду" – 2 год., у літньому – "Історію Руси" – 4 год., "Великий Новгород" – 1 год. [48, с. 542]. Об'єкт дослідження історії України він визначив у "Вступному викладі з давньої історії Руси", виголошеному у Львівському університеті 30 вересня 1894 р. Народ "...з своїми ідеалами й змаганнями, з своєю боротьбою, поспіхом і помилками – єсть єдиний герой історії", – вважав науковець, а головною метою науки, на його думку, є пізнання його економічного, культурного та духовного стану, природи, його бажань й ідеалів [49, с. 149].

Після реорганізації у 1892 р. НТШ виконувало функції академії наук. Саме "з рамени історичної секції товариства" опубліковано книгу з історії українського народу [50, с. 44], сучасники, зокрема В. Герасимчук, назвали її, "Історію України-Руси" М. Грушевського, найважливішим, найвеличнішим "твором-монументом" ученого [51, с. 8]. Ця розвідка мала всеслов'янське значення. На думку польського науковця О. Брікнера, "... се є прекрасний, багатий змістом твір, на який можна опертися, твір, подібно якому довго не може виставити не то, що жодна країна, а навіть країна зі старшою слов'янською літературою" [51, с. 8–9].

Поява перших томів "Історії України-Руси" сприяла підвищенню авторитету не тільки М. Грушевського, а й усього НТШ, яке було його репрезентантом. Так, автор у 1908 р. у статті "На українські теми" зазначав, що "...представленне і освітленне нашої історичної минувшини... має величезний вплив на суспільно-політичне і національне виховання нашої публіки" [52, с.126]. В. Герасимчук оцінював наукову працю М. Грушевського як найсильнішу зброю, що не тільки впливає на культурну свідомість народу, а й є дороговказом у життя, витворює почуття спільності інтересів на всіх просторах України [51, с. 9]. Саме використання великої кількості історичних джерел, матеріалів археології, лінгвістики, соціології, фольклору дали змогу створити унікальну концепцію історичного розвитку українського народу, що стала фундаментальною для історичної

науки. В. Дорошенко і С. Томашівський наголошували, що “Історія...” – се перший науковий огляд нашої бувальщини” [53]. М. Кордуба, вказуючи на новизну “Історії України-Руси”, зазначав, що вперше проаналізовано “...спосіб життя та долю української шляхти, міщанства, селянства в XIV–XVII ст.; порушено проблеми чорноморської торгівлі в XIV–XV ст.; увага приділена і питанням української артистичної творчості, чого не було зроблено раніше. А питання генези і розвитку козащини, що порушувалися ще раніше його попередниками, поставлено на широку джерельну базу і дано нове трактування...” [54, с. 319].

Поділяючи думку відомих істориків, слід зазначити, що 10-томна “Історія України-Руси” – це міцна база для української історичної науки, “візитна картка” НТШ. Ця праця документально засвідчила історичне право українства на існування. Як зазначав В. Герасимчук, “... М. Грушевський роз’яснив наше національне “я”, вивів наш народ з сумерку сумнівів і непевности щодо походження і своєю історією дав нашій нації удовіднене право на належне їй ім’я та на самостійне горожанство в світі” [51, с. 2].

Досконалим є твір і в суто науковому плані. Порівняно з працями попередніх поколінь істориків, “Історія України-Руси” вирізняється об’єктивністю подання історичного процесу, логічністю висновків, що ґрунтувалися на скрупульозному і критичному опрацюванні історичного матеріалу із зазначенням його походження. М. Грушевський гідно продовжив наукову роботу свого вчителя В. Антоновича. Так, саме В. Антонович згуртував плеяду істориків, що збирали, сортували і видавали матеріали за певними епохами і осмислювали періоди розвитку українських суспільних верств і побуту українського народу. Він підготував ґрунт для написання наукової історії України.

Відзначимо, що під керівництвом М. Грушевського плідно працювала історико-філософська секція, була сформована наукова школа у Львові. Дослідження членів секції – С. Томашівського, І. Джиджори, І. Крип’якевича, М. Кордуби, В. Герасимчука, І. Кривецького, О. Терлецького, К. Левицького, П. Іванова, М. Шухевича, Б. Бачинського, С. Рудницького, Є. Барвінського, І. Франка, В. Липинського, В. Барвінського, О. Целевича, М. Возняка, І. Левицького, М. Зубрицького, К. Студинського, З. Кузеля – збагачували скарбницю українознавства, в якій Україна постає як єдине ціле в усіх гранях історичного буття, починаючи з періоду палеоліту. Слід виокремити такі розвідки цього часу, як “Студії над державою Б. Хмельницького” та “Перший похід Б. Хмельницького в Галичину” С. Томашівського, дослідження постатей І. Виговського та Ю. Хмельницького, яке здійснював В. Герасимчук, П. Дорошенка – О. Целевич; а також політичних подій останнього періоду існування Галицько-Волинської держави – О. Терлецький. Історії Литовського князівства присвятив кілька статей Б. Бачинський; період Гетьманщини за часів І. Мазепи студіював С. Томашівський; І. Джиджора вивчав період Гетьманщини після І. Мазепи; опришківський рух досліджували О. Целевич, І. Франко, В. Гнатюк; гайдамаччину – І. Шпитковський, С. Грищенко, А. Крижанівський, О. Маркевич, В. Щурат, І. Франко; культурне і релігійне життя Галичини кін. XVIII і поч. XIX ст. опрацювали І. Франко, М. Зубрицький, Ю. Кміт, І. Кривецький, І. Левицький, І. Свенціцький; львівські події 1846–1900 рр. досліджували Ю. Левицький, І. Кривецький, І. Франко, а культурне життя – М. Возняк [53, с. 42–60]. У галузі археології опубліковано праці Ф. Вовка, М. Грушевського, Я. Пастернака, Ю. Полянського, І. Раковського, Д. Цинкаловського, Л. Чикаленка. Більшість українознавчих праць публікували у “Записках НТШ”. Власне, М. Грушевський, будучи редактором цього часопису, перетворив його на популярний і авторитетний періодичний орган українознавчих студій.

Слід наголосити, що товариство по-новому зрозуміло роль публікування і популяризації монографічних розвідок для українознавчої науки і суспільства загалом. Так, у 1894 р. Історико-філософська секція НТШ продовжила видання “Руської історичної бібліотеки”, яку започаткував у 1883 р. О. Барвінський. Основне завдання цієї серії М. Грушевський вбачав у поданні “...в приступній формі в рідній мові головніші розправи про українсько-руську історію” [55, с. 8]. У цьому виданні друкували переклади історичних монографій В. Антоновича (гайдамаки і козацтво), М. Костомарова (про І. Мазепу), О. Єфименко (про рухи на Лівобережній Україні в XVIII ст.), Ю. Целевича (про галицьких опришків), Я. Шульгина (Коліївщина) та інших науковців з бібліографічними відомостями, “Кобзар” Т. Шевченка тощо [56, арк. 10]. Власне, у сукупності у такий спосіб презентовано курс історії України, який систематизовано й удосконалено М. Грушевським.

Як зазначалося, професор Львівського університету змушений був семінарські заняття з студентами переносити на засідання секції НТШ. З огляду на це неодноразово порушувалося питання щодо створення окремого українського університету. Фундаментом реалізації цієї ідеї була організація всеукраїнських літніх курсів з питань українознавства. У 1903 р. з ініціативи історико-філософської секції НТШ створено публічний курс з археології для галичан. У 1904 р. М. Грушевський організував наукові курси для слухачів підросійської України й Галичини. Програма курсів охоплювала такі дисципліни: історія України, історія української літератури, історія культурного руху в Галичині,

історія України у контексті Західної Європи, мовознавство, природничі науки, антропологія, етнографія, етнологія. Її основна мета – "...дати можливість землякам прослухати курси в українсько-руській мові з найважливіших суспільних дисциплін; подати для курсів з деяких наук не заступлених програмах тутейших вищих шкіл, дуже важливих для нашого національного становища; допомогти приготуванню наукових курсів у тих галузях українознавства, в яких таких курсів іще немає; вкінці – дати поле новим науковим силам для академічної діяльності" [57, с. 102–113]. Велику увагу приділяло НТШ розвитку української освіти. Принципова й послідовна позиція товариства дала змогу відкрити українські гімназії і школи, частково українізувати Львівський університет, запровадити українознавство в систему освіти загалом.

Зі зміною політичної ситуації на початку ХХ ст. чітко окреслювалося завдання запровадження українознавчих дисциплін як навчальних у Харківському, Київському, Одеському університетах. Доповідні записки М. Сумцова "Історія і етнографія Малоросії як предмети викладання у Харківському університеті" та В. Перетца "До питання про заснування українських кафедр в університеті" [58], матеріали з фонду Д. Дорошенка в ІР НБУ та інші документи відображають вплив громадськості України на відновлення українознавчих дисциплін у навчальних закладах. Незважаючи на невирішені проблеми: відсутність методів, прийомів, програмних і навчальних посібників, ці документи сприяли становленню гуманітаристики у вищих навчальних закладах країни. Так, потенційними майбутніми викладачами були: університетська молодь; науковці Галичини, які, як зазначав В. Перетц, робили честь будь-якому університету своїм авторитетом та європейською славою [59, с. 44].

Отже, значним досягненням ХІХ – початку ХХ ст. став вихід на авансцену наукового простору української історії як окремої, самостійної науки, представлені М. Грушевським. Активно розвивались українське джерелознавство (В. Антонович), регіональна історія: історія Слободянщини (Д. Багалій) та історія її міст (М. Петров), історія запорізького козацтва (Д. Яворницький), та ін. Цей процес відбувався у контексті розвитку освіти, науки і культури у тісному взаємозв'язку з провідними тенденціями європейської наукової думки шляхом формування синтезу знань про Україну та українство. Науковці стали ініціаторами відродження нації, сприяючи утвердженню її ідентичності та збереженню українства на геополітичній карті Європи. Провідні вчені були і двигунами громадянської, політичної свідомості, визначали спрямування політичних рішень, виконуючи завдання з підготовки державотворчої діяльності українства.

Домінуючу роль у зародженні історії України відіграли вчені Львівського, Харківського, Київського, Одеського, Чернівецького університетів, наукових товариств. Діапазон українознавчих досліджень перебував у прямій залежності від тогочасних політичних обставин і визначав спрямування студій відповідно до наявності наукових авторитетів, започатковуючи новий науковий етап досліджень українського буття. Фаза описовості залишилася у минулому. Дослідження вирізнялися ознаками комплексного характеру, базуючись на історичних, етнографічних, фольклорних, правових та інших джерелах. Новітню наукову концепцію окремішності українців утверджено в середовищі вчених Львова, Києва, Харкова та інших міст під впливом ідей Т. Шевченка. Науковими дослідженнями, педагогічною і громадською діяльністю М. Максимович, М. Костомаров, В. Антонович, М. Драгоманов, І. Франко, Леся Українка, М. Грушевський сприяли обґрунтуванню самобутності історії українського народу, її тяглості. Характерною рисою становлення української історичної науки стала просвітницька діяльність інтелігенції, розширення кола видань, популяризація знань шляхом публічних лекцій. Постанови наукових записок впливали на сферу виробничої та наукової комунікації. Насамперед тому, що вони сприяли розвитку прогресу в науковій сфері; передавали повідомлення про нові здобутки історичної науки; були ареною визнання наукових результатів університетських вчених; сприяли взаємному стимулюванню творчої активності.

Новим явищем було створення перших осередків поширення українознавчої інформації через організацію музеїв і бібліотек. Велику роль у створенні документальної бази історії відіграли Київська тимчасова комісія для розбору давніх актів, Київський архів давніх актів, Історичне товариство ім. Нестора Літописця, Одеське товариство історії та старожитностей, історико-філологічні товариства при Київському, Харківському, Одеському університетах, у Чернігові та інших містах. Навколо В. Антоновича, В. Іконникова, О. Левицького утверджувалася наукова школа істориків-документалістів. Розширювалася база документальних джерел, поряд із фольклорно-етнографічним матеріалом використовували літописи, актові документи, пам'ятки літератури.

Члени товариств застосовували нові підходи до відбору, систематизації, з'ясування походження історичного джерела, встановлення достовірності змісту. Новий рівень наукових студій започаткувало НТШ, яке можна вважати першою українознавчою організацією академічного типу. Наукова діяльність М. Грушевського, його провідна роль у НТШ, викладацька робота у Львівському університеті стали переломним рубежем у розвитку історії України. Творчо збагачуючи досвід попередників, учений

поставив на наукову основу синтез знань про Україну. Важливе значення мала схема і нова концепція українського історичного буття, на підставі якої оприлюднено багатотомну "Історію України-Руси", що довела неперервність, тяглість історії українського народу від найдавнішого до новітнього періоду. Книга українського буття, побудована на історіософії позитивізму і народництва, відповідала національним потребам українського народу, була адекватною стандартам європейської науки. Опрацьована М. Грушевським схема – це основа українознавчих досліджень, у тому числі багатотомної "Історії української літератури", що об'єднала нову генерацію дослідників. Творча лабораторія вченого стала повчальним прикладом методології та методики українознавчого дослідження, зразком критичного аналізу документального матеріалу, фільтрування його інформації з метою визначення домінантних процесів у житті українського народу.

Список використаних джерел

1. Франко І. Поза межами можливого / І. Франко // Націоналізм: Антологія. 2-ге вид. / [Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий]. – К.: Смолоскип, 2006. – С. 435–446.
2. Войцехівська І. Володимир Іконников: джерелознавчі студії / І. Войцехівська. – К., 1999. – 360 с.
3. Сірополко С. Історія освіти в Україні / С. Сірополко. – К.: Наукова думка, 2001. – 912 с.
4. Зайцева З. Приват-доцентство і проблеми українознавства в університетських курсах на зламі XIX–XX ст. / З. Зайцева // Четвертий конгрес україністів: Доп. та повідом. Історія. – Одеса-Львів-Київ: Обереги, 2000. – Ч. 2: XX ст. – С. 158–159.
5. Попова Т. Алексей Маркевич. Історіографічні дослідження в Україні / Т. Попова // Визначні постаті української історіографії. – К., 2003. – Вип. 12. – С. 114–135.
6. Грушевський М. Пам'яті О. Маркевича / М. Грушевський // Записки НТШ. – 1908. – Т. 55. – С. 1–46.
7. Маркевич О. Список с статейного списка подьячего Василя Айтемирова / О. Маркевич // ЗООИД. – Одеса, 1895. – Т. XVIII. – С. 118–123.
8. Линниченко И. Черты из истории сословий в Юго-Западной (Галицкой) Руси XIV и XV в., исследования / И. Линниченко. – М., 1894. – 246 с.
9. Боднарчук Т. Линниченко Иван Андрійович / Т. Боднарчук, Б. Усенко // Юридична енциклопедія / [Ю. С. Шемчушенко (ред.)]. – К.: Вид-во Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2001. – Т. 3. – С. 475–476.
10. Брун Ф. // Русский биографический словарь: У 20 т. / [Сост. П. Калинин, И. Корнеева]. – М., 1998. – Т. 3. – С. 251.
11. Кордуба М. Розвідки д-ра Раймунда Фридриха Кайндля з етнографії руської / М. Кордуба // Записки НТШ. – 1896. – Т. 11. – С. 1–10.
12. Чернівецький університет. Нарис / [Ред. кол.: В. К. Боролук (відп. ред.) та ін.]. – Львів: Вища школа, Вид-во при Львів. держ. ун-ті, 1975. – 192 с.
13. Коцур А. Українська історична думка та формування центрів українознавства Наддніпрянщини в I-й половині XIX ст. / А. Коцур // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. – Тернопіль: Вид-во Терноп. держ. пед. ун-ту ім. В. Гнатюка, 2002. – Вип. I. – С. 159–167.
14. Пронштейн А. Вопросы теории и методики исторического исследования: Учеб. пособ. для вузов по спец. "История" / А. Пронштейн, И. Данилевский. – М.: Высшая школа, 1986. – 207 с.
15. Крип'якевич І. Українська історіографія XVI–XVIII в. / І. Крип'якевич. – Львів: Наклад Філософичної громади, 1923. – 150 с.
16. Гончарук П. Участь кирило-мефодіївців у діяльності Київської Тимчасової комісії для розгляду давніх актів / П. Гончарук // Київська старовина. – 1995. – № 6. – С. 71–76.
17. Колесник М. Історичне товариство Нестора-літописця та його вклад у розвиток історичної науки в Україні / М. Колесник // Український історичний журнал. – 1995. – № 5. – С. 28–37.
18. Историческое общество Нестора-летописца в 1899 г. // ЧИОНЛ. – К., 1901. – Кн. 15. – Вып. 1. – Отд. 1. – С. 3–14; Духовна і науково-педагогічна діяльність І. Огієнка (1882–1972) в контексті українського національного відродження // Наукові доповіді Другої всеукраїнської науково-практичної конференції до 115-річчя від дня народження І. Огієнка. – Кам'янець-Подільський – К., 1997 – 234 с.
19. Гуров С. О житиях святых как историческом источнике / С. Гуров // История мысли. Историография. – М., 2002.
20. Наріжний С. Історичне Товариство Нестора Літописця в Києві / С. Наріжний // Український історик. – 1975. – № 1–2. – С. 29–44.
21. Гомотюк О. Українознавчі дослідження І. Франка / О. Гомотюк // Українознавство. – 2003. – Число 2–3 (7–8). – С. 211–217.
22. Грушевський М. Розвиток українських досліджень у XIX столітті і вияви у них основних питань українознавства / М. Грушевський // Український історик. – 1989. – Т. 26. – Числа 1–3 (101–103). – С. 82–91.
23. Огієнко І. Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу / І. Огієнко. – К.: Довіра, 1992. – 140 с.
24. Заремба С. Археологічні з'їзди в Києві (1874–1899 рр.) / С. Заремба // Київська старовина. – 1995. – № 3. – С. 65–67.
25. Кравців Б. Південно-Західний Відділ Імператорського Російського Географічного Товариства / Б. Кравців // Енциклопедія українознавства: Перевидання в Україні / НАН України, Ін-т укр. археографії, Наукове т-во ім. Т. Шевченка. – Репр. відтворення вид. 1949 р. – Львів, 1996. – Т. 6. – С. 2073.
26. Тимчик Н. Південно-Західний Відділ Російського Географічного Товариства в Києві (1873 – 1876) Н. Тимчик // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. Історія. – 1998. – Вип. 40. – С. 75–78.
27. Сірополко С. Історія освіти в Україні / С. Сірополко. – К.: Наукова думка, 2001. – 912 с.
28. Наріжний С. Одеське товариство історії й старовини / С. Наріжний. – Прага: Вид. укр. іст.-філол. т-ва в Празі, 1941. – 22 с.
29. Непомнящий А. Очерки развития исторического краеведения Крыма в XIX – начале XX века / А. Непомнящий. – Симферополь: Таврида, 1998. – 207 с.
30. Андрусяк Т. Чубинський Павло Платонович / Т. Андрусяк // Довідник з історії України. – 2 вид., доопрац. і допов. / [За ред. І. Підкови і Р. Шуста]. – К.: Генеза. – С. 1064–1065.
31. Торжественное собрание Одесского общества любителей истории и древностей (4. 02. 1840 г.). – Одесса, 1840. – 60 с.
32. Юргевич В. Краткий очерк деятельности Императорского Одесского общества истории и древностей / В. Юргевич // ЗООИД. – 1886. – Т. 14. – С. 52–58.
33. Гомотюк О. Злет і

трагедія українознавства (90-ті рр. XIX ст. – перша третина XX ст.) / О. Гомотюк. – Тернопіль: Економічна думка, 2007. – 552 с. 34. ЦДІАК України, ф. 2017, оп. 1, спр. 4, 2 арк. 35. Там само, спр. 16, 26 арк. 36. Там само, спр. 6, 2 арк.; Там само, спр. 9, 2 арк.; Там само, спр. 14; Там само, спр. 71, 2 арк.; Там само, спр. 74, 1 арк. 37. Барвинский В. Труды Д. И. Багалия по истории Малороссии / В. Барвинский // Сборник Харьковского историко-филологического общества. – Харьков, 1911. – Т. XX. 38. Яковлів А. Договір гетьмана Б. Хмельницького з Москвою р. 1654 / А. Яковлів // Ювілейний збірник на пошану академіка Д. І. Багалія з нагоди 70-ї річниці та п'ятдесятих роковин наукової діяльності. – К., 1927. – 150 с. 39. Маркевич О. Замітки. XII Археологічний з'їзд у Харкові 1902 р. / О. Маркевич // Записки НТШ. – 1908. – Т. 53. – С. 3–18; Багалій Д. Історія Слобідської України / Д. Багалій / [Передмова, коментар В. В. Кравченка; Худ., упоряд., іл. В. О. Ріяка]. – Харків: Основа, 1991. – 255 с. 40. Історія Одеського університету за 100 років (1865–1965) / [Відп. ред. і авт. передм. О. І. Юрженко; Ред. колегія: проф. Н. І. Бутакевич та ін.]. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1968. – 423 с. 41. Попова Т. Алексей Маркевич. Історіографічні дослідження в Україні / Т. Попова // Визначні постаті української історіографії. – К., 2003. – Вип. 12. – С. 114–135. 42. Василенко Н. К истории малорусской историографии и малорусского общественного строя / Н. Василенко // Киевская старина. – 1894. – № 11. – С. 264–266. 43. Грушевський М. В двадцять п'яти роковини смерті Ол. М. Лазаревського. Кілька слів про його наукову спадщину та її дослідження / М. Грушевський // Україна. – 1927. – Кн. 4. – С. 3–17. 44. Finkel L. Memoryal Antoniego hr. Pezgena pierwzego gubernatora Galicyi o stanie kraju / L. Finkel // Kwartalnic hystoriczny. – 1900. – Т. 1. – S. 24–43. 45. Kwartalnic hystoriczny / [Pod red. O. Balzera]. – 1893. – Roczn. VII. – S. V–VI. 46. Винар Л. Михайло Грушевський і Наукове товариство ім. Тараса Шевченка (1892–1934) / Л. Винар. – Нью-Йорк – Дрогобич – Львів, 2006. – 383 с. 47. Єфремов С. Українознавство / С. Єфремов. – К., 1920. – 120 с. 48. Лист М. С. Грушевського до І. А. Линниченка від 31. XII. 1894 // Листування І. А. Линниченка та М. С. Грушевського / Упоряд. В. Хмарський // Український історик. – Рік XXXIX. – Число 1–4. – Нью-Йорк–Київ–Львів–Торонто–Париж, 2002. – 576 с. 49. Грушевський М. Вступний виклад з давньої історії Русі, виголошений у Львівському університеті 30 вересня 1894 р. / М. Грушевський // Грушевський М. С. Твори: У 50 т. / [Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Гол. ред. П. Сохань]. – Львів: Світ, 2002. – Т. 1. – С. 135–149. 50. Грушевський М. Розвиток українських досліджень у XIX столітті і вияви у них основних питань українознавства / М. Грушевський // Український історик. – 1989. – Т. 26. – Числа 1–3 (101–103). – С. 82–91. 51. Герасимчук В. Михайло Грушевський як історіограф України / В. Герасимчук // Записки НТШ. – Львів, 1922. – Т. СХХХІІІ. – С. 1–26. 52. Грушевський М. На українські теми. Ще раз про культуру і політику / М. Грушевський // Літературно-науковий вістник. – 1908. – Т. ХІV. – Р. ХІ. – Кн. X. – С. 121–134. 53. Дорошенко В. Наукове товариство ім. Шевченка у Львові (1873–1892–1912 рр.) / В. Дорошенко. – Львів: Накл. Т-ва, 1913. – 88 с. 54. Кордуба М. Академик Михайло Грушевський як історик / М. Кордуба // ЛНВ. – 1922. – Т. 25. – С. 346–357. 55. Грушевський М. Наукова діяльність Товариства ім. Шевченка в р. 1895. Записка для загального збору р. 1896 / М. Грушевський // Записки НТШ. – 1896. – Т. X. – Кн. 2. – С. 1–10. 56. ЦДІАК України, оп. 1, спр. 23, 29 арк. 57. Грушевський М. Українсько-руські наукові курси // Грушевський М. С. Твори: У 50 т. / [Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Гол. ред. П. Сохань]. – Т. 1. – С. 246–256. 58. Сумцов Н. История и этнография Малороссии как предметы преподавания в Харьковском университете // Киевская старина. – 1906. – Т. 93. – С. 37–44. 59. Перетц В. К вопросу об учреждении украинских кафедр в университетах / В. Перетц // Киевская старина. – 1906. – Т. 93. – С. 45–49.

Оксана Гомотюк

ИСТОРИЯ УКРАИНСКОГО НАРОДА В ОБРАЗОВАТЕЛЬНО-НАУЧНОМ ПРОСТРАНСТВЕ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XIX – НАЧАЛА XX В.

В статье проанализированы становления научных исторических знаний об украинском народе конце XIX – начале XX в. Автором выделены основные этапы этого процесса, определены характерные черты и ключевые фигуры университетских центров, обществ, сыгравших главную роль в позиционировании истории Украины в научно-образовательном пространстве.

Ключевые слова: Украина, история Украины, украинский народ, образовательно-научное пространство, университетские центры.

Oksana Homotyuk

HISTORY OF THE UKRAINIAN PEOPLE IN TO EDUCATIONALLY AND SCIENTIFIC SPACE OF THE SECOND HALF XIX – TO BEGINNING OF XX CENTURY

Becoming of scientific historical knowledge's about the Ukrainian people at the end of XIX – to beginning of XX century is analysed in the article. The basic stages of this process is select by author, certainly the personal touches and key figures of university centres', scientific societies which played a leading role in keeping of history of Ukraine in to scientifically educational space.

Key words: Ukraine, History of Ukraine, the Ukrainian people, the educational and scientific community, university centers.

УДК 908(477) – 058. 237

Ірина Ткачук

ТЕАТРАЛЬНО-АМАТОРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ОСЕРЕДКІВ КРЕМЕНЕЦЬКОЇ “ПРОСВІТИ” (1919–1939 РР.)

У статті на основі аналізу архівних матеріалів, розкрито мистецьку діяльність Кременецького осередку “Просвіти”. Проаналізовано стан і рівень розвитку театральних аматорських гуртків на Волині. Розкрито репертуар просвітянських колективів, який відіграв важливу роль у їх діяльності.

Ключові слова: Кременецька “Просвіта”, театральньо-аматорські гуртки, репертуар, вистави, п’єси, просвітянські свята.

Кременець у 20–30-х рр. ХХ ст. був одним із найвпливовіших осередків волинської культури, де бурхливо розвивалося та вирувало театральне життя. Музично-театральна діяльність стала однією з найбільш важливих та поширених напрямків діяльності “Просвіти” у Кременецькому повіті. Проводилася значна робота для створення й організації діяльності мистецьких колективів – театральних, музичних, художніх. Це обумовлювалося тим, що театральне мистецтво було найбільш доступним та популярним засобом національно-громадянського та морального виховання, яке сприяло збереженню та збагаченню національних традицій, а також заклало основу подальшого культурного розвитку.

Метою наукової публікації є аналіз театральньо-матеріальної діяльності осередків Кременецької “Просвіти”.

Завдання дослідження полягають у тому, щоб охарактеризувати основні напрямки роботи театральних колективів Кременецької “Просвіти” у 20–30-ті рр. ХХ ст.

Об’єктом дослідження є театральньо-аматорське життя Кременеччини 20–30-х рр. ХХ ст.

Предмет дослідження – культурне життя мешканців Кременецького повіту у міжвоєнний період.

Тема нашого дослідження малодосліджена та маловідома. Окремі згадки зустрічаємо у монографії О. Панфілової “Мистецьке життя Кременеччини 20–30 років ХХ століття” та у книгах місцевого краєзнавця Г. Чернихівського, а більш детальна інформація знаходиться в Державному архіві Тернопільської області у фонді 348 “Кременецьке повітове управління українського товариства “Просвіта” у м. Кременець” (1919–1939 рр.)

Значний внесок у культурно-мистецькому житті Волині належав аматорам театрального руху. При центральному осередку в Кременці театральна діяльність переважно проводилася музично-драматичними секціями товариства, які насправді були аматорськими театральними гуртками. Зауважимо, що участь в них була престижною [1]. Найактивніші театральньо-аматорські колективи були у селах Бережці, Дермань, Млинівці, Кушлін, Вишнівець, Лопушно, Борцівка, Вишгородок, Дедекали, Устечко [11, с. 80].

Плідно почав працювати театральний рух на Кременеччині, коли у 1917 р. приїздить в Кременець сім’я Березовських. Григорій Березовський, колишній актор та режисер театру М. Садовського в Катеринославі, до цього він набув чималий досвід в організації аматорських колективів та театральної справи виступаючи на сценах Львова, Ужгорода, Перемишля, Дрогобича та в різних мандрівних театрах. Він разом з дружиною у 1928–1937 рр. організували при Кременецькій “Просвіті” драматичний гурток, де ставили різні п’єси. Отримавши посаду режисера-інструктора при товаристві, Г. Березовський за досить короткий час зумів створити сталу групу в Кременці та прикладав багато зусиль для розвитку театральньо-аматорської справи в селах [3].

Театральна секція при товаристві “Просвіта” створена 20 травня 1922 р. на організаційних зборах обрано представників, до складу яких увійшли: голова – В. Кобзаренко, заступник голови – Я. Грабів, секретар – П. Гусак. Засідання секції відбувалося тільки 7 разів. Членів секції на 1 жовтня 1922 р. нараховувалося 16. Керівником був режисер. За цей період поставлено дві вистави: перша – “На перші гулі”, режисер Васильченко. Друга вистава – “Лісова квітка”, режисер Яновська. Після вистав влаштовували танці [2, арк. 115].

У переважній більшості твори, які пропонувалися публіці, були виключно з української драматургії. Вибір складних для аматорських колективів творів з часом наштовхував акторів на усвідомлення власної некомпетентності та викликав бажання до самовдосконалення власних здібностей на театральних теренах.

Для того, щоб відбувалися вистави, необхідно було мати дозволи староства. Упродовж 20/IV-1/X 1922 р. Радою товариства отримано дозволи на сім вистав у Кременецькому повіті, які й були поставлені, а саме: "Сватання на Гончарівці", "За волю і правду", "Жидівка Вихресейка", "Пошилися у дурні", "Бувальщина", "Перейовоє", "За двома зайцями" [2, арк. 116].

Зазначимо, що досить успішно працював упродовж 1928–1937 рр. аматорський театральний гурток при кременецькій "Просвіті". На засіданні ради повітового товариства "Просвіта" у м. Кременці 29 березня 1928 р. затверджено "Правельник для нормальної праці в аматорському гуртку при товаристві "Просвіта" [1].

У Кременецькому повіті товариство "Просвіта" на 1 листопада 1923 р. мала 45 гуртків, у яких нараховувалося до 50 членів. Ці гуртки різної працездатності й культурної сили. Найбільші – Лопушнівський 43 особи та Радошівський – 50 осіб, також активні Почаївський, Вишнівецький, Бережецький, Радивилівський. В основному праця гуртків найбільш зосереджена на постановці вистав. Деякі гуртки, як Лопушнівський, Почаївський та Бережецький мають свої невеликі книгозбірні, ці бібліотеки є, без сумніву, незаперечним доказом певної активності місцевих просвітян [4, арк. 58].

Репертуар аматорських гуртків складався передусім з творів українських авторів та народних пісень. Так, Бережецька рада читальні вирішила 7 березня 1926 р. провести виставу "Потерчук" Володимира Мартиневича. А прибутки з неї були поділені так: 10 % товариству "Просвіті" в Кременець, а решта на облаштування читальні у Бережцях. Відповідальність поклали на Сергія Неприцького [5, арк. 2]. Відомий є факт, що один із членів товариства "Просвіті" у Бережцях – Теодор Левицький довгий час студіював історію та теорію українського театрального мистецтва, сам розробив лекції про значення та роль театру в українському відродженні та звертався із проханням до повітової ради про допомогу із влаштуванням лекцій у Кременецькому повіті з метою благодійництва [7, арк. 4].

Село Дермань Кременецького повіту славилося чудовим хором та театральним гуртком. У 1930 р. хор брав активну участь у Познані, огляді художніх колективів. Керівником колективу був диригент й музикознавець І. Аркадієв. Неодноразово у селі відбувалися постановки опер. Наприклад, "Запорожець за Дунаєм" С. Гулака-Артемовського, у якому, окрім дерманських аматорів участь узяв сам І. Аркадієв, зігравши роль Карася [6, с. 26–29]. Неодноразово хорові колективи виступали разом із театральними гуртками, що викликало неабиякий успіх у населення.

Наприклад, 9 січня 1927 р. заходами аматорського гуртка у с. Борщівці відбувалися постановки вистав за такою програмою: 1) Драма "Наймичка" постановка Табилевича; 2) лірика та загальні танці; 3) співи "Журавлі", "Ой на горі та женці жнуть", "Ой у лузі червона калина", "Місяцю ясний"; 4) буфет (пиво, закуски, папіроси). Вистава відбувалася у громадському місці, під відповідальність Степана Западавського [8, арк. 3].

Просвітянами с. Лопушно організований аматорський гурток у січні 1923 р., впродовж діяльності котрого було влаштовано 5 вистав. А у 1924 р. не вдалося поставити жодної вистави, тому що староство не давало дозволу. У 1926 р. влаштовано дві вистави – 9 і 19 січня, драму "Ой не ходи Грицю та й на вечорниці", пройшла не досить успішно, оскільки аматорський гурток драму ставив вперше. Інша вистава 19 січня – "Сватання на Гончарівці" пройшла дуже вдало, публіка була задоволена. Після кожної дії серед глядачів підіймалися овації, здавалося, що це відбувається не у Лопушному, а у великому столичному місті фаховою трупю артистів [8, арк. 50]. Часто аматорським гурткам могли по-доброму позаздрити професійні театри.

Просвітянські філії часто влаштовували вечорниці здебільшого у читальнях, інколи у помешканнях окремих громадян. Рада товариства "Просвіті" просила неодноразово староство дозволити проведення просвітницьких вечорниць. Для прикладу наведемо досить переконливу статистику. Так, у Бережцях на 5, 12, 15, 19, 26 лютого 1928 р., у помешканні читальні, за відповідальності Юхима Нікітюка, у програмі були заплановані танці та різні забави, вхід безкоштовний, для нечленів товариства згідно з запрошеннями [5, арк. 60]; вечорниці: 16, 17, 22, 29 квітня 1928 р. у будинку Теодора Діхтерука, програма аналогічна, відповідальний – Юхим Нікітюк [5, арк. 64]; 3, 4, 10, 17 червня 1928 р. – програма та відповідальність аналогічні [5, арк. 66]; 12, 15, 22, 29 липня 1928 р. – програма аналогічна [5, арк. 68], тільки вхід платний [5, арк. 69]; вечорниці з 3, 4, 10, 17 червня 1928 р. [5, арк. 67]. Загальний прибуток складав 26 золотих та організаційні видатки 10 зол. 70 гр., а чистий прибуток – 15 зол. 30 гр. [5, арк. 70]. Такі вечорниці сприяли гуртуванню молоді та залучення її до просвітянської роботи.

У 1928 р. у Кременецькому ліцеї засновано аматорський гурток. Основний напрямок його роботи полягав у залученні молоді до вивчення поезії й драматургії та участі у шкільних театральних п'єсах. Чисельність гуртка перевищувала 60 осіб. Завдяки появі у 1932 р. в ліцеї акторки театру "Reduta" Ізи Куніцької у Кременецькому ліцеї з'явився власний театр, у якому брали

участь не лише учні, а й викладачі [9, с. 356]. Іза Куницька працювала на посаді його інструктора. Драматичний гурток, створений при учительській семінарії та гімназії, передбачав семимісячне навчання обдарованих дітей та складання іспиту з театральної майстерності після закінчення курсу [11, с. 83]. Молодь закладу вивчала та здійснювала постановки творів лише польських авторів. Наприклад, "Марії" Мальчевського, "Лілії" Міцькевича, п'єс Словацького та Нємцевича [9, с. 352].

Культурно-освітня секція ОГО (Організація громадського об'єднання) організувала у Кременці, у філії Волинського союзу народних театрів районну театральну бібліотеку, а з часом й впровадила режисерсько-театральні курси, розраховані на сільських працівників. На них навчалось 29 слухачів із Кременецького повіту. Керівником курсу був призначений повітовий інспектор Станський, викладачі – професор Г. Руськова, викладала хоровий спів, професор С. Щапанський, викладав історію театру, інсценізацію віршів та декламацію, а також інструктор позашкільної освіти Курек, викладач клубних забав та народних танців [10, арк. 20].

Формування театральних колективів було одним із найбільш складних питань не тільки для Кременця, а й для сільських осередків. Окрім проблем із приміщенням, репетиціями та грою акторів, необхідно було подбати про костюми та декорації до кожної вистави. Але ці складні й суперечливі питання для осередку мали й низку позитивних ознак, які були основою у формуванні театральньо-аматорського життя Кременеччини у міжвоєнний період ХХ ст.

Отже, вагомою подією культурного життя Кременецького повіту були виступи театральньо-професійних колективів і окремих виконавців, які сприяли розширенню світогляду громадян завдяки культурно-освітній діяльності філіалів "Просвіти".

Список використаних джерел

1. Кучерепа М. М. Український аматорський і професійний театральний рух на Волині (1921–1939 рр.) [Електронний ресурс] / М. М. Кучерепа, С. М. Степанюк. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vlca_Gum/2011_10/36.pdf.
2. Держархів Тернопільської обл., ф. 348, оп. 1, спр. 11, 116 арк.
3. Панчук І. Березовський Григорій / І. Панчук // Панчук І. Тернопільщина в іменах. Довідник / І. Панчук. – Тернопіль, 2006. – С. 18.
4. Держархів Тернопільської обл., ф. 348, оп. 1, спр. 25, 74 арк.
5. Там само, спр. 105, 100 арк.
6. Єфімчук Ф. Нариси історії германських шкіл / Ф. Єфімчук. – Дермань: [б. в.], 2002.
7. Держархів Тернопільської обл., ф. 348, оп. 1, спр. 83., 14 арк.
8. Там само, спр. 118, 124 арк.
9. Groszyński K. Mój Krzemieniec / K. Groszyński // Przegląd historyczno oświatowy. – 1990. – № 105. – С. 10.
10. Держархів Тернопільської обл., ф. 131, оп. 1, спр. 237, арк. 20.
11. Панфілова О.Г. Мистецьке життя Кременеччини 20-30 років ХХ століття: монографія / О. Панфілова. – Тернопіль: Астіон, 2012. – 208 с.

Ирина Ткачук

ТЕАТРАЛЬНО-ЛЮБИТЕЛЬСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ЯЧЕЕК КРЕМЕНЕЦКОЙ "ПРОСВИТЫ" (1919–1939 РР.)

В статье на основе анализа архивных материалов, раскрыто художественную деятельность Кременецкого осередку "Просвита". Проанализировано состояние и уровень развития театральных любительских кружков на Волини. Раскрыты репертуар просветительских коллективов, который играл важную роль в их деятельности.

Ключевые слова: Кременецкая "Просвита", театрально-любительские кружки, репертуар, спектакли, пьесы, просветительские праздники.

Iryna Tkachuk

AMATEUR THEATRICAL ACTIVITY CENTERS KREMENETS "PROSVITA" (1919–1939)

On the basis of archival material reveals artistic activities Kremenets company. The state and level of amateur theater groups edge. Reveals the repertoire of the educational team, which played an important role in their activities.

Key words: Kremenets "Prosvita", amateur theater groups, repertoire, performances, plays, the educational holidays.

УДК 39(092)(477)

Леся Костюк

ДОРОДОВА ОБРЯДОВІСТЬ НА ЛЬВІВЩИНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ – НА ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ

У статті, на основі свідчень численних інформаторів, автор подає характеристику передродової обрядовості сільських жителів Львівщини другої половини ХХ – початку ХХІ ст.

Ключові слова: передродова обрядовість, Львівщина, вагітність, немовля, забобони.

Актуальність дослідження полягає у тому, що для кожної української сім'ї найбільше щастя як у минулі часи, так і сьогодні було, є і буде народження немовляти. Адже кожна новонароджена дитина – це символ продовження роду, бо родина без дітей вважалася не повноцінною, а бездітність – нещастям: "Хата з дітьми – базар, а без них цвинтар". З давніх часів відомо, що поява немовляти в українській родині супроводжувалася певними обрядами та звичаями, на які так щедра українська земля. Розглянемо передпологий період у житті жінки-галичанки, бо він наповнений певними традиціями, заборонами, забобонами, котрих дотримуються, щоб народити здорову та щасливу дитину.

Метою статті є вивчення передродової обрядовості як фрагменту сучасної родинної звичаєвості.

Реалізація зазначеної мети передбачає розв'язання низки завдань: методом польового дослідження зібрати й опрацювати етнографічні матеріали у жителів Золочівського, Бродівського і Перемишлянського районів Львівської області, з'ясувати семантику ритуальних дій.

Об'єктом дослідження є населення Львівщини, а саме Золочівського, Бродівського та Перемишлянського районів.

Предметом статті вважаємо основні етапи передродової обрядовості – заборони та пересторогами для вагітних жінок, а також систему народних ритуальних дійств, пов'язаних із ними.

Наукова новизна статті полягає у тому, що здійснено комплексний етнографічний опис та структурно-функціональний аналіз сучасної передродової обрядовості населення Львівщини. При цьому порівняльно-історичним методом виявлено особливі характерно-самобутні риси в сукупності всього комплексу етапів передродової обрядовості досліджуваного регіону.

Порушена проблема знайшла відображення у студіях істориків та етнографів. Окремі аспекти цього питання порушувалися у працях таких науковців, як М. Грушевський [1], І. Огієнко [2], С. Мудрий [3], М. і З. Лановик [4], котрі подають загальну характеристику передродової обрядовості, проте лише узагальнено згадують про досліджувану територію. Важливі та цікаві відомості про галицький передродовий обряд подають інформатори [5–10]. У своїх свідченнях респонденти розповідають про зміни ставлення сучасної молоді до передпологових обрядів, а саме пересторог, забобонів, заборон для вагітної жінки у різних місцевостях Східної Галичини, пояснюють значення їх для народження майбутньої дитини тощо.

Загальновідомо, що вагітність – особливий період, під час якого жінка перебуває найделікатнішого догляду. Її організм особливо вразливий, оскільки мусить забезпечувати життєдіяльність двох або більше осіб одночасно. Тому впродовж дев'яти місяців слід особливо берегтися від будь-якого захворювання, дбати про повноцінне харчування, сон, відпочинок, позитивні емоції. Саме через це у системі народної обрядовості період вагітності пов'язаний із цілою низкою приписів, заборон, забобонів. Цікаво, що навіть жінки-скептики, які мають цілком раціональні погляди на життя, з легкістю приймають усю рекомендовану систему поведінки. Очевидно, бажання кожної майбутньої матері народити здорову дитину настільки сильне, що вона готова для цього використовувати усі рекомендовані засоби, навіть якщо розуміє, що усе це умовності, які іноді просто смішні.

Необхідно зазначити, що вагітним жінкам на Львівщині насамперед рекомендувалося бути спокійними і лагідними впродовж визначеного періоду. Не слід було відразу всім розповідати про свій стан. Часто про зародження нового життя не говорилося доти, поки цей факт не ставав очевидним, щоби не зурочити майбутнє дитя. Особливо старалися не попадатися на очі старим дівам чи старшим жінкам, у яких не було онуків, тому що заздрість людська нікому не йшла на користь. Хоча, наприклад, у м. Глиняна Золочівського району Львівської області вважали, якщо дитина довго не розмовляє, то причиною цього є те, що мати довго приховувала свою вагітність [7]. Також у с. Голубиця Бродівського району Львівської області існувало повір'я про те, що вагітна жінка не повинна повідомляти про день пологів, бо буде мучитися за душу кожної людини, яка знає, що вона у цей час народжує [9]. Отож, бачимо, що іноді народні повір'я самі себе заперечували.

За низкою прикмет (форма живота у вагітної, плями на обличчі, рухи дитини, потреби у їжі і т.д.) визначали, хто народиться – хлопчик чи дівчинка. Саме тому у жінок, що виношують хлопчика живіт опускався нижче, ніж у жінок, що виношували дівчинку. Хто народиться іноді у Східній Галичині визначали за формою грудей вагітної жінки: тверді й пружні віщують народження дівчинки, м'які – хлопця. Вважається, що правий бік вказує на сина, а лівий – на доньку [6]. Також стать дитини можна було визначити і за потягом до їжі: на солодке – дівчинка, кисле – хлопчик [1, с. 29]. На сьогоднішній день за допомогою техніки можна дізнатися стать малюка, проте майбутня мати повідомляє цю новину лише батькові – так заведено на Львівщині.

Згідно зі звичаєвою настановою, якої дотепер дотримуються у зазначеному регіоні, стосовно продуктів, то вагітній жінці заборонялося їсти подвійні плоди (щоб уникнути народження близнюків), на ходу (дитя буде плаксиве), заяче м'ясо (полохливим), їсть тайком (зłodієм), соняшникове насіння (дитина буде слинявитися) [3, с. 59].

Якщо незаміжній вагітній жінці пропонували стати дружкою на весіллі, слід було відмовитися від такої пропозиції, щоби не зашкодити подружньому щастю нареченої. Також вагітні жінки не виконували роль старостин на весіллі і не ставали кумами, заборонялося пекти їм хліб, брати участь у поховальній обрядовості. Якщо хтось помирав із рідних, то вагітна жінка в'язала собі на мізинець червону нитку "щоб дитина була красна, а не бліда, як мрець" [10]. Існує прикмета у галичан, що не можна називати дитину ім'ям когось з родичів, особливо якщо життя того склалося нещасливо, новонароджений може повторити його долю. З чим пов'язано такі заборони, достеменно сказати важко, але, очевидно, у такий спосіб оберігали ненароджене дитя, емоції його матері.

Вагітним жінкам заборонялося щось позичати, щоб дитині не довелося колись у житті просити милостині [8]. А от відмовити у проханні жінці, яка чекає дитину, вважається неприпустимим, бо тому, хто відмовляє, начебто усе погризуть миші. Швидше за все, така заборона існує для того, щоб не засмучувати зайвий раз жінку, не викликати у неї образу, прикрість.

Вважається, що дитина переймає від матері усе, що вона робить. Тому в наш час, коли неважно дізнатися, кого чекають майбутні батьки, жінка повинна виконувати ту роботу, яка відповідає статі її дитини. Якщо має народитися дівчинка, мати намагається якомога більше куховарити, виконувати неважку хатню роботу, вишивати, дбати про красу власної оселі, співати. В'язати заборонялося, бо, мотаючи нитки, жінка наражали своє дитя на небезпеку бути обмотаним пуповиною. Також у с. Вороняки Золочівського району Львівської області не рекомендувалося вагітним жінкам стригтися, бо у волоссі зібрана уся життєва сила і обріже щасливу долю дитини, фарбувати волосся, щоб не забрати краси у доньки і щоб не була рудою [10]. Більше того, у м. Глинянах вагітні не розчісували волосся, що не образити Параскеву П'ятницю, котра допомагала при пологах [6]. Якщо чекають хлопчика, жінка намагалася час від часу взяти до рук молоток, спробувати щось змайструвати, брати участь у вирішенні якихось важливих питань, тобто, певною мірою моделювати чоловічу поведінку. В минулому, не знаючи, хто народиться, жінка просто намагалася бути працювитою, лагідною, спокійною.

Незалежно від статі майбутньої дитини, у м. Глинянах існували заборони, що вагітна не має права лихословити (дитя може народитися заїкою), сваритися (дитина буде крикливою), вживати алкоголь, красти (бо в дитини буде сип і буде зłodієм), брехати, виявляти жорстокість до тварин (заборонялося копати собак і кішок, бо дитина буде волохатою і злою), брутальність у поведженні з оточуючими, заборонялося дивитися у щілину (бо дитина буде косоока). Їй також заборонялося переступати через колючі та гострі предмети, сидіти на куті стола (бо дитина буде мати астму), білити і фарбувати оселю (щоб дитина не народилася мертвою), ходити вночі під дощем, не можна шити у "святі вечори", не можна дивитися у дзеркало (дитина не буде довго говорити), заборонялося бити себе по роті (бо дитина буде німою), після заходу сонця пити джерельну воду (бо дитина буде плакати), не дозволялося дивитися як ловлять рибу (бо дитина буде мати неспокійний характер) [7]. Адже згодом саме так буде поводитися її дитина.

На Львівщині прийнято оточувати вагітну жінку естетично гарними предметами, щоб відчуття краси і гармонії передавалось дитині. Тому їй заборонялося задивлятися на калік, хворих, не можна чогось злякатися, не можна дивитися на пожежу. Якщо вже чогось вагітна жінка злякалася, то жодному разі не можна торкатися руками обличчя чи інших частин тіла, щоби у дитини не з'явилася в тому місці родима пляма [6].

Речі для майбутньої дитини купували тільки найближчі родичі, а майбутня мати не робила цього, щоби не нашкодити дитині. Це стосується також і вибору імені для новонародженого заздалегідь [9].

Для захисту від нечистої сили й пристріту вагітним жінкам радили носити обереги: залізну голку або ніж, друзки від розбитого блискавкою дерева, вугілля, шматок цегли від печі [4, с. 145]. До речі, у с. Шпиколоси Золочівського району Львівської області існував звичай прив'язувати мішечок з

глиною або попелом із печі спочатку вагітній жінці, а згодом немовляті до руки [8]. Це робилося для того, щоб духи родинного вогнища оберігали та захищали матір і дитину. Майбутнім матерям також радили підперезуватися поясом чоловіка, якщо той тривалий час був у від'їзді, а на ніч вкривалися чимось із одягу, щоб сила його оберігала, охороняла дружину і майбутнє немовля. Також вагітній жінці дозволялося носити намисто з бурштину, бо в неї пологи будуть легкими й вдалимими (але бурштин протипоказаний у разі гіпофункцій щитовидної залози). Зі сказаного можна зробити висновок про те, що усі названі дії оберігають дитину від зайвих негативних емоцій. Коли приходив час народжувати, респонденти із с. Шпиколоси стверджували, що жінка повинна подбати про гарний вигляд, підфарбувати брови, вії, уста, щоб у дитини були гарні і чіткі риси обличчя [8]. Новонароджене маля перший раз слід взяти на праву руку і дати йому до уст праву грудь, щоби дитина не була шульгою [11].

Таким чином, в сучасних умовах сукупність усіх структурних компонентів та обрядових дій галичан поступово відновлюється, спостерігається інтерес до дотримання старовинних заборон і прагнення використання народної символіки і атрибутики. Як наслідок цього, збільшується кількість бажаючих здійснювати дотримання звичаїв. Можливо, у перспективі, матиме повне відродження передродова обрядовість, як важливий складовий компоненту родинної звичаєвості українського народу загалом та Східної Галичини зокрема.

Список використаних джерел

1. Грушевський М. Дитина в звичаях і віруваннях українського народу / М. Грушевський // Матеріали до українсько-руської етнології. – Львів, 1906. – С. 23–34.
2. Огієнко І. Дохристиянські вірування українського народу / І. Огієнко. – Вінніпег, 1981. – 245 с.
3. Мудрий С. Подружжя і церковне право / С. Мудрий. – Івано-Франківськ, 1995 – 96 с.
4. Лановик. М. та З. Українська усна народна творчість / М. та З. Лановик. – К.: Знання-Прес, 2006. – 591 с.
5. Чиж Ольга Йосипівна, 1933 р. н., жителька м. Глиняни Золочівського району Львівської області, вчитель-пенсіонер.
7. Кравець Любов Михайлівна, житель м. Глиняни Золочівського району Львівської області, виходець з с. Лагодів Перемишлянського району Львівської області, медпрацівник.
8. Вербінська Марія Яківна, 1960 р. н., житель с. Шпиколоси Золочівського району Львівської області, вчитель Глинянської ЗОШ І–ІІІ ступенів.
9. Прихарчук Марія Іванівна, 1984 р. н., жителька с. Голубиця Бродівського району Львівської області, вихователь дитячого садка № 57, м. Львів.
10. Боргуш Мирослава Петрівна, 1973 р. н., житель с. Вороняки Золочівського району Львівської області, вчитель Глинянської ЗОШ І–ІІІ ступенів.
11. Філь Марія Василівна, 1949 р. н., жителька с. Ганачівка Перемишлянського району Львівської області.

Леся Костюк

ДОРОДОВАЯ ОБРЯДНОСТЬ НА ЛЬВОВЩИНЕ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XX – НАЧАЛА XXI ВЕКА

В статтє, на основе показаний многочисленных информаторов, автор дает характеристику предродовой обрядности сельских жителей Львовщины второй половины XX – начала XXI века.

Ключевые слова: предродовой обрядность, Львовщина, беременность, ребенок, предрассудки.

Lesya Kostyuk

PRENATAL RITES IN LVIV REGION SECOND HALF OF XX – BEGINNING OF XXI CENTURY

In this paper, based on the testimony of numerous informants, the author gives description of prenatal rites rural Lviv second half of XX – beginning of XXI century.

Key words: prenatal ritual, Region, pregnancy, baby, superstition.

Розділ 5. Джерелознавство та історіографія

УДК 94(438)

Богдан Буяк

СУЧАСНА ІСТОРІОГРАФІЯ СУСПІЛЬНО-ХРИСТІЯНСЬКОГО РУХУ В ХОРВАТСЬКИХ ТА СЛОВЕНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ НАПРИКІНЦІ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.

У статті проаналізовано історіографічний комплекс праць учених, присвячених проблемам політичної, національно-культурної діяльності Католицької церкви в хорватських та словенських землях наприкінці XIX – на початку XX ст., з'ясовано перспективи подальшого вивчення окресленої наукової проблеми.

Ключові слова: суспільно-християнський рух, історіографія дослідження, Хорватія, Словенія, Австро-Угорська монархія.

У кінці XIX – на початку XX ст. у слов'янських землях Австро-Угорщини відбуваються значні політичні, соціальні і культурні зміни, зумовлені кризою дуалістичної монархії. Для Хорватії та Словенії характерною була докорінна зміна партійно-політичного життя, поява нових ідеологічних течій і реорганізація існуючих.

Кінець XIX ст. став переломним моментом в історії Католицької церкви. У багатьох європейських країнах утворюються партії та організації клерикального спрямування. Не стали винятком і хорватські та словенські землі.

Метою публікації є аналіз досягнень сучасної історичної науки у дослідженні політичного католицизму в хорватських та словенських землях наприкінці XIX – на початку XX ст.

Нагромаджений масив публікацій з обраної проблеми умовно можна поділити на декілька груп. Це, власне, праці хорватських та словенських дослідників, а також напрацювання російської історіографії.

Серед значної кількості праць учених, які висвітлювали проблему становлення та розвитку хорватського суспільно-християнського руху виділимо дослідження Юре Крісто. У монографії “Хорватський католицький рух (1903–1945 рр.)” [4] на основі аналізу значної кількості архівних та опублікованих джерел він охарактеризував згаданий рух від його зародження до занепаду, проаналізував політичну та релігійну ситуацію на хорватських землях упродовж першої половини XX ст.

У іншій праці “Прихована історія. Католицька церква у хорватській політиці 1850–1918 рр.” Ю. Крісто зазначив, що католицька церква “відіграє центральну роль у житті хорватів, особливо у найважливіших подіях другої половини XIX – початку XX ст. Проте, – як відзначив історик, – роль церкви у політичному та суспільному житті Хорватії недостатньо вивчена в історіографії” [5, с. 9]. Автор чітко розмежував поняття “релігії”, “церкви” та “політики”, через які проаналізував взаємини суспільства та релігії. Описавши діяльність Католицької церкви у Габсбурзькій монархії в цілому, та у хорватських землях зокрема, Ю. Крісто розкрив роль Першого католицького конгресу 1900 р. у становленні політичного католицизму у Хорватії. Він відзначав, що у цей час виникли “світські богослови” та “духовні політики” [5, с. 327].

Важливою проблемі – антисемітизму в клерикальному середовищі Хорватії наприкінці XIX ст., присвятила статтю Марія Валесіка. Автор зазначала, що хорватські католицькі партії вибрали антисемітизм у якості політичного засобу боротьби за виборців. “Католицький лист” (одного з найважливіших журналів в Хорватії і Славонії, який читали більшість священнослужителів) та його редактор Степан Кореніч звинувачували євреїв в усіх можливих загрозах для людства. М. Валесіка зазначила, що у 1897 р. уперше у виборчій кампанії Хорватії використано антисемітизм [21].

Цікавою є стаття Фелікса Бістера [1], у якій проаналізовано хорватсько-словенське співробітництво у віденському парламенті напередодні Першої світової війни, зокрема взаємини Словенської народної партії та Хорватської партії права, створення хорватсько-словенського клубу 20 липня 1911 р. тощо.

Привертає увагу і розвідка Здравко Матіча [7], у якій він дослідив особливості діяльності хорватського католицького сеньйорату, заснованого за ініціативи єпископа А. Махніча. Автор проаналізував еволюцію сеньйорату від анонімної організації до ключової ланки хорватського католицького руху.

Т. Луєтіч на основі аналізу публікацій у журналі "Промінь" ("Luč") намагалася реконструювати соціальне життя та діяльність світської та духовної молоді у Хорватії у порівнянні з закордонними університетами та католицькими академічними організаціями. Автор зазначала, що соціальне життя світської католицької молоді було організоване через декілька католицьких організацій, найбільш відомими з яких були "Хорватія" ("Hrvatska") у Відні та "Домагой" ("Domagoj") у Загребі, а духовна молодь, зорганізована в "Асоціацію духовної молоді". Молодь згаданих організацій об'єдналася під гаслом "Бог – людина – соціальна справедливість" та стала на захист християнських цінностей. Автор приходять до висновку, що хорватська католицька молодь у відношенні дозвілля мало чим відрізнялася від своїх товаришів з інших організацій, проте їй була притаманна християнська атрибутика [6].

Безперечний інтерес для дослідження становить стаття С. Матковича [10], у якій він зробив спробу проаналізувати хорватсько-словенські взаємини упродовж 1848–1914 рр. Автор зазначав, що християнська соціальна ідея з'явилася у словенців та хорватів у 90-х рр. XIX ст. Концепція створення католицьких політичних організацій була відповіддю на поширення ліберальних ідей у суспільстві. Успіхи католицького руху, як зазначав автор, були більш помітними серед словенців. Зокрема, у 1892 р. у Люблянні відбувся Перший словенський католицький конгрес, що став основою для створення Католицької народної партії (КНП).

На особливу увагу заслуговують наукові публікації відомого дослідника хорватського католицького руху М. Стреча [18–19]. Зокрема, у праці "...ми хорвати і католики...": перший хорватський католицький конгрес 1900" [18] він проаналізував історію скликання конгресу, дослідив соціальні та політичні обставини, що призвели до змін у ставленні католицького духовенства щодо активної участі в політичних подіях у хорватських землях. Автор подав детальну стенограму триденної наради у Загребі, показав настрої священиків та проаналізував їх майбутні дії.

Серед наукових розвідок, присвячених розвитку католицького руху в словенських землях, заслуговує на увагу стаття Б. Радосавлевича [12], у якій він зазначав, що серед усіх словенських партій тогочасного періоду найбільш популярною серед населення була КНП. Одночасно зі зниженням впливу лібералів, автор відзначав зміцнення позицій клерикалів у віденському парламенті. Він виокремлює І. Шуштерніча, котрий був "великим майстром парламентської політики" та розпочав розробку програми югославської КНП, основними рисами якої були: принципова відмова від революційних дій у вирішенні югославського питання, визнання цілісності Австро-Угорської монархії, створення автономної югославської держави на основі триалізму під верховенством Габсбургів.

Глибокий аналіз проблеми формування та розвитку суспільно-християнського руху в Словенії зробив у своїх працях А. Рахтен [13–16]. У монографії "Союзниттво та роз'єднаність: розвиток словенсько-хорватських політичних взаємин у Габсбурзькій монархії 1848–1914 рр." [13] він зазначав, що наприкінці XIX – на початку XX ст. Словенська католицька народна партія та Хорватська партія права бачили вирішення національного питання виключно у складі Австро-Угорської імперії. Автор зазначив, що представники політичного католицизму на словенських землях (І. Шуштершіч та Я. Крек) та хорватські "праваші" намагалися створити словенсько-хорватську коаліцію для спільної участі у державно-правовому реформуванні монархії.

У іншій публікації А. Рахтен розглянув три кандидатури від КНП на вибори до Національних зборів 1896 р. Автор на основі значної кількості джерел архієпископського архіву у Люблянні та спадщини І. Шуштерніча, Ю. Шішки та Я. Калана проаналізував діяльність основних дійових осіб у подіях, що мали вирішальне значення на діяльність КНП упродовж двадцятилітнього домінування у словенському політикумі. Перемігши у цій боротьбі, І. Шуштершіч став лідером партії та представником австрійської парламентської еліти [15].

У монографії "Словенська народна партія у Віденському парламенті: словенська парламентська політика в Габсбурзькій монархії 1897–1914" [14] А. Рахтен на основі аналізу літератури, архівних джерел, періодики, стенографічних протоколів парламентських засідань, мемуарної та епістолярної спадщини проаналізував діяльність згаданої партії у віденському парламенті. Автор зазначав, що відносно невелика словенська парламентська делегація досить вміло працювала у залі парламенту. Успіхом він також вважає створення у 1912 р. коаліції між Словенською народною партією та Хорватською партією права. А. Рахтен відзначав роль у цих процесах лідерів Словенської народної партії І. Шуштершіча та А. Корошеця [14].

У світлі розгляду означеної проблеми на увагу заслуговує публікація А. Рахтена [16], у якій розглядаються взаємини хорватського та словенського католицьких рухів з кінця XIX – до початку Першої світової війни. Автор проаналізував роль ідеолога Словенської народної партії Я. Крека у створенні та діяльності хорватського католицького руху. Ініціатива створення єдиної словенсько-хорватської католицької організації з домінуючою роллю Словенської народної партії виникла саме

у Я. Крека та І. Шуштершіча. Ідеї Я. Крека були досить популярними серед представників хорватського католицького руху, оскільки він виховав цілу низку студентів, найвідомішими з яких були С. Загорац, П. Рогуля, Р. Еккерт. Вони, на думку Я. Крека, у перспективі мали б очолити хорватський католицький рух. Як зазначав А. Рахтен, І. Шуштершіч зміцнив зв'язки з хорватським депутатами з Істрії та Далмації, створивши з ними єдиний парламентський клуб. Одночасно керівництво Словенської народної партії стимулювало створення та розвиток кооперативного руху в хорватських землях. Зокрема, у 1912 р. у Далмації створено 82 кооперативи, до яких залучено 16 тис. осіб. Основною опорою політики Я. Крека та І. Шуштершіча у Далмації можна вважати о. Анте Алфіревіча, котрий перебував на позиціях національної єдності хорватів та словенців. Проте, незважаючи на певні успіхи, резюмував автор, Я. Креку та І. Шуштершічу так і не вдалося створити єдиної південнослов'янської католицької організації [16].

З найновіших публікацій науковий інтерес для нас становить книга словенських істориків Д. Нечака і Б. Репе [24], присвячена переломному періоду в історії словенського народу, пов'язаному з Першою світовою війною, розвалом Австро-Угорської монархії і створенням Держави словенців, хорватів і сербів. Окрім згаданих аспектів, автори монографії проаналізували ситуацію у словенських землях напередодні війни. Характеризуючи становище і створення політичних партій, вони зазначали, що Словенська народна партія мала абсолютну більшість, її виборцями були представники селянства, католицької буржуазії і робітники. Партія виступала за вирішення селянського питання і за об'єднання Словенію у складі Австро-Угорщини, мала тісні зв'язки з Католицькою церквою, а її керівники, за винятком І. Шуштершіча, в основному були священиками (Янез Євангеліст Крек, Антон Корошец). У рейхсраті у Відні з кінця XIX ст. робилися спроби до об'єднання в загальний клуб словенських, хорватських депутатів і делегатів від Істрії. У цілому ж, як зазначають автори, особливо серед словенських клерикальних політиків, спостерігалася сильна прохорватська орієнтація. Це відображало їх надії на вирішення словенського національного питання завдяки об'єднанню з хорватами, причому на основі ідеології Хорватської партії права (вони посилалися на той факт, що хорвати зберегли право на власну державу).

Анексія Боснії і Герцеговини у 1908 р. зміцнила прагнення до об'єднання югославів, а словенські, хорватські і сербські депутати у рейхсраті почали тактичне об'єднання, хоча серед словенських політиків існувало побоювання, що вони будуть виключені з хорватсько-сербських комбінацій (на чехів, які наполягали на власному федеральному об'єднанні або державі, вони не могли розраховувати) [24, с. 34–36].

У російській історіографії проблема політичного католицизму була порушена у низці кандидатських дисертацій. Так, А. Мішіна (Філімонова) у дисертації "Хорватські клерикали у процесі створення югословянської держави на початку XX ст." [25] проаналізувала зародження ідеології та практики хорватського клерикалізму упродовж другої половини XIX – початку XX ст., дослідила соціальний католицизм та католицьку акцію як засоби утвердження католицизму на хорватських землях, виділила релігійну на національну цілі Хорватії та спроби їх реалізації упродовж 1900–1914 рр. Як зазначає автор, хорватські території були одним з основних форпостів поширення католицизму, а хорватський народ став "оплотом християнства", котрий мав виконувати особливу місію – "хранителя кордонів латинської цивілізації" та "золотого мосту", що мав сполучати Святий Престол з некатолицькими балканськими народами.

На нашу думку, недоречним є порівняння А. Мішіною (Філімоною) [27] релігійної ситуації у сучасній Україні та у хорватських землях на початку XX ст. Католицька церква на сучасному етапі не втручається у суспільно-політичне життя України, під її егідою не створюються політичні партії та організації, які б захищали її інтереси тощо.

У дисертації О. Легенькової "Югословянська ідея у контексті словенської національної політики. Словенсько-хорватське зближення (60-ті роки XIX ст. – 1914 р.)" [23] проаналізовано концепцію югословянського політичного союзу у контексті програми Словенської народної партії, зокрема досліджено парламентську діяльність словенських клерикалів, розвиток хорватсько-словенських зв'язків на початку XX ст., активізацію їх співробітництва упродовж 1908–1912 рр. Автор робить слушний висновок, що для утвердження на політичній арені Австро-Угорської імперії та вирішення національних питань для представників словенського суспільно-християнського руху потрібні були союзники, котрими стали чехи та хорвати. О. Легенькова проаналізувала діяльність "Слов'янського союзу" у віденському парламенті упродовж 1909–1911 рр. Проте, розглянувши політичну діяльність словенських клерикалів, автор практично не охарактеризувала їх суспільну та соціально-економічну роботу, яка була скерована на покращення становища словенського народу.

Наталія Завалишина у дисертації "Створення та діяльність істинної партії права у Хорватії (1895–1918 рр.)" [22] розглянула процес її зближення та в кінцевому результаті об'єднання з клерикалами у 1910 р. Автор справедливо зазначала, що це об'єднання практично врятувало

Істинну партію права, значно ослаблену на той час у зв'язку зі змінами внутрішньополітичного становища та хворобою її лідера, Й. Франка. У результаті цього створена Хорватська християнсько-соціальна партія, що проголосила прихильність програмі 1894 р. та вимагала поряд з визнанням незалежності Католицької церкви від держави надати їй повну автономію у Хорватії.

Низку праць присвячено визначним представникам політичного католицизму в Хорватії та Словенії, котрі внесли вагомий внесок у національне відродження цих народів. Зокрема, це роботи, присвячені ідеологам політичного католицизму в хорватських та словенських землях А. Махнічу [2; 3], Я. Креку [28], І. Шуштернічу [11; 29].

Таким чином, аналіз історіографічного доробку словенських, хорватських та російських авторів свідчить, про те що проблема суспільно-християнського руху займає у ньому чільне місце. Попри наявний інтерес, дослідники, зазвичай, зупиняються лише на окремих її аспектах. Це зумовлює необхідність подальшого наукового обґрунтування проблеми з наступним опублікуванням комплексного дослідження. Згаданий рух можна вивчати у контексті дослідження суспільно-християнського руху слов'янських народів Австро-Угорської імперії.

Список використаних джерел

1. Bister F. J. Hrvatsko-slovensko sodelovanje v dunajskem parlamentu na predvečer prve svetovne vojne / F. J. Bister // Pilar. – Časopis za društvene i humanističke studije. – Vol. IV. – No. 7–8 (1–2). – Prosinac, 2009. – S. 103–108.
2. Božanić A. Biskup Mahnić. Pastir i javni djelatnik u Hrvata / A. Božanić. – Zagreb – Krk, 1991. – 189 s.
3. Božanić A. Djelovanje biskupa Mahnića na formaciji i organizaciji katoličkog laikata do 1912. godine / A. Božanić // Zbornik radova Hrvatski katolički pokret. – Zagreb, 2002. – S. 273–289.
4. Krišto J. Hrvatski katolički pokret: (1903. –1945.) / J. Krišto. – Zagreb: Glas Koncila, 2004. – 279 s.
5. Krišto J. Prešućena povijest. Katolička Crkva u hrvatskoj politici 1850–1918 / J. Krišto. – Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 1994. – 472 s.
6. Luetić T. Časopis Luč o dokolici i društvenom životu katoličke mladeži početkom 20. stoljeća / T. Luetić // Croatica Christiana Periodica. – No.69. – Kolovoz, 2012. – S. 51–84.
7. Matić Z. Hrvatski katolički seniorat i njegove karakteristike / Z. Matić // Radovi Zavoda za hrvatsku povijest. – Vol. 40. – No.1. – Prosinac, 2008. – S. 211–230.
8. Matijević Z. Politička orijentacija Hrvatskoga katoličkog pokreta u posljednjim godinama postojanja Austro-Ugarske monarhije i prvim danima stvaranja kraljevstva SHS (1903. – 1918.) / Z. Matijević // Društvena istraživanja. Vol. 10. – No.1–2 (51–52). – Travanj, 2001. – S. 141–163.
9. Matijević Z. U sjeni dvaju orlova: prilozi crkvenonacionalnoj povijesti Hrvata u prvim desetljećima 20. stoljeća / Z. Matijević. – Zagreb: Golden marketing: Tehnička knjiga, 2005. – 359 s.
10. Matković S. Croatian-slovenian relations in politics, 1848–1914: examples of mutual ties / S. Matković // Review of Croatian History, Vol. VI No.1 April 2011. – Pp. 115–132.
11. Matković S. Ivan Šusteršič i hrvatski političari / S. Matković // Pilar. – Časopis za društvene i humanističke studije. – Vol. IV. – № 7–8 (1–2). – Prosinac, 2009. – S. 87–101.
12. Radosavljević B. Katoliška narodna stranka in Hrvati v letih 1897–1903 / B. Radosavljević // Zgodovinski časopis. – Leto 1994. – Letnik 48, št. 3. – S. 335–351.
13. Rahten A. Savezništva i diobe: razvoj slovenskohrvatskih političkih odnosa u Habsburškoj Monarhiji 1848. – 1918 / A. Rahten. – Zagreb: Golden marketing: Tehnička knjiga, 2008. – 302 s.
14. Rahten A. Slovenska ljudska stranka v dunajskem parlamentu: slovenska parlamentarna politika v habsburški monarhiji 1897–1914. Slovensko panevropsko gibanje / A. Rahten – Celje: Založba Panevropa, 2001. – 156 s.
15. Rahten A. Geneza knezoškofove stranke na kranjskem. Vprašanje trojne kandidature na nadomestnih volitvah v državni zbor leta 1896 / A. Rahten // Zgodovinski časopis. Historical review. – 2011. – Št. 1–2 (143). – S. 104–119.
16. Rahten A. "Slovenia docet": politične vezi med slovenskim in hrvaškim katoliškim gibanjem pred prvo svetovno vojno / A. Rahten // Časopis za družboslovne in humanistične študije. – Maribor, 5 (2005). – No. 1–2–3. – Pp. 387–400.
17. Sinjeri J. Biskup Antun Mahnić i Hrvatski katolički pokret / J. Sinjeri // Riječki teološki časopis. – Rijeka, 15 (2007), 2 (30). – S. 551–587.
18. Strecha M. "mi smo hrvati i katolici...": prvi hrvatski katolički kongres 1900 / M. Strecha. – Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga-FF Press-Zavod za hrvatsku povijest, 2008. – 431 s.
19. Strecha M. Od katoličkog hrvatstva do katoličkog pravaštva / M. Strecha // Radovi / Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zavod za hrvatsku povijest (0353-295X) 34–36 (2003). – S. 101–135.
20. Vitković S. Nastanak i razvoj Hrvatskoga katoličkoga pokreta / S. Vitković. – Режим доступу: http://www.ivanmerz.hr/knjige_o/Simpozij_1996/simpozij-vitkovic.htm.
21. Vulesica M. How Antisemitic was the Political Catholicism in Croatia-Slavonia around 1900? / M. Vulesica // "Quest. Issues in Contemporary Jewish History. Journal of Fondazione CDEC", n. 3 July 2012. – Режим доступу: www.quest-cdecjournal.it/focus.php?id=301.
22. Завалишина Н. Ю. Создание и деятельность Истинной партии права в Хорватии, 1895–1918 гг.: дисс. канд. ист. наук / Завалишина Наталья Юрьевна. – Москва, 1996. – 243 с.
23. Легенькова Е. А. Югославянская идея в контексте словенской национальной политики. Словенско-хорватское сближение (60-е годы XIX в – 1914 г.): дисс. канд. ист. наук / Елена Александровна Легенькова. – Москва, 2003. – 250 с.
24. Нечак Д. Перелом: 1914–1918. Мир и словенцы в Первой мировой войне / (Prelom: 1914-1918: svet in Slovenci v 1. svetovni vojni). [Перевод со словенського] / Нечак Душан, Репе Боžo – Любляна, УМСо, 2012. – 432 с.
25. Мишина А. И. Хорватские клерикалы в процессе создания югославянского государства в начале XX в.: автореферат дисс. канд. ист. наук / Мишина Анна Игоревна. – Москва, 2003. – 32 с.
26. Филимонова Анна. Хорватское католическое движение и Католическая акция (1900–1941) в контексте геостратегических проектов Ватикана. – Режим доступу: http://ruskline.ru/analitika/2010/12/10/horvatskoe_katolicheskoe_dvizhenie_i_katolicheskaya_akciya_19001941_v_kontekste_geostrategicheskikh_proektov_vatikana/
27. Филимонова А. Ватикан и Православие: опыт югославских территорий 1900–1930 гг. – Режим

доступу: <http://pravaya.ru/leftright/472/3649?print=1>. 28. Koncilija F. Krščanski socialist Janez Krek / F. Koncilija. – Режим доступу: <http://www.casnik.si/index.php/2011/10/11/krscanski-socialist-janez-krek/> 29. Pleterški J. Dr. Ivan Šušteršič 1863-1925. Pot prvaka slovenskega političnega katolicizma / J. Pleterški. – Ljubljana: Založba Znanstvenoraziskovalnega centra Slovenske akademije znanosti in umetnosti, 1998. – 500 s.

Богдан Буяк

СОВРЕМЕННАЯ ИСТОРИОГРАФИЯ ОБЩЕСТВЕННО-ХРИСТИАНСКОГО ДВИЖЕНИЯ В ХОРВАТСКИХ И СЛОВЕНСКИХ ЗЕМЛЯХ В КОНЦЕ XIX – НАЧАЛЕ XX СТ.

В статье проанализированы историографический комплекс работ ученых, посвященных проблемам политической, национально-культурной деятельности католической церкви в хорватских и словенских землях в конце XIX – начале XX в., выяснено перспективы дальнейшего изучения обозначенной научной проблемы.

Ключевые слова: политический католицизм, историографические источники, историография, Хорватия, Словения, Австро-Венгерская монархия.

Bogdan Buyak

MODERN HISTORIOGRAPHY OF SOCIAL AND CHRISTIAN MOVEMENT IN CROATIAN AND SLOVENIAN LANDS IN THE LATE XIX – EARLY XX CENTURY.

The paper explores the complex historiographical works of scientists devoted to the problems of political, national and cultural activities of the Catholic Church in the Croatian and Slovenian lands late XIX – early XX century, perspectives of further study outlined scientific problem.

Key words: social-christian movement, historiography research, Croatia, Slovenia, Austria-Hungarian monarchy.

УДК 355.34(477.83):930.227

Наталя Вовк

ПРЕСОВІ ВИДАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ГАЛИЦЬКОЇ АРМІЇ: ОСНОВНІ ТЕМАТИЧНІ АСПЕКТИ ТА ЖАНРОВІ ОСОБЛИВОСТІ

У статті проаналізовано основні тенденції розвитку преси Української Галицької Армії та її основні тематичні аспекти і жанрові особливості у період українсько-польської війни.

Ключові слова: українська військова преса, УГА, ЗУНР, проблемно-тематичні напрями, українсько-польська війна.

Процес реформування та командування збройних сил будь-якого війська – важка і кропітка робота. Попри стратегічну організацію боїв, однією із основних цілей керівництва армії є і раціональний розподіл кадрів у необхідні структури, вибір стратегії поведінки як на фронті, так і у тилу, організація часу, вибір найоптимальніших шляхів нападу та атаки. Перелічені функції стосуються більшою мірою власне військових дій. Проте, крім битв і кровопролитних війн існувало життя поза межами фронту, про яке армії та мирне населення повинне було довідуватися якнайшвидше. Саме це і покликано були зробити пресові органи та газети.

Наукова новизна статті полягає у тому, що у публікації зроблено спробу дослідження основних тенденцій розвитку преси Української Галицької Армії (УГА), її основні тематичні аспекти і жанрові особливості у період українсько-польської війни.

Об'єктом дослідження виступає військова періодика УГА періоду українсько-польської війни.

Предмет дослідження – аналіз військових часописів УГА, визначення їх тематичних аспектів та жанрових особливостей.

Мета публікації – дослідити пресові видання УГА, їх основні жанрові особливості та тематичні аспекти періоду українсько-польської війни.

Історіографічний доробок з цієї проблематики дослідження представлений науковими працями таких дослідників, як Л. Шанковиського [8], М. Литвина [18], В. Футулуйчука [16], І. Томюка [15], М. Ковальчука [6], М. Ткачука [14], С. Макаручука [9], у яких преса розглядається як основне історичне джерело. В ракурсі інформаційного забезпечення преси УГА та УНР розглядає С.Сегеда [10, с. 72–79; 11, с. 106–113].

Водночас, попри вивченість цієї тематики, поза межами ґрунтовних узагальнень до тепер залишається не до кінця вивченими чимало питань пов'язаних із аналізом особливостей організації і функціонування військової періодики УГА, узагальненні тематичної та ідеологічної спрямованості часописів.

Виникнення молоді Західноукраїнської Народної Республіки спричинило суттєві зміни у тогочасній інформаційній політиці, спрямованій на забезпечення безпосередніх функціональних завдань преси – інформування споживача. Революційні переміни на західноукраїнських землях сприяли становленню української журналістики у нових державницьких умовах існування. Практично зникла традиційна для австрійської державної практики цензура. Демократизація суспільного життя сприяла поширенню свободи слова та друку. Постанова української державності вивело на суспільну арену десятки нових українських часописів, що стали відображенням глибинного зламу української суспільної свідомості за надзвичайно короткий період. Участь у формуванні нової української газетної періодики взяли політичні та громадські діячі, літератори та науковці, представники молоді та студентства, українські військовики, стаючи редакторами, авторами публікацій, дописувачами газет тощо. Все це в комплексі знайшло своє відображення в кількісних та якісних показниках української періодики.

Серед загалу часописів, які виходили на західноукраїнських теренах, варто виокремити в окрему групу друківаних періодичних та неперіодичних видань військову пресу УГА, що стала фактичним продовженням традицій стрілецької преси Українських січових стрільців (УСС). Згідно з безпосередніми підрахунками сучасного дослідника С. Сегеди, пресова квартира начальної команди видавала низку газет, серед яких слід виокремити такі, як: "Стрілець", "Вістка", "Козацький голос", "Полева газета", "Стрілецький шлях" [11, с. 176]. Спробуємо зосередитися на часописних виданнях, які, на нашу думку найяскравіше висвітлюють основні тематичні аспекти та жанрові особливості тодішньої армійської преси а саме "Стрілець" та "Козацький голос".

Проводячи аналіз, цих видань, С. Сегеда у статті "Порівняльний аналіз тематичних напрямів військової преси Армії УНР та УГА (1919 р.)" виділяє такі тематичні рубрики, які розкривалися у тогочасних газетах: бойовий шлях війська, творення українського війська, суспільно-політичні та економічні події в Україні, міжнародні події, події на поневолених українських землях, задоволення релігійних потреб військовиків, біографічні матеріали керівників уряду та війська, культурне життя держави та війська [10, с. 73].

Безумовно, флагоманом військової журналістики вважається газета "Стрілець", перший номер якої вийшов 1 січня 1919 р. у Тернополі за редакцією В. Пачовського. До складу редакції В. Пачовський залучив багатьох письменників і журналістів: А. Бабія (М. Ірчана), В. Гадзінського, В. Геріновича. У газеті часто друкувалися О. Назарук, І. Кривецький, Б. Заклинський, О. Олесь, Ю. Шкрумеляк, Тарас Франко (син І. Франка) та інші [16, с. 165]. Виходила газета щоденно з січня 1919 р. на чотирьох сторінках, великим форматом та величезним накладом 16 тис. примірників періодично у Тернополі, Станіславові, Стрию, Борщові, а з 15 червня 1919 р. у Кам'янці-Подільському як "Український стрілець" (редактор Г. Микитей), припинила існування 16 листопада 1919 р. Програма часопису була подана 25 березня 1919 р. у черговому номері, у якому редакція зазначала, що "метою часопису є удержання української армії через скріплення її моральної сили", а у "Привітанні до читачів-воjakів", надрукованому в цьому ж номері, роз'яснювала: "... Часопись має бути Вашим власним органом, часопису усього українського війська. Вона буде писати про все, що Вас тішить, радує і славить, буде писати й про те, що болить Ваші молодечі серця, за чим тужить Ваша палка душа. Вона буде кріпити Вашого Духа у вашкiм бою..., доносити українській спільноті про Вашу хоробрість, відвагу й геройство, про славу Ваших боїв..." [12].

Водночас у тижневику, як урядовому часописі, подавалися звіти з засідань Національної Ради, статті на біжучі теми, а також новини з фронту. На шпальтах першого числа "Стрільця" знаходимо вступну статтю під назвою-заклик "Робучий народ український". Основна думка відозви скерована до боротьби за власну державність. Зосереджуючись над питанням про одвічне гноблення українського народу, редакція часопису, закликала до рішучих дій населення, старшин УГА у справі визволення Батьківщини від загарбників, акцентуючи, що у єдності сила народу [4, с. 130].

З 13 січня 1919 р. друге число видання "Стрілець" почало виходити у Станіславові. Розглядаючи найбільш актуальні теми подій на фронті, у цьому випуску тижневіка від 12 лютого 1919 р. опубліковано статтю-репортаж В. Пачовського "Настрій на фронті". У публікації вміщено розмову автора з пораненим стрільцем у госпіталі в Станіславові, про настрої і дух галицьких воjakів. Співрозмовник кореспондента часопису, розповідаючи про бойовий незламний дух українських військових, у кінцевому вислові зауважив: " Побачимо, як попроведять пани, як вони продадуть нас, то ми розправимось з ними коротко!... Сказав – шарнув попід горло – і вдарив кулаком об стіл, аж склянки задзеленькотили" [4, с. 130].

3 березня 1919 р. редакція часопису "Стілець" перейшла під контроль колегії, до складу якої входили Гриць Микитей і Володимир Гадзінський. Збільшення цільової аудиторія часопису розширилося і сам проблемно – тематичний напрямок "Стрільця". Поряд зі статтями на військову проблематику, починають друкуватися статті на світські теми. Так, у 12 номері тижневика від 19 березня 1919 р., знаходимо публікацію-заклик "Селянсько-робітничий з'їзд", у якій від імені обласної управи селянсько-робітничого Союзу до населення краю зазначалося: "Товариші селяни й робітники! В цей важкий момент, коли валяться основи світового капіталізму, коли трудовий народ хапає державну владу в свої руки і коли на колишніх царських та цісарських перестолах повівають пролетарські прапори, звиваємо Вас на обласний Селянський Робітничий З'їзд до Станіслава. Проситися як найбільше гостей з фронту" [4, с.130].

3 огляду на значний вплив друкованого слова на свідомість старшин і стрільців УГА, командування відводило часописам значну роль у пропагандистсько-виховній роботі. Про це свідчить наказ генерала М. Омеляновича-Павленка про поширення газет серед особового складу: "Доставка преси на фронт є конечним умов'ям морального скріплення Українського війська" писав командувач УГА [19]. Газета "Стрілець" публікувала звернення командувача до війська з нагоди важливих подій, накази з подяками за успішні бойові дії корпусів і бригад. Так, командарм оголошував щирі подяки усім старшинам, підстаршинам, стрільцям і козакам, які брали участь у Вовчухівській наступальній операції УГА [20].

Значний вплив на психологічний стан стрілецьтва мали публікації фронтовиків про героїчні подвиги частин, підрозділів і окремих воїнів. Так, у кореспонденції "Честь відважним!" з Городоцького (під Львовом) напрямку розповідалося, як група стрільців під командуванням четаря Вайнгеймера 8 березня захопила польський панцерний потяг. У бою особливо відзначилися десятники Т. Винник і Т. Мудрий [21].

Основну увагу газета "Стрілець" приділяла вихованню вояків на бойових традиціях УГА. Так, 1 листопада 1919 р. переважна більшість публікації часопису присвячувалися роковинам Першолистопадового зриву [1, арк. 15]. У святковому числі були поміщені спогади сотника УСС Д. Кренжаловського "Львів у перших днях Листопада 1918 р." [22]. Поряд із тим, у часописі неодноразово наголошувалося на агресорських діях польської влади, наводилися численні факти знущань польських окупантів над українським населенням. Серед стрілецьтва особливо значний резонанс викликав протест президента ЗУНР Є.Петрушевича: "За короткий час вспіли поляки так знищити Східну Галичину і більшість її спокійного населення, що більшовицькі банди в Росії не встигли доклати такого знищення навіть за рік свого існування. Майже всю українську інтелігенцію вивезли або розстріляли" [23]. "Стрілець" постійно приділяв чималу увагу порушенням поляками Гаазьких конвенцій щодо полонених. У одному з номерів повідомлялося, що в таборі військовополонених Домб'є під Краковом щодня помирає від хвороб і виснаження 2530 галицьких вояків [24]. Зауважимо, що у лютому газета помістила розпорядження ДСВС, згідно з яким полоненим полякам у таборах видавалося щомісячно: солдатам 30 корон, офіцерам до капітана 500, вищим чинам 800 [25].

3 опублікуванням 14 числа часопису, редакцію журналу перенесено до Ходорова, а часопис видавався у Стрию. Зі зміною місця видання, часопис редагував сотник Іван Ерденбергер. Після переломних подій на фронті, "Стрілець" перейшов під керівництво уряду Диктатора, і виходив у Кам'янці-Подільському до 16 листопада 1919 р. У складній ситуації воєнно-політичних подій, головним редактором часопису періоду перебування його у Кам'янці-Подільському призначено О. Назарука. До складу редакції також входили четарі Іван Кривецький та Степан Масляк, посаду адміністратора займав Іван Романишин. Після перенесення начальної команди УГА до Балти, замість "Стрільця" почав виходити часопис "Пролом". Головним його редактором був четар УСС, доктор Стецюк. До складу редакційної колегії входили І. Кривецький, Р. Ковшевич, І. Дидик. З редакцією також співпрацювали, поручик Р. Купчинський, четар Л. Лепкий і хор. В. Бобинський. Після зорганізування польового Штабу "Пролом" було закрито. Натомість почав виходити новий часопис "Червоний стрілець". Головним редактором щойно створеного часопису призначено М. Козоріза. До складу редакційної колегії входили І. Козоріз, Ф. Парщук-Конар, С. Ткачівський. Після переїзду польового штабу до Києва, перемістилася туди й редколегія [16, с. 153].

Серед військових часописів, які виходили у корпусах і бригадах, також слід відзначити "Козацький голос" – орган 1-го корпусу підполковника (згодом генерала) О.Микитки. Він видавався у Кам'янці Струмиловій (поблизу Львова) з 16 березня 1919 р. Редактором часопису став правник Михайло Старосольський. "Козацький голос" був одним з кращих часописів Галицької армії тієї доби" [16, с. 153].

Справді, уже перший номер газети вирізнявся талановитими статтями, ідейним спрямуванням. У першому числі видання, окрім офіційного звернення генерала М. Омеляновича-

Павленка до "Війська Галичини", містилися звернення редакції до читачів козаків, статті про долю українських полонених в польських таборих, про заклик до боротьби під назвою "Тепер або ніколи", повідомлення про чехословацьку місію, початок фейлетону, листопадові події в Перемишлі, "веселий куток" тощо. "Козацький голос" друкувався у Жовкві накладом 2 тис. примірників й виходив двічі на тиждень. Командування Першого корпусу плідно використовувало василіанське видавництво у Жовкві, яке спільно з друкарнею фактично стало однією зі структур пресового бюро. Крім "Козацького голосу", тут видавалася газета окружної військової команди "Україна" накладом 500 примірників, друкувалися (накладом 200 примірників) накази командира корпусу загального характеру, а також відозви і накази ДСВС, НКГА, жовківської ОВК. Згідно з підрахунками видавництва, за чотири місяці видруковано 26 тис. примірників газет і 118 окремих замовлень загальним накладом 250 тис. примірників [3, арк. 19]. За ці послуги УГА поляки після окупації Жовкви майже усіх монахів монастиря на чолі із С.Бараником відправили у табір Домб'є як військовополонених [3, арк. 290]. "Козацький голос" та інші видання 1-го корпусу, як також часописи уряду ЗУНР, ДСВС і НКГА, насамперед "Стрілець" широко розповсюджувалися серед вояків його бригад 5-ї Сокальської, 6-ї Равської, 9-ї Белзької і 10-ї Янівської, що мали близько 12 тис. бійців і командирів. Варто порівняти становище з армією УНР: в одній з публікацій газети "Стрілецька думка" у вересні 1919 р., яка виходила у Проскурові накладом 46 тис. примірників, з них 1,5 тис. для корпусу УСС, полковника Є.Коновальця, повідомлялося: "Довгі місяці ніхто не бачить часопису. Коли раз попав між них часопис, виданий ще в червні, то стрільці мало не побилися над ним. Коли так далі буде, то ми підемо з крісами в запілля і розженемо всі редакції та пресові квартири, котрі друкують часописи тільки для кошів і для міста" [13].

Потрібно зазначити, що з огляду як на малий об'єм часопису, матеріал який подавався, був різноманітний і цікавий, статті і заклики писались простою і зрозумілою для читача мовою, переконливо і бадьоро. Де що пізніше, поруч із інформаційною частиною і актуальними статтями, у часописі, редакція почала розміщувати "Читацький матеріал" у формі фейлетонів та коротких оповідань-спогадів. Починаючи із четвертого випуску, на шпальтах видання з'являються безпретензійні, але щирі, овіяні патріотичним духом поезії Василя Хроновича [16, с. 167]. "Козацький голос" виходив у Камінці Струмиловій до 15 травня. Черговий, 18-ий номер побачив світ 12 червня. Місце видання вже не вказувалось, лише зазначався редактор видання М. Старосольський. Об'єм часопису був чотиристорінковий, формат менший, папір гірший від початкового, ціна підвищена до 1 гривні. Видання 21 і 22 числа часописа надрукованні в іншій місцевості, і оплата за примірник зросла до 1,50 гривні. Матеріал, який подавався носив здебільшого інформативний характер, повідомлення з Великої України були доволі хаотичними. Водночас, як окрема рубрика, подавалися документи, протоколи про вбивство от. Леєра, а також схожі випадки, які траплялись із сторони польських солдат. Останні номери часопису 23 і 24 у Галичині, співпали у часі із подіями переходу УГА за р. Збруч. Дещо пізніше, видання часопису змінює свою приналежність, і переходить під звітність прес-квартири начальної команди УГА, під редакцією М. Старосольського.

Після відступу УГА за Збруч у липні 1919 р., "Козацький голос" продовжував своє існування. Як згадував його колишній працівник редакції Северин Пастернак (брат поручника Я. Пастернака, згодом відомого українського археолога), на Правобережжі газета спільно з друкарнею розмістилася у вагонах військового агітпоїзда. "Козацький голос" виходив досить регулярно, кілька разів на тиждень (до 22 грудня 1919 р.). "Зміст газети в основному був такий: повідомлення начальної команди УГА про становище на фронті, розпорядження уряду, писав С.Пастернак, а також про міжнародні переговори щодо Галичини, спогади, оповідання, листи до редакції, огляд подій у світі" [16, с. 103–104]. За часів перебування у Червоній армії "Козацький голос" став органом 3-ї бригади й перейменованій на "Стрілецьку вістку". Часопис припинив існування у квітні 1920 р. Останнім цікавим виданням стала широка програма шевченківського вечора і концерту з портретом поета.

Не менш кваліфіковано вівся часопис "Стрілецька думка" – орган корпусу УСС. Виходив він неперіодично. Перший номер газети вийшов 6 травня 1919 р. на невеликій станції Кривін. Відкривав газету лозунг "до зброї за рідну Україну, землю та волю". Тут же був надрукований "Стрільці! Збирайте патрони та гільзи, бо вони потрібні для Вас", а в "підвалі" першої полоси заверстано дворянське звернення до читачів: "Прочитавши часопис передайте другому, а не вміш читати сам – попроси товариша". На сторінках "Стрілецької думки" друкувалися інформаційні замітки із стрілецького життя, порушувалися важливі проблеми організації війська, його матеріально-технічного забезпечення. У кожному номері вміщувалися статті на міжнародні теми, у яких події висвітлювалися через призму інтересів України. Постійними у газеті були рубрики "Звідомлення штабу Головного отамана", "Телеграми", у яких друкували здебільшого офіційні

матеріали, фронтову хроніку. Для таких публікацій характерними були строго діловий стиль, лаконічність думки та фрази [2, мікроф. 92064].

З інших періодичних видань УГА часів українсько-польської війни заслуговує на увагу Великодня "Бомба" – сатиричний журнал, виданий 1919 р. січовиками Л.Лепким та І.Іванцем у 1-й бригаді УСС накладом 300 примірників. Особливо сподобалася і запам'яталася стрілецтву доброзичлива сатира на окремих старшин, на командира корпусу О.Микитку, командира полку З.Носковського та інших осіб, ілюстрована дотепними малюнками [17, с. 7]. До жанру гумору і сатири також потрібно віднести фронтовий часопис "Самоходник". У виданні сатиричного часопису брали участь Угрин Безгрішний, Антін Лотоцький, Л. Лепкий, О. Курилас. Відомим був часопис 2-го корпусу "Стрілецька думка" (згодом "Червоний УСС") – орган 1-ї бригади УСС.

Не меш важливе значення для забезпечення інформаційного простору, мали й інші видання. Серед них варто відзначити неперіодичні часописи "Стрілецький шлях" видавництва Третього Корпусу УГА, "Золочівське слово" окружної військової команди у Золочеві під редакцією М. Голубця.

Отже, вихід у світ армійських періодичних видань сприяв становленню української військової журналістики. Серед загалу часописів, армійської преси УГА, помітне місце займали газети, які інформували читача про важливі накази вищих органів влади, про стан справ на фронті, суспільно-політичні та економічні події в Україні. Попри те основним лейтмотивом преси УГА був героїзм українського народу, його боротьба за державність та незалежність.

Список використаних джерел

1. ЦДІАЛ України, ф. 581, оп. 1, спр. 147, 56 арк.
2. ЦДІАЛ України, колекція ІХ, мікроф. 92064.
3. ЦДІАЛ України, ф. 684, оп. 1, спр. 1568, 56 арк.
4. Бачинський В. Преса ЗУНР 1918–19 рр. / Василь Бачинський // Над Сяном. Матеріали до історії української галицької армії. – Т.5. – Вінніпег 1976. – С. 126–141.
5. Губа П.І. Періодична преса як джерело дослідження українського державотворчого процесу 1917–1920 рр: автореф. дис. на здобуття наук. ст. д.і.н. 07.00.06 "Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – Київ, 2007. – 43 с.
6. Ковальчук М. Невідома війна 1919 року: українсько-білогвардійське збройне протистояння: Наукова монографія / М.Ковальчук. – К.: Темпора. – 2006. – 576 с.
7. Козацький голос. – 1919.
8. Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. / М.Литвин – Львів: Інститут українознавства НАНУ; Інститут Центрально-Східної Європи. – 1998. – 488 с.
9. Макарчук С.М. Українська республіка Галичан / С.М.Макарчук. – Львів: Світ, 1997. – 192 с.
10. Сегеда С.П. Порівняльний аналіз тематичних напрямів військової преси Армії УНР та УГА (1919 р.). / С.П.Сегеда // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. – К., 2010. – Випуск 34. – С. 72–79.
11. Сегеда С.П. Окремі питання управління пресою українських збройних формувань 1919 року. / С.П.Сегеда // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. – К., 2010. Випуск 30. – С. 106–113.
12. Стрілець. – 1 січня 1919.
13. Стрілецька думка. – 1919.
14. Ткачук П.П. Сухопутні війська України доби революції 1917–1921 рр. / П.П.Ткачук. – Львів: ЛІСВ, 2009. – 311 с.
15. Томюк І.М. Галицька армія у боротьбі за державність і соборність України (1918–1920). Дис. на здобуття наук. ступ. к.і.н. – Львів, 2004. – 227 с.
16. Футулійчук В.М. Військово-патріотичне виховання у Галицькій армії: дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. – Львів, 1999. – 199 с.
17. Хімяк О.М. Українська преса другої половини ХІХ – початку ХХ ст. як чинник формування національної свідомості українців Галичини: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 "Історія України". – Львів, 2006. – 18 с.
18. Шанковський Л. Українська Галицька армія: Воєнно-історична студія / Л.Шанковський. – Львів: НТШ, 2010. – 396 с.
19. Стрілець. – 10 квітня 1919.
20. Стрілець. – 28 березня 1919.
21. Стрілець. – 26 березня 1919.
22. Стрілець. – 1 листопада 1919.
23. Стрілець. – 31 липня 1919.
24. Стрілець. – 19 березня 1919.
25. Стрілець. – 2 лютого 1919.

Наталья Вовк

ПРЕССОВЫЕ ИЗДАНИЯ УКРАИНСКОЙ ГАЛИЦКОЙ АРМИИ: ОСНОВНЫЕ ТЕМАТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ И ЖАНРОВЫЕ ОСОБЕННОСТИ

В статье рассмотрены основные тенденции развития прессы Украинской Галицкой Армии и ее основные тематические аспекты и жанровые особенности в период украинско-польской войны.

Ключевые слова: украинская военная пресса, УГА, ЗУНР, проблемно-тематические направления, украинско-польская война.

Natalia Vovk

PRESS PUBLICATIONS GALICIAN UKRAINIAN ARMY: MAIN THEMATIC ASPECTS AND GENRES FEATURES

The article reviews the main trends presses Ukrainian Galician Army and its main thematic aspects and features of the genre during the Polish-Ukrainian War.

Key words: Ukrainian military press, UGA, Polish-Ukrainian War.

УДК 94(477:438)339.5"1988/2004"

Наталія Чорна

ІСТОРИОГРАФІЧНІ ОЦІНКИ ТОРГІВЕЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА УКРАЇНИ ТА РЕСПУБЛІКИ ПОЛЬЩА НАПРИКІНЦІ 80-Х РР. ХХ СТ. – 2004 Р.

У статті здійснено аналіз праць українських та зарубіжних дослідників, що розкривають генезу торгівельно-економічного співробітництва України та Польщі наприкінці 80-х рр. ХХ ст. – 2004 р., визначено основні напрямки дослідження проблеми.

Ключові слова: Україна, Польща, відносини, торгівельно-економічне співробітництво, історіографія.

Сьогодні, напевне, мало в кого викликає сумнів важливість партнерства України та Польщі як для кожної з держав, так і для Європи й світу загалом. Становлення сучасних українсько-польських взаємин почалося у період, коли існували Організація Варшавського договору (ОВД) та Рада економічної взаємодопомоги (РЕВ) і обидві держави були їх учасницями. З розпадом СРСР Україна й Польща перейшли до розбудови взаємовигідного партнерства на засадах незалежності та суверенності. Відносини набули належного нормативно-правового та інституційного забезпечення, наповнилися реальним змістом і вже на початку другої половини 90-х рр. ХХ ст. визначалися як стратегічні.

Розбудова українсько-польського партнерства супроводжувалася низкою викликів. Найбільш серйозним із них виявився вступ Польщі до Євросоюзу (ЄС) у 2004 р. Європейська інтеграція суттєво позначилася на відносинах Варшави та Києва, стала для них своєрідним рубежем, "відправною точкою" для початку нового етапу. Як і передбачалося, зміни у торгівельно-економічній сфері виявилися найбільш відчутними.

Торгівельно-економічне співробітництво – одна з важливих, проте, як засвідчив аналіз історіографічного доробку українських та зарубіжних авторів, недостатньо вивчених складових міждержавних взаємин України та Польщі. Цитуючи українського історика І. Афанасьєва [1, с. 108–112], щодо того, що "ступінь дослідженості економічних аспектів польсько-українських відносин не відповідає ступеню їхньої значущості", мусимо цілковито з ним погодитися. Дарма, що цитована розвідка опублікована у 2001 р., від якого нас відділяє вже більше, ніж десятиліття. З того часу ситуація змінилася не особливо різко. Зосереджуючись на вивченні українсько-польських взаємин, учені здебільшого звертають увагу на їх політичний аспект. Економічна та інші складові міждержавних відносин зазнають при цьому побіжного, контекстного висвітлення.

Мета цієї публікації – проаналізувати праці українських та зарубіжних дослідників, присвячені торгівельно-економічному співробітництву України та Польщі наприкінці 80-х рр. ХХ ст. – 2004 р.

Аналіз публікацій, у яких автори зверталися до проблеми українсько-польської взаємодії, засвідчив, що економічне співробітництво між двома державами на початку 1990-х рр. було оцінено вкрай негативно. Так, В. Глібов та Д. Горун торгівельні відносини назвали нерозвиненими [2, с. 19], а С. Бурант – "слабким місцем" співпраці [3, с. 107]. Цілком очевидно, що останні роки комуністичного минулого, позначені різким погіршенням економічної ситуації у кожній із країн, одним із своїх безпосередніх наслідків мали сповільнення торгівельно-економічних взаємин між ними. Попри зростаючу активність, співробітництво України й Польщі ускладнене низкою проблем. Найбільш серйозними серед них фахівці визначали системну несумісність економік, незначну частку високотехнологічної продукції у сукупному товарообороті [2, с. 19], відсутність в Україні чітко сформульованих правових підстав для іноземних інвестицій [4, с. 10], а також значні диспропорції між двома економіками, обмежену пропускну спроможність інфраструктури та відсутність механізму платежів [3, с. 108–109].

Одними з перших українсько-польські відносини розглянули польські учені В. Гілл, Н. Гілл [5]. У дослідженні, що охоплює 1989–1993 рр., автори зосередилися на вивченні чотирьох складових співпраці. Чільне місце серед них посіло співробітництво в економічній сфері.

Економічну складову пострадянських взаємин України й Польщі проаналізували В. Глібов та Д. Горун. У їх праці [2, с. 15–21] значне місце відводиться спільним економічним проектам та співробітництву в окремих галузях економіки. Констатуючи товарообмін України з Польщею у 1993 р. на рівні 1 % від загального обсягу її торгівлі з іншими країнами, вчені відзначили швидке його зростання з наступним подвоєнням вже у 1995 р. Активізація політичного співробітництва між

Україною та Польщею у 1996–1997 рр. дозволила прогнозувати подальші позитивні зрушення у сфері економічної взаємодії. До найбільш перспективних для співробітництва галузей вчені віднесли фармацевтичну промисловість, сільське господарство та переробку сільськогосподарської продукції, енергетику та теплопостачання, транспорт та охорону навколишнього середовища [2, с. 19].

Одними з перших високі оцінки економічним взаєминам України й Польщі дали українські дослідники С. Пирожков та О. Крамаревський. У 1996 р. вони опублікували статтю [6, с. 14–25], у якій, проаналізувавши динаміку міждержавних взаємин, дійшли висновку про позитивні зрушення в економічному співробітництві. Їх поява, на думку авторів, дає підстави говорити про сприятливі перспективи на майбутнє. "Зміцнення економічних зв'язків уявляється найбільш перспективним шляхом підвищення ступеня взаєморозуміння між двома країнами, і саме цьому аспекту в даний період бажано приділити основну увагу", – зауважили вони [6, с. 22].

У світлі розгляду означеної проблеми на увагу заслуговує публікація американського аналітика С. Буранта "Україна і Польща: до стратегічного партнерства" [3, с. 99–111]. Виходячи з оголошеного політичними елітами двох країн прагнення мати такі взаємини, як ті, що існують між французами та німцями, дослідник з'ясував наявність для цього відповідного потенціалу. Порівняльний аналіз динаміки ВВП двох країн упродовж 1990–1996 рр. продемонстрував суперечливі тенденції: у той час, як після "шокової терапії" обсяг ВВП Польщі вже з 1992 р. почав впевнено зростати, в Україні він катастрофічно скорочувався [3, с. 108]. Величезна якісна диспропорція визначалася одним із чинників, які не найкращим чином позначаються на співпраці українських та польських підприємців. Разом з тим, з огляду на виняткову зацікавленість поляків в українському ринку, який, як наголошується у публікації, сприймається ними як "потенційно привабливий", дослідник прогнозував двом державам активізацію взаємин. Запорукою прогресивних трансформацій С. Бурант назвав здійснення відповідних реформ та оздоровлення економіки України [3, с. 109].

Проблема налагодження економічного співробітництва між двома державами стала предметом прискіпливої уваги П. Чернеги [7, с. 1–4]. Дослідник переконаний: з травня 1992 р., коли відбувся перший офіційний візит українського президента Л. Кравчука до Варшави та було підписано низку угод і домовленостей, торгівельно-економічне співробітництво між двома державами отримало потужний стимул до розвитку [7, с. 2]. Для ефективного впровадження у життя підписаних документів та налагодження й активізації співпраці, на початку 1993 р. створено міжурядову українсько-польську змішану комісію з питань торгівельного та економічного співробітництва. Активізація офіційних взаємин за умови зростаючого товарообороту між двома державами дала підстави міністру закордонних справ Республіки Польщі (РП) Г. Сухоцькій у 1993 р. назвати українсько-польське співробітництво зразковим [7, с. 3].

Високі оцінки економічним взаєминам дав міністр Міністерства закордонних справ (МЗС) РП Б. Геремек. Вбачаючи у їх розвитку стратегічну важливість, він наголосив на необхідності забезпечити гарантії фінансової безпеки спільних інвестицій та виробничої співпраці [8, с. 74].

Серед праць, присвячених економічній взаємодії України й Польщі наприкінці 1980-х – 1990-х рр., слід відзначити роботу О. Бабак [9]. У ній автор дослідила економічну політику Польщі щодо України, з'ясувала основні напрями присутності польського бізнесу в економіці нашої держави. Належна увага у праці приділена торгівельній співпраці та контактам у галузі сільського господарства. Попри це, такі важливі аспекти економічної взаємодії як енергетичне та міжрегіональне співробітництво, у праці майже не досліджені.

З приходом до влади у Польщі А. Квасневського дослідники починають відлік нового етапу взаємодії двох країн. Так, у праці керівника Бюро національної безпеки РП М. Сівця [10] зауважено, що з обранням на посаду президента РП А. Квасневського зв'язки між двома державами зазнали якісних трансформацій: на зміну політичним заявам прийшли реальні дії у сфері політики та економіки. Починаючи з першої зустрічі президентів А. Квасневського та Л. Кучми, що відбулася у січні 1996 р., М. Сівець констатує появу значних успіхів у створенні сприятливого клімату для великих економічних проектів. Відображенням зацікавленості Польщі у розбудові економічних взаємин з Україною автор обґрунтовано називає постійну присутність польських підприємців у складі делегацій президента А. Квасневського, що неодноразово перебували до нашої держави. Неабияку роль в активізації економічного співробітництва відіграли проведені під патронатом президентів форуми бізнесу.

Схожої думки дотримується польський учений Я. Драус. Дослідник переконаний, що зростання динаміки сукупного торгівельного обороту, констатувати яке Україна та Польща почали у 1995 р., стало наслідком підписання низки міжурядових угод, а також здійснення багатьох ініціатив, серед яких були різного роду засідання, з'їзди, виставки [11, с. 40; 12, с. 35].

Значну наукову цінність для розгляду аналізованої проблеми має праця Д. Васильєва та Л. Чекаленко "Українсько-польські відносини наприкінці ХХ ст." [13, с. 13–17]. У ній автори розглянули

питання реалізації спільних економічних проєктів, а також взаємодію у рамках організацій, створених з метою підтримки та активізації міждержавних взаємин. Вагомим кроком, який зняв певні обмеження у торгівельному співробітництві, науковці назвали підписання 23 січня 1997 р. меморандуму про заходи щодо лібералізації двосторонньої торгівлі між Україною та Республікою Польща.

Конструктивні зміни, що мали місце у торгівельно-економічній взаємодії Варшави й Києва, розглядаються у праці в контексті виходу українсько-польського партнерства на рівень стратегічного. Так, упродовж 1995–1997 рр. відбулося зростання сукупного обсягу товарообігу з 398,0 до 949,7 млн дол. США [13, с. 14]. Як наслідок, у 1996 р. Польща перетворилася на головного торгівельного партнера України серед країн Центральної і Східної Європи та посіла шосте місце серед країн світу, поступившись при цьому Російській Федерації, Німеччині, Білорусі, Туркменістану та США. Окрім того, позитивну динаміку демонструвало інвестиційне співробітництво. У грудні 1997 р. дослідники констатували обсяг польських інвестицій в українську економіку на рівні 25,9 млн дол. США. 524 підприємства з польським капіталом розгорнули в Україні свою діяльність [13, с. 15].

Окремі аспекти досліджуваної проблеми розглянуто у працях О. Антонюка [14, с. 4–7], В. Бонусяка [15, с. 40–45], Р. Земби [16, с. 55–77], А. Киридон [17, с. 3–9], Л. Чекаленко [18, с. 26–31],

Важливим внеском у вивчення економічної складової співпраці України та Польщі стала робота Л. Ковач [19]. Чільне місце у ній займають питання торгівельного та інвестиційного співробітництва, взаємодія у сфері транспорту та транскордонних зв'язків. Попри те, що робота стала першим дослідженням, у якому означена проблема зазнала комплексного обґрунтування, вона не позбавлена суттєвих недоліків. Так, очевидно замалою є кількість архівних матеріалів та польських джерел, що використовуються у роботі. Не на користь дослідженню позначається поверховість аналізу енергетичного та регіонального співробітництва між двома державами.

Ґрунтовним аналізом проблеми відзначається наукова розвідка І. Афанасьєва [20]. Очевидним надбанням автора є періодизація торгівельно-економічної взаємодії між обома державами, зроблена на основі глибокого різнорівневого аналізу господарських відносин між ними. Перший етап, позначений формуванням відповідної договірно-правової бази, налагодженням офіційних контактів, вивченням можливостей та напрямків співпраці, тривав упродовж 1991 р. – середини 1993 р. Його характерною ознакою науковець називає неповне використання сторонами наявного потенціалу, їх інертність. Другий етап, що тривав до середини 1998 р., був оцінений значно вище: упродовж цього часу суттєвого зростання зазнали основні показники торгівельно-економічного співробітництва. Далися взнаки розвитку прикордонної інфраструктури, збільшення обізнаності українських підприємців у можливостях польського бізнесу, розвиток правової бази відносин з Польщею. Відлік третього етапу взаємодії І. Афанасьєв розпочав з середини 1998 р., коли на провідні місця у взаємодії України й Польщі вийшли проблеми розбудови нафтопроводу "Баку-Одеса-Броди-Ґданськ", а також спільне українсько-польське виробництво різноманітних товарів [20, с. 13].

Вивчення політичної та економічної взаємодії між двома державами підвело історика до висновку, що українське керівництво, яке впродовж усього періоду 1991–2000 рр. проголошувало Польщу стратегічним партнером України, економічній складовій належну увагу почало приділяти лише з другої половини 1993 р. З цього часу, – переконаний дослідник, – в економічній взаємодії почали вбачати "підґрунття для стратегічного політичного союзу, спрямованого на стримування потенційної загрози з боку Росії" [20, с. 14].

І. Афанасьєв [21, с. 34–37] обґрунтував кількісні зміни в товарообігу між Україною та Польщею упродовж 1992–2000 рр., визначив причини, що їх обумовили.

Зовнішньоторгівельний обіг між Україною та Польщею упродовж 1992–2003 рр. проаналізували вітчизняні економісти Б. Андрушків та Я. Бакушевич [22, с. 82–85]. На тлі високих показників та позитивної динаміки, притаманних торгівельній взаємодії, дослідники відзначили суттєве скорочення обсягів взаємної торгівлі у 1997–1999 рр. Деструктивні зміни в обсязі сукупного товарообороту автори обґрунтували фінансовою кризою в Росії (дефолт), що згодом перекинулася на Україну [22, с. 82–83].

Динаміка змін у зовнішній торгівлі між Польщею та Україною у 1997–2002 рр., а також структура товарного обміну між ними у 1997–2003 рр. знайшла відображення у публікації В. Каліти [23, с. 282–289]. Засвідчуючи значні обсяги міждержавної торгівлі, учений, разом з тим, звертає увагу на серйозну проблему незмінного зростання від'ємного сальдо у торгівлі України з Польщею. Пояснюючи зростаючу зацікавленість польських експортерів в українському ринку, автор перераховує низку чинників, серед яких – стабільні ціни та валюта, значна сировинна база, добре розвинені шляхи сполучення. Окрім того, – доводить автор, – Україна, а також Білорусь та Литва, торгівельні відносини Польщі з якими є достатньо активними, розглядаються у Варшаві як "помости, через які легко входити на більш віддалені ринки, привабливі для зовнішнього обміну". До таких ринків у праці віднесено російський та ринок колишніх азійських республік [23, с. 286].

Інтерес до України з боку польського бізнесу на початку XXI ст. констатував український дослідник І. Сагайдачний [24]. Розділяючи тезу про те, що поляки "знову відкрили для себе Україну", автор пояснює: "Цього разу вони бачать державу зі стабільною економічною ситуацією, яка демонструє зростання. Це все ще ризикований ринок, але на ньому можна заробити гроші". В умовах зростання сукупного товарообігу Україна виявилася однією з небагатьох країн, у торгівлі з якими Польща впевнено зберігала позитивне сальдо.

На увагу заслуговує публікація посла РП в Україні М. Зюлковскі [25, с. 72–74]. Розпочавши огляд взаємин з обнадійливої ноти, мовляв "плідне економічне співробітництво є однією з передумов успішності наших двосторонніх взаємин", – він додав: "У цій сфері нам треба ще багато попрацювати". Попри позитивну динаміку, яку демонстрував товарообіг між Україною та Польщею на початку XXI ст., успіхи нашої держави було визнано маловтішними. Так, у 2001 р., коли обсяг торгівельних операцій між двома країнами становив більше, ніж 1,5 млрд дол. США, а зростання польського експорту склало понад 25 % і сягнуло 1 млрд дол. США, обсяг українського експорту до Польщі скоротився на 25 % і склав близько 500 млн дол. США. Серед ознак, притаманних торгівлі між двома країнами, дослідник називає переважаючу задіяність у її здійсненні малих та середніх фірм, а також перебування у тіні значної частки торгівельного обігу.

Зважаючи на значну зацікавленість підприємців обох країн в активізації торгівельно-економічної взаємодії, М. Зюлковскі вказує на необхідність подолання низки перешкод, що мають місце на цьому шляху. До найбільш нагальних проблем, що постали перед державами на початку XXI ст., автор відніс незадовільний стан прикордонних контрольних пунктів, нечітку систему сертифікації продукції, обмеженість доступу до інформації, необхідної для ведення бізнесу, а також труднощі в одержанні належних сум грошей від боржників [25, с. 73–74].

Вельми категорично на рахунок українсько-польського співробітництва висловився директор Інституту трансформації суспільства О. Соскін [26, с. 6–7]. Гостро розкритикувавши українських можновладців за те, що їх взаємини з польськими колегами позначені "порожніми" розмовами та безрезультатними поїздками до Варшави, автор закликав перейти до "реальних справ". "Дотепер немає спільних банків, обмаль українсько-польських підприємств, повільно розвивається і навіть скорочується торгівля між обома країнами. Це свідчить про невідпрацьовані механізми економічних зв'язків між Україною та Польщею", – зауважив він [26, с. 7]. Стратегічне партнерство, як наслідок, було назване таким, що існує переважно "на папері", а влада докладає зусиль, щоб і надалі його гальмувати.

Неабияку цінність для вивчення проблеми економічного співробітництва України й Польщі має колективна монографія "Розширення Європейського Союзу: вплив на відносини України з центральноєвропейськими сусідами" [27]. Праця створена у рамках спільного проекту Інституту "Схід-Захід" та Інституту регіональних та євроінтеграційних досліджень "ЄвроРегіо Україна" і стала результатом роботи групи міжнародних дослідників, які упродовж вересня 2000 р. – червня 2004 р. працювали над вивченням проблеми співпраці України з її центральноєвропейськими сусідами у контексті вступу останніх до ЄС.

Для нашого дослідження безумовну цінність становить перший блок праці, який охоплює проблеми торгівельного та інвестиційного співробітництва України та Польщі. Очевидною заслугою авторів вважаємо здійснення детального аналізу структури та вартості торгівельного обігу упродовж 1997–2002 рр. Як з'ясувалося, структурно український експорт є досить однорідним: більше, ніж 50 % експортованої продукції представлено десятьма товарами, з яких на залізну руду, енергетичні товари та прокат припадає 25 %, 11 % та 8 % експорту відповідно [30, с. 21].

Стосовно інвестиційної взаємодії, у праці зазначається, що за обсягами прямих інвестицій в економіку України Польща є лідером серед інших країн Центральної Європи. Разом з тим, частка польських інвестицій в українську економіку є досить низькою: у відсотковому відношенні до всіх іноземних інвестицій в Україну наприкінці 2001 р. її розмір становив 1,58 % [30, с. 38].

Значний внесок у вивчення досліджуваної проблеми зробив В. Борщевський. Аналізуючи українсько-польське економічне співробітництво, дослідник ґрунтовно зупинився на розгляді різних його аспектів. Так, у розвідці [28, с. 140–147] вчений зосередився на розгляді інвестиційної співпраці між двома державами, у праці [29, с. 25–29] його увага прикута до проблеми торгівельної взаємодії. Особливий інтерес викликає опублікована у 2007 р. монографія "Українсько-польське економічне співробітництво в умовах євроінтеграції" [30]. Чи не найбільшої уваги потребує третій розділ, який містить аналіз кількісних змін у торгівельних та інвестиційних взаєминах двох держав. Окрім того, належну увагу автор приділив взаємодії України та Польщі у рамках спеціальних економічних зон.

Таким чином, аналіз історіографічного доробку українських та зарубіжних авторів свідчить про те, що проблема торгівельно-економічного співробітництва України й Польщі займає у ньому чільне місце. Попри наявний інтерес, дослідники, зазвичай, аналізують лише окремі її аспекти. Це

зумовлює необхідність подальшого наукового обґрунтування проблеми з наступним опублікуванням комплексного дослідження.

Список використаних джерел

1. Афанасьєв І.Ю. Польсько-українські відносини 1991–1999 рр. в українських наукових та публіцистичних працях / І.Ю. Афанасьєв // Магістеріум (Національний університет "Кієво-Могилянська Академія": історичні студії). – Випуск 7. – К., 2001. – С. 108–112.
2. Глібов В. Українсько-польські взаємини в пострадянський період. Деякі аспекти політичного й економічного співробітництва / Віктор Глібов, Дмитро Горун // Політика і час. – 1997. – № 5–6. – С. 15–21.
3. Бурант С. Україна і Польща: до стратегічного партнерства / С. Бурант // Політична думка. – 1997. – № 3. – С. 99–111.
4. Горун Д.О. Українсько-польські відносини (1991–1997 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.02 "Всесвітня історія" / Д.О. Горун. – Одеса, 1999. – 17 с.
5. Gill W. Stosunki Polski z Ukrainą w latach 1989–1993 / Władysław Gill, Norbert Gill. – Torun: Adam Marszałek, 1994. – 123 s.
6. Пирожков С. В контексті загальної архітектури безпеки: Польсько-українські відносини: погляд з України / С. Пирожков, О. Крамаревський // Політика і час. – 1996. – № 1. – С. 14–25.
7. Чернега П. Українсько-польський діалог в контексті стратегічного партнерства / П. Чернега // Історія в школі. – 2002. – № 5/6. – С. 1–4.
8. Геремек Б. Основні напрями зовнішньої політики Польщі / Броніслав Геремек // Політична думка. – 1998. – № 1. – С. 62–75.
9. Бабак О.І. Політика Польщі щодо України (кінець 1980-х – 1990-ті роки): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.02 "Всесвітня історія" / О.І. Бабак. – К., 2002. – 19 с.
10. Сивец М. Украина и Польша: подытоживая достигнутое / Марек Сивец // Зеркало недели. – 2001. – 22 августа (№ 32).
11. Драус Я. Процес становлення та розвиток польсько-українських відносин у 1991–2009 роках: політичний дискурс / Ян Драус // Економічний часопис ХХІ. – 2009. – № 11–12. – С. 38–44.
12. Драус Я. Дослідження польсько-українських стосунків у 1991–2008 роках: нарис проблематики / Ян Драус // Чорноморський літопис. Науковий журнал. – 2010. – Випуск 1. – С. 32–41.
13. Васильєв Д. Українсько-польські відносини наприкінці ХХ ст. / Дмитро Васильєв, Людмила Чекаленко // Нова політика. – 1998. – № 4. – С. 13–17.
14. Антонюк С. Становлення та розвиток українсько-польських відносин (1991–2003) / С. Антонюк // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – Вип. 74–76. – К., 2004. – С. 47.
15. Bonusiak W. Stosunki gospodarcze Polski i Ukrainy // Ukraina a Polska – partnerstwo strategiczne. Historia. Czas terażniejszy. Przyszłość. – К., 2002. – Część druga. – S. 40–45.
16. Zięba R. "Partnerstwo strategiczne" Polski i Ukrainy / Ryszard Zięba. – Rocznik Nauk Politycznych. – 2002. – № 1. – S. 55–77.
17. Киридон А. Україна – Польща: сучасний стан і перспективи узгодження зовнішньополітичних орієнтирів / Алла Киридон // Історія України. – 2012. – № 13–14 (749–750). – С. 3–9.
18. Чекаленко Л. Україна і Республіка Польща: від історичних стереотипів до стратегічного партнерства / Л. Чекаленко // Зовнішні справи. – 2010. – № 3/4. – С. 26–31.
19. Ковач Л.Л. Українсько-польське співробітництво в 1991–1999 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 "Історія України" / Л.Л. Ковач. – К., 2003. – 16 с.
20. Афанасьєв І.Ю. Польсько-українські відносини 1991–2000 рр.: політична та економічна взаємодія: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.02 "Всесвітня історія" / І.Ю. Афанасьєв. – К., 2004. – 20 с.
21. Афанасьєв І.Ю. Зміни обсягу польсько-українського товарообігу у 1992–2000 рр.: основні причини / І.Ю. Афанасьєв // Наукові записки НАУКМА. Історичні науки. – 2003. – Том 21. – С. 34–37.
22. Андрушків Б. Україна і Польща: економічні аспекти співпраці / Б. Андрушків, Я. Бакушевич // Економіка України. – 2005. – № 11. – С. 82–85.
23. Каліта В. Україна в польській зовнішній торгівлі / В. Каліта // Регіональна економіка. – 2007. – № 1. – С. 282–289.
24. Сагайдачний І. Україна-Польща: поговоримо, нарешті, про економіку... / Іван Сагайдачний // Дзеркало тижня. – 7 червня 2002. – № 21.
25. Зюлковські М. Польсько-українські взаємини як складова архітектури сучасної Європи / М. Зюлковські // Віче. – 2003. – № 6. – С. 72–74.
26. Соскін О. Моделі розвитку країн посткомуністичного простору / О. Соскін // Економічний часопис. – 2000. – № 6. – С. 6–7.
27. Розширення Європейського Союзу: вплив на відносини України з центральноевропейськими сусідами / Інститут регіональних та євроінтеграційних досліджень "ЄвроРегіо Україна". – К.: "К.І.С.", 2004. – 360 с.
28. Борщевський В.В. Інвестиційні пріоритети українсько-польського співробітництва: регіональний аспект / В. В. Борщевський // Стратегічні пріоритети. – 2007. – № 3 (4). – С. 140–147.
29. Борщевський В. В. Оптимізація торговельного співробітництва України і Польщі на сучасному етапі європейської інтеграції / В. В. Борщевський // Зовнішня торгівля: право та економіка. – 2009. – № 3 (44). – С. 25–29.
30. Борщевський В. Українсько-польське економічне співробітництво в умовах євроінтеграції / В. Борщевський: Монографія. – Львів: Аверс, 2007. – 328 с.

Наталья Черная

**ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЕ ОЦЕНКИ ТОРГОВО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО
СОТРУДНИЧЕСТВА УКРАИНЫ И РЕСПУБЛИКИ ПОЛЬША
В КОНЦЕ 80-Х ГГ. XX СТ. – 2004 Г.**

В статье осуществлен анализ работ украинских и зарубежных исследователей, раскрывающих генезис торгово-экономического сотрудничества Украины и Польши в конце 80-х гг. – 2004 г., определены основные направления исследования проблемы.

Ключевые слова: Украина, Польша, отношения, торгово-экономическое сотрудничество, историография.

Nataliya Chorna

**HISTORIOGRAPHICAL EVALUATION OF TRADE AND ECONOMIC COOPERATION
BETWEEN UKRAINE AND THE REPUBLIC OF POLAND
IN THE LATE 80S OF THE TWENTIETH CENTURY – 2004**

The article analyzes the works of Ukrainian and foreign researchers that reveal the genesis of trade and economic cooperation between Ukraine and Poland in the late 80's of the twentieth century – 2004; the main directions of this issues research are outlined in the article.

Key words: Ukraine, Poland, relations, trade and economic cooperation, historiography.

ІНФОРМАЦІЙНІ ПОВІДОМЛЕННЯ

ОЛЕКСАНДРУ ІВАНОВИЧУ ШАМІ – 50

Шама Олександр Іванович, кандидат історичних наук, доцент кафедри стародавньої та середньовічної історії, родом з міста Червонограда Львівської області. Вищу освіту здобув в Ужгородському державному університеті за спеціальністю "історик, викладач історії та суспільствознавства". Навчався в аспірантурі Інституту історії Академії наук України. Після завершення навчання в аспірантурі, захистив кандидатську дисертацію (науковий керівник – академік НАН України В. Смолій) на тему "Польсько-Литовська унія та інкорпорація українських земель до Королівства Польського на Люблінському сеймі 1569 року".

Олександр Іванович отримав досвід педагогічної роботи, пропрацювавши три роки на посаді учителя історії у школах Черкаської та Тернопільської областей. Трудовий шлях в стінах Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка Олександр Іванович розпочав у 1989 році. Працював на загальноуніверситетських кафедрах, зокрема на кафедрі історії і теорії культури. Після створення історичного факультету займав посаду асистента кафедри всесвітньої історії і методики її викладання. Тепер виконує обов'язки доцента кафедри стародавньої та середньовічної історії.

Шаму Олександра Івановича характеризує глибока професійна компетентність в історичних дисциплінах та широка ерудованість в загальнокультурних питаннях. Ще працюючи у школі, був активним лектором-пропагандистом товариства "Знання".

В університеті викладав курси з дисциплін: історія української та зарубіжної культури, етику, естетику, соціальну та культурну антропологію, історію первісного суспільства. На високому методичному та науковому рівні читає курси для студентів історичного факультету – історія стародавнього сходу, історія стародавніх Греції та Риму та для студентів філологічного факультету – курс релігієзнавства.

Олександр Іванович є незмінним керівником археологічної практики на історичному факультеті. Також завжди цікаво і змістовно проводить краєзнавчу та музейну практики. Багато студентів щиро вдячні за отриману необхідну методичну і наукову підтримку та допомогу при написанні курсових та дипломних робіт, якими керує Олександр Іванович.

У здобутку науковця значна кількість публікацій: монографій, підручників, методичних посібників, наукових статей та електронних курсів, що включають програми, лекції та методичні рекомендації до семінарських занять і хрестоматії з історії стародавнього сходу, історії стародавніх Греції та Риму. Це, зокрема, такі праці як: Люблінська унія 1569 року: Історичне дослідження. – Тернопіль, 1999. – 208 с.; Культурологія. Історія світової культури. Навчальний посібник. – Тернопіль, 2004. – 595 с.; Історія світової культури. Частина I: від Первісності до Ренесансу. – Тернопіль: Лілея, 2006. – 528 с.; Історія світової культури: Частина друга: від Бароко до сучасності. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2008. – 656 с.; Історія Стародавнього Сходу. Лекції і методичні рекомендації для студентів денної і заочної форм навчання. – Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2009. – 130 с.; Історія культури в системі підготовки вчителя // Формування професійної культури вчителя в контексті інтеграції України в Європейській освітній простір. Матеріали регіонального науково-практичного семінару 22–23 травня 2007 р. / [За ред. Терещука Г.В.] – Тернопіль, ТНПУ ім. В. Гнатюка. – С. 36–37; Античний поліс, християнство і падіння Західної Римської імперії // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / [За заг. ред. проф. І.С. Зуляка]. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2007. – Вип. 1. – С. 132–134; До питання про сприйняття процесу творення II Речі Посполитої окремими політичними силами України і Росії // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / [За заг. ред. проф. І.С. Зуляка]. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2008. – Вип. 3. – С. 235–240; Історія Стародавньої Греції і Риму. Навчально-методичний комплекс для студентів денної і заочної форм навчання. – Тернопіль: ТНПУ, 2011. – 335 с.; Історія Стародавньої Греції і Риму. Навчальна програма, лекції, методичні рекомендації для студентів денної і заочної форм навчання. – Тернопіль: ТНПУ, 2013 – 360 с. О. Шама є учасником багатьох вітчизняних та міжнародних наукових конференцій.

Олександр Іванович – чудовий сім'янин. Разом з дружиною Світланою виховують доньку Тетяну.

Для Олександра Івановича притаманний широкий діапазон інтересів: він колекціонує музичні композиції різних авторів і періодів, цікавиться творами художньої літератури, новинками кіномистецтва. У вільний час любить рибалку і є автором високого рівня аматорських фото. Також Олександр Іванович цікавий співрозмовник. У спілкуванні і дискусіях з ним, він завжди висловлює глибоке розуміння суті проблеми чи питання, часто з оригінальними і неординарними поглядами на суспільні процеси, історію та сьогодення.

За сумлінну багаторічну працю, високий професіоналізм та вагомий внесок у розвиток історичної науки, О. Шама неодноразово відзначався грамотами і подяками керівництва вузу.

Викладацький та студентський колектив університету та історичного факультету, колеги кафедри стародавньої та середньовічної історії щиро вітають Шаму Олександра Івановича з ювілеєм та бажають йому міцного здоров'я, щастя, нових звершень та трудових успіхів на нелегкій педагогічній ниві, радості і добра.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

- Бліндер Наталія** – аспірант кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Богач Єгор** – аспірант Національного університету біоресурсів і природокористування України.
- Боднарчук Юлія** – кандидат історичних наук, доцент кафедри документознавства, інформаційної діяльності та українознавства Тернопільського національного економічного університету.
- Буяк Богдан** – доктор філософських наук, доцент кафедри історії України, проректор з наукової роботи та міжнародного співробітництва Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Вівчарик Петро** – аспірант кафедри нової та новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Вовк Наталя** – аспірантка кафедри історії України та етнокомунікації Національного університету "Львівська політехніка".
- Гавліч Ірина** – кандидат історичних наук, доцент кафедри документознавства, інформаційної діяльності та українознавства Тернопільського національного економічного університету.
- Галушка-Адайкін Антон** – кандидат історичних наук, завідувач кафедри міжнародної інформації Міжнародного слов'янського університету.
- Главацький Максим** – аспірант кафедри історії України Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені Михайла Драгоманова.
- Гомотюк Оксана** – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри документознавства, інформаційної діяльності та українознавства Тернопільського національного економічного університету.
- Довгаль Любов** – викладач Тернопільського національного економічного університету.
- Кичак Оксана** – аспірант Ужгородського національного університету.
- Коріненко Павло** – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Костюк Леся** – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Левченко Юрій** – аспірант кафедри історії України Національного педагогічного університету імені Михайла Драгоманова.
- Луговська Тетяна** – аспірант кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Лукашів Володимир** – аспірант кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Мазурок Ольга** – аспірант кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Мельник Роман** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та етнокомунікації Національного університету "Львівська політехніка".
- Москалюк Микола** – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Семенів Олександр** – викладач Технічного коледжу (м. Тернопіль).
- Сем'яник Оксана** – викладач Інституту мистецтв Прикарпатського національного університету ім. Василя Стефаника.
- Сіромська Ганна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії та політології Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Скакальська Ірина** – кандидат історичних наук, доцент Кременецького обласного гуманітарно-педагогічного інституту імені Тараса Шевченка.
- Старка Володимир** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Стащик Домініка** – здобувач університету Марії Кюрі-Склодовської (м. Люблін).
- Струганець Володимир** – здобувач кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Ткачук Ірина** – здобувач кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Труба Руслана** – викладач кафедри гуманітарних дисциплін Львівського державного університету фізичної культури.

-
- Хома Іван** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та етнокомунікації Національного університету "Львівська політехніка".
- Чигур Руслан** – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри філософії та політології Тернопільського національного економічного університету.
- Чорна Наталія** – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії та економічної теорії Вінницького торговельно-економічного інститут Київського національного торговельно-економічного університету.
- Шустак Іван** – аспірант кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Ятищук Оксана** – кандидат історичних наук, доцент кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

ЗМІСТ

Розділ 1. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ	3
Микола Москалюк	
ЦУКРОВА ПРОМИСЛОВІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ	3
Володимир Лукашів	
ЕКОНОМІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ “ТОВАРИСТВА ІМ. М. КАЧКОВСЬКОГО” (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.).....	9
Ірина Гавліч	
РОЛЬ СТРАХОВИХ ТОВАРИСТВ “ДНІСТРА” І “КАРПАТІЇ” У КРЕДИТНОМУ ЗАБЕЗПЕЧЕННІ КООПЕРАТИВНОГО РУХУ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.).....	13
Ольга Мазурок	
УЧАСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ ПРОФСПІЛКОВОЇ СТУДЕНТСЬКОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ “ПРОФОРУС” У ПОКРАЩЕННІ МАТЕРІАЛЬНОГО СТАНОВИЩА СТУДЕНТСТВА ЗАХІДНИХ ЗЕМЛЯХ УКРАЇНИ В 1921–1926 РР.	18
Павло Коріненко	
СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКА ОСВІТНЯ ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ГРОМАДСЬКИХ СЕЛЯНСЬКИХ ТОВАРИСТВ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД	22
Ірина Скакальська	
ПОЗИЦІЯ ДЕПУТАТИВ-УКРАЇНЦІВ ВОЛИНИ В ПОЛЬСЬКОМУ ПАРЛАМЕНТІ (1922–1939 РР.)	25
Тетяна Луговська	
ІДЕЙНО-ВИХОВНІ ЗАХОДИ В ДІЯЛЬНОСТІ ТОВАРИСТВА РОСІЙСЬКИХ СТУДЕНТІВ “ДРУГ” У ЛЬВОВІ (20–30 РОКИ ХХ СТ.)	30
Володимир Старка	
СТАВЛЕННЯ СХІДНОГАЛИЦЬКОГО СЕЛЯНСТВА ДО РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ (КІНЕЦЬ 30-Х – ПОЧАТОК 40-Х РР. ХХ СТ.)	33
Юрій Левченко	
УТВЕРДЖЕННЯ АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНОГО ПОДІЛУ УКРАЇНИ ПІД ЧАС ОКУПАЦІЇ 1941–1942 РР.	38
Максим Главацький	
ПОЛІТИКА ТА ПРАКТИЧНІ ЗАХОДИ ОКУПАЦІЙНОЇ ВЛАДИ ЩОДО СЕЛЯНСТВА В ГЕНЕРАЛЬНІЙ ОБЛАСТІ “КИЇВ” В 1941–1943 РР.	46
Олександр Семенів	
НАСТУПАЛЬНІ ДІЇ ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ НА ТЕРИТОРІЇ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ В ПЕРІОД ПРОВЕДЕННЯ ЛЬВІВСЬКО-САНДОМИРСЬКОЇ НАСТУПАЛЬНОЇ ОПЕРАЦІЇ ..	52
Оксана Ятишук	
ФУНКЦІОНУВАННЯ ЮДЕНРАТИВ НА ТЕРНОПІЛЬЩИНІ У ПЕРІОД НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ	57
Юлія Боднарчук	
ДЕМОГРАФІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА УКРАЇНЦІВ НА ХОЛМЩИНІ ТА ПІДЛЯШШІ НАПЕРЕДОДНІ ДЕПОРТАЦІЇ В 1944–1946 РР.	62
Іван Шустак	
ВПЛИВ АНТИРЕЛІГІЙНОЇ ПРОПАГАНДИ НА НАСЕЛЕННЯ ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЕЙ УРСР У 1958–1964 РР.	66
Руслан Чигур	
ПРОБЛЕМИ ЗБЕРЕЖЕННЯ ТА ВИКОРИСТАННЯ ЛІСІВ ЗАХІДНОГО РЕГІОНУ УКРАЇНИ У 1970–1990-Х РОКАХ	71
Оксана Кичак	
БЮДЖЕТ ЗАРОБІТЧАНСЬКОЇ СІМ’Ї ЗАКАРПАТТЯ НА ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ ТА ВПЛИВ НА НЬОГО ГРОШОВИХ ПЕРЕКАЗІВ З-ЗА КОРДОНУ	76
Розділ 2. УКРАЇНСЬКА БІОГРАФІСТИКА	85
Петро Вівчарик	
РОЛЬ І МІСЦЕ СТЕПАНА КАЧАЛИ У ЗАСНУВАННІ ТА ДІЯЛЬНОСТІ ТОВАРИСТВА “ПРОСВІТА”	85

Роман Мельник	
ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ПІДГОТОВКИ ОФІЦЕРСЬКИХ КАДРІВ ТА ОСОБОВОГО СКЛАДУ АРМІЇ У ПУБЛІЦИСТИЧНІЙ СПАДЩИНІ С.ПЕТЛЮРИ	88
Оксана Сем'яник	
ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ ТА ІДЕЙНО-ПОЛІТИЧНИХ ПЕРЕКОНАНЬ ЛОНГИНА ЦЕГЕЛЬСЬКОГО.....	92
Руслана Труба	
ДІЯЛЬНІСТЬ ОМЕЛЯНА ТЕРЛЕЦЬКОГО У ТАБОРАХ ДЛЯ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ УКРАЇНЦІВ У НІМЕЧЧИНІ 1916–1919 РР.	96
Володимир Струганець	
ОЦІНКА О. ТИСОВСЬКИМ СТАНОВИЩА ШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ У СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД.....	102
Наталя Бліндер	
АНДРЕЙ ШЕПТИЦЬКИЙ І УКРАЇНСЬКИЙ КАТОЛИЦЬКИЙ СОЮЗ	108
Єгор Богач	
ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ПРОФЕСОРА С. ЛЕБЕДЄВА.....	112
Розділ 3. ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ	120
Іван Хома	
ПЕРЕГОВОРНИЙ ПРОЦЕС ЗУНР ІЗ ДЕЛЕГАЦІЄЮ ГЕНЕРАЛА Ю. БАРТЕЛЕМІ	120
Антон Галушка-Адайкін	
“РУХ 30 ВЕРЕСНЯ” ТА ПАДІННЯ “КЕРОВАНОЇ ДЕМОКРАТІЇ” В РЕСПУБЛІЦІ ІНДОНЕЗІЯ	124
Любов Довгаль	
ОРГАНІЗАЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ “СОЮЗУ УКРАЇНОК АМЕРИКИ”.....	129
Dominika Staszczuk	
TRANSFORMATIONS OF THE IDENTITIES OF LOCAL COMMUNITIES IN POLAND AFTER THE TRANSITION FROM COMMUNISM TO DEMOCRACY.....	135
Розділ 4. ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ	140
Ганна Сіромська	
МОВНЕ ПИТАННЯ У СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ДИСКУРСІ ГАЛИЧИНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ: ПОЗИЦІЯ РУСОФІЛІВ.....	140
Оксана Гомотюк	
ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ В ОСВІТНЬО-НАУКОВОМУ ПРОСТОРІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.	145
Ірина Ткачук	
ТЕАТРАЛЬНО-АМАТОРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ОСЕРЕДКІВ КРЕМЕНЕЦЬКОЇ “ПРОСВІТИ” (1919–1939 РР.)	157
Леся Костюк	
ДОРОВОДА ОБРЯДОВІСТЬ НА ЛЬВІВЩИНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ – НА ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ	160
Розділ 5. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА ІСТОРІОГРАФІЯ	163
Богдан Буяк	
СУЧАСНА ІСТОРІОГРАФІЯ СУСПІЛЬНО-ХРИСТІЯНСЬКОГО РУХУ В ХОРВАТСЬКИХ ТА СЛОВЕНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ НАПРИКІНЦІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.	163
Наталя Вовк	
ПРЕСОВІ ВИДАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ГАЛИЦЬКОЇ АРМІЇ: ОСНОВНІ ТЕМАТИЧНІ АСПЕКТИ ТА ЖАНРОВІ ОСОБЛИВОСТІ.....	167
Наталя Чорна	
ІСТОРІОГРАФІЧНІ ОЦІНКИ ТОРГІВЕЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА УКРАЇНИ ТА РЕСПУБЛІКИ ПОЛЬЩА НАПРИКІНЦІ 80-Х РР. ХХ СТ. – 2004 Р.....	172

ІНФОРМАЦІЙНІ ПОВІДОМЛЕННЯ	178
ОЛЕКСАНДРУ ІВАНОВИЧУ ШАМІ – 50.....	178
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	180

УДК 93
ББК 63
Н 34

Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. У двох частинах. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2013. – Вип. 1. – Ч. 2. – 185 с.

Комп'ютерне оформлення: Андрій Кліш

Видрук оригінал-макету
редакційно-видавничого відділу історичного факультету "Літопис"
Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
м. Тернопіль, вул. Громницького, 1а
Тел. (0352) 53-59-01

Здано до складання 2.04.2013 р. Підписано до друку 23.04.2013 р. Формат 60×84/18.
Папір друкарський. Умовних аркушів 21,7. Обліково-видавничих аркушів 23,3.
Замовлення 168. Тираж 300 прим. Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу
масової інформації КВ № 15879-4351 від 12.10.2009 р.

До уваги авторів!

Статті, що подаються до публікації у науковому виданні повинні відповідати високому науковому рівню, не бути раніше опублікованими, містити елементи новизни, визначені постановою Президії ВАК України "Про підвищення" вимог до фахових видань віднесених до переліків ВАК України від 15.01.2003 р. № 7–05/1:

- постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями;
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- формулювання цілей статті (постановка завдання);
- виклад основного матеріалу дослідження з новим обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

Комп'ютерний варіант рукопису повинен відповідати таким вимогам:

- Стаття оформляється у текстовому редакторі Word for Windows 6.0, 7.0 (шрифт Times New Roman, 14 pt, через 1,5 інтервала, диск CD).
- Параметри сторінки – формат А4, поля 2×2×3×1, абзац 1,25 см.
- Текст статті оформляється у такому порядку:
- індекс УДК, без абзацного відступу, вирівняно по лівому краю;
- ім'я, прізвище, по батькові автора, назва статті, анотації, ключові слова (не більше 5-ти) **українською, російською та англійською мовами**;
- текст статті;
- для посилань використовуються квадратні дужки, наприклад [13, с.1; 14, арк. 2], де "13" і "14" – порядковий номер у списку використаних джерел, с. 1 – номер сторінки, арк. 2 – номер аркуша в архівній справі;
- у кінці рукопису статті подається список використаних джерел згідно з "Бюлетенем ВАК України (2008, № 3) "Зміни, що вносяться до переліків та форм документів, які використовуються при атестації наукових та науково-педагогічних працівників".

Рукопис статті підписується автором (авторами). Разом зі статтею подається рецензія провідного фахівця з даної галузі наук, зазвичай, доктора наук, завірена печаткою, витяг з рішення засідання кафедри та експертний висновок щодо можливості опублікування матеріалів.

Окремо подається інформація про автора (авторів): прізвище, ім'я, по батькові, повна назва організації, посада, вчений ступінь, наукове звання, поштова адреса, телефон, e-mail.

Рукописи, що не відповідають вказаним вимогам, не приймаються до публікації.

Редакційна колегія залишає за собою право проводити редакційну правку рукопису. Якщо науковий рівень статті недостатній – редакційна колегія не приймає її до публікації. Рукописи авторам не повертаються. Редакційна колегія не здійснює поштову пересилку збірників авторам статей.

Матеріали в електронному вигляді надсилати за адресою: zuljak@tnpu.edu.ua, Klish_Andriy@ukr.net

Редакційна колегія збірника
"Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія"